

ISSN 2411-6076 (Print)
ISSN 2709-135X (Online)

TILTANYM

№3 (99) 2025

ШІЛДЕ, ТАМЫЗ, ҚЫРКҮЙЕК 2025

ИЮЛЬ, АВГУСТ, СЕНТЯБРЬ 2025

JULY, AUGUST, SEPTEMBER 2025

Алматы
Almaty

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы, 2025. №3 (99).

2001 жылғы сәуірден бері шығады. Бір жылда 4 рет жарық көреді.

Редакцияның мекенжайы: 050010, Қазақстан, Алматы қ., Шевченко к-сі, 28
E-mail: tiltanym@tilbilimi.kz, anar.fazylzhan@tilbilimi.kz, indira.baissydyk@tilbilimi.kz
Сайт: <https://www.tiltanym.kz>

Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитеті
Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агенттігін және желілік басылымды қайта есепке қою туралы
№ KZ79VPY00044391 куәлік, берілген күні 23.12.2021 ж.

Журнал «Tiltanym» Института языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, 2025. №3 (99).

Издается с апреля 2001 года. Выходит 4 раза в год.

Адрес редакции: 050010, Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, 28
E-mail: tiltanym@tilbilimi.kz, anar.fazylzhan@tilbilimi.kz, indira.baissydyk@tilbilimi.kz
Сайт: <https://www.tiltanym.kz>

Свидетельство № KZ79VPY00044391 о переучете периодического печатного издания, информационного агентства и
сетевого издания Комитета информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан,
дата выдачи 23.12.2021 г.

The Journal “Tiltanym” of the Ahmet Baitursynuly Institute of Linguistics, 2025. №3 (99).

Published since April 2001. Published 4 times a year.

Postal address: 050010, Kazakhstan, Almaty, Shevchenko Str., 28.
E-mail: tiltanym@tilbilimi.kz, anar.fazylzhan@tilbilimi.kz, indira.baissydyk@tilbilimi.kz
Web-site: <https://www.tiltanym.kz>

Certificate № KZ79VPY00044391 on the re-registration of a periodical, an information agency and an online publication of the
Information Committee of the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan,
date of issue 23.12.2021

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы, 2025. №3 (99).

Бас редактор:

Фазылжанова А.М. филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Жауапты редакторлар:

Хабиева А.А. филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Абаева М.Қ. филология ғылымдарының кандидаты, доцент, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Бисенғали А.З. философия докторы (PhD), А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Техникалық редактор:

Байсыдық И.Б. философия докторы (PhD), А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Редакциялық кеңес мүшелері:

Өмірбекова А.Б. филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Базарбаева З.М. филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Виллиерс Д.Г. философия докторы (PhD), профессор, Смит колледжі (АҚШ, Нортгемптон қ.)

Демир Н. философия докторы (PhD), профессор, Хаджеттепе университеті (Түркия, Анкара қ.)

Джусупов М. филология ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан мемлекеттік әлем тілдері университеті (Өзбекстан, Ташкент қ.)

Дыбо А.В. филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей ҰҒА корреспондент-мүшесі, Ресей ғылым академиясының Тіл білімі институты (Ресей, Мәскеу қ.)

Екер С. философия докторы (PhD), профессор, Башкент университеті (Түркия, Анкара қ.)

Есенова Қ.Ө. филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Қазақстан, Алматы қ.)

Ислам А. филология ғылымдарының докторы, профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті (Қазақстан, Алматы қ.)

Карақоч Б. философия докторы (PhD), профессор, Уппсала университеті (Швеция, Уппсала қ.)

Күдерінова Қ.Б. филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Ключуков Х.С. философия докторы (PhD), профессор, Силезия университеті (Польша, Катовице қ.)

Ламажаа Ч.К. философия ғылымдарының докторы, «Туваның жаңа зерттеулері» ғылыми журналы (Ресей, Мәскеу қ.)

Ли В. филология ғылымдарының докторы, профессор, Харбин политехникалық университеті (Қытай, Харбин қ.)

Мәжітаева Ш.М. филология ғылымдарының докторы, профессор, Е.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан, Қарағанды қ.)

Мусаев С.Ж. филология ғылымдарының докторы, профессор, И.Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті (Қырғызстан, Бішкек қ.)

Петрова Т.Е. филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті (Ресей, Санкт-Петербург қ.)

Сейітова Ш.Б. филология ғылымдарының докторы, профессор, Әлихан Бөкейхан университеті (Қазақстан, Семей қ.)

Сүлейменова Э.Д. филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан, Алматы қ.)

Уәли Н.М. филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Шаймердинова Н.Ғ. филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Қазақстан, Астана қ.)

Главный редактор:

Фазылжанова А.М. кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Ответственные редакторы:

Хабиева А.А. кандидат филологических наук, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Абаева М.К. кандидат филологических наук, доцент, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Бисенгали А.З. доктор философии (PhD), Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Технический редактор:

Байсыдык И.Б. доктор философии (PhD), Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Члены редакционного совета:

Амирбекова А.Б. кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Базарбаева З.М. доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Виллиерс Д.Г. доктор философии (PhD), профессор, Колледж Смит (США, г. Нортгемптон)

Демир Н. доктор философии (PhD), профессор, Университет Хаджеттепе (Турция, г. Анкара)

Джусупов М. доктор филологических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков (Узбекистан, г. Ташкент)

Дыбо А.В. доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент РАН, Институт языкознания РАН (Россия, г. Москва)

Екер С. доктор философии (PhD), профессор, Башкентский университет (Турция, г. Анкара)

Есенова К.У. доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Казахстан, г. Алматы)

Ислам А. доктор филологических наук, профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана (Казахстан, г. Алматы)

Каракоч Б. доктор философии (PhD), профессор, Уппсальский университет (Швеция, г. Уппсала)

Кудеринова К.Б. доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Ключуков Х.С. доктор философии (PhD), профессор, Силезский университет (Польша, г. Катовице)

Ламажаа Ч.К. доктор философских наук, научный журнал «Новые исследования Тувы» (Россия, г. Москва)

Ли В. доктор филологических наук, профессор, Харбинский политехнический университет (Китай, г. Харбин)

Мажитаева Ш.М. доктор филологических наук, профессор, Карагандинский университет имени академика Е.Букетова (Казахстан, г. Караганда)

Мусаев С.Ж. доктор филологических наук, профессор, Кыргызский государственный университет имени И.Арабаева (Кыргызстан, г. Бишкек)

Петрова Т.Е. кандидат филологических наук, доцент, Санкт-Петербургский государственный университет (Россия, г. Санкт-Петербург)

Сейитова Ш.Б. доктор филологических наук, профессор, Университет Алихана Бокейхана (Казахстан, г. Семей)

Сулейменова Э.Д. доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Казахстан, г. Алматы)

Уали Н.М. доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Шаймердинова Н.Г. доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Гумилева (Казахстан, г. Астана)

Chief editor:

Fazylzhanova A.M. Candidate of philological sciences, Associate Professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Responsible editors:

Khabyeva A.A. Candidate of philological sciences, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)
Abaeva M.K. Candidate of philological sciences, Associate Professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)
Bissengali A.Z. Doctor of Philosophy (PhD), A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Technical editor:

Baissydyk I.B. Doctor of Philosophy (PhD), A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Members of the editorial board:

Amirbekova A.B. Candidate of philological sciences, Associate Professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)
Bazarbayeva Z.M. Doctor of philological sciences, professor, academician of the NAS of RK, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)
de Villiers J.G. Doctor of Philosophy (PhD), professor, Smith College (USA, Northampton)
Demir N. Doctor of Philosophy (PhD), professor, Hacettepe University (Turkey, Ankara)
Dzhusupov M. Doctor of philological sciences, professor, Uzbekistan State University of World Languages (Uzbekistan, Tashkent)
Dybo A.V. Doctor of philological sciences, professor, Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences, The Institute of Linguistics (Russian Academy of Sciences) (Russia, Moscow)
Eker S. Doctor of Philosophy (PhD), professor, Başkent University (Turkey, Ankara)
Yessenova K.U. Doctor of philological sciences, professor, Abai Kazakh National Pedagogical University (Kazakhstan, Almaty)
Islam A. Doctor of philological sciences, professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages (Kazakhstan, Almaty)
Karakoç B. Doctor of Philosophy (PhD), professor, Uppsala University (Sweden, Uppsala)
Kuderinova K.B. Doctor of philological sciences, professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)
Kyuchukov H. Doctor of Philosophy (PhD), professor, University of Silesia (Poland, Katowice)
Lamazhaa Ch.K. Doctor of Philosophy, scientific journal "New Studies of Tuva" (Russia, Moscow)
Li W. Doctor of philological sciences, professor, Harbin University of Technology (China, Harbin)
Mazhitayeva Sh.M. Doctor of philological sciences, professor, Karaganda Buketov University (Kazakhstan, Karaganda)
Musaev S.Zh. Doctor of philological sciences, professor, Kyrgyz State University named after I.Arabaev (Kyrgyzstan, Bishkek)
Petrova T.Y. Candidate of philological sciences, docent, Saint Petersburg State University (Russia, Saint Petersburg)
Seitova Sh.B. Doctor of philological sciences, professor, Alikhan Bokeikhan University (Kazakhstan, Semey)
Suleimenova E.D. Doctor of philological sciences, professor, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan, Almaty)
Uali N.M. Doctor of philological sciences, professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)
Shaimerdinova N.G. Doctor of philological sciences, professor, L.Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan, Astana)

МАЗМҰНЫ

ТЕОРИЯЛЫҚ ЛИНГВИСТИКА

<i>Мамырбек Г.М., Тұрғынбаева Ж.Д. (Қазақстан, Алматы қ.), Искалиева А.Т. (Қазақстан, Орал қ.)</i> АРАБ, ПАРСЫ ТІЛДЕРІНЕН ЕНГЕН АТАУЛАРДЫҢ ИНДИКАТОРЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ.....	12
<i>Бүркітбаева Ш.Д. (Қазақстан, Алматы қ.), Копбосынов Б.К. (Қазақстан, Шымкент қ.), Шаммаева Н.Ш. (Түркіменстан, Түркіменабад қ.)</i> КӨНЕ ҰЙҒЫР ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ПАРАДИГМАТИКАСЫ.....	24
<i>Шакирова Т.И., Тлеубердиев Б.М., Мақұлбек А.Б. (Қазақстан, Шымкент қ.)</i> ҚАЗАҚ БАТЫРЛЫҚ ЭПОСЫНДАҒЫ ЖАЛҚЫ ЕСІМДЕРДІ ЗЕРТТЕУДІҢ ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕРІ: КОНЦЕПЦИЯЛАРҒА ШОЛУ.....	35
<i>Қанапина С.Ғ., Безаубекова А.Д., Есіркепова К.Қ. (Қазақстан, Қостанай қ.)</i> ПАРЕМИЯ ҚҰРАМЫНДАҒЫ КӨНЕ СӨЗДЕРДІҢ ЭТИМОЛОГИЯСЫ.....	49

ҚОЛДАНБАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

<i>Кульманова З.Б., Гримм А. (АҚШ, Ист-Лансинг қ.)</i> ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ «БАҚЫТ» ҰҒЫМЫНЫҢ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯСЫ.....	61
<i>Оданова С.А., Ибраймова Л.Ә., Молдабаева К.Е. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> ТРАНСЛИНГВИЗМ ЖӘНЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ: ИКЕМДІ ДАҒДЫЛАРДЫ (SOFT SKILLS) ДАМУЫНДАҒЫ ЖАҢА МҮМКІНДІКТЕРІ.....	74
<i>Саткенова Ж.Б., Мадиева Г.Б. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> АБАЙ ӨЛЕНДЕРІНІҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ БЕЛГІЛЕНІМІН ТҮЗУДЕ САТЫЛЫ- КЕШЕНДІ ТАЛДАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІ.....	86
<i>Аманбаева А.Ж., Нұржақыпов О.Ж. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> ҚАЗАҚ СӨЙЛЕНІМ СИНТЕЗІНДЕГІ ПРОСОДИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ОРФОЭПИЯЛЫҚ НОРМА.....	96
<i>Иманқұлова С.М., Қаршығаева А.А., Егізбаева Н.Ж. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> ҚАРАПАЙЫМ ДЕҢГЕЙГЕ АРНАЛҒАН ЛЕКСИКАЛЫҚ МИНИМУМДЫ АНЫҚТАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	105
<i>Бисенғали А.З. (Қазақстан, Алматы қ.), Исалиева А.А. (Қазақстан, Орал қ.)</i> ТҮРКІ ТІЛДЕРІНЕ ОРТАҚ ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ҚОР ҚАЛЫПТАСТЫРУ: ОРТАҚ ТЕРМИНЖАСАМ ТӘСІЛДЕРІ МЕН ТЕТІКТЕРІ.....	122
<i>Бекеева Н.Ж., Азаматова А.Х., Шегебаев М.Р. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> БЛОГТЫҢ ИНТЕРНЕТ-ДИСКУРС ЖАНРЫ РЕТІНДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	137
<i>Өмірбекова Ж.Қ. (Қазақстан, Астана қ.)</i> «ҚОБЫЗ» СӨЗІНІҢ ЭТНОМӘДЕНИ БОЛМЫСЫ.....	151

<i>Өтебаева Э.Ә., Нұстаева А.Б., Сәрсенбек Д.Т. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> ЛИНГВОЕЛТАНЫМДЫҚ СӨЗДІК ҚҰРАСТЫРУДАҒЫ ҚАЗАҚ СӨЗДЕРІНІҢ МӘДЕНИ- ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ.....	163
<i>Түйлебаева Қ.Б. (Қазақстан, Астана қ.), Хусаинова Л.М. (Башқұртстан, Уфа қ.)</i> ЛИНГВОСИНЕРГЕТИКА. SCORUS ЖАРИЯЛАНЫМДАРЫН ТАЛДАУ.....	174
<i>Ескендір Ж.Е., Құлманов С.Қ., Қайранбаев Н.А. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ӘМБЕБАП ЭЛЕКТРОНДЫҚ СӨЗДІГІ – ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҰЛТТЫҚ КОРПУСЫНЫҢ ВЕБ-ҚҰРАЛЫ.....	187
<i>Махамбетова А., Дүйсен Қ. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> BIG CITY LIFE: ҚАЛАЛАНУДЫҢ ӘН МӘТІНДЕРІНДЕГІ КӨРІНІСІ.....	202
<i>Рысмагамбетова Н., Тектігүл Ж. (Қазақстан, Ақтөбе қ.), Мұқатаева А. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> ӘЗІЛ-ОСПАҚ ДИСКУРСЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН САЛҒАСТЫР- МАЛЫ ЛИНГВОМӘДЕНИ ТАЛДАУ (ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ).....	215
<i>Омарова А.Д. (Қазақстан, Алматы қ.), Екер С. (Түркия, Анкара қ.), Шүленбаев Н.Қ. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> ТЕРМИНОЛОГИЯНЫ СТАНДАРТТАУДЫҢ ЦИФРЛЫҚ РЕСУРСТАРЫ: ТЕРМИНО- ЛОГИЯЛЫҚ ДЕРЕКҚОР ЖӘНЕ ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ІШКОРПУС.....	229
<i>Дюсембекова Ж.А., Сансызбаева С.К. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ САҚТАУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ ОРЫС ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ЛИНГВОМӘДЕНИ КОМПОНЕНТ.....	244
<i>Мырзабек Б.М., Медетбекова П.Т., Калбиров Т.Н. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> МӘТІН ЖӘНЕ ОНЫҢ БЕЙІМДЕЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	256

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ЛИНГВИСТИКА

<i>Мамырбек Г.М., Тургынбаева Ж.Д. (Казахстан, г. Алматы), Искалиева А.Т. (Казахстан, г. Уральск)</i> ИНДИКАТОРНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ЗАИМСТВОВАНИЙ ИЗ АРАБСКОГО И ПЕРСИДСКОГО ЯЗЫКОВ.....	12
<i>Буркитбаева Ш.Д. (Казахстан, г. Алматы), Копбосынов Б.К. (Казахстан, г. Шымкент), Шаммаева Н.Ш. (Туркменистан, г. Туркменабад)</i> ЛЕКСИЧЕСКАЯ ПАРАДИГМАТИКА ДРЕВНЕУЙГУРСКОГО И КАЗАХСКОГО ЯЗЫКОВ.....	24
<i>Шакирова Т.И., Тлеубердиев Б.М., Макулбек А.Б. (Казахстан, г. Шымкент)</i> СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ИМЕН СОБСТВЕННЫХ В КАЗАХСКОМ ГЕРОИЧЕСКОМ ЭПОСЕ: ОБЗОР КОНЦЕПЦИЙ.....	35
<i>Канапина С.Г., Безаубекова А.Д., Есиркепова К.К. (Казахстан, г. Костанай)</i> ЭТИМОЛОГИЯ УСТАРЕВШИХ СЛОВ В ПАРЕМИЯХ.....	49

ПРИКЛАДНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

<i>Кульманова З. Б., Гримм А. (США, г. Ист-Лансинг)</i> КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ПОНЯТИЯ «СЧАСТЬЕ» В КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ.....	61
<i>Оданова С.А., Ибраймова Л.А., Молдабаева К.Е. (Казахстан, г. Алматы)</i> ТРАНСЛИНГВИЗМ И ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ: НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ГИБКИХ НАВЫКОВ (SOFT SKILLS).....	74
<i>Саткенова Ж.Б., Мадиева Г.Б. (Казахстан, г. Алматы)</i> РОЛЬ ТЕХНОЛОГИИ ПОЭТАПНОГО КОМПЛЕКСНОГО АНАЛИЗА В ПОСТРОЕНИИ МОРФОЛОГИЧЕСКОЙ РАЗМЕТКИ СТИХОТВОРЕНИЙ АБАЯ.....	86
<i>Аманбаева А.Ж., Нуржакыпов О.Ж. (Казахстан, г. Алматы)</i> ПРОСОДИЧЕСКАЯ И ОРФОЭПИЧЕСКАЯ НОРМА В СИНТЕЗЕ КАЗАХСКОЙ РЕЧИ.....	96
<i>Иманкулова С.М., Каршигаева А.А., Егизбаева Н.Ж. (Казахстан, г. Алматы)</i> ПРОБЛЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ЛЕКСИЧЕСКОГО МИНИМУМА ДЛЯ ЭЛЕМЕНТАРНОГО УРОВНЯ.....	105
<i>Бисенгали А.З. (Казахстан, г. Алматы), Исалиева А.А. (Казахстан, г. Уральск)</i> ФОРМИРОВАНИЕ ОБЩЕГО ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОГО ФОНДА ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ: ЕДИНЫЕ СПОСОБЫ И МЕХАНИЗМЫ ТЕРМИНООБРАЗОВАНИЯ.....	122
<i>Бекеева Н.Ж., Азаматова А.Х., Шегебаев М.Р. (Казахстан, г. Алматы)</i> ОСОБЕННОСТИ БЛОГА КАК ЖАНРА ИНТЕРНЕТ-ДИСКУРСА.....	137
<i>Омирбекова Ж.К. (Казахстан, г. Астана)</i> ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ САМОБЫТНОСТЬ СЛОВА «КОБЫЗ».....	151

<i>Утебаева Э.А., Нустаева А.Б., Сарсенбек Д.Т. (Казахстан, г. Алматы)</i> КУЛЬТУРНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ КАЗАХСКИХ СЛОВ В ПРОЦЕССЕ СОСТАВЛЕНИЯ ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКОГО СЛОВАРЯ.....	163
<i>Туйлебаева К.Б. (Казахстан, г. Астана), Хусаинова Л.М. (Башкортостан, г. Уфа)</i> ЛИНГВОСИНЕРГЕТИКА. АНАЛИЗ ПУБЛИКАЦИЙ В SCOPUS.....	174
<i>Ескендир Ж.Е., Кулманов С.К., Кайранбаев Н.А. (Казахстан, г. Алматы)</i> УНИВЕРСАЛЬНЫЙ ЭЛЕКТРОННЫЙ СЛОВАРЬ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА – ВЕБ- ИНСТРУМЕНТ НАЦИОНАЛЬНОГО КОРПУСА КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА.....	187
<i>Махамбетова А., Дуйсен К. (Казахстан, г. Алматы)</i> BIG CITY LIFE: ОТРАЖЕНИЕ УРБАНИЗАЦИИ В ТЕКСТАХ ПЕСЕН.....	202
<i>Рысмагамбетова Н., Тектигул Ж. (Казахстан, г. Актөбе), Мукаатаева А. (Казахстан, г. Алматы)</i> СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ АНАЛИЗ ЮМОРИСТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА (НА МАТЕРИАЛЕ КАЗАХСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ).....	215
<i>Омарова А.Д. (Казахстан, г. Алматы), Екер С. (Турция, г. Анкара), Шуленбаев Н.К. (Казахстан, г. Алматы)</i> ЦИФРОВЫЕ РЕСУРСЫ СТАНДАРТИЗАЦИИ ТЕРМИНОЛОГИИ: ТЕРМИНО- ЛОГИЧЕСКАЯ БАЗА ДАННЫХ И ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДКОРПУС.....	229
<i>Дюсембекова Ж.А., Сансызбаева С.К. (Казахстан, г. Алматы)</i> ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ КОМПОНЕНТ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК СРЕДСТВА СОХРАНЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ.....	244
<i>Мырзабек Б.М., Медетбекова П.Т., Калбиров Т.Н. (Казахстан, г. Алматы)</i> ТЕКСТ И ОСОБЕННОСТИ ЕГО АДАПТАЦИИ.....	256

CONTENTS

THEORETICAL LINGUISTICS

<i>Mamyrbek, G., Turgynbayeva, Zh. (Kazakhstan, Almaty), Iskalieva, A. (Kazakhstan, Uralsk)</i> THE INDICATIVE POTENTIAL OF LEXICAL BORROWINGS FROM ARABIC AND PERSIAN.....	12
<i>Burkitbayeva, Sh. (Kazakhstan, Almaty), Kopbosynov, B. (Kazakhstan, Shymkent), Shammayeva, N. (Turkmenistan, Turkmenabad)</i> LEXICAL PARADIGMATICS OF OLD UYGHUR AND KAZAKH LANGUAGES.....	24
<i>Shakirova, T., Tleuberdiyev, B., Makulbek, A. (Kazakhstan, Shymkent)</i> MODERN APPROACHES TO THE STUDY OF PROPER NAMES IN THE KAZAKH HEROIC EPIC: A REVIEW OF CONCEPTS.....	35
<i>Kanapina, S., Bezaubekova A., Yesirkepova, K. (Kazakhstan, Kostanay)</i> ETYMOLOGY OF OBSOLETE WORDS IN PAREMIOLOGICAL EXPRESSIONS.....	49

APPLIED LINGUISTICS

<i>Kulmanova, Z., Grimm, A. (USA, East Lansing)</i> THE CONCEPTUALIZATION OF HAPPINESS IN KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES.....	61
<i>Odanova, S., Ibraimova, L., Moldabayeva, K. (Kazakhstan, Almaty)</i> TRANSLINGUALISM AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE: NEW OPPORTUNITIES FOR THE DEVELOPMENT OF SOFT SKILLS.....	74
<i>Satkenova, Zh., Madiyeva, G. (Kazakhstan, Almaty)</i> THE ROLE OF THE TECHNOLOGY OF STEP-BY-STEP COMPLEX ANALYSIS IN THE CONSTRUCTION OF MORPHOLOGICAL MARKUP OF ABAI'S POEMS.....	86
<i>Amanbayeva, A., Nurzhakupov, O. (Kazakhstan, Almaty)</i> PROSODIC AND ORTHOEPIC NORMS IN KAZAKH SPEECH SYNTHESIS.....	96
<i>Imankulova, S., Karshigayeva, A., Yegizbayeva, N. (Kazakhstan, Almaty)</i> ISSUES OF DETERMINING A LEXICAL MINIMUM FOR THE ELEMENTARY LEVEL.....	105
<i>Bissengali, A. (Kazakhstan, Almaty), Issaliyeva, A. (Kazakhstan, Uralsk)</i> FORMATION OF A COMMON TERMINOLOGICAL RESOURCE OF TURKIC LANGUAGES: UNIFIED METHODS AND MECHANISMS OF TERM FORMATION.....	122
<i>Bekeyeva, N., Azamatova, A., Shegebayev, M. (Kazakhstan, Almaty)</i> FEATURES OF THE BLOG AS A GENRE OF INTERNET DISCOURSE.....	137
<i>Omirbekova, Zh. (Kazakhstan, Astana)</i> THE ETHNOCULTURAL IDENTITY OF THE WORD “QOBYZ”.....	151
<i>Utebayeva, E., Nustayeva, A., Sarsenbek, D. (Kazakhstan, Almaty)</i> CULTURAL AND COGNITIVE CHARACTERISTICS OF KAZAKH WORDS IN THE PROCESS OF COMPILING A LINGUOCULTURAL DICTIONARY.....	163

<i>Tuilebayeva, K. (Kazakhstan, Astana), Khusainova, L. (Bashkortostan, Ufa)</i> LINGUOSYNERGETICS. ANALYSIS OF SCOPUS PUBLICATIONS.....	174
<i>Yesskendir, Zh., Kulmanov, S., Kairanbayev, N. (Kazakhstan, Almaty)</i> UNIVERSAL ELECTRONIC DICTIONARY OF THE KAZAKH LANGUAGE – WEB-BASED TOOL OF THE NATIONAL CORPUS OF THE KAZAKH LANGUAGE.....	187
<i>Makhambetova, A., Duysen, Q. (Kazakhstan, Almaty)</i> BIG CITY LIFE: THE REFLECTION OF URBANIZATION IN THE LYRICS.....	202
<i>Rysmagambetova, N., Tektigul, Z. (Kazakhstan, Aktobe), Mukatayeva, A. (Kazakhstan, Almaty)</i> COMPARATIVE LINGUISTIC AND CULTURAL ANALYSIS OF HUMOROUS DISCOURSE (BASED ON KAZAKH AND ENGLISH MATERIALS).....	215
<i>Omarova, A. (Kazakhstan, Almaty), Eker, S. (Turkey, Ankara), Shulenbayev, N. (Kazakhstan, Almaty)</i> DIGITAL RESOURCES FOR TERMINOLOGY STANDARDIZATION: TERMINOLOGICAL DATABASE AND TERMINOLOGICAL SUBCORPUS.....	229
<i>Dyussebekova, Zh., Sansyzybayeva, S. (Kazakhstan, Almaty)</i> LINGUOCULTURAL COMPONENT IN TEACHING RUSSIAN AS A MEANS OF PRESERVING NATIONAL IDENTITY IN KAZAKHSTAN.....	244
<i>Myrzabek, B., Medetbekova, P., Kalbirova, T. (Kazakhstan, Almaty)</i> TEXT AND THE FEATURES OF ITS ADAPTATION.....	256

**ТЕОРИЯЛЫҚ ЛИНГВИСТИКА
ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ЛИНГВИСТИКА
THEORETICAL LINGUISTICS**

Мақала/Статья/Article
FTAMP 16.21.31

<https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-12-23>

**Гүлфар Мәжитқызы Мамырбек¹, Жазира Досымбекқызы Тұрғынбаева^{2*},
Айнагуль Туkenовна Искалиева³**

¹филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0002-7399-2122 E-mail: gulfar76@mail.ru

^{2*} автор-корреспондент, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0003-1559-5820 E-mail: zhaz71@mail.ru

³педагогика ғылымдарының магистрі, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан
аграрлық-техникалық университеті, Қазақстан, Орал қ., ORCID: 0009-0007-5971-9027

**АРАБ, ПАРСЫ ТІЛДЕРІНЕН ЕНГЕН АТАУЛАРДЫҢ
ИНДИКАТОРЛЫҚ ӘЛЕУЕТІ**

Андатпа. Ұсынылған мақалада қазақ тілінің лексикалық қорындағы араб, парсы тілдерінен енген атаулар тек лексикалық тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар өркениеттік, рухани-мәдени, тарихи-интеллектуалдық және діни ықпалдың көрсеткіші ретінде де бағаланып талданды. Тілімізге енген араб және парсы сөздерінің индикаторлық әлеуеті айқындалып, олардың тек кірме сөз ретінде емес, белгілі бір әлеуметтік, мәдени, тарихи әрі тілдік құбылыстардың көрсеткіші ретіндегі оң және теріс ықпалы анықталды. Зерттеу барысында *индикатор* және *индикаторлық әлеует* терминдерінің тіл біліміне қатысты қолданысы мен анықтамалары шетел ғалымдары еңбектері негізінде сұрыпталып, олардың араб, парсы сөздеріне қатысты қолданылу мүмкіндіктері жүйеленді және жаңа тұжырымдар ұсынылды. Тіліміздегі араб, парсы сөздерінің діни-рухани, мәдени-этикалық, әлеуметтік-тарихи, стратификациялық, білім-ғылым, ұлттық құндылық және әдеби тіл индикаторы ретіндегі қызметі сараланып, нақты мысалдар арқылы индикаторлық мәнге ие екендігі дәлелденді. Индикатор тек көрсеткіш ғана емес, белгілі бір лингвистикалық ахуалдың жай-күйін сипаттайтын категория болғандықтан, мақалада араб, парсы сөздерінің индикаторлық әлеуетінің тіліміздегі оң және теріс ықпалы талданды. Сондай-ақ қазіргі кезеңде тіліміздегі араб және парсы сөздерінің медиалекттегі рөлі кодификацияланған тілдік норманың өзгеруіне ықпал етіп отырғаны нақты мысалдар арқылы дәйектелді.

Тірек сөздер: индикаторлық әлеует; араб, парсы сөздері; стратификация; медиалект; кодификация

Қаржыландыру көзі: Мақала ЖТН BR20280984 «Қазақ тілінің жаңғыру әлеуеті: жаңартпалар <лат.innovation>, үрдістер мен үдерістер» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Мамырбек Г.М., Тұрғынбаева Ж.Д., Искалиева А.Т. Араб, парсы тілдерінен енген атаулардың индикаторлық әлеуеті. *Tiltanym*, 2025. №3 (99). 12-23-бб.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-12-23>

**Гульфар Мажитовна Мамырбек¹, Жазира Досымбековна Тұрғынбаева^{2*},
Айнагуль Туkenовна Искалиева³**

¹кандидат филологических наук, ассоциированный профессор,
Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0002-7399-2122 E-mail: gulfar76@mail.ru

^{2*} автор-корреспондент, Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы,
Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0003-1559-5820 E-mail: zhaz71@mail.ru

³магистр педагогических наук, Западно-Казахстанский аграрно-технический университет
имени Жангир хана, Казахстан, г. Уральск, ORCID: 0009-0007-5971-9027

**ИНДИКАТОРНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ЗАИМСТВОВАНИЙ
ИЗ АРАБСКОГО И ПЕРСИДСКОГО ЯЗЫКОВ**

Аннотация. В предлагаемой статье арабские и персидские заимствования в лексическом фонде казахского языка рассматриваются не только в лексическом аспекте, но и как показатель цивилизационного, духовно-

культурного, историко-интеллектуального и религиозного влияния. Определён индикаторный потенциал арабских и персидских слов, выявлено их положительное и отрицательное воздействие в письменной практике не только как заимствованных единиц, но и как индикаторов определённых социальных, культурных, исторических и языковых явлений. В ходе исследования уточнены и систематизированы на основе трудов зарубежных учёных дефиниции и особенности применения терминов «индикатор» и «индикаторный потенциал» в лингвистике, а также предложены новые выводы относительно их функционирования в отношении арабских и персидских слов. В статье проанализированы функции арабских и персидских заимствований в казахском языке как индикаторов религиозно-духовных, культурно-этических, социально-исторических, стратификационных, образовательных, научных, национально-ценностных и литературно-языковых процессов. На основе конкретных примеров доказано, что данные слова обладают индикаторным значением. Поскольку индикатор является не только показателем, но и категорией, описывающей состояние определённой лингвистической ситуации, в статье проанализировано положительное и отрицательное влияние индикаторного потенциала арабских и персидских слов в казахском языке. Также на конкретных примерах было доказано, что роль арабских и персидских слов в нашем языке в медиалекте в настоящее время способствует изменению кодифицированной языковой нормы.

Ключевые слова: индикаторный потенциал; арабские, персидские слова; стратификация; медиалект; кодификация

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования ИРН BR20280984 «Модернизационный потенциал казахского языка: инновации, тенденции и процессы».

Для цитирования: Мамырбек Г.М., Тургынбаева Ж.Д., Искалиева А.Т. Индикаторный потенциал заимствований из арабского и персидского языков. *Tiltanyim*, 2025. №3 (99). С. 12-23. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-12-23>

Gulfar Mamyrbek¹, Zhazira Turgynbayeva^{2*}, Ainagul Iskalieva³

¹Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-7399-2122 E-mail: gulfar76@mail.ru

^{2*}Corresponding author, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0003-1559-5820 E-mail: zhaz71@mail.ru

³Master in Pedagogical Sciences, Zhanger Khan West Kazakhstan Agrarian and Technical University, Kazakhstan, Uralsk, ORCID: 0009-0007-5971-9027

THE INDICATIVE POTENTIAL OF LEXICAL BORROWINGS FROM ARABIC AND PERSIAN

Abstract. The article considers Arabic and Persian borrowings in the lexical fund of the Kazakh language not only from the lexical perspective, but also as indicators of civilizational, spiritual-cultural, historical-intellectual, and religious influence. The indicative potential of Arabic and Persian words is identified, and their positive and negative impact in written practice is revealed, not only as borrowed units but also as indicators of specific social, cultural, historical, and linguistic phenomena. In the course of the research, the definitions and features of the use of the terms “indicator” and “indicative potential” in linguistics were clarified and systematized on the basis of the works of foreign scholars, and new conclusions regarding their application to Arabic and Persian words were proposed. The article analyzes the functions of Arabic and Persian borrowings in the Kazakh language as indicators of religious-spiritual, cultural-ethical, socio-historical, stratificational, educational, scientific, national-value, and literary-linguistic processes. On the basis of concrete examples, it is demonstrated that these words possess indicator significance. Since the indicator is not only a marker but also a category describing the state of a certain linguistic situation, the article analyzes the positive and negative influence of the indicative potential of Arabic and Persian words in the Kazakh language. Furthermore, it is shown that in the modern period Arabic and Persian elements in the language, through medialect, exert an influence on the transformation of codified language norms.

Keywords: indicative potential; Arabic, Persian words; stratification; medialect; codification

Source of financing: The article was prepared as part of the program-targeted financing of the IRN BR20280984 “The Potential of Modernization of the Kazakh Language: Innovations, Tendencies and Processes”.

For citation: Mamyrbek, G., Turgynbayeva, Zh., Iskalieva, A. The Indicative Potential of Lexical Borrowings from Arabic and Persian. *Tiltanyim*, 2025. No.3 (99). P. 12-23. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-12-23>

Қысқаше

Араб және парсы тілдерінен енген кірме сөздер тіліміздің дамуында ерекше орны бар лексикалық қабат екені белгілі. Олар тек тарихи, діни немесе мәдени контексте ғана емес, қазіргі жазба тіл мен қоғамдық коммуникацияда да белсенді қолданылып келеді. Ең әуелі, араб, парсы тілдерінен енген атаулардың индикторлық әлеуеті дегеніміз не деген мәселеге арнайы тоқталайық.

Жалпы *индикатор* сөзі әлемдік лингвистикалық сөздіктерде әртүрлі салаға қатысты түрлі ұғымдарда ұсынылады. Мысалы, төрт томдық «Словарь русского языка» еңбегінде *индикатор*

сөзінің үш мағынасы берілген: 1. тех. Бақылауға алынған объектінің күйін, барысын бақылайтын құрылғы. 2. хим. Химиялық процесті анықтау үшін ерітіндіге қосылатын зат. 3. Кітаптарды есепке алуға арналған картотека (Словарь русского языка, 1985: 666).

Ал «Социологиялық энциклопедиялық сөздікте»: «Зерттеліп отырған нысанның тікелей бақылауға және өлшеуге болатын сипаты» – деп көрсетілген (Социологический энциклопедический словарь, 1998: 102). С.И. Ожегов: «Индикатор – бақыланатын қандай да бір құрылғы, элемент, объектінің күйін көрсететін құрал» – дейді (Ожегов, 1994). Экономика сөздігінде: «Экономикалық процестердің дамуын қандай бағытта күтуге болатындығын болжауға мүмкіндік беретін көрсеткіш» – делінген (Экономический словарь). Жалпы көптеген зерттеушілер *индикатор* сөзін «*indicare*» деген латын сөзінен шыққан, мағынасы «көрсету» деп түсіндіреді.

Зерттеуші Н. Рябоконь тіл білімінде қолданылатын *индикатор* ұғымын форма мен мазмұн арасындағы бір мәнді қатынастың көрінісі, яғни белгілі бір жағдайды, көңіл-күйді немесе ниетті білдіретін сөз немесе тілдік құрал, бірақ ол жай ғана белгі емес, нақты бір мағынамен тығыз байланысты көрсеткіш екенін айтқан. Н. Рябоконь өз зерттеуінде Дж. Серль, О.Г. Почепцов, Б.Н. Забавников, А.В. Уманец, М.К. Любимова тәрізді ғалымдар жіктемелерін негізге ала отырып, лексикалық, грамматикалық, семантикалық, синтаксистік және прагматикалық деңгейлердегі индикаторлар туралы мәлімет берген және тілдік индикаторларды сөйлеу тілінің негізгі құрылымдаушы элементі ретінде қарастырады да, бұл тұрғыдағы тілдік индикатор анықтамасын былай көрсетеді: «Сөйлеушінің коммуникативтік ниетін, эмоционалдық күйін және қарым-қатынасқа қатысушылар арасындағы байланыс сипатын білдіретін құрал». Позитивті реакцияға тән индикаторларға мақтау, келісу, ризашылыққа қатысты сөздерді жатқызса, негативті реакцияға тән индикаторларға сын айту, келіспеу, наразылық білдіруге қатысты бірліктерді жатқызған. Бұл индикаторлар сөйлеушінің коммуникативті ниетін және тыңдаушының қабылдауын анықтауда маңызды рөл атқарады, – деп көрсетеді (Рябоконь, 2014: 232-241).

Орыс лингвисті В. Карасиктің зерттеуінде *социолингвистикалық индекстер* (сөйлеушінің әлеуметтік мәртебесін, эмоциялық күйін, коммуникативтік ниетін білдіретін тілдік құралдар); *коммуникативтік стратегиялар* (сөйлеушінің мақсатына жету үшін қолданылатын тілдік әдісі); *дискурсивтік белгілер* (сөйлеудің құрылымы мен мазмұнын құрайтын тілдік элементтер) деген терминдер қолданылған, яғни осыларға тән индикаторлар арқылы адамның құндылықтар жүйесін, эмоционалды күйін, көзқарасын тануға болады. В. Карасик *индикатор* терминін әлеуметтік-статустық және коммуникативтік рөлдерді білдіретін тілдік элементтерді атау үшін қолданған (Карасик, 2002: 10).

Орыс тіл білімінде лингвоэкологиялық индикатор (индикаторы лингвоэкологические) деген термин бар, ол тіл мен сөйлеудің экологиялық жағдайын сипаттайтын тілдік белгілер мен көрсеткіштер дегенді білдіреді және бұл мәселе лексикалық индикатор (неологизмдер саны, архаизмдердің қолданысы), грамматикалық индикатор (грамматикалық құрылымдар мен синтаксистік нормалардың сақталуы), стилистикалық индикатор (жазу, сөйлеу мәдениетінің деңгейі), прагматикалық индикатор (коммуникативті функциялардың дұрыс орындалуы) бойынша анықталады.

Жоғарыдағы барлық анықтамаларды жинақтай келгенде, *индикатор* сөзінің мазмұны «зерттеуге немесе бақылауға алынған нысанның көрсеткішін анықтау немесе қандай да бір құбылыстың, үрдістің көрсеткіші» дегенге саяды. Ал *әлеует* – бір нәрсенің потенциалы, іске асу мүмкіндігі. Сонда біз қарастырып отырған араб, парсы тілдерінен енген атаулардың *индикаторлық әлеуеті* дегеніміз олардың қазақ тілінде тек кірме сөз ретінде емес, белгілі бір әлеуметтік, мәдени, тарихи, тілдік құбылыстардың көрсеткіші ретінде оң немесе теріс қызмет етуі. Бұл әлеуетті түрлі семантикалық әрі функционалдық топтарға бөліп, мысалдар арқылы талдауға болады. Демек, индикатор ұғымы лингвистика саласында салыстырмалы түрде жаңа сипаттағы аналитикалық категория ретінде қарастырыла бастады. Бұл ұғымды тілдік контексте қолданудың негізінде нысанды бағалау мен сипаттаудың жан-жақты қыры жатыр. Яғни индикатор тек көрсеткіш ғана емес, белгілі бір лингвистикалық ахуалдың жай-күйін сипаттайтын категория.

Материал және әдістер

Зерттеудің негізгі материалы – қазақ тілінде белгілі бір индикаторлық көрсеткішке ие болып отырған араб, парсы сөздері. Ондай сөздер тек кірме лексика ғана емес, тілімізде рухани-мәдени,

тарихи-интеллектуалдық, діни, әлеуметтік, құқықтық, тұрмыстық т.б. факторлар негізінде орнығып, жүйелі қолданысқа түскен кірме бірліктер болып табылады. Зерттеу барысында араб, парсы тілдеріне қатысты лексикографиялық дерекөздер мен талдаулар, жазба мұралар, көркем әдебиет үлгілері, баспасөз беттері мен соңғы жылдары жарыққа шыққан діни кітаптар мен діни сайттар материалдары пайдаланылды. Әдіснамалық тұрғыдан салыстырмалы-тарихи әдіс қолданылып, этимологиялық талдау жасалды, сонымен қатар сөздердің индикаторлық әлеуетін айқындауға бағытталған концептуалды-талдамалық әдіс пайдаланылды. Бұл тәсілдер араб, парсы сөздерінің тілімізде белгілі бір индикаторлық көрсеткішке ие болған қызметін айқындауға мүмкіндік берді.

Әдебиетке шолу

Қазіргі таңда орыс және ағылшын тіл білімінде тілдегі сөздердің индикаторлық әлеуеті немесе индикаторлық функциясы жаңа зерттеу нысанына айналған. Бұл мәселе орфографиялық, лексика-семантикалық, сөзжасамдық, социолингвистикалық, дискурстық, тіпті когнитивтік, лингвомәдени тұрғыдан қарастырылып келеді. Орыс тіл білімінде сөздердің индикаторлық әлеуеті, индикаторлық көрсеткіші олардың қоғамдық, әлеуметтік, мәдени ахуал туралы ақпарат жеткізу қабілетімен, сөз арқылы қандай да бір құбылысты, үрдісті, көзқарасты көрсету функциясымен байланысты талданады. Қазақ тіл білімінде бұл терминнің анықтамасы жоқ. Сондықтан мақала жазу барысында кірме сөздерге қатысты осы бағытта зерттеу еңбектерін жазған шетел ғалымдары А. Шабалин, Н. Рябоконт, В. Карасик, Л. Крысин, О. Высочина, Е. Проценко, М. Фахрутдинова тәрізді ғалымдардың еңбектері және әлеуметтік энциклопедиялық сөздіктер, түсіндірме сөздіктер пайдаланылды.

Нәтижелер және талқылау

Орыс тіл біліміндегі «языковой индикатор» (тілдік индикатор, тілдік көрсеткіш) деген термин сөйлеу, жазу, сонымен қатар, мәдени, эмоционалды, әлеуметтік, коммуникативті аспектінің көрсеткіші ретінде қызмет ететін бірліктерге (сөз, грамматикалық форма, т.б.) қатысты талданады. Мәселен, Н. Рябоконт өз зерттеуінде «тілдік индикатор» түсінігін тек лексикалық, грамматикалық қана емес, сөйлеу актілерін эмоциялық, әлеуметтік-психологиялық деңгейде түсіндіруге тырысып, орыс тіліндегі позитивті және негативті индикаторларға жататын сөздерді талдаған. Осы тұрғыдан алғанда қазақ тіліндегі позитивті және негативті индикаторларға тән сөздер қатарында араб, парсы тілінен енген бірліктер де бар. Олар сөйлеушінің ниетін, тыңдаушының қабылдауын бағалауда ерекше мәнге ие (*әмин* (ар.) – дұға, тілекке қосылу мақсатындағы позитивті эмоцияны білдіру үшін айтылады; *машалла* (ар.) – мақтау, таңдану тәрізді позитивті реакцияны білдіруде қолданылады; *пәлі* (пар.) – «пах шіркін, жарайсың» деген мәнде, адамның жақсы эмоциясын білдіру кезінде қолданылады, т.б.). Бұл сөздерді тілімізде белгілі бір эмоция мен бағалауды немесе қарым-қатынас барысындағы жақсы/жаман көңіл-күй мен ниетті білдіретін индикаторлар ретінде қабылдауға болады.

Ал А. Шабалин «Средство кроссмедийной выразительности в мультимедийных проектах: экология языка в современных СМИ» деген ғылыми-зерттеу еңбегінде қазіргі таңдағы тіл мен сөйлеу өзгерістерінің басты тілдік индикаторы – медиалект – деп көрсеткен (Шабалин, 2024: 18). Медиалект орыс тіл біліміне соңғы жылдары енген жаңа термин, ол қазіргі цифрлық замандағы медиакеңістікте (интернет, әлеуметтік желілер) қалыптасқан тілдік қолданыстар жиынтығы, бұл термин медиа (ақпарат) және диалект (тілдің жергілікті немесе әлеуметтік түрі) деген сөздерден құралған. А. Шабалин кроссмедиялық (кроссмедия – ақпаратты түрлі медиаплатформа арқылы тарату) көркемдеу құралдарының да тілдік нормаға сәйкес немесе сәйкес еместігін талдай отырып, мультимедиялық құралдарды (мәтін, графика, сурет, дыбыс, бейне, аудио, интерактив (батырма, гиперсілтеме, онлайн сауалнама, пікір қалдыру функциясы, кері байланыс тетіктері) және анимация) тілдік нормаға оң немесе теріс әсер ететін басты фактор ретінде қарастырған.

Қазіргі таңда тіліміздегі араб, парсы сөздерінің медиалекттегі рөлі де кодификацияланған тілдік норманы өзгертуге ықпал етіп жатқанын жоққа шығара алмаймыз. Мәселен, 2013 жылғы Орфографиялық сөздікте *иншалла*, *астапыралла* түрінде нормаланған сөздер медиалектте *ин ша Аллах*, *иншаа Аллах*, *иншаллах*, *астағфируллаһ* тәрізді нұсқаларда жазылып жүр. Бұл үрдіс жазарманның діни ұстанымын көрсетеді. Яғни бұндай тілдік қолданыстарды мәдени және діни таным индикаторы ретінде бағалауға болады. Сонымен қатар соңғы кездері араб, парсы сөздері

арқылы сайт, блог, телеграм канал т.б. аттарын беру үрдісі де қоғамдағы медиалект ерекшелігінің айқын көрінісі болып табылады. Себебі:

- креативті атау жасау (*hikmet.kz, iman.kz, ummet.kz, muftyat.kz* т.б.) белгілі бір семантиканы және мәдени жүктемені арқалайды;
- мұндай атаулар руханият, мораль контекстеріне бағытталады;
- мұндай атаулар тек сөз ғана емес, идентификация құралы ретіндегі кодтық қызметке ие болады;

- мұндай атаулар медиалекттік дискурста семантикалық және лингвомәдени индикатор қызметін атқарады;

- бұлай жазу тек орфографиядағы фонетикалық айырмашылық қана емес, жазарманның рухани-этикалық ұстанымдарының тілдік көрінісі болып табылады.

Демек, кейбір араб, парсы сөздері медиалект арқылы жаңаша интерпретацияға ұшырап, кодификацияланған тілдік нормаларға ықпал етіп жатыр деп айта аламыз.

Жалпы қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің индикаторлық әлеуетін жеті топқа бөле отырып, оның оң және теріс жақтарын былайша бағамдаймыз:

1. *Діни-рухани индикатор*. Тіліміздегі араб, парсы тілінен енген діни сөздердің молдығы тек тілдік құбылыс емес, белгілі бір тарихи кезеңдегі ислам өркениетінің ықпалын көрсететін діни-рухани индикатор. Яғни тарихи кезеңдегі рухани бағыттың шынайы көрінісі. Тіліміздегі діни сөздердің басым бөлігі араб, парсы тілдерінен енгені мәлім. *Құран, ораза, намаз, молда, мешіт* т.б. сөздер қазақ қоғамының исламдану кезеңінің көрсеткіштері. Ал мұның тілдік тұрғыдан қандай теріс жақтары болды? Атап айтқанда:

- діни дискурста төл ұғымдар ығыстырылды: *жаратушының* орнына *Алла, Құдай, тілектің* орнына *дұға, құлшылық – гибадат, ауызашар – ифтар, Алла қаласа – иншаллаһ, тамаша, керемет, бәрекелді – машаллаһ* т.б.;

- діни санадағы араб, парсы тілінің үстемдігі кірме сөздерге қазақша балама ұсыну жолын тежеді;

- діни санадағы араб, парсы тілінің үстемдігі баламасы бар қазақ сөздерін ығыстырды:

- діни мәтіндердің аудармалары немесе қазақша ұғыммен берілуі қазақ тілінің синтаксистік әрі стилистикалық құрылымына жат тіркестер қалыптастырды: *орамалға келу, намаздығын тастамау* т.б.

Дегенмен араб, парсы сөздерінің діни-рухани индикатор ретіндегі қызметін толықтай теріс құбылыс ретінде бағалауға болмайды. Себебі исламдық терминология мен лексика қазақ тілінің лексикалық қорын байытып, дін мен мәдениет байланысын орнықтырғанын жоққа шығара алмаймыз. Дегенмен қазіргі таңда бұндай кірме сөздерді дұрыс қолданып, оларды неғұрлым қазақша баламаларымен айту мәселесі дін өкілдері тарапынан дұрыс көтеріліп жүр.

Осыған байланысты «Айқын» газетінде еліміздің Бас мүфтиі Наурызбай қажы Тағанұлының арнайы үндеуі жарияланған болатын. Үндеуде: «Жастарды діни терминдерді қазақша айтуға шақырамын. Өкінішке орай, кейбір жас буын өкілдерінің *ауызашарды – ифтар, сәресін – сухур* деп айтып жүргені көңілге қаяу түсіреді, Сан ғасырдан бері мұсылмандық жолды ұстанған ата-бабаларымыз *ауызашар, сәресі* деген сөздерді қолданған. Біз де бабалар жолын ұстанған ұрпақ ретінде өзге тілден енген діни терминдерден барынша аулақ болып, өзіміздің ата-бабамыздан қалған жақсы сөздерді қолданып, өзіміздің ана тілімізге құрмет көрсетіп, қазақша сөйлеуге тырысайық» – делінген (Бас мүфти, 2025). Бұл мәселенің ресми дін өкілі тарапынан айтылуы тіл тазалығы үшін және діни терминдердің төл тілдегі баламаларын тұрақтандыру үшін аса маңызды. Себебі, қазіргі таңда жастар діни білімді негізінен арабша оқулықтар мен шетелдік ақпарат көздерінен алуда. Бұл жағдай төл сөздерді ығыстырып, арабша түпнұсқаның орнығуына ықпал етеді. Наурызбай қажы Тағанұлының ресми үндеуі діни лексика туралы ғана емес, жалпы ана тіліне деген құрмет пен ұлттық бірегейлікті нығайтуға бағытталған.

Қазіргі таңда тілімізде қолданылып жүрген діни сөздерді үлкен екі топқа бөлуге болады:

1. Бұрыннан қолданыста жүрген сөздер;

2. Егемендік алғаннан кейінгі кезеңдерде қайта жаңғырған діни атаулар.

Екінші топқа *арафа* (құрбан айттан бір күн бұрын болатын арафа түні), *асхаб* (Мұхаммед пайғамбар ғ.с. серіктері, сахабалар), *азәзіл* (шайтан, азғырушы), *әзірейіл*, (төрт періштенің бірі),

алхамдулиллаһи (Аллаға шүкір, Аллаға мадақ), *ғарасат* (қиямет күні жиналатын алаң), *ғұсыл* (шариғат бойынша жыныстық қатынастан кейін ерлі-зайыптылардың дәрет алып, денені толықтай жуынуы), *жәбірейіл* (төрт періштенің бірі), *зәмзәм* (Меккедегі қасиетті зәмзәм құдығы, соның киелі суы), *имам ағзам* (мұсылман дініндегі төрт мазһабтың бірі), *исрафил* (төрт періштенің бірі), *ихрам* (қажылықта киетін киім), *кәусар* (жұмақтағы бұлақтың аты), *кәлима шаһадат* (Алла тағала мен оның елшісі Мұхаммедке куәлік білдіретін сөз: «әшһәду ән лә иләһә иллаллаһу уә әшһәду әннә мұхаммадан абдуһу уә расулуһу – Алладан басқа құдай жоқ Мұхаммед оның құлы және елшісі екеніне куәлік етемін»), *қағба* (Меккедегі құлшылық орны), *қари* (құранды толық жатқа айтатын адам), *қирағат* (құранды ырғағымен, әуенімен жатқа айту), *құтпа* (некелесуге разылық беру үшін оқылатын дұға), *ләйләтул қадыр* (Қадыр түні), *мазһаб* (діни ағым), *махшар* (қиямет күні өлгендердің қайтадан тіріліп жиналатын және олардың күнәларын тексеретін жер), *машалла* (таңқалғанда немесе тіл-көзден сақтасын деген ниет білдіргенде айтылатын сөз), *мәлак* (періште), *мәләйік* (періштелер), *мәкрук* (шариғат бойынша құпталмаған, мақұлданбаған, жиіркенішті нәрсе), *мәуліт* (Мұхаммед пайғамбардың туған күні болып есептелетін діни мейрам), *михраб* (мешітте имам тұратын орын), *мекайл* (төрт періштенің бірі), *мүмін* (ислам дінін ұстанушы), *мұңкір* (өлгендердің күнәсін қабірде тексеретін періштенің аты), *мүшірік* (Аллаға серік қосушы), *миғраж* (Мұхаммед пайғамбардың көкке көтеріліп, Алламен жүздесуі), *нәби* (пайғамбар), *нұңқұр* (өлгендердің күнәсін қабірде тексеретін періштенің аты), *пәтуа* (шариғат негізінде мүфти шығаратын үкім), *пидия* (өлген адамның күнәсін молдаға сатып күнәдан құтқару), *пітір* (ораза кезінде үлестіретін садақа), *раббы* (билеуші деген ұғымды білдіретін Алла тағаланың теңеуі), *ракағат* (намаздың бөлігі), *расул* (Мұхаммед пайғамбардың теңеуі), *рүкүғ* (намаз оқығанда тізеге қолды қойып еңкею), *салауат, сауап, сахаба* (Мұхаммед пайғамбардың көзін көрген серіктері, мұсылман дінін таратуға атсалысқандар), *сәжде* (маңдайын жайнамазға қойып, құлшылық ету), *сәресі, Сұбхан Алла* (Аллаға мадақ; араб тілінде йа шылауымен бірге келгенде таңдануды, қорқуды білдіреді), *сүндет* (Мұхаммед пайғамбар құптаған дұрыс әрекеттер, жағымды қасиеттер), *сүнни* (төрт мазһаб ханафи, мәлики, шафиғи, ханбали мұсылмандары, осы төрт мазһаб көрсеткен діни ережелер мен заңдылықтарды орындайтындар, сүннилер), *дажжал* (ақырзаман болғанда шығатын аждаһа), *тайаммом* (сусыз топырақпен, құммен дәрет алу), *тақуа* (дін жолын қатты ұстанушы), *таупиқ* (қанағат, ынсап), *уағыз* (дінді насихаттау, үйрету), *уажип* (шариғатта орындалуы қажет деп табылған діни міндеттер), *ұмбет* (мұсылман дінін қабылдаушылар), *фақиһ* (шариғат заңының білгірі), *фатиха* (Құранның бірінші сүресі), *Хауа* (Адам атаның қабырғасынан жаратылған бірінші әйел кісі), *хижаб* (мұсылман әйелдері бетке тұтатын перде), *хижра* (Мұхаммед пайғамбардың 622 жылы Меккеден Мәдинаға көшкен жылы; мұсылманша жыл санау есебі), *шейіт, шаһид* (дін үшін күресте қайтыс болу, қаза табу), *шиит* (ислам дінінің шиға бағытын ұстанушылар (ислам діні екі үлкен топқа бөлінеді: сүнни және шиғи) сияқты сөздер жатады. Бұл сөздер діни-рухани индикатор ретінде діни сана-сезімнің, құндылықтар жүйесінің мәдени сәйкестіктің көрсеткіші болып отыр.

2. *Мәдени-этикалық индикатор.* Араб, парсы сөздері мәдени индикатор ретінде халқымыздың мәдени болмысын, менталитетін, ұлттық құндылықтарын да көрсете алды. Мысалы, *инабат* сөзі «адамгершілік, әдеп, ізет» деген мағынаны білдіретін араб сөзі. Бұл ұғым *инабатты* деген нұсқада қазақ қоғамында қыз баланың тәрбиесіне, үлкенді сыйлауға қатысты айтылатын мәдени құндылықты білдіреді. *Инабатты қыз, инабатты келін* деген тіркестер қазақ мәдениетінде қыз тәрбиесіне ерекше мән берілгенін көрсетеді. Яғни халықтың этикалық нормалары, әйел затына деген құрметі, мінез-құлық мәдениеті осы сөз арқылы көрініс тапқан.

Немесе *хал* деген араб сөзін алайық. Хал сұрау – қазақ халқындағы амандасу мәдениетінің басты бөлігі. Бұл сөз арқылы адамдардың бір-біріне деген жанашырлық, қамқорлық қатынасы көрінеді. Яғни тілдік жағынан қарапайым болғанымен, мәдени индикатор ретінде хал-жағдай сұрау – қазақы этикеттің, қарым-қатынас әдебінің айқын көрінісі болып табылады.

Сабыр сөзі «төзім, шыдам, шыдамдылық» деген мағынаны білдіретін араб сөзі. Қазақ тіліндегі «Сабыр түбі – сары алтын» деген мақал, қазақ менталитетіне тән ұстамдылық мәдениетін сипаттаса, «барға шүкір ету» ұғымындағы *қанағат* сөзі «Қанағат – қарын тойғызар» деген мақал құрамында жұмсалып, рухани кемелдікті білдіретін сөз ретінде орныққан.

Сондай-ақ *ғибратты әңгіме, ғибрат алсын* тіркестерінде кездесетін *ғибрат* сөзі тәлімдік, тәрбиелік мазмұнның көрсеткіші ретінде қолданылып келеді.

Ал мейірімділік пен адамгершілікті сипаттау үшін *рақымы түсу*, *рақым ету* тіркестерінің құрамындағы *рақым* сөзі қолданылады. Бұндай сөздер қазақ дүниетанымына бейімделіп, ұлттық этика мен тәрбиенің көрінісі ретінде мәдени тілдік функция атқарады.

Мәдени-этикалық индикатор ретіндегі араб, парсы сөздерінің әлеуметтік және тілдік тұрғыдан қандай теріс жақтары бар? Атап айтқанда:

- *күнә, харам, тозақта күйесің, жаһаннамға барасың* тәрізді қатал діни нормалардың қазақ руханиятына қарама-қайшы әсері;
- дәстүрлі мәдени сананың әлсіреуіне әсер етуі (*хиждаб, пәренжі*, қара киім кию т.б.);
- қоғамдағы діндарлар мен халық арасында лексикалық алшақтықтың пайда болуы, яғни *аға* демей *аһи* деу, *Алла* демей *Аллаһ* деу т.б.;
- дәстүрлі қазақ мәдениеті мен діни ұстанымның арасында алшақтықтың орын алуы.

3. *Әлеуметтік-тарихи индикатор*. Халықтың материалдық мәдениетінен, қоғамдық өмірінен, тұрмысынан ақпарат беретін араб, парсы сөздері аз емес. Мәселен, *шаһар* деген парсы сөзі Қазақстанның ортағасырлық қалалық мәдениеті мен сауда, қолөнер саласының дамыған кезеңін білдіреді.

Сондай-ақ парсы тілінен еніп, күні бүгінге дейін қолданылып келе жатқан *базар* сөзі қазақ даласында ерте кезеңдерде сауда мен тауарды айырбастау мәдениетінің болғандығын айғақтайды.

Немесе *дәулет* сөзінің бірнеше мағынасы бар: 1. Мемлекет, билік (ар.); 2. Үстемдік (ар.); 3. Бақ, бақыт (пар.); 4. Байлық, дүние-мүлік (пар.). Қазақ қоғамында бұл сөз әуел баста тек материалдық игілік емес, әлеуметтік мәртебе, билікпен байланысты мағынада қолданылды. Хан-сұлтандардың ресми іс-қағаз үлгілерінде, патша, император аттарына жолдаған хаттардың барлығында әмірші, билік иесі деген ұғымды білдіретін *дәулетлу* сөзі міндетті түрде жазылатын болған. Мысалы: *Ғиззатлу хұрметлу уа меруертлу уа дәулетлу уа шаукетлу уа барчаға рахымлы* (1745 жылы Абылай сұлтанның Сібір губернаторына жазған хаты); *Сіз дәулетлі падишаһ хазретінің мархамат хатлары бізім қырғыз иұртына* (1785 жылы кіші жүз старшиналарының II Екатеринаға жазған хаты). Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздері әлеуметтік-тарихи индикатор ретінде халықтың саяси, рухани, мәдени өміріне қатысты құнды мәлімет беретін дереккөз. Десек те, мұның қандай теріс жақтары болды? Атап айтқанда:

- *дәулетлу, ғиззатлу, шаукетлу* тәрізді сөздер әлеуметтік теңсіздікті тіл арқылы нығайтты;
- ресми іс-қағаздары мен дипломатиялық хаттар араб, парсы сөздері арқылы жазылып, қазақ тілінің мемлекеттік және заңдық функциясын тежеді;
- тарихи тұрғыдан араб, парсы сөздерінің үстем қолданылуы қазақ тіліндегі әкімшілік, саяси, қоғамдық терминдердің қалыптасуын баяулатты.

4. *Стратификациялық индикатор*. Стратификация – қоғамдағы әлеуметтік топтар арасындағы билік, мәртебе, бедел, лауазымды білдіретін тілдік құбылыс. Қоғам ішіндегі әлеуметтік жіктелуді (стратификацияны) білдіретін араб, парсы сөздері аз емес. Ондай сөздер белгілі бір әлеуметтік топтарға тән болып, стратификацияны білдіруде ерекше рөл атқарған. Мысалы, араб тілінен енген «дауға төрелік айтушы» деген ұғымды білдіретін *қазы* сөзі қазақ қоғамында әділ төрелік айтатын адамға қатысты қолданылған. Бұл сөз беделді әрі заң бойынша үкім ететін әлеуметтік топты сипаттайды. Немесе парсы тілінен енген билеушінің титулын білдіретін *хан, сұлтан* сөздері басқарушы элитаны білдірсе, *имам, мүфти, молда, хазірет* тәрізді сөздер діни мәртебені көрсетеді. Ертеректе «құрметті, асыл, текті» деген ұғымда арабтың *шариғ* сөзі актив қолданылып, адамның әулеттік абыройын көрсететін тілдік көрсеткіш ретінде жұмсалды. Сол сияқты *тақсыр* сөзі де қазақ хандығы мен Ресей патшалығы тұсында лауазымды тұлғаларға қолданылып, құрмет білдіру формасы ретінде орнықты. *Сейіт* сөзі пайғамбар ұрпағына қатысты айтылып, тектілікті білдіретін лексикалық бірлік болды. Демек, араб, парсы сөздері де әлеуметтік стратификацияны айқындайтын маңызды индикаторлар қатарына жатады және олардың стратификациялық индикатор ретіндегі қызметі тек тарихи, мәдени маңызға ғана ие болмай, қоғамдық сана мен әлеуметтік қатынастарға да әсер етті. Олар стратификацияның лексикалық көрсеткіштері ретінде адамның қоғамдағы орны мен мәртебесін және әлеуметтік беделі мен лауазымын білдірді. Яғни қоғамдағы әлеуметтік жіктелудің тілдегі көрінісіне араб, парсы сөздері негізінде көптеген мысалдар көрсетуге болады. Ал қоғамдағы стратификация тікелей тіл арқылы ғана көрінеді. Енді бұл мәселеде қандай теріс жақтар орын алды? Атап

айтқанда:

- төл сөздерге қарағанда араб, парсы сөздері қазақ қоғамындағы басқару жүйесі мен билікті заңдастыру құралына айналды;
- көне дәуірден бері қолданылған төл түркі сөздерін араб, парсы атаулары ығыстырды: *хан*, *сұлтан* (қаған, бек), *үкімет* (төр), *мемлекет* (қағанат), *әскер* (түмен) т.б.;
- қара халық пен әлеуметтік топтар арасындағы алшақтық араб, парсы сөздері арқылы бөлінді;
- белгілі бір элитаға ғана қатысты қолданыс қарапайым халықтың әлеуметтік мәртебесін төмендетті;
- тек беделді, бай, діни элитаға ғана тән сөздермен кез келген адамды атауға тосқауыл қойылды.

5. *Білім-ғылым индикаторы.* Бұл топқа жататын сөздер қоғамның интеллектуалдық деңгейін, рухани дүниетанымын, білім беру жүйесін, ғылыми деңгейін білдіреді. Араб, парсы сөздері діни және зайырлы білім беру институтының, тағылым мен тәрбиенің индикаторлық көрсеткіші бола алды. Орта ғасырлардан бастап мұсылмандық әлеммен бірге дамыған қазақ қоғамындағы медреселер мен ғылыми-тәрбиелік институттар білім мен ғылымға қатысты терминологиялық қорды қалыптастырды. *Ақыл, пәлсапа, ғылым, ғалым, дәріс, пән, тағылым* тәрізді т.б. көптеген сөздер осының айғағы. *Ғылым, ғалым* деген сөздің өзі араб тілінен еніп отыр. Білім беру процесінің басты тұлғасы болып танылатын *мұғалім* сөзі *үйретуші, оқытушы* тәрізді қазақтың төл сөздерін басып озып, ресми терминге айналды. *Мұғалімге* қарағанда жоғары сипатқа ие *ұстаз* сөзі рухани әрі үлгілі жетекші ұғымында жұмсалады. *Пән* сөзі мектеп бағдарламасындағы оқыту жүйесінің құрылымдық сипатын танытады. Бұндай сөздер тіпті қазақ қоғамындағы алғашқы білім берудің мазмұнын, құрылымын, бағыт-бағдарын да сипаттап берді. *Хикмет, ілім, гибрат* тәрізді сөздер дүниетанымдық және интеллектуалдық мазмұнды көрсетіп, қазақ тіліне жаңа ұғымдарды қосты.

Ал мұның теріс жағына қазақ тіліндегі оқу-білімге қатысты базалық терминдердің басым бөлігін төл сөздеріміз емес, араб, парсы сөздері иемденгенін жатқызуға болады: *ғылым, мұғалім, пән, тәрбие, ұстаз, хикмет, ақыл, кітап, дәптер, мектеп, дәріс, тағылым* т.б. Демек, білім мәдениетінің тұрақты лексикасы ретінде алдыңғы орынға араб, парсы сөздері шықты деуге болады.

6. *Ұлттық құндылық индикаторы.* Ұлттық құндылықтар – белгілі бір ұлттың арғы ғасырдан бері қалыптасқан және ұрпақтан ұрпаққа берілетін рухани, моральдық, әлеуметтік нормалары мен ұстанымдары. Олар сол ұлттың салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, тілдік және ұлттық мәдени кодды айқындайды. Араб, парсы сөздері халықтық ұғымдармен ұштаса отырып, ұлттың дүниетанымын, адамгершілік қағидаттарын білдіретін көрсеткіштік қызметке ие болды. Мысалы, *парыз, шүкір* сөзі мораль кодексінің өзегі болса, *сауап* – жақсылық жасау мәдениетінің этикалық өлшемі т.б. Демек, араб, парсы сөздері қазақ моральдық жүйесін тіл арқылы құрылымдауға ықпал етті, моральдық-ұлттық ұғымдарды тілдік деңгейде бекітті.

Ұлттық құндылықтар мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестер құрамынан да көрініс тауып отыратыны мәлім. Сенім мен жауапкершіліктің коды ретінде қолданылатын *аманат* сөзі «аманатқа қиянат жасамау» деген тіркес негізінде рухани-адамгершілік нормасы ретінде бекіді.

Құдалық рәсімі кезінде немесе басқа да жағдайларға қатысты қолданылатын *кәде*, «сыйлық, сый-сияпат көрсету» деген мағынаны білдіретін *хәдие* деген араб тілінен енген сөз. Қазіргі таңда бұл сөздің мағынасы кеңейіп, рәсімдік сыйлық, символдық белгі ұғымдарын да білдіреді. Кәде арқылы адамдар бір-біріне құрмет көрсету, сыйласу мәдениетін сақтайды. Кәде – сыпайылық, татуластық ара-қатынасын нығайтатын құрал ретінде де қызмет атқарады. Бұндай сөздер ұлттық мәдениетпен біте қайнасып, бүгінге жетіп отыр. Яғни араб, парсы сөздерінің ұлттық құндылық индикаторы ретіндегі функциясы:

- ұлттық тәрбие жүйесінің тіліне айналуынан;
- қазақ менталитетін кодтайтын сөздер енгізуінен;
- құндылықтарды жеткізетін тілдік құрал болуынан айқын көрінеді.

Десек те, мұның теріс жағына араб, парсы моральдық терминдерінің қазақтың салт-дәстүр мен әдет-ғұрпымен қайшылыққа түсуін жатқызуға болады. Мысалы: *ата-баба аруағына сыйыну*,

келіннің сәлем салуы тәрізді дәстүрлердің *бидғат, ширк, күнә* ретінде қабылдануы т.б.

7. *Әдеби тіл индикаторы*. Араб, парсы сөздері жазба әдеби тілді қалыптастыру мен дамытуда айтарлықтай рөл атқарды. Олар тек лексикалық тұрғыдан ғана емес, стильдік (көркемдік-эстетикалық, поэтикалық тәсіл, синонимдік қатар т.б.), терминологиялық (діни, ғылыми, мәдени т.б. терминдер), концептуалдық (жаңа ұғымдар мен дүниетанымдық категория атаулары) деңгейде әдеби тілді байытты. Ал араб, парсы сөздерінің тілдік норманы қалыптастырудағы индикаторлық әлеуеті қандай болды? Бұл мәселені қазақ тілінің орфографиялық, грамматикалық, морфологиялық жүйесіне әсері арқылы анықтауға болады. Атап айтқанда:

- қосымшалар арқылы туынды сөз жасалып, сөзжасамдық үлгілері нормаланды: *адам – адамдық, ғашық – ғашықтық, сабыр – сабырлы, тәрбие – тәрбиелі* т.б.;

- қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына фонетикалық тұрғыдан бейімделіп, нормаланды: *мадраса емес медресе, мәсжид емес мешіт, мөһр емес мөр* т.б.

Десек те, теріс жағына араб, парсы сөздерінің күні бүгінге дейін ала-құла жазылу үрдісінің жалғасып келе жатқанын жатқызуға болады.

Орыс тіл білімінде кірме сөздер мәдени экспансия мен өркениетаралық әсерді білдіретін тілдік индикатор ретінде қарастырылып, әртүрлі топтарға бөлінеді. Мәселен, француз тілінен енген сөздер ақсүйектік мәдениеттің, ағылшын тілінен енген сөздер жаһандану мен батыстық құндылықтардың, арабша терминдер діндарлар тілінің, ағылшын неологизмдері мен сленгтер жастар тілі мен субмәдениетінің индикаторы ретінде сипатталады.

Жалпы ғалымдар кез келген тілдегі кірме сөздерге қатысты түрлі ғылыми тұжырымдар ұсынады. Мәселен, Л. Крысин кірме сөздерді тілдік жүйедегі фонологиялық, семантикалық, лексикалық араласудың нәтижесі ретінде қарастырады (Крысин, 2004: 9), О.Высочина: «Шеттілдік сөздер тілдік жүйеге үш негізгі этап арқылы сіңеді: жаңа тілге ену, жалпы лексикасына ену, формалық және семантикалық адаптация» (Высочина, 2002: 31) – деп көрсетеді.

Орыс ғалымдары кірме сөздердің ХХІ ғасырда орыс тіліне ену үрдісінің жаңа сипаттағы ерекшеліктері бар екенін атап көрсетеді:

- 1) әлемдік тілдік кеңістіктегі өзара ықпалдастықтың күшеюі мен лексика көлемінің ұлғаюы және қазіргі таңдағы кірме сөздердің басым бөлігі ағылшын тілі арқылы еніп жатқандықтан, ағылшын тілінің тіларалық үстемдігі негізінде тіл дереккөзінің бірізденуі;

- 2) шеттілдік сөздердің сөйлеудің әртүрлі жанрлары мен стильдеріне белсенді енуі;

- 3) шеттілдік сөздердің тілге ену арналарының өзгеруі, қазіргі таңдағы БАҚ құралдары мен интернет желісінің шеттілдік сөздерді «көшіру» тетігіне айналуы;

- 4) шеттілдік сөздерді ассимиляциялау процесінің күшеюі, тіл жүйесінде де, сөйлеу деңгейінде де тез игерілуі (Проценко, 2012: 216).

Тарихи кезеңдерде араб, парсы сөздерінің тілімізге ену үрдісі де осындай үстемдік пен ерекшелікке ие болды. Атап айтқанда:

- 1) ХХ ғасырдың басына дейін араб, парсы сөздері ғылым мен дін, мәдениет пен әдебиет саласына ерекше ықпал ете отырып, өз дәуірінде «халықаралық тілдің» негізгі дереккөзі болды;

- 2) араб, парсы сөздері жазба әдебиет пен діни шығармалар арқылы еніп, тек жекелеген сөздерді ғана емес, араб, парсы тіліндегі тіркестер мен сөйлемдерді қолдану сауаттылықтың белгісі ретінде танылды.

Ал қазіргі ХХІ ғасыр контекстінде бұл жаңа сипатқа ие болып отыр. Атап айтқанда:

- 1) ислам дініне деген бетбұрыстың діни білім мен діни терминологияның жандануына ықпал етуі;

- 2) тілімізде бар сөздердің медиакеңістікте белсенді қолданысқа ене бастауы (*халал, харам, сахаба, ухи, сүннет, мәуліт* т.б.);

- 3) виртуалды кеңістіктегі діни, рухани контент негізінде кодификацияланған нормаларға балама нұсқалардың пайда болуы: *Алла – Аллах, Қадыр түні – Ләйләт-ул-Қадыр, Алланың елшісі – Расул Аллах* т.б.;

- 4) кірме сөздердің түрлі стильдік тұрғыдан жандануы: *Алла разы болсын; суннаға қайшы; халал ризық берсін; харамнан сақтан* т.б.

Орыс зерттеушілері қазіргі таңда еніп жатқан ағылшын сөздері орфографиялық тұрғыдан

нормаланбай тұрып, бірінші семантикалық тұрғыдан игеріліп жатқанын айтады. Соның салдарынан бір сөздің бірнеше нұсқада жазылуы орын алған: *дистрибьютер, дистрибутер, дистрибьютор; бейдж, бедж*. Мұны сөздердің фоно-орфографиялық бейімделу барысындағы транскрипциямен байланысты мәселе ретінде қарастырған (Фахрутдинова, 2019: 251).

Фоно-орфографиялық бейімделу дегеніміз кез келген тілге енген шеттілдік сөздердің қабылдаушы тілдің дыбыстық (фонетикалық) және жазу (орфографиялық) жүйесіне сәйкес өзгеруі. Қазақ тіліне енген араб, парсы сөздерінде бұл үрдіс қалай жүзеге асты?

Жалпы араб жазуы қолданыста болған уақытта араб, парсы сөздері түпнұсқа принциппен, яғни араб тілінде қалай дыбысталып жазылады солай өзгеріссіз таңбаланып жүрді, тіпті ауызекі сөйлеу тілінде әбден игеріліп, еніп кеткен сөздердің өзі де түпнұсқа принциппен жазылды. Бұл үрдістің қалыптасу себебіне қатысты Х. Досмұхамедұлы қазақтың балалары ноғай, сарт мектеп-медреселерінде оқығандықтан, ол жердегі ұстаз-молдалар араб, парсы сөздерінің дыбысталымын бұзып айтуды күнәға байлатындығымен байланыстырады. Яғни медреседегі молдалар араб және парсы сөздерін түпнұсқа тілдегі тұрпатымен бірдей етіп бұлжытпай таңбалауды жазу арқылы қалыптастырған. Сондықтан тілімізге енген араб, парсы сөздері Қазан мен Бұхара арқылы өзгеріссіз еніп кеткен (Досмұхамедұлы, 1991: 92-93).

А.Байтұрсынұлы бастапқы кезде кірме сөздердің түпнұсқа принциппен таңбалануын қолдағанмен, кейіннен ол пікірінен бас тартып, тілімізге икемделген нұсқамен жазуды дұрыс деп таныған болатын.

XX ғасырдың басында араб, парсы сөздерін қалай жазамыз деген мәселеде үлкен талас болды. Қазақ оқымыстыларының бір тобы бұрыннан келе жатқан дәстүрді бұзбай түпнұсқа принциппен таңбалау қажет десе, екінші тобы ауызекі сөйлеу тілімізге икемделген нұсқасын жазба тілге ендіру керек деген ұстанымда болды. Қазақ оқымыстыларының басым бөлігі араб, парсы сөздерін қазақша икемделген формасымен жазу қажет деп таныды. Қазақ журналистикасының негізін қалаушы Д. Сұлтанғазин қазақ тіліндегі «бөтен жұрттың сөздері» қаншама ғасырдан бері тілімізге еніп кеткендіктен, ауызекі сөйлеу тіліміздің дыбыстық заңдылығына лайықталып өзгергенін айта отырып, оларды араб, парсының грамматикалық заңы бойынша жазбау керек, егер олай жазсақ қазақ тілінің табиғатын бұзып, ерсі болып тұрады, – деп тұжырымдаған болатын (Қазақ тілі жөніндегі революциядан бұрынғы зерттеулер, 1993: 44-48).

Қазіргі таңдағы бір емес бірнеше нұсқада таңбаланып жүрген араб, парсы сөздері қалай пайда болды, оның себебі неде деген мәселеге тоқталайық. Бұның бірнеше себебі бар. Атап айтқанда:

1) кирил әліпбиіне көшкенде араб, парсы сөздерін транскрипциялаудың бірізді принципі болмағандықтан, әркім әртүрлі нұсқада жаза бастады. Мысалы, *ғарасат* деген сөздің *ғарәсәт, арасат; зейнет* деген сөздің *зинат, зинет, зеннет, зиннәт; әліп* деген сөздің *алиф, алиф, әліф* формалары пайда болды;

2) араб жазуында дауысты дыбыстар жасырын тұрады, соған байланысты транскрипциялау кезінде, дауысты дыбыстарды әркім әртүрлі оқығандықтан фонетикалық варианттар пайда болды. Мысалы: *әзиз/азиз, жәннат/жаннат/жәннат; бисмилла/бісмиллә/пісмилла* т.б.;

3) араб, парсы және қазақ тілдерінің фонетикалық жүйелерінде айтарлықтай айырмашылық бар, яғни сөздің дыбысталуы әртүрлі. Мысалы, *астапыралла* деген сөз араб тілінде *астағфир алаһу*, соңғы жылдары шығып жатқан қазақша діни кітаптарда *астағфируллаһ* деген вариант қолданылып жүр.

Осылай әртүрлі жазылып жүрген кірме сөздер аз емес. Бұларды кодификациялау мәселесі үнемі орфограф ғалымдардың назарында болуы қажет. XX ғасырдың 70-80-ші жылдары ғалым Нұртас Оңдасынов қазақ тілінде төрт жүзден аса араб элементтерінің орфографиясын анықтап шығып, олардың жүйесіз, бірнеше вариантта таңбаланып жүргеніне назар аударды. Ғалым: «Олардың шұбарлығы соншалық, оның себебін ашуға кісінің ақылы жетер емес» – деген пікір білдірген болатын. Сол кездегі жазба коммуникацияда *тасбих* сөзі жиырма нұсқада, *иждихат* сөзі он екі, *ілтипат* сөзі сегіз, *гиврат* жеті, *әрекет* алты, *қауіп* бес, *ұждан* төрт түрлі вариантта жазылғанын мысал арқылы дәлелдеген болатын (Оңдасынов, 1984: 4).

Алайда содан бері қаншама жыл өтсе де араб, парсы тілінен енген бір сөзді әртүрлі вариантта жазу күні бүгінге дейін жалғасып келе жатыр. Жазба коммуникациядағы бұндай шұбарлық, яғни

ала-құлалық халықтың жазу мәдениетін төмендететін құбылыстың бірі болып танылады. Демек, әртүрлі нұсқада жазылып жүрген араб, парсы сөздерін тілдік нормадағы тұрақсыздықты көрсететін *индикаторлық белгі* дей аламыз. Оны реттеу үшін мына мәселелер назарда болуы керек:

- 1) жазылым тұрақтылығы – варианттардың ішінен қай нұсқаның жиі жазылатынын анықтау;
- 2) кодификациялық растау – ортологиялық құралдар арқылы реттеу;
- 3) семантикалық дербестік – варианттар арасында мағына айырмашылығы бар-жоғын анықтау;
- 4) қоғам қабылдауы – оқырмандар мен жазармандар арасында қай нұсқаның кең қолданыста екенін анықтау.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, араб, парсы сөздерінен енген атаулар сөздік қорымызды лексикалық тұрғыдан байыту құралы ғана болған жоқ, тілдік индикаторлар ретінде де ерекше қызмет атқарды. Араб, парсы сөздерінің тілімізге ену үрдісінің тарихи-мәдени негізі ислам дінінің таралуымен және әдебиет пен ғылымның дамуымен тығыз байланысты. Олар діни, философиялық, моральдық, этикалық ұғымдарды білдіріп, халықтың рухани санасын қалыптастыруда елеулі рөл атқарды. Сонымен қатар құқық, қоғамдық құрылым, білім, медицина, өнер және әдебиет салаларына қатысты атаулар арқылы қазақ халқының өркениеттік бағдары мен мәдени даму деңгейін көрсететін маңызды көрсеткішке айналды. Демек, тіліміздегі араб, парсы қабаты индикаторлық әлеуеті жоғары тілдік бірліктер болып табылады. Олар тілімізге ену барысында халқымыздың рухани байлығын, мәдениетін, білім мен ғылымға деген көзқарасын да айқындады және қазақ әдеби тілінің дамуына да ықпал ете отырып, сөздік қордың кеңеюіне себепкер болды.

Әдебиеттер

- Бас мүфти діни сөздерді қазақша қолдану қажеттігін еске салды // «Айқын» газеті, 25 ақпан, 2025 ж.
- Высочина О. Понимание и адаптация иноязычного слова в сознании носителя языка на материале русского и финского языков. – Ювяскюля: Университет Ювяскюля, 2002.
- Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 176 б.
- Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
- Крысин Л.П. Русское слово, свое и чужое: исследования по русскому языку и социолингвистике. – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – 888 с.
- Қазақ тілі жөніндегі революциядан бұрынғы зерттеулер. / Құраст. Б. Әбілқасымов. – Алматы: Ғылым, 1993. – 232 б.
- Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. – Москва: Азъ, 1994. – 907 с.
- Оңдасынов Н. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік. – Алматы: Мектеп, 1984. – Т. 1. – 256 б.
- Проценко Е. Современные исследования иноязычной и заимствованной лексики (обзор диссертационных исследований XXI века) // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2012. – №2.
- Рябоконь Н.А. Общая характеристика языковых индикаторов функций речевых актов позитивной и негативной реакции // Журнал: Актуальные вопросы современной науки. – №34. – 2014.
- Словарь русского языка в четырех томах. / Под редакцией А.П.Евгеньевой. – Москва: Русский язык, 1985. – 696 с.
- Социологический энциклопедический словарь на русском, английском, немецком, французском и чешском языках. / Редактор-координатор Г.В.Осипов. – Москва: Норма, 1998. – 608 с.
- Фахрутдинова М. Особенности процесса англоизации современного русского языка. Современные исследования социальных проблем. – Т. 11. – 2019. – №5. – С. 247-254.
- Шабалин А. Средство кроссмедийной выразительности в мультимедийных проектах: экология языка в современных СМИ: дис. ... к.филол.н. – Барнаул: Алтайский государственный университет, 2024.
- Экономический словарь терминов.
https://gufo.me/dict/economics_terms/%D0%98%D0%9D%D0%94%D0%98%D0%9A%D0%90%D0%A2%D0%9E%D0%A0

References

- Bas mufti dini sozderdi qazaqsha qoldanu qazhettigin eske saldy (2025) «Ajqyn» gazeti. 25 aqpan. [The Chief Mufti Reminded of the Need to Use Religious Words in Kazakh. (2025) Aiqrn Newspaper, February 25.] (in Kazakh)
- Dosmuhameduly, H. (1991) Alaman. Almaty: Ana tili. 176 b. [Dosmukhameduly, Kh. (1991) Alaman. Almaty: Ana Tili. 176 p.] (in Kazakh)
- Fahrutdinova, M. (2019) Osobennosti processa anglizacii sovremennogo russkogo jazyka. Sovremennye issledovaniya

- socialnyh problem. Tom 11. No.5. S. 247-254. [Fakhrutdinova, M. (2019) Features of the Process of Anglicization of the Modern Russian Language. Modern Studies of Social Problems. Vol. 11. No.5. P. 247-254.] (in Russian)
- Jekonomicheskij slovar` terminov.
https://gufo.me/dict/economics_terms/%D0%98%D0%9D%D0%94%D0%98%D0%9A%D0%90%D0%A2%D0%9E%D0%A0 [Economic Dictionary of Terms.] (in Russian)
- Karasik, V.I. (2002) Jazykovoju krug: lichnost`, koncepty, diskurs. Volgograd: Peremena. 477 s. [Karasik, V. I. (2002) The Language Circle: Personality, Concepts, Discourse. Volgograd: Peremena. 477 p.] (in Russian)
- Krysin, L.P. (2004) Russkoe slovo: svojo i chuzhoe: issledovanija po russkomu jazyku i sociolingvistike. Moskva: Jazyki slavyanskoi kul'tury. 888 s. [Krysin, L.P. (2004) The Russian Word, One's Own and the Other's: Studies on the Russian Language and Sociolinguistics. Moscow: Languages of Slavic Culture. 888 p.] (in Russian)
- Ongdasynov, N. (1984) Arabsha-qazaqsha tusindirme sozdik. Almaty: Mektep. T. 1. 256 b. [Ondassynov, N. (1984) Arabic-Kazakh Explanatory Dictionary. Almaty: Mektep. Vol. 1. 256 p.] (in Kazakh)
- Ozhegov, S.I. (1994) Tolkovyj slovar` russkogo jazyka. Moskva: Az`. 907 s. [Ozhegov, S.I. (1994) Explanatory Dictionary of the Russian Language. Moscow: Az. 907 p.] (in Russian)
- Prochenko, E. Sovremennye issledovania inozazychnoj i zaimstvovannoj leksiki (obzor dissertacionnyh issledovanij XXI veka). (2012) Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija: Lingvistika i mezhkul'turnaja kommunikacija. No.2. [Protsenko, E. (2012) Modern Research on Foreign and Borrowed Vocabulary (Review of Dissertation Research of the 21st Century). Bulletin of Voronezh State University. Series: Linguistics and Intercultural Communication. No.2.] (in Russian)
- Qazaq tili zhonindegi revoliucijadan buryngy zertteuler (1993). Qurast. B. Abilqasymov. Almaty: Gylym. 232 b. [Pre-Revolutionary Research on the Kazakh Language (1993). Almaty: Gylym. 232 p.] (in Kazakh)
- Rjabokon, N.A. (2014) Obshhaja harakteristika jazykovykh indikatorov funkcionirovaniya rechevykh aktov pozitivnoj i negativnoj reakcii. Zhurnal: Aktualnye voprosy sovremennoj nauki. No.34. [Ryabokon, N.A. (2014) General Characteristics of Linguistic Indicators of the Functions of Speech Acts of Positive and Negative Reaction. Topical Issues of Modern Science. No.34.] (in Russian)
- Shabalin, A. (2024) Sredstvo krossmedijnoj vyrazitelnosti v multimedijnyh projektah: jekologija jazyka v sovremennyh SMI: Dis. ... K.Filol.N. Barnaul: Altajskij gosudarstvennyj universitet. [Shabalin, A. (2024) Means of Cross-Media Expressiveness in Multimedia Projects: Ecology of Language in Modern Media: Dissertation ... of Candidate of Philological Sciences. Barnaul: Altai State University.] (in Russian)
- Slovar` russkogo jazyka v chetyreh tomah. (1985) Pod redakciej A.P.Evgen`evoj. Moskva: Russkij jazyk. 696 s. [Dictionary of the Russian Language in Four Volumes. Edited by A. P. Yevgenyeva. Moscow: Russkiy Yazyk. 696 p.] (in Russian)
- Sociologicheskij jensiklopedicheskij slovar` na russkom, anglijskom, nemeckom, fransuzskom i cheshskom jazykah (1998). Redaktor-koordinators G.V.Osipov. Moskva: Norma. 608 s. [Sociological Encyclopedic Dictionary in Russian, English, German, French, and Czech (1998). Editor-Coordinator G.V. Osipov. Moscow: Norma. 608 p.] (in Russian)
- Vysochina, O. (2002) Ponimanie i adaptacija inozazychnogo slova v soznanii nositelja jazyka na materiale russkogo i finskogo jazykov. Jyvaskylä: Universitet Juvaskylä. 183 s. [Vysochina, O. (2002) Understanding and Adaptation of a Foreign Word in the Consciousness of a Native Speaker: On the Material of Russian and Finnish. Jyväskylä: University of Jyväskylä. 183 p.] (in Russian)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 11.07.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 20.09.2025.

Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн / Available online: 30.09.2025.

© Мамырбек Г.М., Тұрғынбаева Ж.Д., Искалиева А.Т., 2025

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

**Шынарай Дүбірқызы Бүркітбаева¹, Бекжан Көмекбайұлы Копбосынов^{2*},
Нарбибиш Шамуратовна Шаммаева³**

¹философия докторы (PhD), доцент м.а., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0001-8235-4213 E-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru

^{2*}автор-корреспондент, докторант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Қазақстан, Шымкент қ., ORCID: 0009-0001-0158-2968 E-mail: bekaspan@mail.ru

³филология ғылымдарының докторы, профессор, Сейитназар Сейди атындағы Түркімен мемлекеттік педагогикалық институты, Түркіменстан, Түркіменабад қ., E-mail: narbibish06@mail.ru

КӨНЕ ҰЙҒЫР ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ ПАРАДИГМАТИКАСЫ

Аңдатпа. Мақалада көне ұйғыр және қазақ тілдерінің лексикалық парадигматикасы қарастырылады. Біреуі көне біреуі жаңа екі туысқан тілдегі омоним, синоним және антоним сөздер өзара салыстырылып, ұқсас жақтары мен айырмашылықтары талданады. Мақаланың мақсаты – көне ұйғыр тілінде пайданылған омоним, синоним және антоним сөздердің қазіргі қазақ тіліндегі қолданысын анықтау, екі тілдің лексикалық парадигматикаларын салыстыру арқылы бүгінге дейін қолданылып келе жатқан тарихи сөздерді айқындау. Мақаланың өзектілігі қазақ және көне ұйғыр тілдерінде қазақ тілінде омоним, синоним және антоним парадигмалары бойынша жүйелі ғылыми шолу жүргізілмегендігімен анықталады. Ғ.Айдаровтың 1991 жылы жарық көрген, қазақ тілінде жазылған бірегей грамматикалық еңбек – «Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі» атты кітабында да омоним~синоним~антоним мәселелері жалпылама қарастырылған. Жұмысты жазу барысында мысал ретінде көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің бірі – «Секиз йүкмек йарук» (Säkiz Yükmäk Yaruq) сутрасынан алынған сөйлемдер пайдаланылды. Мақалада салыстырмалы, салыстырмалы-тарихи, топтау, талдау, аудару әдістері қолданылды. Мақаланың мақсатына жету үшін қойылған міндеттер орындалып, төмендегідей нәтижелерге қол жеткізілді: 1. Туысқан екі тілдегі ұқсас лексикалық парадигматикалар табылып, топталды; 2. Екі тілде қолданылатын тарихи сөздердің ұқсастықтары талданды; 3. Тұлғалық және мағыналық тұрғыдан айтарлықтай өзгеріске ұшыраған сөздердің өзгеру себептері анықталды. Көне ұйғыр тілі – түркі жазба дәстүрінің маңызды тармағы, оның деректері қазақ тілінің тарихын салыстырмалы тұрғыдан түсіндіру үшін аса құнды. Сондықтан бұл мақаланың практикалық және теориялық мәні ерекше. Оны қазақ тілі тарихы және көне түркі тілдері пәндерінде көмекші оқу құралы ретінде пайдалануға болады.

Тірек сөздер: түркі тілдері; лексикалық парадигматика; көне ұйғыр тілі; көне түркі тілі; қазақ тілі

Сілтеме жасау үшін: Бүркітбаева Ш.Д., Копбосынов Б.К., Шаммаева Н.Ш. Көне ұйғыр және қазақ тілдерінің лексикалық парадигматикасы. *Tiltanyim*, 2025. №3 (99). 24-34-бб.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-24-34>

**Шынарай Дубировна Бүркітбаева¹, Бекжан Көмекбаевич Копбосынов^{2*},
Нарбибиш Шамуратовна Шаммаева³**

¹доктор философии (PhD), и.о. доцента, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,

ORCID: 0000-0001-8235-4213 E-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru

^{2*}автор-корреспондент, докторант, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, Казахстан, г. Шымкент, ORCID: 0009-0001-0158-2968 E-mail: bekaspan@mail.ru

³доктор филологических наук, профессор, Туркменский государственный педагогический институт имени Сейитназара Сейди, Туркменистан, г. Туркменабад, E-mail: narbibish06@mail.ru

ЛЕКСИЧЕСКАЯ ПАРАДИГМАТИКА ДРЕВНЕУЙГУРСКОГО И КАЗАХСКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация. В статье рассматривается лексическая парадигматика древнеуйгурского и казахского языков. Сравниваются омонимы, синонимы и антонимы двух родственных языков – древнего и современного, анализируются их сходства и различия. Цель статьи – определить использование омонимов, синонимов и антонимов, применявшихся в древнеуйгурском языке, в современном казахском языке, а также выявить исторические слова, дошедшие до наших дней, через сравнение лексических парадигматик двух языков. Актуальность статьи заключается в том, что систематического обзора казахского и древнеуйгурского языков, посвященного парадигмам омоним~синоним~антоним, в казахском языке до сих пор не проводилось. Например, в книге Г.Айдарова «Язык древнеуйгурских письменных памятников», изданной в 1991 году и написанной на казахском языке, вопросы

омонимов, синонимов и антонимов рассматривались лишь в общих чертах. Для написания работы в качестве примера были использованы предложения из одного из письменных памятников древнеуйгурского языка – сутры «Сәкиз йүкмәк йаруқ» (Säkiz Yükmäk Yaruq). В статье применялись сравнительный, сравнительно-исторический, аналитический, переводческий методы, а также метод группировок. Для достижения цели статьи были выполнены поставленные задачи и получены следующие результаты: 1. Выявлены и сгруппированы сходные лексические парадигмы в родственных языках; 2. Проанализированы сходства исторических слов, используемых в обоих языках; 3. Определены причины значительных изменений слов в личностном и семантическом плане. Древнеуйгурский язык является важным направлением тюркской письменной традиции, его данные особенно ценны для сравнительного понимания истории казахского языка. Поэтому данная статья имеет большое практическое и теоретическое значение. Её можно использовать в качестве вспомогательного учебного пособия по истории казахского языка и по древнетюркским языкам.

Ключевые слова: тюркские языки; лексическая парадигма; древнеуйгурский язык; древнетюркский язык; казахский язык

Для цитирования: Буркитбаева Ш.Д., Копбосынов Б.К., Шаммаева Н.Ш. Лексическая парадигматика древнеуйгурского и казахского языков. *Tiltanyim*, 2025. №3 (99). С. 24-34. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-24-34>

Shynarai Burkitbayeva¹, Bekzhan Kopbosynov^{2*}, Narbibish Shammayeva³

¹Doctor of Philosophy (PhD), Acting Associate Professor,

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,

ORCID: 0000-0001-8235-4213 E-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru

^{2*}Corresponding author, Doctoral student, Mukhtar Auezov South Kazakhstan University,

Kazakhstan, Shymkent, ORCID: 0009-0001-0158-2968 E-mail: bekaspan@mail.ru

³Doctor of Philology, Professor, Seyitnazar Seydi Turkmen State Pedagogical Institute, Turkmenistan, Turkmenabad, E-mail: narbibish06@mail.ru

LEXICAL PARADIGMATICS OF OLD UYGHUR AND KAZAKH LANGUAGES

Abstract. This article examines the lexical paradigms of the Old Uyghur and Kazakh languages. Homonyms, synonyms, and antonyms of the two related languages – ancient and modern – are compared, and their similarities and differences are analyzed. The article aims to determine the use of homonyms, synonyms, and antonyms used in the Old Uyghur language in modern Kazakh, as well as to identify historical words that have survived to the present day through a comparison of the lexical paradigms of the two languages. The relevance of this article lies in the fact that a systematic review of the Kazakh and Old Uyghur languages, devoted to the homonym-synonym-antonym paradigms, has not yet been conducted in the Kazakh language. For example, in G. Aidarov's book “The Language of Ancient Uyghur Written Monuments,” published in 1991 and written in Kazakh, the issues of homonyms, synonyms, and antonyms were considered only in general terms. The article uses sentences from one of the written monuments of the Old Uyghur language, the sutra “Säkiz Yükmäk Yaruq”, as an example. The article uses comparative, comparative-historical, analytical, translation, and grouping methods. To achieve the goal of the article, the set tasks were accomplished and the following results were obtained: 1. Similar lexical paradigms in related languages were identified and grouped; 2. Similarities in historical words used in both languages were analyzed; 3. The reasons for significant changes in words in personal and semantic terms were determined. The Old Uyghur language is an important direction of the Turkic written tradition, and its data are especially valuable for a comparative understanding of the history of the Kazakh language. Therefore, this article has great practical and theoretical significance. It can be used as an auxiliary teaching aid on the history of the Kazakh language and the Old Turkic languages.

Keywords: Turkic languages; lexical paradigms; ancient Uyghur language; ancient Turkic language; Kazakh language

For citation: Burkitbayeva, Sh., Kopbosynov, B., Shammayeva, N. Lexical Paradigmatics of Old Uyghur and Kazakh Languages. *Tiltanyim*, 2025. No.3 (99). P. 24-34. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-24-34>

Кіріспе

Көне ұйғыр тілінің сөздік қоры өте бай. Кез келген халық басынан кешкен оқиғаларына сөздермен атау береді. Сондықтан да, тілдегі әртүрлі сөздер сол халықтың өткен өмірінің, тарихының дәлелі. Көне ұйғыр тілі басқа тілдерде жазылған еңбектерге аударма жасалатындай сөздік қоры мол тілдердің қатарында болған. Барлық тілдерде сөздер омоним (дыбысталуы бірдей), синоним (мағыналас), антоним (қарсы мағынада) болып үшке бөлініп, сол тілдің сөздік қорының молаюына үлес қосады. Көне ұйғыр тілінде де омоним, синоним және антоним сөздер кең қолданылған. Мақаланы жазудағы мақсат көне ұйғыр тіліндегі омоним, синоним және антоним сөздердің қазақ тіліндегі қолданысын айқындап аталмыш сөздердің екі тілдегі ұқсас

тұстары мен өзгешеліктеріне тоқталу. Өзгеріске ұшыраған тарихи сөздердің өзгеріске түсу жолдарын ашып түсіндіру, дыбыстық және мағыналық тұрғыдан өзгеріске ұшыраған сөздердің өзгеру үрдісін анықтап көрсету.

Зерттеу жұмыста осы мақсатқа жету үшін төмендегідей міндеттер алға қойылады:

1. Туысқан екі тілдегі ұқсас лексикалық парадигматикаларды табу, топтау;
2. Екі тілде қолданылатын тарихи сөздердің ұқсастықтарын талдап түсіндіру;
3. Тұлғалық және мағыналық жағынан айтарлықтай өзгерістерге ұшыраған сөздерге

тоқталып, себептерін анықтау.

Материал және әдістер

Мақаланы жазу барысында Ғ. Айдаровтың «Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі» (Айдаров, 1991), Анна вон Гавеннің «Eski Türkçenin Grammeri» (Көне түрік тілінің грамматикасы) (Gabain, 1988), Марсель Эрдалдың «A Grammar of Old Turkic» (Көне түркі тілінің грамматикасы) (Erdal, 2004), С. Клоусонның «An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish» (Түркілердің 13 ғасырға дейінгі этимологиялық сөздігі) (Clauson, 1972), Эмин Обаның «Kazakçanın Tarihi Türk Lehçelerine Göre Söz Varlığı» (Қазақ тілінің тарихи түркі диалектілеріндегі сөздік қоры) (Oba, 2020), Ғ. Қалиев пен Ә. Болғанбаевтың «Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы» (Қалиев, Болғанбаев, 2006) және Э. Тенишевтің «Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков» (Тенишев, 1997) еңбектері пайдаланылды. Аталған еңбектерге сүйене отырып, түркі тілдерінің грамматикалық заңдылықтары негізінде зерттеу нысанымыздағы екі тілдегі лексикалық парадигматикалар салыстыра талданды. Мақалада салыстырмалы, салыстырмалы-тарихи, топтау, талдау және аудару әдістері қолданылды.

Әдебиетке шолу

Көне ұйғыр тілі грамматикалық тұрғыдан қазақ ғылымында қазақ тілінде аз зерттелгендіктен қазақ тілінде Ғ. Айдаровтың «Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі» (Айдаров, 1991) атты еңбегінен басқа толыққанды әдебиет кездестірмедік. Әрине, көне ұйғыр тілі, көне ұйғыр жазуы төңірегінде жазылған бірді-екілі ғылыми мақалар бар. Солардың бірі ретінде Т. Молдабайдың мақаласын атап өтуге болады («Көне ұйғыр әліпбиінің жазба ескерткіштерде қолданылу ерекшеліктері», 2021 ж.). Көрші Қырғызстан ғалымдарының көне ұйғыр тілінің грамматикасына қызығушылық танытқаны байқалады. Оны жас ғалымдар Зарина Жалбиева «Байыркы уйгур тилинин чак категориясы (салыштырма-тарыхый бағытта изилдөө)» (Көне ұйғыр тілінің шақ категориясы), «Eski Uygurca Metinlerindeki Bazı Deyimler Modern Kırgız Türkçesindeki Karşılıkları» (Көне ұйғыр мәтіндеріндегі кейбір мақал-мәтелдердің Қырғыз тіліндегі баламасы) мен Акжаркын Айытбекқызының «Eski Uygur Türkçesi: İyi ve Kötü Prens Öyküsündeki zıt anlamlı kelimeler» (Көне ұйғыр тілі: жақсы және жаман шахзада әңгімесіндегі онтоним сөздер), т.б. зерттеу жұмыстарынан көреміз. Көне ұйғыр тілінің грамматикасын негізінен шетелдік ғалымдар, әсіресе неміс және орыс ғалымдарының зерттегені белгілі. Бүгін көне ұйғыр тілін зерттеушілер Анна вон Гавеннің «Eski Türkçenin Grammeri» (Көне түрік тілінің грамматикасы) (Gabain, 1988), Эрдал Марсельдің «A Grammar of Old Turkic» (Көне түркі тілінің грамматикасы) (Erdal, 2004), Дж. Вилькенстің «Handwörterbuch des Altuigurischen» («Көне ұйғыр тілінің қысқаша сөздігі») (Wilkens, 2021) еңбектерін негізгі әдеби құрал ретінде пайдаланады.

Нәтижелер және талқылау

Омонимдер. Жалпы сөздер түбір күйінде де, туынды күйінде де омонимдер бола береді. Көне ұйғыр тіліндегі омонимдік сөздердің екі сыңары да негізінен түркі сөздері болып келеді. Көне ұйғыр және қазақ тіліндегі омонимдер тұлғалық және мағыналық жағынан бір-біріне өте жақын. Мысалы:

I. *yek içgek kılnıçı ol tēp birök antağ edgü öglisi bar erip (67 IIc) / şeytan ve vampirin davranışdır fakat onun gibi iyi düşünceli var ise / (шайтан мен қанішердің қылығы бірақ ол сияқты жақсы ойлы бар болса);*

II. *қодurlar ıraқ tezerler bodsuz köligesiz barırlar neñ ada tuda kılu (99 IIId) / bırakıp ayrılırlar, vücudsuz, gölgesiz giderler, asla zarar vermeyi / тасман кетеді, денесіз, көлеңкесіз барады, еш зиян келтіруді.*

I. bar: бар, бар болу, жоқ болмау, баршылық;

II. bar-: бару, жету, кету, көмекші етістік.

Көне ұйғыр тілінде жазылған Секиз йүкмек йарук (Säkiz Yükmäk Yaruq) мәтінінен алынған бірінші сөйлемдегі *бар* (*bar*) сөзі бір нәрсенің жоқ емес бар екенін білдіріп, үстеу тұлғасында тұрса, екінші сөйлемдегі *бар* (*barırlar*) етістік тұлғасында бір жерге жетуді білдіреді. *Бар* (*bar*) сөзі көне ұйғыр тіліндегі тарихи қызметін қазақ тілінде де еш өзгеріссіз атқарып келе жатқан сөздердің бірі.

I. taplasar anta êtzün *öñtün* kedin yirdin birdin yèrig (291 Ia) / beğenmiş yerde yapsınlar *doğudaki*, batıdaki, (güneydeki, kuzeydeki) yerin / *жерді ұнатса соны алсын, шығыстағы, батыстағы, (оңтүстіктегі, солтүстіктегі) жерді* (Oda, 2015: 188);

II. turkaru bilge biliglig közin adruk adruk alqınçsız körkle *öñ* körk körür ((150) 151 IIc) / daima akıl gözüyle çeşitli çeşitli geçici olmayan güzel *rengi* görür /*әрқашан ақыл көзімен түрлі-түрлі өткіңші емес реңді көреді*;

III. ol tınl(ı)ğ örtke kirser örtenmegey suvda ölmegey tağda *öñde* yèrde (115 IIc) / o canlı yangına girse yanmasın, suda ölmesin, dağda, *vahşi doğada*, yerde / *ол тіршілік иесі өртке кірсе өртенбесін, суда өлмесін, тауда, жапан түзде, жерде*.

I. *өң, өңдүн, өңтүн: шығыс, шығыстан, бұрын, бұрыннан*;

II. *өң: рең, өң, түс*;

III. *өң: ну орман, шөл, адам аяғы баспаған, жапан түз /дала*.

Бұл мысалдың бірінші сөйлеміндегі *өң* (*öñtün*) сөзі шығыс яғни бағыт-бағдар мағынасын берсе (Wilkens, 2021: 534), екінші сөйлемдегі *өң* (*öñ*) өңі, реңі, жүзі, түсі деген мағынада қолданылып тұр. Үшінші сөйлемдегі *өң* (*öñde*) сөзі адам аяғы баспаған ну орман, жапан дала, жапан түз ұғымдарында қолданылған. Ал қазақ тілінде *өң* сөзі бір мағынаны беретін өңі, реңі, жүзі, түсі ұғымдарында қолданылады. Көне ұйғыр тіліндегі *өң* – жеке-жеке үш сөз. *Өң* – рең, түсі; *өң* – шығыс; *өң* – жапан дала. Бұл сөздердің арасында өзара мағыналық ешбір байланыс жоқ, тек айтылулары ғана бірдей.

I. *biş azon tınl(ı)ğ tètir tınsız erser қатағ ı ıғаç yaş ot [tuğar b(e)lgürer]* (323 Ia) / beş alem (dünya) canlıdır cansız ise bütün ağaç, yeşil ot yetişir, ortaya çıkar / *бес әлем (дүния), жансыз болса барлық ағаш, жасыл шөп өсіп шығады* (Oda, 2015:198);

II. *tètir ot y(a)ruk tètir suv k(a)rariğ tètir er y(a)ruk tètir tişi* (320 Ia) / *ateş* aydınlıktır su karanlıktır erkek aydınlıktır kadın / *от жарық су қараңғы еркек жарық қатын*.

I. *от: от, түрлі заттардың жарық пен қызу шығарып жануы*;

II. *от: шөп, көгал, отты жер*.

Бірінші сөйлемдегі *от* (*ot*) сөзі шөп мағынасында қолданылса, екінші сөйлемде *от* жанып жатқан нәрсені білдіреді. Ал қазақ тілінде *от* сөзі негізінен түрлі заттардың жарық пен қызу шығарып жануына айтылғанымен, шөп мағынасында да қолданылады. Мысалы, шөбі шүйгін жерді «от жер екен» деп айтамыз.

I. *teñ teñ ig ağırığ ada tuda kelürür emgedür yılın ayın turkaru* (62 IIc) / her türlü hastalık, felaket getirir, yıllarca, aylarca / *әр түрлі ауру, пәлекет әкеледі, жылдар, айлар бойы* (Oda, 2015: 130);

II. *tètir künlü ayılı k(a)rıgşu kavışu yoruyur ötrü yaylı kışlı [ulatlı]* (324 Ia) / güneş ve ay bir birini takip ediyor sonra yaz kış ve diğerleri / *күн мен ай бір-бірін айналады сосын жаз қыс және басқалары* (Oda, 2015: 198).

I. *ay: ай, мезгіл, маусым өлшемі*;

II. *ay: аспан денесінің аты*.

Сөйлемнің бірінші жолындағы *ай* (*ayın*) сөзі мезгілді білдірсе, екінші жолындағы *ай* (*ay*) сөзі аспан денелерінің бірінің атын білдіреді. Жалпы *ай* сөзі шығуы мен мағынасы жағынан басқа-басқа, айтылуы мен жазылуы ғана бірдей сөздер. Қазіргі қазақ тілінде де *ай* (*ay*) сөзі көне ұйғыр тіліндегі тарихи мағынасында қолданылады.

Синонимдер. Тілдердегі омонимдердің дыбыстауы, жазылуы бірдей, мағыналары әр түрлі болса, синонимдер оған қарама-қарсы дыбысталуы, жазылуы әр түрлі, мағыналары бір болып келеді. Синонимді лингвист ғалымдар мынадай топтарға бөліп қарастырады: 1. Сөздердің дыбысталуында аз да болса, тұлғалық өзгешелігі болуы қажет. 2. Сөздер бір ғана ұғымды білдіруі қажет. 3. Сөздер бір ғана сөз табына қатысты болуы тиіс. Бұл үш белгі – сөздерді синоним деп танудағы басты шарт (Шаймерденова, 2014: 82).

I. *qayu tınl(ı)ğ artuq yalğan igid savlıg çaşut savlıg utun* (119 IIc) / hangi canlı (insan) fazla yalan

söyler, iftira atar, / қандай адам көп өмірік айтса, біреуге жала жапса;

II. [tınılǵırlarqa] інче тәп шлок сөзлейү y(a)rl(ı)қады ет'өз k(e)ntün болmış ет'өз тетір (447) 448 IIc) / canlılara böyle diye şiir söyleyerek emr etti vücud kendinki olmuş vücuttur / тіршілік иелеріне былай деп өлеңмен айтып бұйырды дене өзіндікі болды;

III. bilimedін uқmadın körümçi yultuzçı [ulatı] ters tetrü törüçike bilig ayıtıp (331 Ib) / bilmedin anlamadin falcı yulduzçı yalan (doğru olmayan) vaizciya (bilgi verip) söylep / білмедің түсінбедің балшы-балгер, жұлдызы жалған (дұрыс емес) төрешіге ақыл айтып;

IV. anın sekiz törlügін tēyūr (385 IIc) / onun sekiz çeşidin tedavi der / оның сегіз түрін дауа деп. Мысал ретінде келтірілген көне ұйғыр тіліндегі сөйлемдердегі savlıg, sözleyü, tēyūr сөздері әр түрлі болғанымен бір ұғымды білдіріп «айтты, сөйледі, деді» мағыналарын беріп тұр. Қазақ тілінде де айтты, сөйледі, деді сөздері синоним сөздер болып табылады.

I. tişili еркеккі қауысп кіші оғлы ыалһуқлар ulatı tuğar b(e)lgürer (328 Ia) / kadın erkek görüşüp bütün insan oğlu insan doğar / әйел еркек кездесіп барлық адам баласы дүниәге келеді;

II. ugrınta edgölügün ögrünçölügün beg yutuz bolup bayın barıml(ı)gın (313 Ia) / düşüncesi merhametlidir karı koca olarak zenginlik, varlık / ойы мейірімді ерлі – әйел болып байлық, мошшылықта;

III. elke hanqa begke işike erinür öpkileyür qut birmez igidmez (18 IIc) / devlete, hana, beğе, beğin eşine hoşnutsuzluğunu (söyledi) iletti “mutluluk vermez, bizi içermez (besleyemez)” / «бақытты еме алмады, бізді асырай алмайды» деп, үкіметке, ханға, бекке, бектің әйеліне риза еместігін жеткізді. Көне ұйғыр тілінде tişi, yutuz, iş сөздері әйел, ханым, жұбай, жар, қатын мағыналарын беретін синоним сөздер. Қазақ тілінде тиши, йууз, иш сөздері әйел мағынасында қолданылмайды. тиши, иш атаулары түркі тілдерінің ішіндегі оғыз тілі тобында (түрік, әзірбайжан, түркімен тілдерінде бүгін де иш / эш сөзі әйел, ал, тиши / диши сөзі ұрғашы мағынасында қолданылып жүр.

I. ol tnl(ı)g örtke kirser örtenmegey suvda ölmegey tağda öñde yerde (115 IIc) / o canlı yangına girse yanmasın, suda ölmesin, küzeyde, doğuda, yerde / ол тіршілік иесі өртке кірсе өртенбесін, суда өлмесін, солтүстікте, шығыста, жерде (Oda, 2015: 144);

II. қадаш күң қуул бір екintike қарışур otlı suvl(ı) teg (64 IIc) / akraba, köleler bir-biriyle kavga ederler ateş ve su gibi / туысқандар, құлдар бір-бірімен ұрысады от пен су сияқты. Сөйлемдегі ört, ot сөздері де синоним сөздер. Екеуі де жанып жатқан, қызу беретін, жалындаған от мағыналарын береді. Бұл екі сөз де қазақ тілінде өзгеріссіз, тарихи мағынасында кең қолданылады.

I. inçip yene yerte t(e)ñrite [eñ ağırı] ögütmiş kişi tēp tētir (29 IIc) / böyle yine yerde gökte en saygılı methedilen kişidir / осылайша тағы жерде көкте ең қадірлі мақтаулы адам;

II. et'özi burhanlarn(ı)ñ nom edişi tētir antada öñiki ыалһуқлар (214 Ia) / vücudu burhanların (buddayı) okumasıdır (ibadet edişidir) (sonra) başka (diğer) insanlar / денесі бұрхандардың (будданы) оқуы (табынуы), демек, басқа адамдар;

III. küci edremi ertinü uluğ tētir kim қайу айығ қилнчліг tınılǵlar bo nomuğ (373 IId) / gücü akılı (hayırı) son derece büyüktür kim hangi kötü davranışlı canlılar bu kutsal kitabı / күші, ақылы, (қайырымы) соншалықты үлкен кім қандай жаман қарым-қатынастағы тіршілік иелері бұл қасиетті кітапты. Көне ұйғыр тілінде kişi, ыалһуқ, tınılǵ сөздері кісі, адам ұғымын беретін синоним сөздер. Кісі (kişi) сөзі барлық түркі тілдерінде тарихи мағынасында қолданылатын сөз. Қазақ тілінде де кісі сөзі кең қолданылады, бірақ йалаңуқ (ыалһуқ), тынлығ (tınılǵ) сөздері мүлде қолданыста жоқ.

I. elke hanqa begke işike erinür öpkileyür qut birmez igidmez (18 IIc) / devlete, hana, beğе, beğin eşine hoşnutsuzluğunu (söyledi) iletti “mutluluk vermez, bizi içermez (besleyemez)” / «бақытты еме алмады, бізді асырай алмайды» деп, үкіметке, ханға, бекке, бектің әйеліне риза еместігін жеткізді (Oda, 2015: 118);

II. ögleri teg қаңлары teg болзун tēp ötrü bo yertinçüdeki uluşın (253 Ia) / oğlanları gibi, babaları gibi olsun der, sonra bu yeryüzündeki (halkın) devletin / ұлдары сияқты, әкелері сияқты болсын дейді, сосын бұл жер жүзіндегі (халықтың) мемлекеттің. Көне түркі тілдерінде ел, мемлекет, үкімет ұғымын беретін el, uluş сөздері қазақ тілінде де тұлғалық және мағыналық жағынан өзгермей сол ұғымда қолданылады.

I. burhanta antağ adınçığ muñadınçığ soğançığ tatıǵlıg nom [y(a)rl(ı)g] eşidip (222 IIc) / burhandan

böylece *harika, hoşgörülü*, tatlı kitap emrini işidip (duyup) / *бұрханнан осылайша керемет, тамаша, мәтмі кітап әмірін есімін*. Көне ұйғыр тілінде керемет, тамаша ұғымдарын беретін адынчығ, муңадынчығ, соғанчығ (*adınçıғ muḡadınçıғ soğançıғ*) сөздері қазақ тілінде қолданылмайды.

өлүм улатı ada tuda bolur *ağı barım* саңилур төкүлүр (233 Ia) / өлүм ve diğerleri felaket olur, *zenginlik* саңилур дөкүлүр / *өлім және басқалары жоқшылыққа әкеледі, байлық шашылып төгіледі*.

үкүш t(e)ḡrim bay barıml(i)ḡ tınl(ı)ḡlar az yoқ 024 IIc / çok tanrım zengin canlılar az / *көп тәңірім бай адамдар аз*.

tükel bilir tavar tilemez tınl(ı)ḡlar az үкүш tileyür tükel (3 IId) / her şeyi bilip, âlim olup *mal-mülk* (*zengin olmayı*) istemeyen canlılar az, çok isteyip yetersiz, bilgisi / *bәrine мәлім мал-мүлікті (байлықты) қаламайтындар аз, көп қалайтын білімі жеткілікті*. Біз қарастырып отырған Секиз йүкмек йарук (Säkiz Yükmäk Yaruq) мәтініндегі *байлық* мағынасын беретін ағы барым (*ağı barım*), бай-барымлығ (*bay barıml(i)ḡ*), тавар (*tavar*) сөздері синоним сөздер. Қазақ тілінде бұл сөздер сол күйінде қолданылмайды. *бай-барымлығ* сөзі тұлғалық тұрғыдан ықшамдалып, тарылып *бай* деген бірінші сыңары ғана *байлық* мағынасында қолданылады.

ötrü ol tınl(ı)ḡ bo *yәrtinçüdeki* taluy ögüz tegzinçine çomar (218 Ia) sonra o canlı bu *dünyadaki* deniz, ırmakta dönerek yüzer / *кейін ол тіршілік иесі бұл дүниедағы теңіз, өзенде айналып жүзеді (шомылады)* (Oda, 2015: 170).

közünür *azunta* ayıḡ körksüz uduz örmen қарт yiriḡ iglig (443 Ia) / bu (yaşadığımız) *dünyada* kötü kaşıntılı şişmiş yaranın irinli ağrısı / *бұл дүниеда (қазіргі) жаман қышыйтын іскен жараның азапты іріңді ауруы* (Oda, 2015: 232).

Антонимдер. Өзара алшақ, қарама-қарсы ұғымды білдіретін сөздерді антонимдер дейміз. Көне түркі тілдерінде сын есімдер мен зат есімдерге тән қарама-қарсы мағынадағы сөздер өте көп. Жалпы түркі тілдеріндегі антонимдер түбір және туынды болып екі түрге бөлінеді. Көне ұйғыр тілінде де басқа көне түркі тілдеріндегі сияқты туынды сын есімдер -лы, -лі жұрнақтары арқылы антонимнің болымды сыңарларын, ал, -сыз, -сиз жұрнақтары арқылы болымсыз сыңарларын жасайды.

Сын есім тұлғасындағы антонимдер. I. *tözünler(i)m edgüg anıḡaḡ* yme kәrtgünmiş k(e)rgek kim kin ökünmeser (199 Ia) / soylularım iyi kötü yine gerçek inanç gerek, kim sonra pişman olmaması için / *тектілерім жақсы-жаман қандай болса да шынайы сенім керек, кейіннен өкінбеу үшін*;

II. *törüsi inçip edgü yavlaқ* utlısı ne üçün antaḡ adruқ erki t(e)ḡrim ötrü t(e)ḡri t(e)ḡrisi (316 IId) / sutrası iyi kötü mükafatı ne için öyle farklı güc tanrım sonra tanrı tanrısı / *қасиетті кітабы жақсы жаман сыйақы болып не үшін басқаша күш тәңірім сосын тәңірілердің тәңірісі*. Көне ұйғыр тілінде *едгү (edgü)* сөзі «жақсы, игі» деген мағыналарды береді. Ал *анығ (anıḡ)* және *йавлақ (yavlaқ)* сөздері «жаман» деген мағынаны беріп, жақсы – жаман түрінде сын есім тұлғасындағы антоним ретінде қолданылады. Қазақ тілінде *анығ, йавлақ* сөздері «жаман» ұғымында мүлде қолданылмайды. Дегенмен, қазақ тіліндегі «жақсы» мағынасын беретін *игі* сөзінің бастапқы түрі *едгү* сөзі деп айта аламыз.

çhşaptı *sıyуқ* tınl(ı)ḡlar үкүш *arıḡ* çhşaputl(i)ḡ tınl(ı)ḡlar (019 IIc1) / *bozuk* ahlaklı canlılar çok, *temiz* ahlaklı canlılar / *ниеті бұзылған адамдар көп, ниеті таза адамдар*. *Бұзылған* ұғымын беретін *сыйуқ (sıyуқ)* және *таза* ұғымын беретін *арығ (arıḡ)* сөздері де көне ұйғыр тілінің антоним сөздеріне жатады. Бірақ бұл екі сөз де қазақ тілінде қолданыста жоқ сөздер.

үкүш t(e)ḡrim üç erdinike tarıḡçı tınl(ı)ḡlar az yekke (017 IIc) / çok tanrım üç (kutsal) hazineye tarımanlar (hizmet edenler) az, şeytana / *көп тәңірім үш (қасиетті) қазынаға сиынатындар, табынатындар аз, шайтанға*. Көп мағынасында қолданылған *үкүш (үкүш)* сөзі бүгін қазақ тілінде қолданылмағанымен, *аз* мағынасын беретін тарихи *аз (az)* сөзі дыбыстық және мағыналық өзгеріске ұшырамай кең қолданылады.

küdenlik ev barқ *uluḡ kiçig* қарıḡ küduḡ otçуқ таş soқḡu tegirmen (86 IIc) / misafir odası, *büyük* ve *küçük* kapı, kuyu, ocak, taş havan (soku), değirmen, / *қонақ бөлмесі, үлкен және кішкентай есік, құдық, ошақ, тас келі, дүірмен*. Сан ғасырлар бойы барлық түркі тілдерінде «үлкен», «кіші» ұғымын берген тарихи төл сөзіміз көне ұйғыр тілінде де *улуғ (uluḡ)* «үлкен» және *кичиг (kiçig)* «кіші» түрінде қолданылған.

bolmaz tınl(ı)ḡlar үкүш t(e)ḡrim buşı bәrgeli *aқı* tınl(ı)ḡlar az (4 IId) / olmayan canlılar çok tanrım, sadaka veren cömert canlılar az / *еместер көп тәңірім, садақа беретін жомарт адамдар аз; қыз*

kıvrık sara tnl(1)ğlar ükü t(e)rim kærtü tnl(1)ğlar az (5 IIId) / *cimri canlılar çok tanrım, sadıklar (gerçekler) az / sara adamdar көп мәңірім, адал (шынышылдар) аз*. Бірінші сөйлемдегі *жомарт* ұғымындағы *ақы (ақи)* сөзі мен екінші сөйлемдегі *sara* мағынасын беретін *қыз қывырғақ sara* (*kız kıvrık sara*) қоссөзі жомарт – *sara* түрінде бір-біріне қарама қарсы мағынадағы антоним сөздер. Қазақ тілінде *ақы* және *қыз қывырғақ* сөздері қолданылмайды. Бірақ көне ұйғыр тіліндегі *қыз қывырғақ sara* қоссөзінің екінші сыңары *sara* сөзі «ешкімге ештеңе бермейтін, *sara*» мағыналарында кең қолданылатын тарихи түркі сөздерінің бірі ретінде белгілі.

toprak erkligi yer t(e)ri xani soltun kök luu öndün ak (94 Ia) / *toprak hakimi, yer tanrı hanı, soldan mavi ejderha, sağdan beyaz / топырақ танымы жер мәңірі ханы солдан көк айдаһар оңнан ақ; bars күntүн kızıl sağızgan tağdin kra* ұлан алт қав *yaraşmazı* (95 IIc) / *kaplan, güneyden kızıl saksagan, (Çin astrolojisine göre tanrı yıldızlarından birinin adı), küzeyden kara* ұлан, алт қав *tabusu, (astrolojiye göre tanrı yıldızlarından birinin adı) yaraşmazdı (geçinemezdi) / барыс, оңтүстіктен қызыл сусаған (қытай астрологиясы бойынша мәңірі жұлдыздарының бірінің аты) солтүстіктен алты құлаш қара жылан (астрология бойынша мәңірі жұлдыздарының бірінің аты) бір-бірімен келіспейтін, тіл табыса алмайтын*. Бірінші сөйлемдегі *ак (ақ)* пен екінші сөйлемдегі *қара (kra)* сөздері *ак-қара* түрінде көне ұйғыр тілінде де антоним сөздер. Бұл екі сөз де қазақ тілінде дыбыстық және мағыналық өзгеріске ұшырамай кең қолданылады. Жалпы *ак (ақ)* және *қара (kra)* сөздері барлық түркі тілдерінде белсенді қолданыстағы аса құнды тарихи төл сөздеріміз.

yağ(ı)z yer k(a)rarıg tétir kün t(e)ri y(a)ruk tétir ay t(e)ri k(a)rarıg (319 Ia) / *kara yer karanlıktır güneş tanrı aydınlıktır ay tanrı karanlıktır / қара жер қараңғы, күн мәңірі жарық ай мәңірі қараңғы; t(e)rilер yruqıña* арқа бөріп *yene yekniñ içgeknñ k(a)rarıg işine* (273 Ia) / *tanrıлар ışığına* сұртını *verip* (үйз çevіріп), *yine şeytanın, vampirin karanlık işine / мәңірілердің нұрынан теріс айналып, тағы да шайтанның, қанішердің қара ісіне*. Бұл екі сөйлемдегі *қараңғы* – *жарық* ұғымын беретін *қарарығ (k(a)rarıg)* және *йаруқ (y(a)ruk)* сөздері бір-біріне қарама-қарсы мағынадағы антоним сөздер. Көне ұйғыр тілінде *қарарығ*, *йаруқ* болып айтылатын бұл сөздер қазақ тілінде аздаған дыбыстық өзгеріске ұшырап, мағыналық және тұлғалық жағынан еш өзгеріссіз қолданылады.

t(e)rsli oñlı edgüli anıgh iki törlüg (196) Ia / *ters doğru, iyi kötü* iki türlü / *теріс-оң, жақсы-жаман екі түрлі*. *Теріс (t(e)rs)* оң (*oñ*) антонимдері көне ұйғыр тілінде қалай қолданылса қазақ тілінде дәл солай, еш өзгеріссіз қолданылатын тарихи сөздер.

qam(a)ğ tnl(i)ğlı tınsızlı iki törlüg *ed tuğar b(e)lgürer tnl(i)ğ k(e)ntü* (322 Ia) / *hepsi canlı cansız olarak* *ikiye* *ayrılıyor* *canlı kendisi / барлығы жанды жансыз болып екіге бөлінеді жандының өзіне*. Барлық түркі тілдеріне *тән -лы,-ли* болымды сын есім тудыратын, *-сыз, -сиз* болымсыз сын есім тудыратын жұрнақтар арқылы жасалған, *жанды-жансыз* ұғымын беретін тынлығлы *tnl(i)ğlı* тынсызлы *tınsızlı* тарихи түркі сөздері қазақ тілінде қолданылмайды.

kararıg tétir bo yerli t(e)rilili tişili erkekli birgerü qavışıp (321 Ia) / *karanlıktır bu yer gök, kadın erkek birbiriyle görüşüp / қараңғы бұл жер-көк, ұрғашы-еркек бір-бірімен қауышып*. Бұл сөйлемде *жер-көк* және *ұрғашы-еркек* тұлғасындағы екі антоним сөз бар. Көне ұйғыр тіліндегі мәтіндерде *жер-көк* ұғымын беретін *йер (yer)* теңри (*t(e)ri*) антонимі көп қолданылады. Қазақ тілінде бұл антоним сөздің бірінші сыңары *йер* сөзі *жер* түрінде, екінші сыңарындағы *теңри* сөзі құдай мағынасында қолданылады. Сөйлемдегі *ұрғашы*, әйел мағыналарын беретін *тиши* сөзі қазақ тілінде қолданыста жоқ. *Тиши* сөзінің сыңары *еркек* сөзі барлық түркі тілдерінде кең қолданылатын тарихи сөз.

üküş t(e)rim bay barıml(i)ğ tnl(i)ğlar az yok (024 IIc) / *çok tanrım zengin canlılar az / көп мәңірім бай адамдар аз; çığay tnlığlar ükü t(e)rim tözün* 025 IIc / *fakir canlılar çok tanrım / кедей адамдар көп мәңірім*. Көне ұйғыр тілінде *бай*, *кедей* мағыналарын беретін *бай барымлық (bay barıml(i)ğ)* және *чығай (çığay)* сөздері тарихи түркі сөздерінің қатарына жатады. Қазақ тілінде де *бай* сөзі тарихи мағынасында кең қолданылады. *Чығай* сөзі уақыт ағымында жалқы есімге айналып қазақ ертегілерінің бірі «Шық бермес Шығайбай» ертегісінде сақталған. Бастапқыда *кедей* мағынасын берген *чығай* сөзі дыбыстық және тұлғалық тұрғыдан өзгермегенімен, мағыналық жағынан бастапқы мағынасына қарама-қарсы ұғымға айналып өзгеріске ұшыраған. Өйткені, *Шығайбай* есімін естігенде ойымызға бірден *кедей* адам емес, *бай*, *sara* адам келеді.

yumşak yavaş tnl(i)ğlar az qadır (026 IIId) / *nazik, yumuşak canlılar az, kaba, / жұмсақ, сыпайы жандар аз, тұрпайы; katğı toozin tnl(i)ğlar ükü t(e)rim köni* (1 IIId) / *sert, vahşi canlılar çok tanrım;*

gerçek sadık / қатал, жабайы жандар көп тәңірім, шынайы адал. Көне ұйғыр тілінде жұмсақ және қатал ұғымдарын беретін йумшақ *yumşak*, қатғы *katğı* сөздері қазақ тілінде де жұмсақ, қатты (қатал) болып тарихи тұлғасында қызмет етеді.

katğı toozin tınl(ı)ğlar üküş t(e)ñrim köni (1 IIđ) / sert, vahşi canlılar çok tanrım; gerçek sadık / қатал, жабайы жандар көп тәңірім, шынайы адал; tınl(ı)ğlar az [t(e)ñrim] tevlüg kürlüg tınl(ı)ğlar üküş t(e)ñrim (2 IIđ) / canlılar az tanrım, aldaticı canlılar çok tanrım / жандар аз тәңірім, арам жандар көп тәңірім. Бірінші сөйлемдегі көни *köni* сөзі мен екінші сөйлемдегі тевлүг күрлүг *tevlüg kürlüg* қоссөзі адал – арам антонимін береді. Бұл екі сөз де қазақ тілінде қолданыста емес.

kız kıvrıgāk saran tınl(ı)ğlar üküş t(e)ñrim kértü tınl(ı)ğlar az (5 IIđ) / cimri canlılar çok tanrım, gerçek (sadık) insanlar az / сараң адамдар көп тәңірім, шыншыл (адал) адамдар аз; esüg yalğan tınl(ı)ğlar üküş t(e)ñrim anı üçün bo yertinçüteki (6 IIđ) / yalancı canlılar çok tanrım, onun için bu yeryüzündeki / өтірікші адамдар көп тәңірім, сондықтанда мына жержүзіндегі. Көне ұйғыр тілінде шыншыл, адал ұғымында қолданылған кертү (*kértü*) сөзі мен өтірікші, суайт ұғымында қолданылған есүг йалған (*esüg yalğan*) қоссөзі қазақ тілінде қолданыста емес. Бірақ *есүг йалған* қоссөзінің екінші сыңары *йалған* сөзі аздаған дыбыстық өзгеріске ұшырап жалған түрінде жалған, өтірік ұғымдарын беріп, тарихи мағынасында кең қолданылады.

kirmişke sanur turkaru kēñ alqıg köni uluğ yoluğ qodup (274 Ia) / girmeyi düşünür, daima geniş, gerçek, büyük kurbanlıklara varıp / араласуды ойлайды, әрқашан кең, шынайы, үлкен құрбандықтарға барып.

t(e)rs t(e)trü törüke tar yolqa kirmişke sanur ertinü t(e)rs tetrü (275 Ia) / yalan (doğru olmayan) kanuna, dar yola girmeyi düşünür aşırı derecede yalan (doğru olmayan) / жалған (дұрыс емес) заңға, тар жолға түсуді ойлайды, соншалықты жалған (дұрыс емес). Көне ұйғыр тілінде қолданылған *kēñ* (кең), *tar* (тар) сөздері қазақ тілінде еш өзгеріссіз кең қолданылады.

Zam есім тұлғасындағы антонимдер. sekiz yañı kün bolur otlı suvlı bir ikintike küç basut (326 Ia) / sekiz yeni gün olur ateş ve su birbirine destek / сегіз жаңа күн болады от пен су бір-бірін қолдай. От және су сөздерін де антоним сөздер қатарына жатқызамыз. Өйткені отты өшіру үшін су керек, су бар жерде оттың болуы мүмкін емес. Сондықтан да бұлар бір-біріне қарама-қарсы заттар. Көне ұйғыр тілінде от (*ot*) және су (*suv*) түрінде қолданылған бұл сөздер сан ғасырлар бойы еш өзгеріссіз бүкіл түркі тілдерінде қолданылған тарихи ортақ жәдігер сөздеріміз.

inçip oğulı kıızı bağırı boşüki qası qadaşı ölmüş ögi қаңı [özütı] (124 Ia) / böylece oğlu kıızı, dönürü, akrabaları (kardeşi) ölmüş anası, babası, özü / осылайша ұлы қызы, құдалары, туыстары (бауыры) өлген анасы, әкесі, өзі. Бұл сөйлемде екі антоним тұлға бар. Біріншісі – ұл-қыз мағынасындағы оғул (*oğul*) қыз *kız*, екіншісі – шеше-әке мағынасындағы өг (*ög*) қаң (*қаң*) антоним сөздері. Қазақ тілінде *оғул* сөзі ұл түрінде аздаған өзгеріске түсіп, қысқарып қолданылады. Ал *қыз* сөзі барлық түркі тілдеріне (оның ішінде қазақ тілі де бар) еш өзгеріссіз *қыз* түрінде қызмет ететін тарихи белсенді сөз. Көне түркі тілдерінде *ана* мағынасында қолданылған *өг* сөзі қазіргі қазақ тілінде мағыналық өзгеріске ұшырап *өгей* түрінде анасы қайтыс болған кісінің анасының орынына ана болған, туған анасы емес әйелге берілген атау. Әке ұғымын беретін *қаң* сөзі қазақ тілінде қолданыста емес.

uğrinta edgölüğün ögrünçülüğün beg yutuz bolup bayın barımlı(ı)ğın (313 Ia) / düşüncesi merhametlidir karı koca olarak zenginlik, varlık / ойы мейірімді ерлі – әйел болып байлық, молшылықта. Көне ұйғыр тіліндегі бег *beg* йутуз *yutuz* антоним сөзі мырза-ханым, ерлі-зайыпты мағыналарын береді. Қазақ тілінде бег йутуз тұлғасында қолданылмайды.

tétir künli aylı q(a)rığsu qavısu yoruyur ötrü yaylı kışlı [ulatı] (324 Ia) / güneş ve ay bir birini takip ediyor sonra yaz kış ve diğerleri / күн мен ай бір-бірін айналады сосын жаз қыс және басқалары. Көне ұйғыр тіліндегі жаз-қыс ұғымын беретін йай *yay* қыш *kış* сөздері қазақ тілінде мағынасы мен тұлғасы өзгеріссіз, тек дыбыстық өзгеріске ұшырап жаз-қыс түрінде қолданылады.

kitmiş bolur kün t(e)ñrili ay t(e)ñrili iki yruq ordular içinteki (272 Ib) / gider, güneş tanrısı ay tanrısı iki parlak saray içindeki / барады, күн тәңірісі ай тәңірісі екі жарық сарай ішіндегі. Бір-біріне қарама-қарсы, біреуі күндіз, біреуі түнде пайда болатын, бір-біріне кездеспейтін екі нәрсенің көне ұйғыр тіліндегі атауы күн *kün* мен ай *ay* қазақ тілінде еш өзгеріссіз сол қалпында күн-ай түрінде қолданылады.

taplasar anta étzün öñtün kedin yirdin birdin yërig (291 Ia) / beğenmiş yerde yapsınlar doğudaki,

batıdaki, güneydeki, kuzeydeki yerін / *жерді ұнатса соны алсын, шығыстағы, батыстағы, оңтүстіктегі, солтүстіктегі жерді*. Көне ұйғыр тіліндегі шығыс, батыс, оңтүстік, солтүстік ұғымдарын беретін *өңтүн (öñtün), кедин (kedin), йердин (yirdin), бирдин (birdin)* сөздері қазақ тілінде қолданыста жоқ.

Етістік тұлғасындағы антонимдер. ötgürü bökünki künke degi tuğa ölü uluğ sapıg üzülmez (015 Пс) / *bundan başka бүгüne kadar doğmak ölmek süreci kesilmemiştir (durmamıştır) (devam etmiştir) / өткеннен бүгінге дейін туу, өлу үдерісі тоқтаған жоқ, әрқашан жалғасын тапты*. Сөйлемде берілген туу-өлу антонимін беретін *туға (tuğa), өлу (ölü)* сөздері барлық түркі тілдерінде тарихи тұлғасында еш өзгеріссіз қолданылатын түркі халықтарының төл сөздері. Қазақ тілінде туу, өлу түрінде қолданылады.

tınl(ı)ğ tünür böşük edgü ögli bolğalı saқınsarlar [aşnuça] y(a)raşurın yaraşmazın (341 Ia) / *canlı dünür merhametli hayırlı olmayı düşünseler önceden yaraşır yaraşmazın / жанды құда мейірімді қайырлы болуды ойласа ең әуелі жарасып жараспайтынын*. Көне ұйғыр тіліндегі жарасады (*y(a)raşur*) жараспайды (*yaraşmaz*) антонимі қазақ тілінде де аз кем дыбыстық өзгеріске ұшырап қолданылады.

Қорытынды

Көне ұйғыр және қазақ тілдерінің лексикалық жүйесін салыстыра зерттеу барысында аталған екі тілдің тарихи дамуында ортақ тамыр мен құрылымдық сабақтастықтың сақталғаны анықталды. Әсіресе, омонимдер, синонимдер және антонимдер саласындағы параллельдер – көне ұйғыр тілі мен қазіргі қазақ тілінің арасында терең лексикалық-этимологиялық байланыс бар екенін дәлелдейді.

Омонимдік қатарлар бойынша, мысалы, «от» сөзі екі тілде де әрі «жанып тұрған жалын», әрі «жасыл желек» мағынасында қолданылғаны байқалады. Бұл сөздің мағыналық екіқабаттылығы оның көне дәуірлерден бері сақталып келе жатқанын білдіреді және түркі тілдеріндегі көпмағыналылық құбылысының ертеден келе жатқандығын көрсетеді.

Синонимдік жүйеде де ұқсастықтар мол. Ескі ұйғыр тіліндегі *sözleyü, tēyür, ayıtıp* етістіктері қазақ тіліндегі «сөйледі», «деді», «айтты» сөздерімен мағыналас. Алайда кейбір лексемаларда мағыналық ауысу немесе шегіну байқалады. Мәселен, көне ұйғыр тіліндегі *ayıt-* етістігі кей контексте «сұрау» мағынасында қолданылса, қазіргі қазақ тілінде бұл етістік тек «айту» мағынасында шектелген. Бұл – тілдердің тарихи даму барысында лексикалық мағынада диахрондық өзгерістер болатынын көрсететін нақты дәлел.

Тарихи синонимдер қатарына жататын, қазіргі қазақ тілінде қолданыстан шығып қалған, алайда көне ұйғыр тілінде кең қолданылған *tışi, yutuz, iş* сияқты сөздердің түрік, әзірбайжан, түрікмен секілді оғыз тобына жататын түркі тілдерінде күні бүгінге дейін сақталуы – бұл лексемалардың түркі әлемінің ортақ тілдік қорына тиесілі екендігін көрсетеді. Бұл жайт түркі тілдеріндегі аймақтық дифференциация мен диалектілік даму жолдарын зерттеу үшін маңызды дерек болып табылады.

Антонимдер жүйесінде де ортақтықтар айқын. Мәселен, *yumşak – katğı, kēñ – tar* антонимдік жұптары көне ұйғыр тілінде де, қазақ тілінде де мағыналық сәйкестікпен қатар, тұлғалық жағынан да өзгеріссіз сақталған. Бұл факт лексикалық антонимдердің де тарихи жағынан тұрақты категория екенін дәлелдейді.

Жалпы алғанда, көне ұйғыр және қазақ тілдерінің лексикалық парадигмаларын салыстырмалы-тарихи әдіспен талдау нәтижесінде мынадай тұжырым жасауға болады:

1. Екі тілдің лексикалық жүйесі ортақ тілдік негізден тараған;
2. Көптеген омоним, синоним және антоним сөздер пішіні мен мағынасы жағынан бір-біріне жақын немесе сәйкес келеді;
3. Жекелеген лексемалар мағыналық жағынан өзгеріске ұшыраса да, олардың түпкі этимологиясы бір арнадан таралғанын көрсетеді;
4. Түркі тілдерінің ішкі тармақтарында (оғыз, қыпшақ және т.б.) сақталған ортақ лексемалар тарихи тілдік байланыстың үзілмегендігін дәлелдейді.

Бұл зерттеу түркі тілдері арасындағы тарихи байланыстарды тереңірек зерделеуге, лексикалық мұраның таралу аймағын айқындауға және қазіргі түркі тілдерінің даму бағытын болжауға теориялық негіз бола алады. Сонымен қатар мұндай салыстырмалы зерттеулер түркі

тілдерінің генетикалық байланысын нақты деректермен дәлелдеуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

- Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги Туркий Тил. – Тошкент: Уқитувчи, 1982. – 166 б.
 Айдаров Ғ. Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Рауан, 1991. – 136 б.
 Древнетюркский словарь. Д.М. Насилов, И.В. Кормушин, А.В. Дыбо, У.К. Исабекова и др. 2-е изд., пересмотр.
 – Астана: Ғылым, 2016. – 760 с.
 Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII -IX вв.). – Ленинград, 1980. – 254 с.
 Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2006. – 264 б.
 Молдабай Т. Көне ұйғыр әліпбиінің жазба ескерткіштерде қолданылу ерекшеліктері // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Вестник. Том: 3. №4 (2021). – С. 44-51.
 Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 258 б.
 Тенишев Э.Р. Уйгурские тексты. – Москва: Наука, 1984. – 172 с.
 Тенишев Э.Р. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – Москва: Наука, 1997. – 506 с.
 Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 264 б.
 Тугушева Л.Ю. Древнеуйгурский язык // Языки мира. Тюркские языки. – Москва: Индрик, 1997. – 63 с.
 Akalın M. Tarihi Türk Şiveleri (Üçüncü Baskı). Ankara, 1998. 276 s.
 Clauson, G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, 1972. 988 p.
 Erdal, M. Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon Vol. I-II, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991. 874 p.
 Erdal, M.A Grammar of Old Turkic. Leiden – Boston: Brill, 2004. 575 p.
 Gabain, Annemaria von. Eski Türkçenin Grammeri [Grammar of Old Turkish]. Ankara: Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu, 1988. 313 s.
 Koç, K., Baynıyazov, A., Başkapan, V. Kazak Türkçesi – Türkiye Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK yayınları, 2021. 637 s.
 Oba, E. Kazakçanın Tarihi Türk Lehçelerine Göre Söz Varlığı. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2020. 604 s.
 Oda, J.A Study of the Buddhist Sūtra called Säkiz Yükmäk Yaruq or Säkiz Törlüğün Yarumış Yaltrımiş in Old Turkic, Berliner Turfantexte XXXIII, Brepols Publishers, Turnhout (Belgium), 2015. 319 p.
 Wilkens, J. Handwörterbuch des Altuigurischen. Göttingen: Universitätsverlag, 2021. 496 s.

References

- Abdurakhmonov, G, Rustamov, A. (1982) Kadimki Turki Til. Tashkent: Ukituvchi. 166 s. [Abdurakhmonov, G, Rustamov, A. (1982) Old Turkic language. Tashkent: Ukituvchi. 166 p.] (in Uzbek)
 Aidarov, G. (1991) Kone Uigyr zhazba eskertkishterining tili. Almaty: Rauan. 136 b. [Aidarov, G. (1991) The language of ancient Uyghur inscriptions. Almaty: Rauan. 136 p.] (in Kazakh)
 Akalın, Mehmet (1998) Tarihi Türk Şiveleri (Üçüncü Baskı). Ankara. 276 s. [Akalın, Mehmet (1998) Historical Turkish Dialects (Third Edition). Ankara. 276 p.] (in Turkish)
 Clauson, Gerard (1972) An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford. 988 p. (in English)
 Drevnetjurkskij slovar` (2016) Nasilov, D.M., Kormushin, I.V., Dybo, A.V., Isabekova, U.K. i dr. 2-e izd., pererab. Astana: Nauka. 760 s. [Ancient Turkic dictionary. Nasilov, D.M., Kormushin, I.V., Dybo, A.V., Issabekova, U.K. and others. 2nd ed., revision. Astana: Gylım. 760 p.] (in Russian)
 Erdal, Marcel (1991) Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon Vol. I-II, Wiesbaden: Otto Harrassowitz. P. 9-874. (in English)
 Erdal, Marcel (2004) A Grammar of Old Turkic. Leiden – Boston: Brill. 575 p. (in English)
 Gabain, Annemaria von. (1988) Eski Türkçenin Grammeri. Ankara: Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu. 313 s. [Gabain, Annemaria von. (1988) Grammar of Old Turkish. Ankara: Turkish Historical Society, Turkish Language Society. 313 p.] (in Turkish)
 Koch, K., Bainijazov, A., Bashkapan, V. (2021) Kazak Türkçesi – Türkiye Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK Yayınları. 637 s. [Koç, K., Baynıyazov, A., Başkapan, V. (2021) Kazakh Turkish – Türkiye Turkish Dictionary. Ankara: TDK Publications. 637 p.] (in Turkish)
 Kononov, A.N. (1980) Grammatika jazyka tjurkskih runicheskikh pamjatnikov (VII-IX vv.). Leningrad. 254 s. [Kononov, A.N. (1980) Grammar of the language of Turkic runic monuments (VII-IX). Leningrad. 254 p.] (in Russian)
 Moldabai, T. (2021) Kone uigyr alipbiining zhazba eskertkishterde qoldanyly erekshelekteri. L.N. Gumil'ov atındaғы Еуразия Ултық Университеті, Vestnik, Tom: 3. No.4, 44-51. [Moldabai, T. (2021) Features of the use of the ancient Uyghur alphabet in written monuments. L. N. Gumilyov Eurasian National University, Vestnik. Volume: 3. No.4(2021). P. 44-51] (in Kazakh)
 Oba, Emin (2020) Kazakçanın Tarihi Türk Lehçelerine Göre Söz Varlığı. IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul. 604 s. [Oba, Emin (2020) Vocabulary of Kazakh Language According to Historical Turkic Dialects. Istanbul: IQ Culture Art Publishing, 2020. 604 p.] (in Turkish)

- Oda, Juten (2015) A Study of the Buddhist Sūtra called Säkiz Yükmäk Yaruq or Säkiz Törlügin Yarumış Yaltrımış in Old Turkic, Berliner Turfantexte XXXIII, Brepols Publishers, Turnhout (Belgium). 319 p. (in English)
- Qaliev, G., Bolganbaev, A. (2006) Qazirgi qazaq tilining leksikologiyası men frazeologiyası. Almaty: Sozdik-Slovar'. 264 b. [Kaliyev, G., Bolganbayev, A. (2006) Lexicology and phraseology of the modern Kazakh language. Almaty: Sozdik-Slovar'. 264 p.] (in Kazakh)
- Sagyndyqov, B. (2005) Qazaq tili leksikası damuynyng jetimologijalyq negizderi. Almaty: Qazaq universiteti. 258 b. [Sagyndykov, B. (2005) Etymological foundations of the development of the Kazakh language vocabulary. Almaty: Qazaq universiteti. 258 p.] (in Kazakh)
- Tenishev, Je.R. (1984) Ugurskie teksty. Moskva: Nauka. 172 s. [Tenishev, E.R. (1984) Uyghur texts. Moscow: Nauka. 172 p.] (in Russian)
- Tenishev, Je.R. (1997) Sravnitel'no-istoricheskaja grammatika tjurkskih jazykov. Moskva: Nauka. 506 s. [Tenishev, E.R. (1997) Comparative-historical grammar of the Turkic languages. Moscow: Nauka. 506 p.] (in Russian)
- Tomanov, M. (1988) Qazaq tilining tarihi grammatikasi. Almaty: Mektep. 264 b. [Tomanov, M. (1988) Historical grammar of the Kazakh language. Almaty: Mektep. 264 p.] (in Kazakh)
- Tugusheva, L.Yu. (1997) Drevnij uigurskij jazyk. Jazyki mira. Tjurkskie jazyki. Moskva: Indrik. 63 s. [Tugusheva, L.Yu. (1997) Old Uyghur language. Languages of the world. Turkic languages. Moscow: Indrik. 63 p.] (in Russian)
- Wilkens, J. (2021) Handwörterbuch des Altuigurischen. Göttingen: Universitätsverlag. 496 p. (in German)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 07.07.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 20.09.2025.

Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн / Available online: 30.09.2025.

© Бүркітбаева Ш.Д., Копбосынов Б.К., Шаммаева Н.Ш., 2025

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

**Толқын Иманайқызы Шакирова^{1*}, Болатбек Макулбекович Тлеубердиев²,
Азамат Болатбекұлы Макулбек³**

^{1*}автор-корреспондент, докторант, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова,
Казахстан, г. Шымкент, ORCID: 0009-0007-4495-5617 E-mail: toka-kz1969@mail.ru

²доктор филологических наук, профессор, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова,
Казахстан, г. Шымкент, ORCID: 0000-0002-6285-5579 E-mail: tileuberdiev_bolatbek@mail.ru

³кандидат филологических наук, Южно-Казахстанский педагогический институт
имени О. Жанибекова, Казахстан, г. Шымкент,
ORCID: 0000-0001-9593-863X E-mail: azeke_k.f.n@mail.ru

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ИМЕН СОБСТВЕННЫХ В КАЗАХСКОМ ГЕРОИЧЕСКОМ ЭПОСЕ: ОБЗОР КОНЦЕПЦИЙ

Аннотация. В статье рассматриваются аспекты изучения имени собственного, его многогранная сущность, разнообразные функции, связь с различными экстралингвистическими факторами. В работе обозначены также перспективные направления дальнейших исследований в области ономастики тюркского эпоса. Обзор основывается на анализе научной литературы, посвященной ономастике фольклорных текстов. Используются методы сравнительно-исторического, структурно-семантического, когнитивного и этнолингвистического анализа. Внимание уделяется как классическим исследованиям в области ономастики, так и новейшим публикациям, отражающим современные тенденции изучения эпических имен. Дается определение семантических, структурных и функциональных особенностей имен собственных, а также анализ их роли в формировании эпического нарратива и этнокультурной идентичности. Указывается, что при функционально-прагматическом аспекте изучения собственных имен в произведениях казахского героического определяются параметры фольклорного ономастического пространства, т.е. выявляются категории (классы) собственных имен, функционирующих в тексте эпоса, устанавливается их количественный и тематический состав, определяются их основные специфические особенности. Авторы отмечают, что современная лингвистическая парадигма характеризуется междисциплинарным подходом к изучению языковых явлений, что открывает новые перспективы для анализа ономастического пространства эпических произведений. Практическая ценность работы заключается в том, что изучение имен собственных в казахском героическом эпосе представляет собой важное направление научных исследований, которое позволяет не только углубить понимание языковых и культурных особенностей тюркских народов, но и способствует сохранению их уникального наследия.

Ключевые слова: ономастика; ономастическое пространство; казахский героический эпос; имена собственные; ономастикон

Для цитирования: Шакирова Т.И., Тлеубердиев Б.М., Макулбек А.Б. Современные подходы к изучению имен собственных в казахском героическом эпосе: обзор концепций. *Tiltany*, 2025. №3 (99). С. 35-48.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-35-48>

**Толқын Иманайқызы Шакирова^{1*}, Болатбек Макулбекұлы Тлеубердиев²,
Азамат Болатбекұлы Макулбек³**

^{1*}автор-корреспондент, докторант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Қазақстан, Шымкент қ., ORCID: 0009-0007-4495-5617 E-mail: toka-kz1969@mail.ru

²филология ғылымдарының докторы, профессор,
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Қазақстан, Шымкент қ.,
ORCID: 0000-0002-6285-5579 E-mail: tileuberdiev_bolatbek@mail.ru

³филология ғылымдарының кандидаты,
Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық институты, Қазақстан, Шымкент қ.,
ORCID: 0000-0001-9593-863X E-mail: azeke_k.f.n@mail.ru

ҚАЗАҚ БАТЫРЛЫҚ ЭПОСЫНДАҒЫ ЖАЛҚЫ ЕСІМДЕРДІ ЗЕРТТЕУДІҢ ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕРІ: КОНЦЕПЦИЯЛАРҒА ШОЛУ

Аңдатпа. Мақалада жалқы есімдерді зерттеу аспектілері, оның көпқырлы мәні, әртүрлі функциялары және түрлі экстралингвистикалық факторлармен байланысы қарастырылады. Жұмыста түркі эпосының ономастикасын

зерттеудің келешек бағыттары да белгіленген. Шолу фольклорлық мәтіндер ономастикасына арналған ғылыми әдебиеттерді талдауға негізделген. Зерттеуде салыстырмалы-тарихи, құрылымдық-семантикалық, когнитивтік және этнолингвистикалық талдау әдістері қолданылады. Назар классикалық ономастикалық зерттеулерге де, эпикалық есімдерді зерттеудің заманауи үрдістерін көрсететін жаңа басылымдарға да аударылған. Жалқы есімдердің семантикалық, құрылымдық және функционалдық ерекшеліктеріне анықтама беріледі, сондай-ақ олардың эпикалық баяндауды қалыптастырудағы және этномәдени сәйкестікті айқындаудағы рөлі талданады. Қазақ батырлық эпосындағы жалқы есімдерді функционалдық-прагматикалық тұрғыдан зерттеу барысында фольклорлық ономастикалық кеңістіктің параметрлері анықталады, яғни эпостық мәтінде қызмет ететін жалқы есімдер санаттары (кластары) айқындалып, олардың сандық және тақырыптық құрамы белгіленеді, негізгі ерекше сипаттамалары анықталады. Авторлар қазіргі лингвистикалық парадигма тіл құбылыстарын зерттеудің пәнаралық байланысымен сипатталатынын, бұл эпикалық шығармалардың ономастикалық кеңістігін талдауға жаңа перспективалар ашатынын атап өтеді. Зерттеудің практикалық құндылығы – қазақ батырлық эпосындағы жалқы есімдерді зерттеу тек түркі халықтарының тілдік және мәдени ерекшеліктерін тереңірек түсінуге ғана емес, сонымен қатар олардың бірегей мұрасын сақтауға ықпал ететін маңызды ғылыми бағыт болып табылады.

Тірек сөздер: ономастика; ономастикалық кеңістік; қазақ батырлық эпосы; жалқы есімдер; ономастикон

Сілтеме жасау үшін: Шакирова Т.И., Тлеубердиев Б.М., Мақұлбек А.Б. Қазақ батырлық эпосындағы жалқы есімдерді зерттеудің заманауи тәсілдері: концепцияларға шолу. *Tiltanyum*, 2025. №3 (99). 35-48-бб. (орыс тілінде)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-35-48>

Tolkyn Shakirova^{1*}, Bolat Tleuberdiyev², Azamat Makulbek³

^{1*}Corresponding author, Doctoral student, M. Auezov South Kazakhstan University, Kazakhstan, Shymkent, ORCID: 0009-0007-4495-5617 E-mail: toka-kz1969@mail.ru

²Doctor of Philology, Professor, M. Auezov South Kazakhstan University, Kazakhstan, Shymkent, ORCID: 0000-0002-6285-5579 E-mail: tileuberdiyev_bolatbek@mail.ru

³Candidate of Philological Sciences, O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical Institute, Kazakhstan, Shymkent, ORCID: 0000-0001-9593-863X E-mail: azeke_k.f.n@mail.ru

MODERN APPROACHES TO THE STUDY OF PROPER NAMES IN THE KAZAKH HEROIC EPIC: A REVIEW OF CONCEPTS

Abstract. The article deals with the aspects of the study of the proper name, its multifaceted essence, various functions, connection with various extra-linguistic factors. The paper also identifies promising directions for further research in the field of onomastics of Turkic epic. The review is based on the analysis of scientific literature devoted to the onomastics of folklore texts. The methods of comparative-historical, structural-semantic, cognitive and ethnolinguistic analyses are used. Attention is paid to both classical studies in the field of onomastics and the latest publications reflecting modern trends in the study of epic names. Semantic, structural and functional features of proper names are defined, and their role in the formation of epic narrative and ethno-cultural identity is analysed. It is pointed out that at the functional-pragmatic aspect of the study of proper names in the works of Kazakh heroic the parameters of folklore onomastic space are determined, i.e. the categories (classes) of proper names functioning in the text of the epic are revealed, their quantitative and thematic composition is established, their main specific features are determined. The authors note that the modern linguistic paradigm is characterised by an interdisciplinary approach to the study of linguistic phenomena, which opens new perspectives for the analysis of the onomastic space of epic works. The practical value of the work lies in the fact that the study of proper names in Kazakh heroic epic is an important direction of scientific research, which allows not only to deepen the understanding of linguistic and cultural features of Turkic peoples, but also contributes to the preservation of their unique heritage.

Keywords: onomastics; onomastic space; Kazakh heroic epic; proper names; onomasticon

For citation: Shakirova, T., Tleuberdiyev, B., Makulbek, A. Modern Approaches to the Study of Proper Names in the Kazakh Heroic Epic: a Review of Concepts. *Tiltanyum*, 2025. No.3 (99). P. 35-48. (in Russian)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-35-48>

Введение

Имена собственные представляют собой особый пласт лексики, обладающий сложной природой, многогранной сущностью и широким спектром функций. Их изучение связано с рассмотрением различных экстралингвистических факторов, что предопределяет множество возможных направлений исследования. Особый интерес в этом плане представляет изучение имен собственных (ономастики) в фольклорном тексте, поскольку данные лексические единицы выступают особыми маркерами этнокультурной идентичности, отражающими исторические, социальные и мифологические представления того или иного народа. Надо отметить, что в условиях глобализации и унификации культурного пространства большую значимость приобретает сохранение и научное осмысление нематериального культурного наследия,

важнейшим компонентом которого является, к примеру, героический эпос. Более того, современная лингвистическая парадигма характеризуется междисциплинарным подходом к изучению языковых явлений, что открывает новые перспективы для анализа ономастического пространства эпических произведений. Несмотря на существующие исследования в данной области, комплексный анализ имен собственных в героическом эпосе с применением современных методологических подходов до сих пор остается недостаточно разработанным. Как отметила исследователь Н.И. Филиппова, если изучение литературной антропонимии преследует более всего задачи литературоведческого, социолингвистического плана, то фольклорная, особенно эпическая антропонимия предполагает разработки лингвофольклористического, этнолингвистического характера (Филиппова, 2000: 3). Это и определяет актуальность изучения имен собственных, которая проявляется в необходимости системного анализа специфических лексических единиц и их функциональных характеристик в различных контекстах.

Цель исследования заключается в систематизации и критическом анализе современных аспектов изучения имен собственных в казахском героическом эпосе, рассмотрении ключевых направлений исследований и выявлении актуальных проблем, требующих дальнейшего изучения.

В соответствии с заданной целью авторами статьи было поставлено несколько задач, направленных на характеристику основных теоретических подходов в современной ономастической науке, на анализ методов исследования антропонимики фольклора, включая когнитивный, этнолингвистический, семантический и мифопоэтический. Значимы также исторический, географический и литературоведческий аспекты, поскольку в них представлен материал для изучения особенностей ономастической системы в контексте различных дисциплин. Важность культурологического аспекта связана с изучением имен собственных в контексте динамики развития культуры народа, а психологический и социологический аспекты анализируют их восприятие и использование в социальной коммуникации. Практическая значимость исследования заключается в возможности применения его результатов для дальнейшего изучения казахского героического эпоса, а также для разработки учебных программ и методических материалов по изучению тюркских языков и культур. Результаты исследования могут быть использованы в работе по сохранению и популяризации культурного наследия тюркских народов, а также в создании словарей и энциклопедий, посвященных именам собственным в тюркском эпосе. Кроме того, материалы исследования могут быть полезны для специалистов в области лингвистики, фольклористики, культурологии и истории, занимающихся изучением тюркских языков и культур.

Материалы и методы

В статье представлен обзор исследований, посвященных изучению имен собственных в казахском героическом эпосе. Методологическая основа направлена на анализ современных научных исследований трудов в области ономастики, этнолингвистики и фольклористики и систематизацию различных подходов к изучению фольклорных имен. Учитывались и общие теоретические выводы таких известных ономастов, как Н.А. Баскаков, В.Д. Бондалетов, Т.Ж. Жанузаков, К.М. Мусаев, В.А. Никонов, Н.В. Подольская, А.В. Суперанская и др.

В соответствии с этим в статье используется ряд методов, основными из которых являются, аналитико-описательный, систематизация и классификация, сравнительно-исторический метод и контекстуальный анализ. Применение данных методов исследования определяется спецификой анализируемого материала, а именно функционированием собственных имён в текстах казахского героического эпоса.

Обзор литературы

Ономастическое исследование определяется спецификой класса или категории собственных имён, которые обладают наибольшей численностью и распространённостью в определённой языковой среде, характеризуются высокой частотностью употребления, а также играют значимую роль в формировании культурного и коммуникативного пространства. Основные тенденции и направления развития мировой и отечественной лингвистики вносят свои коррективы в формирование и становление новых перспективных подходов и аспектов в исследовании собственных имен.

В современной лингвистической науке используются различные термины, касающиеся

обозначения данной области изучения: ономастика, ономастическое пространство, ономастикон, онимия, ономатология, ономасиология, ономастема, ономатоформант и др. Следует заметить, что мнения по поводу некоторых из них у разных ученых отличаются и в последние годы ученые чаще стали обсуждать это в дискуссионном формате.

Проблема терминологической неопределенности в ономастике имеет несколько причин. Во-первых, это связано с историческим развитием дисциплины, когда различные школы и направления вводили собственные термины и определения. Во-вторых, межъязыковые различия и культурные особенности приводят к вариативности терминологии (Матвеев, 2005: 6). По его мнению, необходимо, к примеру четкое разграничение между понятиями «ономастика» и «онимия» для обеспечения ясного их понимания и соответствующего использования в научных исследованиях (Матвеев, 2005: 9).

Казахстанский ученый Г.Б. Мадиева считает, что *ономастическое пространство, ономастикон и онимия* должны употребляться как разные терминологические категории: онимия – это объект изучения ономастики как науки, а термин ономастическое пространство, намного шире и сложнее, чем ономастикон и онимия (Мадиева, 2005).

По нашим наблюдениям, термины ономастикон, ономастическое пространство в значении «совокупность собственных имен какого-либо языка или произведения (целостного текста)» чаще используются в специальной научной литературе. По аналогичной словообразовательной модели (ср. ономастикон) созданы термины *топонимикон, антропонимикон, опонимикон, ойконимикон, гидронимикон, оронимикон, хоронимикон, этнонимикон* и др. Термины «топонимикон» и «антропонимикон» используются для обозначения совокупности географических названий и имен людей соответственно. Каждое из перечисленных терминов характеризуется конкретной (более узкой) областью исследования. Однако их применение не всегда последовательно, что может приводить к разночтениям. Исследователи отмечают, что на данный момент существующие терминологические системы в разных языках не унифицированы, что затрудняет соотнесение терминов различных национальных систем из-за разницы в объеме понятий (Казнина, 2022). Поэтому современные ономасты часто поднимают вопрос о необходимости их совершенствования и унификации.

Обзор научных публикаций, посвященных именам собственным, свидетельствует о том, что антропонимика представляет собой сложную и многогранную область, которая характеризуется разнообразием подходов, обусловленных интересами и задачами конкретного исследователя или целой научной школы. Как известно, современный этап развития ономастики характеризуется своим междисциплинарным подходом к изучению имен собственных.

Казахстанский ученый Г.Б. Мадиева в исследованиях ономастического пространства современного Казахстана, выделяет следующие аспекты их изучения: 1) функционально-прагматический; 2) психолингвистический; 3) этнолингвистический; 4) лингвокультурологический; 5) когнитивный (Мадиева, 2004).

Содержание и выбор тех или иных аспектов изучения собственных фольклорных имен зависит от основной цели и задач, поставленных исследователем в рамках заявленной темы. Надо отметить, что особенно актуальными и наиболее частыми являются сегодня функционально-прагматический, этнолингвистический и лингвокультурологический аспекты изучения имен собственных. В коммуникативном процессе имена людей выполняют различные функции, отражая социальный статус носителей и проявляют вариативность в речевом контексте художественных произведений. Функционально-семантические свойства собственных имен рассмотрены в исследованиях Е.А. Керимбаева (Керимбаев, 1995), Н.В. Васильевой (Васильева, 2002), И.С. Карабулатовой (Карабулатова, 2002), И.В. Крюковой (Крюкова, 2004) и др. Этнолингвистический подход позволяет зафиксировать, систематизировать и объяснить особенности именования в различных этнических культурах, сохранив уникальные традиции (Березович, 2000; Әзімханова, 2007; Албакова, 2020; Гиладова, 2024; Шагеев, 2010 и др.). Отмечая неразрывную связь собственного имени с культурой, ученые выявляют характер соотношения имени и культуры, который соответствует в общем плане соотношениям языка и культуры. Такой подход к исследованию лингвокультурологических аспектов собственных имен соответствует подходу к проблеме соотношения языка и культуры, исследованный философами

С.А. Атанановским, Г.А. Брутяном, Е.И. Кукушкиным, Э.С. Маркоряном. Сущность этого подхода в следующем: координация языка и культуры оказывается реальностью, а культура является важнейшей частью этой действительности, с которой сталкивается человек. Другими словами, лингвокультурологический аспект изучает, как имена собственные функционируют в разных культурах, как они воспринимаются носителями разных языков и какие культурные коннотации несут. Имя же как отражение культуры рассматривается в качестве единицы, несущей лингвокультурную, социально-исторически фаталистическую информацию о духовно-нравственных принципах и культурно-художественных преимуществах народа» (Воробьев, 1997: 49). Это особенно важно в условиях активных международных контактов, когда одно и то же имя может иметь разные ассоциации в различных традициях.

Имена собственные несут информацию о мифологических представлениях, традициях, верованиях и исторических реалиях народа. Исследование фольклорных имен, антропонимов, топонимов и теонимов позволяет глубже понять эволюцию взглядов и социальных установок этноса. При исследовании координации собственного имени и культуры необходим учет названных выше особенностей и своеобразности языка и культуры, которые необходимым образом проявляются в лингвокультурной природе собственного имени. Следует принять во внимание, что большая часть казахских собственных имен функционирует в текстах различных жанров фольклора и обладает значительным этнокультурным информационным потенциалом.

Результаты и обсуждения

Исследование имен собственных в фольклоре, в частности в героических эпосах, представляет собой обширную и многообразную область, которая становится все более актуальной в свете современных лингвистических и культурологических исследований. Ономастика героического эпоса представляет собой богатое поле для исследований, позволяющее проникнуть в глубины этнокультурного сознания народов. Имена собственные в эпических произведениях часто выступают не просто как номинативные единицы, но как смыслообразующие элементы, несущие историческую, мифологическую и культурную информацию. Как отмечает исследователь Д.М. Токмашев: «Ономастика фольклора в общем смысле – это совокупность собственных имен персонажей и артефактов, а также географических названий в произведениях устного народного творчества. Наличие собственных имен в любом жанре фольклора и их особая, символическая роль в организации фольклорного текста являются, по-видимому, языковой универсалией» (Токмашев, 2011: 180).

В работах, посвященных данной проблематике, используются термины «фольклорный ономастикон» и «ономастическое пространство фольклорного текста» в значении «система собственных имен, функционирующих в фольклоре». Фольклорная ономастика всегда вторична по отношению к общенародной языковой ономастике (национальному ономастикону, ономастическому пространству языка) так как возникает из нее, создается на основе общенародного ономастического богатства.

Имена собственные в героическом эпосе играют ключевую роль в формировании культурной и мифологической идентичности народа. Они не только служат для идентификации персонажей, но и отражают мировоззрение, религиозные представления и социальные структуры общества. В связи с этим многие исследования сосредоточены на выявлении этнокультурной специфики имен собственных. Как отмечает Н.Б. Мечковская: «При этнолингвистическом изучении фольклорных собственных имен необходим анализ одного из важнейших особенностей фольклорных имен – их предания, так как «устное народное творчество развивается из преданий» (Мечковская, 1998: 167). Изучение и описание этнокультурной семантики фольклорных собственных имен должны заключаться на многих составляющих внеязыкового характера, в том числе необходим учет фактора генетического сходства фольклора и мифологии. Несмотря на различия между мифологией и фольклором, существенна и их генетическая совокупность:

- 1) фольклор развивается из предания и обязательно содержит мифологические компоненты;
- 2) в архаических социумах фольклор принадлежит сознанию всех членов определенного общества (Мечковская, 1998: 234).

В ряде таких исследований анализируется связь ономастикона с мифологическими представлениями, космогоническими моделями, обрядовыми практиками народов. Так, в работе

С.С. Динисламовой сделан анализ ономастического в героическом эпосе народа манси (Динисламова, 2010). Автор использует лингвистический и этнографический подходы для анализа имен собственных в героическом эпосе манси, делая акцент на семантике имен, их связи с мифологическими и культурными контекстами. Исследование выявило, что имена собственные в эпосе манси часто связаны с природными явлениями, духами-покровителями и мифологическими персонажами. Как выяснилось, имена выполняют не только идентификационную функцию, но и являются носителями сакрального знания.

В исследовании Т.Д. Слинкиной «Мансийские оронимы приполярного Урала» применяется топонимический анализ для изучения географических названий в контексте героического эпоса. Автор исследует связь между топонимами и мифологическими сюжетами. Исследование показало, что многие топонимы имеют прямую связь с героическими сказаниями и мифами. Они служат маркерами сакральных мест и событий, описанных в эпосе. Работа расширяет понимание роли топонимов в героическом эпосе, подчеркивая их значение как элементов культурной памяти (Слинкина, 2010).

Работа Л.Ц. Санжеевой посвящена исследованию синтаксических особенностей и поэтики имен собственных (антропонимов) в бурятском эпосе о Гэсэре. Как отмечает автор, эпические имена в Гэсэриаде имеют сложную композиционную структуру и глубоко символичны, поскольку несут определенную семантическую нагрузку, а, следовательно, играют важную роль в создании эпической картины мира. Большинство антропонимов, как показали результаты исследования, представляют собой многокомпонентные конструкции, включающие: магическое определение, имя, титул, эпитеты. Автор работы продемонстрировал различные способы образования ИС: через метафору, метонимию, на основе парных слов, с использованием числительных, через гипонимию. Особое значение имеют имена тэнгриев, которые часто связаны с природными явлениями и отражают древние представления бурят о мироустройстве. Отмечается, что в эпосе существовала особая традиция имяназвания, которая считалась важным ритуалом и требовала участия мудрых старейшин. Более того, эпические имена выполняют функцию «паспортных данных» сюжета, являются ориентирами в развитии повествования и несут значительный аксиологический потенциал. Исследование основано на анализе текстов, записанных от разных сказителей, и демонстрирует богатство и сложность ономастической системы бурятского эпоса (Санжеева, 2017).

Сравнительно-исторический аспект исследования онимов в эпосах разных народов позволяет выявить как универсальные черты, так и национально-специфические особенности именования героев, локусов и артефактов. В этом плане особый интерес представляет работа Д.А. Уулу, в которой имена в эпосе «Манас» анализируются с точки зрения их исторической обусловленности. Проведенный историко-лингвистический анализ и контекстуальный анализ имен в тексте эпоса показал, как имена отражают исторические процессы и политические контакты киргизов на протяжении веков. Сравнительное исследование с другими тюркскими и алтайскими ономастическими системами позволило проследить влияние гуннского, тюркского, китайского, монгольского, персидского, арабского языков на формирование имен собственных в кыргызском языке. Как выяснилось, эпические имена выполняют сложные функции, выходящие за рамки номинации: они отражают аксиологические ценности, мифологические традиции и исторические процессы. Многокомпонентность антропонимов (эпитеты, титулы, символические элементы) характерна для разных эпических традиций (Уулу, 2022).

Значительное количество работ посвящено изучению функционально-семантических особенностей онимов в эпических произведениях. Анализ собственных имен эпического фольклора в функциональном аспекте обусловлен тем, что они органично вплетены в структуру художественного (фольклорного) текста и, помимо основной номинативной функции, выполняют дополнительные функции, обусловленные целями, задачами и поэтикой фольклорного произведения. Исследователи отмечают полифункциональность имен собственных, которые могут выполнять не только идентифицирующую, но и характеризующую, локализирующую, социально-маркирующую функции. Так, Д.М. Токмашев в работе «Ономастика как маркер интертекстуальности» представил антропонимию героического эпоса шорцев – одного из коренных тюркоязычных народов Южной Сибири – с позиций интертекстуальности. На примере

собственных имен персонажей шорского героического эпоса автор выявил метафорический потенциал фольклорных «*nomina propria*», их связь с древнетюркской антропонимикой и определил, что фольклорные антропонимы часто выступают в функции аллюзивных собственных имен в литературе. Им также отмечено, что «эффект интертекстуальности, создаваемый антропонимами в героическом эпосе тюрков Южной Сибири, обусловлен их высокой метафоричностью и миромоделирующим потенциалом, а также прямой отсылкой к древнетюркской антропонимической системе, реконструированной на основе памятников тюркского рунического письма» (Токмашев, 2012: 199).

Итак, обзор публикаций по рассматриваемой в данной статье тематике позволил нам сделать некоторые обобщения. Прежде всего следует отметить, что ономастикон героического эпоса отражает многослойность народного сознания, сочетая архаические представления с более поздними культурными наслоениями. Имена собственные в эпосе обладают повышенной семиотичностью, выступая как своеобразные культурные коды. Наблюдается определенная корреляция между типом эпического героя и структурно-семантическими особенностями его имени. В разных национальных традициях прослеживаются как общие закономерности номинации (например, связь имени с судьбой героя), так и специфические особенности.

Если обратиться к изучению имен собственных в казахском героическом эпосе, то надо отметить, что за последних два десятилетия такие исследования стали важной областью лингвистического и культурного анализа. Семантическая специфика ономастических единиц связана прежде всего и с особенностями фольклора. Согласно классификации известного казахстанского ученого-фольклориста С.А. Каскабасова, к специфическим чертам фольклора относятся:

- а) генетическая связь фольклора с обрядами, музыкой и этнографией;
- б) изображение жизни и деятельности героя в контексте фольклорной традиции;
- в) циклизация, проявляющаяся в исторической, биографической, генеалогической и географической формах;
- г) статичность описания персонажей;
- д) поэтика, ограниченная рамками традиции и т. п. (Каскабасов, 1990).

В казахском языкознании те или иные аспекты национального своеобразия казахских собственных имен нашли свое место в исследованиях Ш. Валиханова, А.Х. Маргулана, А.Т. Кайдарова, Т. Джанузакова, Е.А. Керимбаева, А. Абдрахманова, Г. Конкашпаева, Е. Койчубаева, В.Н. Пановой, К.К. Рысберген, К.Г. Азонова, Б.М. Тлеубердиева, А. Жартыбаева, К. Габитжанулы, У.А. Мусабековой, К.М. Головиной, А.А. Алимхан и др. В трудах названных выше авторов рассмотрены и описаны отдельные группы и аспекты этнокультурной семантики собственных имен, этнолингвистические мотивы в номинации антропонимов и топонимов. Исследовательский фокус ученых сосредоточен на особенностях формирования антропонимов, их семантике, культурных и социоллингвистических аспектах. Это дает возможность глубже понять как сами эпосы, так и контекст их существования. Будучи маркерами уникальной лексики и культурных кодов, имена собственные служат значимым элементом в структуре и содержании эпических произведений.

Одной из первых работ, в которой был представлен системный анализ этнолингвистических аспектов изучения казахских собственных имен, является статья А.Т. Кайдарова и Е.А. Керимбаева «Этнолингвистические аспекты казахской ономастики», опубликованная в журнале «Известия АН Казахской ССР» еще в 1990 году. Авторы данной статьи считают, что «Собственные имена раскрывают широкие и разнообразные связи казахского ономастикона в этнокультурном аспекте. Названия собственных имен могут заключать в себе информацию об этническом составе народов, отражать религиозное мировоззрение и верования, обычаи, традиции и обряды духовной и социальной жизни народа» (Кайдаров, Керимбаев, 1990). Предварительный анализ идиотэнической семантики собственных имен казахского героического эпоса показывает, что названные выше этнолингвистические аспекты казахских собственных имен в полной мере присущи и собственным именам казахского эпического фольклора. Одним из важных детерминирующих экстралингвистических факторов, повлиявших на формирование национально-культурной специфики казахских собственных имен, авторы упомянутой выше

статьи считают кочевое скотоводство. Скотоводство, являясь древним, национальным видом хозяйствования казахского народа, нашло свое значительное отражение в лексике казахского языка. Действительно, такое ведение хозяйства, да и весь кочевой образ жизни казахского народа обуславливали глубокое знание специфики своего пастбища, мельчайших особенностей ландшафта, что, конечно, ярко проявилось в географическом и топонимическом разнообразии казахского ономастикона.

Этнолингвистическое изучение казахских имен осуществлялось в разные годы, главным образом на материале региональных топонимов, антропонимов, космонимов, онимов отдельных художественных произведений. В ряде работ Т. Джанузакова по антропонимии и топонимии казахского языка затронут целый ряд этнолингвистических проблем в изучении казахских личных имен и собственных географических названий (Джанузаков, 1982).

В диссертационном исследовании Е.А. Керимбаева выявлены и описаны основные закономерности этнокультурных основ номинаций и функционирования казахских собственных имен, что дает возможность более детально и целостно показать этнолингвистические особенности конкретных разрядов или категорий ономастикона казахского языка: топонимов, антропонимов, зоонимов, космонимов и др. (Керимбаев, 1995).

В докторской диссертации Г.И. Кульдеевой сделан обобщающий историко-лингвистический анализ фактов антропонимической системы современного казахского языка, который дал возможность выявить этапы формирования и развития казахского антропонимикона в XX веке, выявить тенденции в развитии личных имен антропонимической системы современного казахского языка с 1920 по 2000 гг. (Кульдеева, 2001).

Надо отметить, что в изучении антропонимов в казахском героическом эпосе в последнее десятилетие можно отметить отход от традиционного, в основном, историко-этимологического подхода к более комплексным и многоаспектным методологиям, объединяющим разные аспекты исследования: лингвокультурологический, когнитивный, структурно-семантический и историко-функциональный анализ. Такой поворот свидетельствует о стремлении ученых к более глубокому пониманию и восприятию имен собственных в качестве важнейших признаков эпического текста, отражающих коды культуры, мировоззренческие установки и историческую память казахского народа.

В целом, содержание имен собственных в фольклоре может быть рассмотрено через такие важные аспекты, как генеалогическая значимость, семантика, социоллингвистические функции, а также их роль в культурном и историческом контексте. Эпосы не только описывают исторические события и жизнь кочевых племен, но и служат важными свидетельствами национальной истории, подчеркивая значение топонимов как носителей лингвокультурных кодов. Генеалогическая природа имен в эпосе позволяет исследовать связи межплеменных отношений и культурной идентичности казахского народа, что открывает новые перспективы для дальнейших исследований.

Ученые приходят к выводу, что антропонимы представляют собой не только номинации, но и важные социальные маркеры, отражающие ценности и исторический контекст казахского народа. В статье Е.Б. Оразбаевой, К.А. Ниетбайтеги (2018) доказано, что антропонимы в казахских героических эпосах отражают гармоничное взаимодействие идентичности личности и окружающей среды, подчеркивая интеграцию людей в космическую вселенную. Эти имена часто воплощают в себе черты природы, иллюстрирующие глубокую связь между казахским народом и его окружением. Эта связь укрепляет духовные и нравственные аспекты личности, показывает, как традиционные ценности переплетаются с миром природы, формируя тем самым национальное самосознание казахского народа. В этом контексте имена персонажей становятся центральными элементами, которые позволяют глубже понять культурную и мифологическую структуру эпоса. В описаниях и характеристиках таких имен заключены предпосылки для анализа их семантики и функций в нарративе, предоставляя исследователям возможность выявить не только исторические, но и культурные значения, которые эти имена несут.

Семантическая классификация имен также присутствует в исследованиях, касающихся контекста. В этом смысле имена становятся индикаторами социокультурных характеристик группы. Можно выделить не только индивидуальные имена, но и коллективные, такие как

названия племен, народов, которые влияют на восприятие культурного наследия.

Отдельные работы посвящены изучению функциональной значимости имен собственных в эпосах. В работе, касающейся общественной сети персонажей, описывается, как имена используются для создания социальных образов в народной и мифологической традиции (Габышева, 2013). Это создает дополнительные слои тождества и идентичности, связывая персонажей с конкретными историческими событиями и культурными контекстами.

Таким образом, обширный спектр исследований, охватывающих сложные аспекты классификации и анализа имен собственных в героических эпосах, позволяет глубже понять их культурное значение. Важно понимать, что исследования этих имен имеют значение как для самого фольклора, так и для социокультурного контекста, в котором эти произведения возникли, представляя имена как многослойные знаки, несущие в себе не только идентификаторы персонажей, но и более широкие культурные, исторические и социальные значения.

Отмеченные выше работы, конечно же, являются лишь малой частью всех исследований, посвященных рассматриваемой проблематике. Но и данные обозначенные теоретико-методологические установки утверждают такие важные тезисы, характеризующие место фольклорных имен собственных в современной гуманитарной науке: во-первых, имя собственное в фольклоре – не случайное языковое образование, представляющее собой микротекст, особый культурный код, и потому чрезвычайно ценное для понимания культуры и, во-вторых, исследование фольклорного имени должно быть комплексным и охватывать как можно больше уровней манифестации имени в речи и тексте, так как только при таком подходе может быть раскрыта его мифологическая символика (Токмашев, 2011: 180-181).

Функционально-прагматические свойства онимов и их семантика зависят от жанровых и национально-культурных особенностей фольклорных текстов. Следует отметить, что фольклорная ономастика представляет собой специфическую подсистему литературной ономастики, которая, по мнению О.И. Фонаковой, предполагает «употребление ономастических единиц в тексте художественного произведения, учитывая зависимость от типа художественного текста, его жанра, семантической структуры и эстетической значимости» (Фонакова, 1990: 45). Надо отметить, что функционально-семантические свойства фольклорной ономастики отличаются от характеристик ономастики общенародного языка. В последнем представлены все типы и виды собственных имён, тогда как в литературной (фольклорной) ономастике функционируют лишь определённые их категории. Различия между литературной и общенародной ономастикой определяются двумя основными параметрами: во-первых, составом и характером, во-вторых, особенностями употребления онимов в общенародном языке и в текстах художественных произведений.

Заметим, что собственные имена, относящиеся к общенародной ономастике, являются частью лексической системы национального языка, тогда как единицы литературного (фольклорного) ономастического материала представляют собой речевые (словесно-изобразительные) средства художественных текстов. Функционально-прагматический аспект изучения фольклорных собственных имен заключается в выявлении их функционально-речевых (эстетических) характеристик в лингвопоэтической системе фольклорного произведения.

Функционально-прагматический аспект изучения собственных имен в произведениях казахского героического эпоса позволяет определить параметры фольклорного ономастического пространства, что включает в себя выявление категорий (классов) имен собственных, функционирующих в тексте эпоса, установление их количественного и тематического состава и конечно же, определение их основных специфических особенностей. Так, например, задачами диссертационного исследования Д.М. Керимбаева, посвященном рассмотрению имен собственных, употребляемых в различных жанрах казахского фольклора, исследовательскими задачами явились: 1) определение и описание идиоэтнической семантики собственных имен казахского фольклора; 2) выявление и описание особенностей фольклорных онимов в зависимости от их жанрового состава; 3) описание экстралингвистических факторов в генезисе, формировании и функционировании фольклорных собственных имен; 4) описание фидеистических и лингвоэтических функций собственных имен в фольклорных текстах (Керимбаев, 2004).

Социолингвистический аспект художественного образа, является словесно изобразительным

средством лингвостилистической системы фольклорного текста. Кроме того, некоторые фольклорные имена выполняют магическую функцию, которая ярко выражена в текстах обрядового фольклора, так как образ представляет собой единство ритуала и слова, наиболее яркую фидеистическую функцию имеют собственные фольклорные имена в текстах: *арбау*, *бақсы*, *сарна*, *бата* и др.

В исследовании фольклорных собственных имен, духовная и материальная культура отражены в мировидении и мировосприятии народа и отражаются в семантике фольклорного имени. Национальные ономастиконы обусловлены принадлежностью к национальному языку, а также спецификой национальной культуры, национальной онимией. Здесь можно выделить целые тематические группы, классы собственных названий апеллятивов казахского языка, термины животноводства и земледелия, различные названия атрибутов материальной культуры и духовной культуры казахского народа (Кайдаров, Керимбаев, 1990).

Этнокультурный потенциал фольклорных собственных имен предопределен и обусловлен важнейшей чертой фольклора, выражающейся в унаследованной связи фольклора с исконными формами бытия и мышления с образами и музыкой, с национальным образом жизни нации. По справедливому замечанию М.М. Копыленко: «Принципы этнолингвистики языка неотделимы от детального анализа народного ономастикона, где и находят яркое отражение свойств любого этноса» (Копыленко, 1997: 56).

Национально-культурная специфика многих фольклорных имен обусловлена незамысловатыми мифологическими формами сознания, этнокультурными аспектами и т.д. При этноязыковом изучении фольклорных собственных имен, в том числе и собственных имен казахского героического эпоса, необходимо обращение к предисторическим корням – основа фольклора, к образам и поклонению восходящим к эпохе поклонения божеству, религии, верования и колдовства. При этом нельзя не отметить генетическую связь казахского эпоса шорского эпоса с памятниками древнетюркского рунического письма эпохи тюркских каганатов VI-VIII вв. Синкретизм эпического жанра находит свое проявление в мифопоэтическом преломлении древнетюркской героической эпики, обогащении её элементами мифа и сказки. Поэтому контекстуальные взаимосвязи казахских эпических имен имеют двойственный характер, определяя имя не только с «текстом культуры» (зачастую как метафорические проявления), но также и непосредственно с эпосом близкородственных тюркских народов и древнетюркскими руническими текстами.

Целая комплексность этнографических, географических и исторических факторов формирует этнокультурное значение фольклорных собственных имен, и потому анализ национально-культурной специфики фольклорных собственных имен должен быть направлен также на выявление и описание указанных выше внеязыковых элементов на создание и развитие национального своеобразия фольклорных собственных имен. Этнолингвистический аспект изучения собственных имен казахского фольклора тесно смыкается с лингвокультурологическим аспектом изучения фольклорных собственных имен. Близость этих аспектов объясняется близостью или смежностью «близкородственных» научных дисциплин, каковыми являются этнолингвистика и лингвокультурология. Лингвокультурологический подход, занимающий центральное место в современных исследованиях, акцентирует внимание на именах собственных как концентрированном выражении культурных концептов и ценностей. Анализ антропонимов, топонимов и этнонимов позволяет реконструировать систему представлений о мире, характерную для эпической культуры. Такой анализ топонимов, в свою очередь, позволяет выявить представления о сакральной географии и символическом значении ландшафтных объектов.

Заключение

Обзор вышеперечисленных работ, посвященных анализу ономастикона героическом эпосе, показал, что имена собственные в данном фольклорном жанре имеют глубокую семантическую связь с мифологическими, природными и социальными контекстами. Они отражают мировоззрение и культурные ценности народа, выполняя не только идентификационную функцию, но и являясь носителями сакрального знания, маркерами сакральных мест и событий. Имена собственные играют ключевую роль в сохранении и передаче культурного наследия. Они являются элементами устойчивых формул, которые обеспечивают стабильность фольклорных

текстов. Имена собственные отражают эволюцию социальных и семейных отношений, что особенно ярко проявляется в женских сказках и других архаичных формах фольклора.

Выделенные нами направления исследования сформировались более двадцати лет назад и обладают разной степенью изученности. Некоторые из них активно развиваются и вносят значительный вклад в развитие ономастической науки, тогда как другие, ввиду объективных и субъективных причин, остаются менее разработанными. Все исследования подчеркивает важность сохранения ономастикона как части культурного наследия и их дальнейшее изучение в его взаимодействии с языковыми и культурными процессами представляется важной задачей современной лингвистики. Методологически продуктивным, на наш взгляд, является комплексный подход, сочетающий лингвистический анализ с этнокультурной интерпретацией.

Все вышеизложенное позволяет сделать вывод о том, что изучение имен собственных в казахском героическом эпосе представляет собой важное направление научных исследований, которое позволяет не только углубить понимание языковых и культурных особенностей тюркских народов, но и способствует сохранению их уникального наследия. Воздействие культуры на имя собственное или на систему имен собственных очевидно, поскольку имя представляет собой «продукт» определенной культуры и определенной эпохи. Уникальность имени собственного в том, что оно множеством таинственных нитей связано с разнообразными областями человеческой деятельности. Сделанный нами анализ подчеркивает важность междисциплинарного подхода в изучении данной категории лексики, который объединяет лингвистику, этнографию, психологию и культурологию. Современные подходы к изучению имен собственных, включающие комплексный анализ лингвистических, культурологических и исторических аспектов, открывают новые перспективы для дальнейших исследований в этой области.

Литература

- Албакова Х.М. Этнолингвистический аспект в топонимике (на материале ингушского языка) // ББК 1 Р76. – 2020. – С. 57.
- Әзімханова Ф.М. Қазақ антропонимдерінің лингвомәдени жүйесі: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2007. – 256 с.
- Березович Е.Л. Русская топонимия в этнолингвистическом аспекте. Т. 2. – Екатеринбург, 2000.
- Бондалетов В.Д. Русская ономастика. – Москва: Просвещение, 1983. – 224 с.
- Васильева Н.В. О некоторых аспектах прагматики антропонимов // Проблемы прикладной лингвистики. – Москва, 2002. – С. 6-18.
- Воробьев В.В. Лингвокультурология. Теория и методы. – Москва: Издательство РУДН, 1997. – 331 с.
- Габышева Л.Л. Имена собственные и нарицательные: этимологические заметки (на материале фольклора якутов и др. тюркских народов) // Лингвистические, культурологические и дидактические аспекты коммуникации в поликультурном пространстве. – Якутск, 2013. – С. 89.
- Гилязова Г.С. Сравнительный аспект изучения мифонимов в тюркском этнокультурном пространстве // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2024. – Т. 17. – №9. – С. 3307-3312.
- Головина К.М. Сопоставимый анализ идиоэтнических топонимов и антропонимов русского и казахского языков: автореф. ... канд. филол. наук: 10.02.02. – Алматы, 2004. – 266 с.
- Джанузаков Т. Очерк казахской ономастики. – Алма-Ата: Ғылым, 1982. – 176 с.
- Динисламова С.С. Ономастикон в героическом эпосе народа манси // Мировоззрение обских угров в контексте языка и культуры: Матер. Всерос. науч. конференции. – 2010. – С. 86.
- Историческая ономастика: [сборник статей] / АН СССР, Ин-т языкознания; редколлегия: А.В. Суперанская (отв. ред.)). – Москва: Наука, 1977. – 308 с.
- Казнина Е.А. Современная ономастическая терминология: проблема понимания и перспективы развития // Верхневолжский филологический вестник. – 2022. – №3 (30). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennaya-onomasticheskaya-terminologiya-problema-ponimaniya-i-perspektivy-razvitiya> (дата обращения: 10.01.2025).
- Кайдаров А.Т., Керимбаев Е.А. Этнолингвистические аспекты казахской ономастики // Известия АН КазССР. Серия филол. – Алматы, 1990. – С. 3-13.
- Карабулатова И.С. Русская топонимия в этнопсихолнгвистическом аспекте: автореф. ... д-ра филол. наук: 10.02.19. – Краснодар, 2002.
- Каскабасов С.А. Казахская сказочная проза. – Алма-Ата: Наука, 1990. – 240 с.
- Керимбаев Е.А. Этнокультурные основы номинации и функционирования казахских собственных имен: автореф. ... д-ра филол. наук: 10.02.06. – Алма-Ата, 1992. – 61 с.
- Керимбаев Е.А. Казахская ономастика в этнокультурном, номинативном и функциональном аспектах. – Алматы, 1995. – 248 с. Керимбаев Е.М. Қазақ фольклорындағы жалқы есімдердің құралы мен этнолингвистикалық сипаты: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2004. – 26 б.

- Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы: Ақыл кітабы, 1997.
- Крюкова И.В. Рекламное имя: от изобретения до претендентности: автореф. ... д-ра филол. наук. – Волгоград: ВГПУ, 2004. – 35 с.
- Кульдеева Г.И. Антропонимическая система современного казахского языка: автореф. ... д-ра филол. наук. – Казань, 2001. – 59 с.
- Мадиева Г.Б. Имя собственное в контексте познания. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 190 с.
- Манкеева Ж.А. Этнокультурное содержание и синергия слова // Tiltanym. 2022;86(2):48-58. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2022-2-46-56>
- Матвеев А.К. Ономастика и ономотология: терминологический этюд // Вопросы ономастики. – 2005. – №2. – С. 5-10.
- Мечковская Н.Б. Язык и религия: Пособие для студентов гуманитарных вузов. – Москва: Агентство «ФАИР», 1998. – 352 с.
- Оразбаева Е.Б., Ниетбайтеги К.А. Этнокультурная специфика казахских антропонимов с семным компонентом «географические реалии» // European Research, 38. <https://doi.org/10.20861/2410-2873-2018-38-003>
- Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – Москва: МССР, 1988. – 192 с.
- Санжеева Л.Ц. Имена собственные в бурятской Гэсэриаде: синтаксис и поэтика // Вестник Бурятского государственного университета. Язык. Литература. Культура. – 2017. – №3. – С. 3-9.
- Слинкина Т.Д. Мансийские оронимы приполярного Урала // Мировоззрение обских угров в контексте языка и культуры. – 2010. – С. 109.
- Собакина И.В., Лукачевская Л.А. Безэквивалентная лексика в якутском героическом эпосе олонхо «Нюргун Боотур Стремительный» ПА Ойунского // Вестник Северо-Восточного федерального университета имени М.К. Аммосова: Серия Эпосоведение. – 2020. – №2 (18). – С. 123-136.
- Суперанская А.В., Сталтмане В.Э., Подольская Н.В., Султанов А.Х. Теория и методика ономастических исследований. – Москва: Наука, 1986. – 256 с.
- Токмашев Д.М. Теоретические проблемы фольклорной ономастики (на материале шорского фольклора) // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2011. – №9. – С. 179-185.
- Токмашев Д.М. Ономастика как маркер интертекстуальности (на примере шорских эпических имен) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2012. – №6. – С. 196-200.
- Уулу Д.А. Имена собственные в эпосе «Манас» (на примере сказания Жусупа Мамайя) в контексте исторических эпох // Вестник Чувашского государственного педагогического университета им. И.Я. Яковлева. – 2022. – №1 (114). – С. 31-37.
- Филиппова Н.И. Собственные имена персонажей в якутском эпосе олонхо: структура и семантика: дис. ... канд. филол. наук. – Якутск, 2000. – 150 с.
- Фонякова О.И. Имя собственное в художественном тексте. – Ленинград, 1990. – 103 с.
- Шагеев Р.Ш. Микропонимические реалии: этнолингвистический аспект (на материалах Закамья Республики Татарстан) // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. – 2010. – Т. 50. – №6. – С. 106-110.
- Этническая ономастика / Отв. ред. Р.Ш. Джарылгасинова, В.А. Никонов. – Москва: Наука, 1984. – 192 с.

References

- Albakova, H.M. (2020) Jetnolingvisticheskiy aspekt v toponimike (na materiale ingushskogo jazyka). BBK 1 P. 76. P. 57. [Albakova, Kh.M. (2020) The ethnolinguistic aspect in toponymy (based on the Ingush language). BBK 1 P. 76. P. 57.] (in Russian)
- Azimkhanova, F.M. (2007) Qazaq antroponimderining lingvomađeni zhujesi: filol. gyl. kand. avtoref. Almaty. 256 b. [Azimkhanova, F.M. (2007) The linguocultural system of Kazakh anthroponyms: PhD thesis abstract. Almaty. 256 p.] (in Kazakh)
- Berezovich, E.L. (2000) Russkaja toponimija v jetnolingvisticheskom aspekte. Yekaterinburg. Vol. 2. [Berezovich, E.L. (2000) Russian toponymy in the ethnolinguistic aspect. Yekaterinburg. Vol. 2.] (in Russian)
- Bondaletov, V.D. (1983) Russkaya onomastika. Moskva: Prosveshhenie. 224 p. [Bondaletov, V.D. (1983) Russian onomastics. Moscow: Prosveshchenie. 224 p.] (in Russian)
- Dinislamova, S.S. (2010) Onomastikon v geroicheskom jepose naroda Mansi. Mirovozzrenie obskih ugrov v kontekste jazyka i kul'tury: mater. Vseros. nauch. konferencii. P. 86. [Dinislamova, S.S. (2010) The onomasticon in the heroic epic of the Mansi people. The worldview of the Ob-Ugric peoples in the context of language and culture: Proc. All-Russian scientific conference. P. 86.] (in Russian)
- Filippova, N.I. (2000) Sobstvennyye imena personazhej v jakutskom jepose Olonho: struktura i semantika: Dis. kand. filol. nauk. Jakutsk. 150 p. [Filippova, N.I. (2000) Proper Names of Characters in the Yakut Epic Olonkho: Structure and Semantics: PhD dis. in Philol. Yakutsk. 150 p.] (in Russian)
- Fonjakova, O.I. (1990) Imya sobstvennoe v hudozhestvennom tekste. Leningrad. 103 p. [Fonyakova, O.I. (1990) Proper name in literary text. Leningrad. 103 p.] (in Russian)
- Gabyshev, L.L. (2013) Imena sobstvennyye i naricatel'nye: jetimologicheskie zametki (na materiale fol'klora jakutov i dr. tjurkskih narodov). Lingvisticheskie, kul'turologicheskie i didakticheskie aspekty kommunikacii v polikul'turnom prostranstve. Jakutsk. S. 89. [Gabyshev, L.L. (2013) Proper and Common Names: Etymological Notes (Based on the Folklore

of the Yakuts and Other Turkic Peoples). Linguistic, Cultural, and Didactic Aspects of Communication in a Multicultural Space. Yakutsk. P. 89.] (in Russian)

Gilazova, G.S. (2024) Sravnitel'nyj aspekt izuchenija mifonimov v tjurkskom jetnokul'turnom prostranstve. Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. Vol. 17. No.9. P. 3307-3312. [Gilazova, G.S. (2024) A comparative aspect of the study of mythonyms in the Turkic ethnocultural space. Philological Sciences. Issues of Theory and Practice. Vol. 17. No.9. P. 3307-3312.] (in Russian)

Golovina, K.M. (2004) Sopostavimyj analiz idioetnicheskikh toponimov i antroponimov russkogo i kazahskogo jazykov: avtoref. kand. filol. nauk: 10.02.02. Almaty. 266 p. [Golovina, K.M. (2004) A comparative analysis of idioethnic toponyms and anthroponyms in the Russian and Kazakh languages: PhD thesis abstract. Almaty. 266 p.] (in Russian)

Istoricheskaja onomastika: [sbornik statej] (1977). AN SSSR, Inst. Jazykoznanija; redkollegija: ... A.V. Superanskaja (otv.red.). Moskva: Nauka. 308 s. [Historical onomastics: [collection of articles] (1977). USSR Academy of Sciences, Institute of Linguistics; editorial Board: ... A.V. Superanskaja (ed.). Moscow: Nauka Publ. 308 p.] (in Russian)

Jetnicheskaja onomastika. Otv. red. R.Sh. Dzharylgasina, V.A. Nikonov (1984). Moskva: Nauka. 192 s. [Ethnic onomastics. Ed. by R.S. Dzharylgasina, V.A. Nikonov (1984). Moscow: Nauka Publ. 192 p.] (in Russian)

Kaidarov, A.T., Kerimbaev, E.A. (1990) Jetnolingvisticheskie aspekty kazahskoj onomastiki. Izvestija AN KazSSR. Serija filol. Almaty. P. 3-13. [Kaidarov, A.T., Kerimbayev, E. A. (1990) Ethnolinguistic aspects of Kazakh onomastics. Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Philology series. Almaty. P. 3-13.] (in Russian)

Karabulatova, I.S. (2002) Russkaja toponimija v jetnopsiholingvisticheskom aspekte: avtoref. d-ra filol. nauk: 10.02.19. Krasnodar. [Karabulatova, I.S. (2002) Russian toponymy in the ethno-psycholinguistic aspect: Doctor of Philology thesis abstract. Krasnodar.] (in Russian)

Kaskabasov, S.A. (1990) Kazahskaya nesказочnaja proza. Alma-Ata: Nauka. 240 p. [Kaskabasov, S.A. (1990) Kazakh non-fairytale prose. Alma-Ata: Nauka. 240 p.] (in Russian)

Kaznina, E.A. (2022) Sovremennaja onomasticheskaja terminologija: problema ponimaniya i perspektivy razvitiya. Verhnevolzhskij filologicheskij vestnik. No.3 (30). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennaya-onomasticheskaya-terminologiya-problema-ponimaniya-i-perspektivy-razvitiya> (accessed 10.01.2025). [Kaznina, E.A. (2022) Modern onomastic terminology: the problem of understanding and development prospects. Upper Volga Philological Bulletin. No.3 (30).] (in Russian)

Kerimbaev, E.A. (1992) Jetnokul'turnye osnovy nominacii i funkcionirovaniya kazahskih sobstvennyh imjon: avtoref. d-ra filol. nauk: 10.02.06. Alma-Ata. 61 p. [Kerimbayev, Ye.A. (1992) Ethnocultural foundations of the nomination and functioning of Kazakh proper names: Doctoral thesis abstract. Alma-Ata. 61 p.] (in Russian)

Kerimbaev, E.A. (1995) Kazahskaya onomastika v jetnokul'turnom, nominativnom i funkcional'nom aspektah. Almaty. 248 p. [Kerimbayev, Ye.A. (1995) Kazakh onomastics in ethnocultural, nominative, and functional aspects. Almaty. 248 p.] (in Russian)

Kerimbaev, E.M. (2004) Qazaq fol'kloryndagy zhalqy esimderding quraly men jetnolingvistikalıq sipaty: filol. gyl. kand. avtoref. Almaty. 26 b. [Kerimbayev, E.M. (2004) The structure and ethnolinguistic characteristics of proper names in Kazakh folklore: PhD thesis abstract. Almaty. 26 p.] (in Kazakh)

Kopylenko, M.M. (1997) Osnovy jetnolingvistiki. Almaty: Aqyl kitaby. [Kopylenko, M.M. (1997) Fundamentals of ethnolinguistics. Almaty: Aqyl kitaby.] (in Russian)

Kryukova, I.V. (2004) Reklamnoe imja: ot izobretenija do pretendencii: avtoref. d-ra filol. nauk. Volgograd: VGPU. 35 p. [Kryukova, I.V. (2004) Advertising name: from invention to claim: Doctoral thesis abstract. Volgograd: VGPU. 35 p.] (in Russian)

Kul'deeva, G.I. (2001) Antroponimicheskaja sistema sovremennogo kazahskogo jazyka: avtoref. d-ra filol. nauk. Kazan'. 59 p. [Kuldeyeva, G.I. (2001) The anthroponymic system of the modern Kazakh language: Doctor of Philology thesis abstract. Kazan. 59 p.] (in Russian)

Madiyeva, G.B. (2004) Imja sobstvennoe v kontekste poznaniya. Almaty: Qazaq universiteti. 190 p. [Madiyeva, G.B. (2004) The proper name in the context of cognition. Almaty: Kazakh University. 190 p.] (in Russian)

Matveev, A.K. (2005) Onomastika i onomatologija: terminologicheskij etjud. Voprosy onomastiki. No.2. P. 5-10. [Matveyev, A.K. (2005) Onomastics and onmatology: a terminological essay. Onomastic Issues. No.2. P. 5-10.] (in Russian)

Mechkovskaja, N.B. (1998) Jazyk i religija: Posobie dlja studentov gumanitarnyh vuzov. Moskva: Agentstvo "FAIR". 352 p. [Mechkovskaya, N.B. (1998) Language and religion: A textbook for humanities students. Moscow: Agency "FAIR". 352 p.] (in Russian)

Orazbaeva, Y.B., Nietbaytegi, K.A. (2018) Jetnokul'turnaja specifika kazahskih antroponimov s semnym komponentom «geograficheskie realii». European Research. 38. <https://doi.org/10.20861/2410-2873-2018-38-003>. [Orazbayeva, Y.B., Nietbaytegi, K.A. (2018) Ethnocultural Specificity of Kazakh Anthroponyms with the Semantic Component "Geographical Realities". European Research. 38. <https://doi.org/10.20861/2410-2873-2018-38-003>.] (in Russian)

Podol'skaja, N.V. (1988) Slovar' russkoj onomasticheskoy terminologii. Moskva: MSSR. 192 p. [Podolskaya, N.V. (1988) Dictionary of Russian onomastic terminology. Moscow: MSSR. 192 p.] (in Russian)

Sanzhejeva, L.Ts. (2017) Imena sobstvennye v burjatskoj Geseriade: sintaksis i pojetika. Vestnik Burjatskogo gosudarstvennogo universiteta. Jazyk. Literatura. Kul'tura. No.3. P. 3-9. [Sanzheyeva, L.Ts. (2017) Proper Names in the Buryat Geser Epic: Syntax and Poetics. Bulletin of Buryat State University. Language. Literature. Culture. No.3. P. 3-9.] (in Russian)

Shageev, R.Sh. (2010) Mikrotoponimicheskie realii: jetnolingvisticheskij aspekt (na materialah Zakamija Respubliki Tatarstan). Izvestija Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. Vol. 50. No.6. P. 106-110. [Shageyev, R.Sh. (2010) Microtoponymic realities: ethnolinguistic aspect (based on the materials of the Zakamiya of the Republic of

Tatarstan). Bulletin of the Volgograd State Pedagogical University. Vol. 50. No.6. P. 106-110.] (in Russian)

Slinkina, T.D. (2010) Mansiyskie oronimy pripoljarnogo Urala. Mirovozzrenie obskih ugrov v kontekste jazyka i kul'tury. P. 109. [Slinkina, T. D. (2010) Mansi Oikonyms of the Polar Ural. Worldview of the Ob Ugrians in the Context of Language and Culture. P. 109.] (in Russian)

Sobakina, I.V., Lukachevskaja, L.A. (2020) Bezekvivalentnaja leksika v jakutskom geroicheskom jepose Olonho "Nyurgun Bootur Stremitel'nyj" P.A. Ojunsogo. Vestnik Severo-Vostochnogo federal'nogo universiteta imeni M.K. Ammosova: Serija Jeposovedenie. No.2(18). P. 123-136. [Sobakina, I.V., Lukachevskaya, L.A. (2020) Non-Equivalent Vocabulary in the Yakut Heroic Epic Olonkho "Nyurgun Bootur the Swift" by P. A. Oyunsy. Bulletin of the North-Eastern Federal University named after M. K. Ammosov: Epic Studies Series. No.2(18). P. 123-136.] (in Russian)

Superanskaja, A.V., Stal'tmane, V.E., Podol'skaja, N.V., Sultanov, A.Kh. (1986) Teorija i metodika onomasticheskih issledovaniy. Moskva: Nauka. 256 p. [Superanskaya, A.V., Stal'tmane, V.E., Podolskaya, N.V., Sultanov, A.Kh. (1986) Theory and Methodology of Onomastic Research. Moscow: Nauka. 256 p.] (in Russian)

Tokmashev, D.M. (2011) Teoreticheskie problemy fol'klornoj onomastiki (na materiale shorskogo fol'klora). Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. No.9. P. 179-185. [Tokmashev, D.M. (2011) Theoretical Problems of Folkloric Onomastics (Based on the Material of Shor Folklore). Bulletin of Tomsk State Pedagogical University. No.9. P. 179-185.] (in Russian)

Tokmashev, D.M. (2012) Onomastika kak marker intertekstual'nosti (na primere shorskih jepicheskikh imen). Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. No.6. P. 196-200. [Tokmashev, D.M. (2012) Onomastics as a Marker of Intertextuality (Based on Shor Epic Names). Philological Sciences. Issues of Theory and Practice. No.6. P. 196-200.] (in Russian)

Uulu, D.A. (2022) Imena sobstvennye v jepose "Manas" (na primere skazaniya Jusupa Mamaja) v kontekste istoricheskikh jepoh. Vestnik Chuvashskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. I.Ya. Yakovleva. No.1(114). P. 31-37. [Uulu, D.A. (2022) Proper Names in the Epic "Manas" (Based on the Narrative of Jusup Mamai) in the Context of Historical Epochs. Bulletin of Chuvash State Pedagogical University named after I.Ya. Yakovlev. No.1(114). P. 31-37.] (in Russian)

Vasil'eva, N.V. (2002) O nekotoryh aspektah pragmatiki antroponimov. Problemy prikladnoj lingvistiki. S. 6-18. [Vasilyeva, N.V. (2002) Some aspects of anthroponym pragmatics. Problems of Applied Linguistics. P. 6-18.] (in Russian)

Vorob'ev, V.V. (1997) Lingvokul'turologija. Teorija i metody. Moskva: Izdatel'stvo RUDN. 331 s. [Vorobyev, V.V. (1997) Linguoculturology. Theory and methods. Moscow: Publishing house of RUDN. 331 p.] (in Russian)

Zhanuzakov, T. (1982) Ocherk kazahskoj onomastiki. Alma-Ata: Gylym. 176 p. [Dzhanuzakov, T. (1982) An essay on Kazakh onomastics. Alma-Ata: Gylym. 176 p.] (in Russian)

Информация о статье / Мақала туралы ақпарат / Information about the article.

Поступила в редакцию / Редакцияға түсті / Entered the editorial office: 01.04.2025.

Принята к публикации / Жариялауға қабылданды / Accepted for publication: 20.09.2025.

Доступно онлайн / Интернетте қол жетімді / Available online: 30.09.2025.

© Шакирова Т.И., Тлеубердиев Б.М., Макулбек А.Б., 2025

© Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, 2025

**Сауле Ғалымбекқызы Қанапина^{1*}, Алмагүл Дәненқызы Безаубекова²,
Кенжегүл Қабылғазықызы Есіркепова³**

^{1*} автор-корреспондент, филология ғылымдарының кандидаты,
А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қазақстан, Қостанай қ.,
ORCID: 0000-0002-1287-4114 E-mail: kanarina.71@mail.ru

² филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университеті, Қазақстан, Қостанай қ.,
ORCID: 0009-0004-0246-6629 E-mail: adaeva1981@mail.ru:

³ филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университеті, Қазақстан, Қостанай қ.,
ORCID: 0000-0002-8139-4034 E-mail: kenzhe.1810@mail.ru

ПАРЕМИЯ ҚҰРАМЫНДАҒЫ КӨНЕ СӨЗДЕРДІҢ ЭТИМОЛОГИЯСЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ паремияларындағы көне сөздердің этимологиясы, стильдік қызметі жан-жақты зерделенеді. Зерттеу барысында халық ауыз әдебиетінің тұрақты бөлшегі ретінде мақал-мәтелдерде сақталып қалған көне сөздердің табиғаты, олардың көркем мәтіндегі қолданылу ерекшеліктері мен прагматикалық бағыттары қарастырылған. Сондай-ақ көне сөздерді тарихи-мәдени ақпарат көзі ретінде сипаттап, олардың қолдану аясы мен даму эволюциясына тоқталады. Сонымен бірге көне сөздердің этимологиясы, тілдік жүйедегі орны, құрылымдық ерекшеліктері мен мағыналық өзгерістері нақты мысалдармен дәлелденеді. Мақаланың теориялық бөлімі қазақ ғылымдары Ғ. Қалиев, Ө. Болғанбаев, Ө. Қайдар, Р. Сыздық, Ж. Манкеева, Ш. Сарыбаев, А. Ысқақов, А. Салқынбай, Р. Авакова т.б. ғалымдардың еңбектеріне сүйеніп жазылған. Мақалада мақал-мәтел құрамындағы көне сөздердің ұлттық таным мен болмысты беруіндегі рөліне ерекше назар аударылып, олардың паремияларда көркемдік-эстетикалық мақсатта шебер пайдаланылғаны көрсетіледі. Бұл тұрғыда көне сөздер лексиканың тек тілдік элементі ғана емес, сонымен қатар ұлттық рух пен тарихи жадының көрінісі екені дәлелденеді. Мақалада көне сөздердің этимологиясы, стилистикалық мәні ашыла отырып, тілдің көркемдік мүмкіндігі, халықтық дүниетанымды жеткізудегі әлеуеті жан-жақты сипатталады. Зерттеу нәтижесі қазақ тіл білімінің паремиялогия, стилистика, тарихи лексикология және фразеология сияқты бағыттары үшін маңызды тілдік-мәдени материал болып табылады. Мақала тілдегі көне сөздердің этимологиялық талдауы мен ұлттық тіл мұрасын зерттеу жұмыстарына бағыт-бағдар беретін көмекші еңбек болып саналады.

Тірек сөздер: паремия; көне сөздер; архаизмдер; мақал-мәтел; этимология; плеоназм

Сілтеме жасау үшін: Қанапина С.Ғ., Безаубекова А.Д., Есіркепова К.Қ. Паремия құрамындағы көне сөздердің этимологиясы. *Tiltanym*, 2025. №3 (99). 49-60-бб.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-49-60>

**Сауле Ғалымбековна Канапина^{1*}, Алмагүл Даненовна Безаубекова²,
Кенжегүл Қабылғазықызы Есіркепова³**

^{1*} автор-корреспондент, кандидат филологических наук,
Костанайский региональный университет имени А. Байтұрсынұлы,
Казахстан, г. Костанай, ORCID: 0000-0002-1287-4114 E-mail: kanarina.71@mail.ru

² кандидат филологических наук, Костанайский региональный университет
имени А. Байтұрсынұлы, Казахстан, г. Костанай,
ORCID: 0009-0004-0246-6629 E-mail: adaeva1981@mail.ru

³ кандидат филологических наук, Костанайский региональный университет
имени А. Байтұрсынұлы, Казахстан, г. Костанай,
ORCID: 0000-0002-8139-4034 E-mail: kenzhe.1810@mail.ru

ЭТИМОЛОГИЯ УСТАРЕВШИХ СЛОВ В ПАРЕМИЯХ

Аннотация. В статье подробно исследуется этимология, стилистическая функция устаревших слов в казахских паремиях. В исследовании рассматривается природа устаревших слов, особенности их использования в художественном тексте и прагматические направления, сохраненные в пословицах и поговорках как постоянная частица устной народной литературы. В статье описываются устаревшие слова как источник историко-культурной информации и анализируется область их использования и эволюция развития языка. При этом этимология устаревших

слов, их место в языковой системе, их структурные особенности и смысловые изменения доказываются на конкретных примерах. Теоретическую основу статьи составляют труды казахских ученых Г. Калиева, А. Болганбаева, А. Кайдара, Р.Сыздык, Ж. Манкеевой, Ш. Сарыбаева, А. Искакова, А. Салкинбай, Р. Аваковой и др. В статье особое внимание уделяется этимологии устаревших слов в паремиях и их функционированию в языке, а также демонстрируется их умелое использование в художественно-эстетических целях. В этом контексте доказывается, что устаревшие слова являются не только языковым элементом лексики, но и выражением национального духа и исторической памяти. Статья всесторонне описывает художественную возможность языка, его потенциал в передаче народного мировоззрения, раскрывая стилистическую сущность устаревших слов. Результаты исследования являются важным языково-культурным материалом для таких направлений казахского языкознания, как паремиология, стилистика, историческая лексикология и фразеология. Статья является вспомогательным материалом, который может дать направление исследованиям по этимологии устаревших слов и изучению национального языкового наследия.

Ключевые слова: паремия; устаревшие слова; архаизмы; пословицы; этимология; плеоназм

Для цитирования: Канапина С.Г., Безаубекова А.Д., Есиркепова К.К. Этимология устаревших слов в паремиях. *Tiltanyim*, 2025. №3 (99). С. 49-60. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-49-60>

Saule Kanapina^{1*}, Almagul Bezaubekova², Kenzhegul Yesirkepova³

^{1*}Corresponding author, Candidate of Philological Sciences, A. Baitursynuly Kostanay Regional University, Kazakhstan, Kostanay, ORCID: 0000-0002-1287-4114 E-mail: kanapina.71@mail.ru

²Candidate of Philological Sciences, A. Baitursynuly Kostanay Regional University, Kazakhstan, Kostanay, ORCID: 0009-0004-0246-6629 E-mail: adaeva1981@mail.ru:

³Candidate of Philological Sciences, A. Baitursynuly Kostanay Regional University, Kazakhstan, Kostanay, ORCID: 0000-0002-8139-4034 E-mail: kenzhe.1810@mail.ru

ETYMOLOGY OF OBSOLETE WORDS IN PAREMIOLOGICAL EXPRESSIONS

Abstract. The article examines in detail the etymology and stylistic function of obsolete words in Kazakh paronyms. The study examines the nature of obsolete words, the peculiarities of their use in a literary text, and the pragmatic trends preserved in proverbs and sayings as a permanent part of oral folk literature. The article pays special attention to the etymology of obsolete words in paroemias and their functioning in the language, as well as demonstrates their skillful use for artistic and aesthetic purposes. At the same time, the etymology of obsolete words, their place in the language system, their structural features and semantic changes are proved by concrete examples. The theoretical basis of the article is the works of Kazakh scientists G. Kaliyev, A. Bolganbayev, A. Qaidar, R.Syzdyq, Zh. Mankeyeva, S. Sarybayev, A. Yskakov, A. Salqynbai, R. Avakova and others. The article pays special attention to the etymology of obsolete words in proverbs and their existence through language, demonstrating their skillful use in parodies for artistic and aesthetic purposes. In this context, it is proved that obsolete words are not only a linguistic element of vocabulary, but also an expression of the national spirit and historical memory. The article comprehensively describes the artistic possibility of language, its potential in conveying the national worldview, revealing the stylistic essence of obsolete words. The results of the study are an important linguistic and cultural material for such areas of Kazakh linguistics as paremiology, stylistics, historical lexicology and phraseology. The article is an auxiliary material that can provide a direction for research on the etymology of obsolete words and the study of the national linguistic heritage.

Keywords: paremia; ancient words; archaisms; proverbs; etymology; pleonasm

For citation: Kanapina, S., Bezaubekova A., Yesirkepova, K. Etymology of Obsolete Words in Paremiological Expressions. *Tiltanyim*, 2025. No.3 (99). P. 49-60. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-49-60>

Кіріспе

Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдер ұлт руханияты мен дүниетанымының көркем шежіресі. Олар ғасырлар бойы жинақталған халық даналығын, өмір тәжірибесін, моральдық-этикалық нормалар жүйесін, мәдени кодтар мен ұлттық болмысты бейнелейтін тілдік құрылымдар. Сол мақал-мәтелдердің құрамында кездесетін архаизмдер, яғни көнерген сөздер мен грамматикалық тұлғалар тіліміздің тарихи дамуының куәсі әрі мәдени мұраның бір бөлігі болып табылады. Архаизмдер қазақ мақал-мәтелдерінің лексикалық құрамында ерекше орын алады. Бұл көнерген элементтерді түсіну арқылы біз мақал-мәтелдердің түпкі мағынасын, поэтикалық қуатын және дүниенің тілдік бейнесіндегі көркемдік өлшемдерін тереңірек ұғына аламыз.

Мақалдар мен мәтелдердің құрамындағы архаизмдік сөздерді қазіргі қазақ тілі нормасынан қарағанда, олардың ескіріп, көнеруі әрқилы, әртүрлі жүйемен жасалып отыратынын байқаймыз. Бұлардың ескіріп, көнеруі, біріншіден, қоғамдық жағдайдың өзгерісіне байланысты болса, екіншіден, тіліміздің жалпы лексикалық қорынан кейбір сөздердің орын ала алмауына

байланысты болады. Сондықтан бұл архаизм сөздер өздерінің көнеру дәрежесіне, ескіру, көнелену себептеріне, қолданылу мүмкіндігі мен сипатына қарай сараланады. Көнеру, ескіру дәрежесіне қарай архаизм сөздер мынадай топтарға бөлінеді:

- а) тілден біржолата жоғалып, ешбір жаңа сөз жасауға негіз бола алмайтын архаизм сөздер;
- ә) тілде жеке сөз ретінде қолданылмай, тек туынды сөздердің түбірінде кездесетін сөздер;
- б) тілде жеке мағына беретін единица ретінде қолданылмай мақал-мәтелдер мен фразеологиялық тіркестердің құрамында кездесіп, тек коммуникативтік немесе коммуникативтік-экспрессивтік мән беріп тұратын сөздер.

Архаизмдерді осылайша топтарға бөлуді арнайы қарастырмай, олардың жалпы сипатына тоқталамыз. Әлемнің тіл арқылы бейнеленуі көркемдік тұрғыда қоршаған ортаны тануға және шындықты ұғынуға мүмкіндік береді. Сондықтан айналаны мақал-мәтелдер арқылы зерделеудің мәні айрықша. Себебі тілдік бейне – халықтың ғасырлар бойы жинақтаған өмірлік тәжірибесі мен дүниетанымының көрінісі. Ал халықтың нақыл сөздерінде ел даналығы, құндылықтар жүйесі, қоғамдық ұстанымдар, ұлттың әлемге, адамзатқа және өзге халықтарға деген көзқарасы сынды маңызды мәліметтер қамтылған.

Мақал-мәтел жүйесіндегі көнерген сөздердің лексикалық және грамматикалық табиғаты ерекше назар аудартады. Бұл ретте көптеген қызықты тіл фактілері өз алдына жан-жақты сөз етіліп, *кебенек, оразды, қазан, ажа, күлік, қас, түмен* сияқты сөздердің шығу тарихына үңілуге тура келді.

Материал және әдістер

Мақаланың зерттеу нысанына қазақ мақал-мәтелдеріндегі көне сөздердің этимологиясы алынды. Зерттеудің эмпирикалық материалы ретінде қазақ тіліндегі жалпыхалықтық мақал-мәтелдер құрамындағы көне сөздердің қолданыс ерекшелігі талданды. Ғылыми мақаланы жазуда теориялық, ғылыми сипаттау, талдау, жинақтау, жіктеу, деректер жинау, статистикалық талдау, зерттеу әдістері қолданылды.

Әдебиетке шолу

Тілші ғалымдар Ә. Болғанбаев пен Ғ. Қалиевтің авторлығымен бірнеше рет қайта басылған «Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы» атты оқулықтың орны ерекше екенін айту қажет. Еңбекте қазақ ұлттық тілінің болмыс-бітімі, ұлттық әдеби тілдің сипаттамасы сияқты күрделі мәселелерден бастап, лексиканың семасиологиялық сипаты, құрамы мен шығу арналары, қолданыс ерекшелігі, қазақ фразеологиясы мен лексикографиясына қатысты ғылыми мәселелер кең талданып, тілдік деректер мол қамтылып ұсынылады. Авторлардың пайымдауынша, сөздердің ескіріп, тілдік айналымнан біртіндеп шығып қалуы – аяқасты орын алатын үдеріс емес. Алдымен сөздің қолданыс жиілігі бәсеңдеп, ол енжар лексика қатарына өтеді; кейінгі ұрпақтың бір бөлігі ғана сол сөзді қабылдайды да, уақыт өте келе ол келесі буынға жетпей, бірте-бірте ұмыт бола бастайды (Қалиев, Болғанбаев, 2006: 176).

Ә. Қайдардың пікірінше, мағынасын жоғалтқан немесе көнерген сөздер архаизмдер деп аталады. Мұндай сөздер толық жойылып кетпей, көбіне тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдердің құрамында сақталады. Бұл құбылыс барлық тілдерге тән. Сондықтан мағынасы көмескі тартқан сөздердің шығу тегі мен бастапқы мәнін айқындау үшін тіл білімінде арнайы этимология бағыты қалыптасқан (Қайдар, 2014: 107).

Т.В. Коростелева архаикалық лексиканы зерттей отырып, оның ескіру себептеріне қарай екіге бөлінетінін (архаизмдер мен историзмдер) атап көрсетеді. Ол архаизмдердің тек ішкі тілдік процестерден ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-мәдени жағдайлардың ықпалынан да қалыптасатынын айтады (Коростелева, 1995: 7).

Бұндай сөздер бара-бара қолданудан біртіндеп ығысып, тілде қолданудан шығып қалуы да мүмкін. Қазіргі қазақ тілінің фразеологиялық қорында тек фразеологизм мен паремия құрамында ғана қолданылып мағынаға ие болатын, жалпыхалықтық тілде жеке қолданылмайтын сөздер кездеседі. Фразеологизм мен паремия құрамындағы мұндай сөздерді лексикалық архаизмдер деп атаймыз. Тіркес құрамындағы сөздердің мағынасын (кеңірек этимологиясын) тек олардың шығу төркініне этимологиялық талдау жасағанда ғана ашуға мүмкіндік туады.

Қазіргі қазақ тіл білімінде 1966 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі», Академик Ә.Т. Қайдардың 1985 жылы шыққан «Структура односложных корней и основ

в казахском языке», Академик Р. Сыздықованың 1994 жылы 2-басылған «Сөздер сөйлейді» еңбегі мен Ә. Нұрмағамбетовтың «Бес жүз бес сөз» еңбектерінде негізінен сөздердің этимологияларына талдау жасалып, кейбір фразеологизмдер құрамындағы қолданыстан шыққан сөздердің төркініне салыстырмалы-тарихи тұрғыдан талдау жасалып, тұрақты тіркестердің кезінде еркін тіркестерде пайда болған конструкциялар екеніне ғылыми дәйектемелер арқылы көз жеткізеді. Бүгінгі тілдік (синхронды) көзқарас тұрғысынан түсіндіру мүмкін болмайтын кейбір тілдік құбылыстардың бастауы тарихи дәуірлермен тығыз байланысты екенін түрлі тілдік материалдар нақтылай түседі. Қазіргі қазақ тілінде кездесетін кейбір тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдер құрамындағы мағынасы көмескі сөздердің төркіні кей жағдайда бөгде (кірме) элементтерден келіп шықса, енді бір бөлігі өз бастауларын көне жазба мұралардан немесе туыстас тілдерден алады деуге толық негіз бар.

Нәтижелер және талқылау

Тіл тарихын жан-жақты зерттеген ғалым Р.Сыздықова мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестердің құрамында көнерген сөздер жиі кездесетінін айтады. Автор «бүлген елден бүлдіргі алма» деген мақалдағы *бүлген* сөзін қазіргі «бүліну» етістігімен байланыстыра отырып, оның бастапқы «елдің жеңіліп, ойрандалуы, ыдырауы» деген мағынада қолданылған көне тұлға екенін түсіндіреді. Бұл сөз XV – XIX ғғ. жырауларда да, Махамбет өлеңдерінде де кездесетінін көрсетеді.

Сонымен қатар ғалым *қарашы* сөзінің тарихи өзгерісін талдайды. Орта ғасырларда қарашы – ханға тікелей қызмет еткен, әлеуметтік мәртебесі бар топ уәкілі болса, кейінгі дәуірлерде ол «қара халық, жарлы-жақыбай» мағынасын иеленген. Бұл атаудың монғол тіліндегі *қарачу* тұлғасымен байланысы да айтылады.

Зерттеуші *сұрқылтай* сөзінің мақал-мәтелдерде сақталып қалғанымен, қазіргі қазақ үшін мүлде бейтаныс екенін, ал көркем әдебиетте ол кейде қате мағынада жұмсалып жүргенін мысалға келтіреді. Бұл құбылысты ол *парономиялық аттракциямен* байланыстырады. Сөздің монғол тіліндегі түбірі *сурульдай* екені, бастапқыда «ханның кеңесшісі, ділмары» деген мағына бергені де көрсетілген. Осылайша, ғалым мақал-мәтелдер құрамындағы архаизмдердің шығу төркінін этимологиялық тұрғыда дәлелдеп, олардың тарихи мағыналық реңктерін айқындайды (Сыздықова, 2014: 221).

Қазақ тіл білімінде академик Р.Сыздықтың жолын жалғастырушы, этнолингвистика, лингвомәдениеттану саласына зор еңбек сіңіріп жатқан ғалым Ж.Манкеева «Қазақ тіл білімінің мәселелері» атты еңбегінде Қ.Жұбановтың қазақ тіл білімінде алғаш рет қазіргі тілдік деректерді тарихи тұрғыдан қайта жаңғыртуды ұсынғанын айтады. Ол тілдің даму кезеңдерін жердің геологиялық қабаттарына теңеп, көне түбірлерді зерттеудің маңызын көрсеткен. Осы орайда «өлі түбірлердің» «байлаулы түбірлерге» жақындығын атап өтеді. Сондай-ақ ғалым Г.О. Винокур енгізген «байлаулы негіз» ұғымына сүйене отырып, аффикстер арқылы ғана қолданыс табатын, жеке тұрғанда мағынасы түсініксіз болатын негіздерді түсіндіреді (Манкеева, 2014: 17).

Демек, екі ұғымның арасында өте тығыз жақындық бар. Бұған қоса байланыстырушы түбірлер синхронды талдаудың бірлігі болып табылады, себебі ол өз кезегінде қалдық ретінде, сөз құрамындағы сөзтудырушы, сөзтүрлендіруші морфеманың нәтижесі ретінде мүшеленеді. Өлі түбір де байлаулық сипатқа ие, өйткені ол белгілі бір морфемасыз қолданылмайды, яғни қосымша арнайы белгілердің көмегімен ғана байланысады. Оны көмекші морфемалар жалғана алатынын этимологиялық талдау жүргізу арқылы ғана анықтауға болады. Сондай-ақ өлі түбірлер қарапайым синхронды әдіс арқылы түбір қосымшаға ажыратылмайды.

Осының барлығын қорытындылай келгенде, «түбір» ұғымын дәстүрлі талдаулардың күшімен анықтау әлдеқайда күрделі екенін байқаймыз. Түркітану ғылымы түркі түбірлерінің дәрежесі туралы біржақты шешім айта алмай келеді. «Түбір», «байырғы сөздер», «түбірсөздер» терминдері тек шартты мағынада анықталады. Түркі тіліндегі морфологиялық жүйе қаншалықты айқын болғанымен, алтай тілдерінің салыстырмалы грамматикасында бұл элементтер түбірге жата ма, әлде олар өлі морфема қатарын құрайды ма деген мәселеленің басы ашылған емес. Ж.Денидің бұл сөздері бүгінгі күнге дейін өз құндылығын жоя қойған жоқ. Біз қарастырып отырған екі буынды императив етістік құрамындағы өлі түбірлер – әрбір тілдегі әртүрлі даму сатыларына тән заңдылықтар негізінде туындаған, өзінің тәуелсіздігін, жеке мағынасын ішкі және сыртқы факторлар әсерінен жоғалтқан, белгілі бір модельдермен ғана шектеліп, мән-мағынасынан

айрылып, көне түбір қатарына енген тұлғалар. Императив етістік құрамындағы өлі түбірлерді қайта жаңғырту процесінде этимологиялауға бағынатын және бағынбайтын топтарды ажыратуға болады.

Егер тілдің кейбір тарихи дамуындағы ерекшеліктер мен өзіне тән арнайы қасиеттері өткен дүниенің кейбір қалдықтарын (реликтивтерін) сақтауға мүмкіндік бермесе, онда тілді салыстырмалы-генетикалық тұрғыдан зерттеу де мүмкін емес болар еді. Себебі солардың негізінде әрбір тілдің тарихы қалыптасады, сол тарихи белгілер зерттеледі.

Тілдің өткен тарихындағы қалдықтарды сақтауға мүмкіндік жасайтын екі факторды атауға болады: олар жіктеліп отырған тілдің жеке компоненттеріндегі өзгерістердің біркелкі болмауы, кең көлемде алғандағы жалпы тілдердің бойындағы өзгерістердің бір қалыпты болмауы.

Салыстырмалы-тарихи әдістің осындай сәттерінің өлі түбірлерді талдауға да қатысы бар. Императив етістік құрамындағы байырғы түбірлердің этимологиялық құрылымын анықтаудағы оның рөлін жоққа шығармағанмен, сөздің морфемалық құрамының тарихи жіктелуін анықтау барысында салыстырмалы-тарихи әдіспен қатар морфемалық талдау мен жоққа шығару әдістерін де кеңінен қолданған дұрыс екендігін мойындауымыз керек. Себебі, олар бастапқы түбірді оған жалғанған грамматикалық форманттан біртіндеп ажырату жолымен анықтайды. Біз талдап отырған императив етістік құрамындағы морфемалық жіктелу құрылымы, ең алдымен, екібуындылығымен сипатталады. Ал тілші ғалымдардың көбі олардың құрылымына интуиция арқылы қазіргі тілде жіктелмейтін бірбуынды түбір-негізді көреді (Манкеева, 2014: 18).

А.Салқынбайдың «Қазіргі қазақ тілі» еңбегінде Р.Сыздықтың мұра тілін зерттеудегі еңбегіне жоғары баға беріледі. Ғалым «Жами-ат тауарих» тілінің лексикалық жүйесін, грамматикасын қазіргі қазақ тілі диалектілерімен салыстыра талдап, шығарманың қазақ тілінде жазылғанын нақты дәлелдейді. Шежіре тіліндегі сөздер мен тұрақты тіркестердің қазақ тіліндегі қолданыспен сәйкес келуі – осының айғағы. Мәселен, *аң, ал, ау* сияқты сөздер, сондай-ақ *бөлек, билеу, ел билеу, күйеу, біреу, ақча, баулық, қыр, ой, жапты* тәрізді атаулар мен *қыз берді, ел болады, ажапқа қалды, бәнде қылды, фарман болды, кіріптарлық шекті, аяқ асты болды, бір йашады, ол қатунын йенгелете (жеңгелей) алды, көңұл қылышты, тілегін тіледі, қатун йіберді, сөзінден чыкмады* секілді фразеологизмдер қазақ тіліне тән екендігі көрсетіледі. Р.Сыздықтың бұл тұжырымдары тілдік қана емес, танымдық-психологиялық тұрғыдан да құнды деп бағаланады (Салқынбай, 2008).

Тарихи лексикология саласында плеоназм құбылысы ерекше орын алады. Жинақталған тілдік деректерге сүйене отырып, көнерген немесе мағынасы көмескіленген фразеологизмдер мен паремия құрамындағы компоненттерге плеонастық құбылыс тән екені анықталды. Плеоназм – грек тіліндегі *pleonasmos* – «артықшылық, шамадан тыс, асып түсу, көп болу» мағынасын беретін ұғым. Сөздердің немесе сөз тіркестерінің қабаттасып, қатар қолданылуы нәтижесінде бір мағынаны білдіріп, қалыптасып кеткен екі сөз (Әдебиеттану терминдер сөздігі, 1998).

Бір-бірімен мәндес, мағыналас екі сөз ұдайы қатар қолданыла бере бір сөз ретінде танылады. Мұндай қайталама қатарларды екі тілдің сөздері немесе көне және жаңа сөздер, сонымен қатар қызметі бірдей екі морфологиялық тұлға құрай алады. Лингвистикада плеоназм терминіне кейде периссология деп те атайды. Плеоназм құбылысымен тавтология, баттология гендиадис, қос және қосарлы қайталама сөздер, дублеттер және т.б. ұғымдарын қатар қойып түсіндіру де тіл білімінде кездеседі.

«Тіл білімінде плеоназм құбылысын «басы артық, ой қайталаушылық» деп таниды. Бірақ бұл жердегі «басы артықтық» абсолюттік емес, яғни плеоназм белгілі бір стильдік не мағыналық қызмет атқарғанда ғана тілде орын алады. Мұндай қызмет атқармаса, тіл нағыз (абсолюттік басы артық дүниені көтермейтіндіктен, плеонастық қатарлар түзейді) (Сыздықова, 1994). Академик Р.Сыздықованың ғылыми тұжырымын әрі қарай дамытсақ, шынымен де, тілде «артық» дүние, керексіз бірліктер болмайды. Кез келген тіл үшін олардың атқаратын функциясы болады. «Басы артық» сөздер мен ұғымдардың жалпы тіл тарихында кездесуі сөзсіз, мәселен, қоғам дамуы мен мәдени, экономикалық және саяси өзгерістер нәтижесінде кейбір ұғымдар қолданыстан шығып, көнерген сөздер немесе историзмдер қатарын құрайды. Алайда уақытша қолданыстан шығып қалған историзмдер мен архаизмдер кей жағдайда қайта жаңғырып, мағынасын кеңейте отырып жаңа ұғымдарды білдіретін лексемалар жасай алатыны тіл тарихынан белгілі (мысалы, *әкім, төраға, тұсаукесер* және т.б.).

Ғалым Р.Авакова «Фразеология теориясы» еңбегінде мынадай тұжырым жасайды: «Қазақ тіліндегі көнерген мағыналы фраземаларға талдау жасау барысында тіркес құрамындағы сыңарлардың плеонастық тіркестер құрай алатынын тілдік деректер дәлелдейді. Қазіргі қазақ тіліндегі плеоназмдер жүйесінің қалыптасуы тіл заңдылықтарына ғана емес, экстралингвистикалық құбылыстармен де тікелей байланысты. Олар қоғамдық өмір мен тілдік қатынастардағы әлеуметтік, тарихи, экономикалық, саяси және т.б. өзгерістерді көрсетіп отырады дей келе, ғалым Р.Сыздықованың 1994 жылы жарық көрген «Сөздер сөйлейді» еңбегінен мысалдар келтіреді: «*Кердең мойын, Кердең мойын кесілді деген тіркес бар парсы тіліндегі гердең – кердең мағынасы «мойын» тіркестің тура мағынасы мойын болады. Парсы және қазақ тілдеріндегі мойын деген сөз қатар айтылып плеонастық қатар түзеп тұр*» (Авакова, 2009: 155).

Мақалдар мен мәтелдер ұзақ дәуірді басынан өткеріп, тілдің лексикалық қоры сияқты, тілмен бірге өмір сүріп келе жатқан категория болғандықтан, бұлардың кейбір компоненттерінің қазіргі қазақ тілінің нормасымен салыстырғанда, архаизмдік құбылыстарға айналғаны байқалады. Мәселен, «Ай дер ажа жоқ, қой дер қожа жоқ», «Тозған елді там жинар», «Бірдің кесірі мыңға, мыңның кесірі түменге», «Елу жылда ел жаңа, жүз жылда қазан», «Ерді кебенек ішінде таны», «Ораздың он тамыры бір келеді», «Ұлық болсаң, кішік бол» сияқты мақалдардың құрамында келетін: *ажа, там, түмен, қазан, кебенек, оразды, ұлық, кішік* деген сөздердің лексикалық мағынасы ескіріп, қазіргі әдеби тілімізде қолданбай, көнерген сөздер қатарында қалып қойып отыр. Бірақ бұл сөздердің бір кезде тіліміздің лексикалық қорында болғанына осы мақалдар дәлел бола алады. Мұның ішіндегі: *ажа, там, түмен, қазан, кебенек, ұлық, кішік* деген сөздердің өзіндік ерекшеліктері бар екені мәлім.

«Ажа» деген сөз ескі түркі тілдерінде «ата» деген мағынада қолданғанын кейбір тарихи материалдар дәлелдейді. Оңтүстік облыстарда «еже» деген сөз «ие» деген мағынада қолданылады. Сондықтан бұл сөздердің лексикалық мағынасы мен тұлғалық өзгешелігін ескергенімізде «еже» немесе «ажа» деген сөздердің төркіні бір-біріне жақын келетінін байқаймыз.

«Ажа» дегеннің тарихы жөнінде айтылған пікірлер көп. Бірақ ол пікірдің бәрі де бұл сөздің көнеріп, мағынасы өзгергенін дәлелдеумен қатар о басты лексикалық мағынасын айқындайды. Мәселен, Б.М. Юнусалиев ерте ғасырлардағы (тіпті біздің дәуіріміздің бірінші ғасырындағы) кейбір қытай жазуларында «ажа» деген сөздің ұшырайтынын көрсетеді. Демек, бұл сөз ертеден түркі тілдерінің лексиконында қолданып келе жатқан сөз екені байқалады (Юнусалиев, 1960).

Сол сияқты «Бірдің кесірі мыңға, мыңның кесірі түменге» деген мақалдағы «түмен» деген сөздің мағынасы ескі түркі тілдері мен моңғол тілінде «он мың, сансыз» деген мағынада жұмсалады деп ғалым Ш.Сарыбаев анықтайды (Сарыбаев, 1959). Ал бұл сөздің ерте кезде түркі халықтарының тілінде көп айтылатыны жөнінде А.Ысқақов: «Ертедегі түріктерде санау өнері жоғары сатыда болған, олар он мыңды – түмен, жүз мыңды – түт деп атаған» (Ысқақов, 1960), – деп көрсетеді.

«Қазан» деген сөздің мағынасы ескі шағатай (ескі түркі) тілінде ағаштың жапырағы сарғайып, қураған кезді айтқан, яғни жыл мезгіліне қатысты айдың атауы.

Дәл осы сөздің мағынасындай қолданылатын: «там» деген сөзді алсақ, бұл сөз алдыңғысы ескі түркі тілдерінде «кірпіштен, кесектен тұрғызған үй, жай» мағынасында айтыла келіп, кейін әр жерде әртүрлі мағынада айтылатын болған. Мәселен, осы сөз басқа бір жерлерде «мола», «мазарат» деген атауды ұғындырады. Ал «Тозған елді там жинар» деген мақалдың шығуы ерте кезде болу керек. Өйткені бұл сөздің кейін әр жерде әртүрлі мағынада қолдануына байланысты, бертінде шығуы мүмкін емес.

«Кебенек» деген сөзге байланысты айтылатын «Кебін киген келмейді, кебенек киген келеді», «Ерді кебенек ішінде таны» деген мақалдар бар. Бұл сөздің жеке лексикалық мағынасының күңгірттігі контекст бойынша айтылғанда да байқалады. Жоғарыда аталған мақалды жазушы С.Мұқанов авторлық өңдеу жасап қолданғанын көреміз: «Үйде шешем бар. Басқа жаным жоқ. Келіншегім биыл опат болды. «Кебін кигеннен түңіл, кебенек кигеннен түңілме» деген. Тірі болса Асқар ертең-ақ босар. Баласы мен әйелін аман-есен қолына тигізсем, оған одан үлкен олжа болмас.» (Мұқанов, 1989: 399).

Мұндағы мақалдың жалпы мағынасын білдіруге тікелей қатысы бар «кебін» деген сөз тілдің лексикалық қорында мағынасы ескіріп келе жатқан сөз болғанымен әлі де қолданып келеді.

Мұның мағынасы «өлген адамды орайтын арнаулы мата» деген ұғымды білдірсе, «кебенек» деп ерте кезде жүннен басылған шапанды атаған. Бұл шапанның сыртқы көрінісі нашар келген де, бұрын мұны кедейлер киетін болған. Сонымен қатар бұл киім кейіннен жаугершілікке аттанарда киетін әскери форманың атауы болып қалған. Бұл атаудың басқа да мағынасы бар. Қазақ халқы мал шаруашылығымен ұзақ дәуірден бері айналысып келе жатқандықтан, тілдің сөздік құрамында мал атаулары мен соған байланысты айтылатын атаулар сандап кездесіп отырады. Ешкі малында болатын аурудың атын кебенек деп атайды. Бірақ бұл соңғы мағынаның алғашқымен ешбір байланысы жоқ. Жазушы Ғ. Мұстафин де аталған мақалды орынды қолданғанын көреміз:

«Жоғалтқаным табылды, өшкенім жанды, найқалма, шал. Бол!.. – деп шелекті ала жөнелгенде Мейрам тоқтатты. Қанша бәйік болса да, соймақшы болған малына қарамады. Қымыз ішіп отырып, Қарағандыға барған соң жерміз, – деді де қонатын қоныстарын нұсқады. Нұсқаған жері – Ардақ отырған көп ауыл. «Кебін киген келмейді, кебенек киген келеді» деген осы, – деді Жайлаубай. – Енді бізді өзін басқара бер, шырағым. Суға, отқа айдасаң да тартыну жоқ. Шүкір, бетім дұрыс екен!» (Мұстафин, 1981: 90).

Р.Сыздықованың пайымдауынша, *кебенек* пен *кебін* мағынасы жағынан жақын болғанымен, төркіні бөлек сөздер. *Кебін* – араб тілінен енген кірме сөз, ал *кебенек* көне *кеп* («қалып») түбірінен жасалған. Бұл мағына қазіргі қырғыз тілінде де сақталған. Қазақ тіліндегі *кептеу*, *кептелу*, *таз кепеш* сияқты сөздер осы түбірмен байланысты. «Қалып» мәнінен «киім» мағынасының туындауы заңды құбылыс, сондықтан *кебенек* бастапқыда «киім», кейін «киізден жасалған шапан» дегенді білдірген (Сыздық, 1995: 87).

Ю.Каракаев ноғай тілінің қыпшақ-ноғай тобына жататынын айта келе, тарихи деректерге сүйеніп, XIV – XVIII ғасырларда Ноғай Ордасында ол мемлекеттік, дипломатиялық тіл қызметін атқарғанын көрсетеді. XIX ғасырдың соңына дейін Солтүстік Кавказда ұлтаралық қатынас құралы болған бұл тіл кейін тілдерді біріктіру саясаты салдарынан қолданыс аясын тарылтып, негізінен тұрмыстық деңгейде ғана сақталды. Соның нәтижесінде архаикалық лексика қолданыстан шығып, халықтың өткен дәуірін танытатын тарихи қабатқа айналды (Каракаев, 1999: 8).

«Ұлық, кішік» деген сөздер ескі түркі тілдерінде қолданылғаны мәлім. Бұрын ай аттарына байланысты «Ұлық ай, кішік ай» деген сөз тізбектері ұшырайды. Ал «Қонақтан қонақ ұлық», «Ұлық болсаң, кішік бол» деген мақалдардағы «ұлық, кішік» дегендер қазіргі әдеби тілімізде «ұлы, кіші» деген морфологиялық тұлғада ғана кездеседі. Мәселен, өзбек, түрікмен тілдерінде «ұлық, кішік» сөздері өзінің көне тұлғасын сақтап қалған. Түрікмен тілінде «Кчик мақта улугь мынь», «маленькую хвали, на большую садись» деген мақал бар. Сондықтан «ұлық, кішік» деген сөздер де алғашқы сөздер сияқты жалпы түркі тілдерінде ортақ айтылғанына жоғарыдағы мақалдар кепіл бола алады. Бұдан тілдің сөздік қорында бұрын қолданып келген кейбір сөздердің қазіргі кезде тілімізде жұмсалудан шығып қалып, тек мақал-мәтелдердің және басқа тұрақты фразеология құрамында ғана айтылғанын аңғаруға болады.

Ал басқа тілдерден енген кейбір сөздер мақал мен мәтелдің құрамынан басқа жерде жеке айтылмайды. «Ораздының он тамыры бір келеді», «Ораздының баласы он бесінде баспын дер, шеразының баласы жиырма бесінде жаспын дер», «Болса оразым, болмаса қоразым» деген мақалдардағы «оразды» деген сөз арабша «бақыт», «бақ» деген мағынаны білдіреді. Бұл қазіргі тіліміздің тұрғысынан қарағанда, мағынасы ескіріп, қолданудан біржолата шыққан сөз екені байқалады. Бұл сияқты сөздер мақал мен мәтел құрамынан көп кездеседі.

Р.Сыздықованың пікірінше, қазіргі қазақ тіліндегі бірқатар ескіліктердің түп-төркінін көне түркі тілдерінен іздеу қажет. Тіл – тарихи құбылыс болғандықтан, кейбір сөздер қолданыстан мүлде шығып қалады немесе сирек ұшырасатын көнелікке айналады. Сондай-ақ қазақтағы ескі сөздердің бір бөлігі парсы тілінен енген. Орта ғасырларда парсы тілі түркі мәдениетіне ықпал етіп, поэзия мен білім саласында кең қолданылған. Соның нәтижесінде *астана* сияқты сөздер көнелік мәнде сақталған. Мысалы, жырларда кездесетін *астана жұрт* тіркесінде астана – «табалдырық, билеуші ордасы» деген ескі мағынада жұмсалса, қазіргі қолданыста ол «орталық қала» ұғымын береді. Демек, мұндай лексемалар семантикалық архаизмге жатады (Сыздықова, 2014: 224).

Мақал мен мәтелдің құрамына енген сөздердің ішінде діни, ғылым салаларына байланысты тіліміздің лексикалық қорына қосылған сөздердің қазіргі кезде мағынасы ескіріп, белгілі бір дәуірдің бейнесін білдіретін тарихи сөздер ретінде қалып қойғанын көреміз. Бұлардың кейбіреуі

тілімізде мағынасы ескіріп, қолданудан шығып қалса, енді біреуі мағынасы ескіргенмен де кей жағдайларға байланысты әдеби тілімізде жұмсалып отырады. Мәселен, «Үт келді, жұт келді», «Жетті айы жебедей жерге тығады», «Қар жауды деп қуанба, аязы бар, қожа келді деп қуанба, ниязы бар», «Ауыл аулақ болса, доңыз төбеге шығады», «Қас жақсының белгісі, қара сөзді жақтамас» деген мақалдардағы: «үт, жетті» дегендер қазақша ескі ай аттары болса, «нияз», «доңыз» деген діни ұғымға байланысты айтылатын сөздер.

«Қас», «қаса» деген парсы сөзі. Бұл қазақша: «аса», «нағыз» деген мағынада айтылады. Бұл сөз кез келген сөздермен тіркесе бермек, белгілі сөздерге үстеме мағына беру мақсатымен жұмсалып отырады. «Қас шеберде оймақ болмас, қас сұлуда мін болмас», «Қас жүйрікте сын болмас, қас сұлуда мін болмас», «Қас жаман күн жаумай су болар», «Қас жақсының белгісі, қара сөзді жақтамас», «Қас бекзаттың белгісі, қайғысын жұртқа білгізбес» деген мақалдардағы «қас» деген сөз: шебер, жақсы, сұлу, жүйрік, жаман, бекзат деген сөздермен ғана тіркесіп, анықтауштық қызмет атқарып тұр. Ал басқа кез келген сөзбен тіркесе бермейді.

Бұл сөзге ғалым Р.Сыздықова «Абайдың сөз өрнегі» еңбегінде былай тоқталады: «Абай шығармасында бұл сөз басқа тұлғада кездеседі: «Қар аппақ, бүркіт қара, түлкі қызыл, Ұқсайды қаса сұлу шомылғанға» дегендегі «қаса» сөзі мен «қас» дегеннің төркіні бір. Бұл сөз жеке қолданбайтындықтан, оның мағынасы түсініксіздене бастаған. Сонымен бірге әдеби тілімізде бұл сөз басқа синоним сөздермен ауыстырылып қолданады. «Қас» деген сөз белгілі сөздерге тізбектеліп, сөз тіркесін жасаумен бірге, экспрессивтік мағына беру үшін қолданады» (Сыздықова, 1995: 89).

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ғалымдарының әзірлеген Қазақ тілінің ұлттық корпусында паремиологиялық қор құрамында көнерген сөздері бар мақал-мәтелдер де молынан ұшырасады. Мысалы: «Өзелден дұспан дос болмас». Өзел – араб тілінде азил – мәңгілік, өмірлік дегенді білдіреді (Жанұзақ, 2009).

«Балта шапқанша, дөңбек жал табады» (Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі, 1997). «Дөңбек» – қазіргі қазақ тілінде сирек қолданылатын, көнерген сөз. Бұл сөз халықтың ағаш өңдеу, отын шабу, көшпелі тұрмыс кезіндегі заттық мәдениетімен тығыз байланысты. Сондықтан бүгінгі тіл қолданысында архаизм болып есептеледі. «Дөңбек» – кесілген, жуандау, домалақ ағаш бөлігі. Яғни ағаштың қалың, шомбал тұсы. Мұндағы ой – дөңбек (ағаш бөлігі) өздігінен тепе-теңдігін тауып, жалға (тірекке, тірелетін жерге) тоқтайды. Ал балта – сырттан төнген қауіп. Бірақ балта тигенге дейін дөңбек өз орнын таба алады, яғни адам да өмірдің дауылына қарсы тұрып, өз жолын таба алады деген ұғымды білдіреді. «Әркім жер-жеріне кетеді, жекен суына кетеді». «Жекен жерінде көгерер, Сор елінде көгерер». «Көлге біткен жекенсің, бүршігі жоқ тікенсің» (Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 6-том). Бұл мақалдар адамның табиғи болмысына, жаратылысына, өскен ортасына тартып тұратынын білдіреді. Яғни, әркім өз туған жеріне, ата-мекеніне, болмысына сай ортасына қайта оралады, өзіне тән дүниеге тартылады. Мақал екі бөліктен тұрады: «Әркім жер-жеріне кетеді» – әркім өз жұртына, туған-туысына, өскен ортасына қайтады. «Жекен суына кетеді» – табиғаттағы бір зат та өзіне тән жерге тартылады, бұл да заңдылық. «Жекен» – қазіргі қазақ тілінде өте сирек қолданылатын, көнерген сөз. Жекен – бұл өсімтал, әрі шөлге төзімді, көбінесе жабайы тіршілік ететін, суат табуға бейімді түйе немесе түйе тұқымдас мал деген мағынада қолданылған. Кей өңірлерде жалғыз жайылып жүрген, еркін жүрген түйе мағынасында да айтылады. Түйе – шөлге бейім жануар, сондықтан ол инстинкт арқылы суды (суат, бұлақ) иісінен біліп, сол жаққа өзі кетіп қалады деген ұғым жатыр. Мақал терең ойды білдіреді: Адам да, табиғаттағы тіршілік иесі де өз тегіне, өз ортасына тартылады. Бұл – өмір заңы.

Мақал-мәтелдердің құрамында қазіргі қазақ тілінің лексикалық қорынан шығып, мағына жағынан ескіріп, көнеленген қазақ сөздері де кездеседі. Мысалы: «Адал, адал түбі – кеніш», «Қыдырма, қыдырмаға сыдырма», «Иттің аузына түскен соқта, жаншылмай шықпас», «Бір оқты бұлан көтереді, екі оқты ұлан көтереді», «Білсе, барымта, білмесе, сырымта», «Халық айтса, қалп айтпас», «Күйсіз күлік жүгірмес», «Жүрген аяққа, жөргем ілінер», «Бас-басына би болсаң, маңар тауға симассың, басалқаңыз бар болса, жанған отқа күймессің», «Түйе – малдың қасқасы», «Қайысты талқы түзейді, тентекті халқы түзейді», «Мергеннен сыралқы, батырдан сауға» мақалдарындағы *кеніш, сыдырма, соқта, бұлан, ұлан, барымта, сырымта, қалп, күлік, жөргем, басалқа, қасқа, кез, талқы, сыралқы, сауға* деген сөздердің кейбіреуі тарихи кезеңге байланысты

мағына жағынан ескіріп, историзм сөздердің қатарында қалып қойса, кейбіреулерінің мағынасы көнеріп, тілдің лексикалық қорынан мүлде шығып қалды (*кеніш, басалқа, қасқа* және т.б.). Осы сөздердің кейбіреуінің мағынасына үңілейік: «қалп» сөзі ескі түркі тілдерінде «жалған», «өтірік» деген мағынада қолданылған.

«Кеніш» сөзі бұрын «молдық, байлық» деген мағынада қолданылған. Абай шығармасында «әрбір жинақтықтың түбі кеніш» деген сөйлемдегі «кеніш» деген сөздің мағынасы да жоғарыдағы ұғымды білдіреді. Бірақ бұл сөз әр жерде әртүрлі фонетикалық өзгерістерге ұшырап отыратын тәрізді. «Сауданың түбі – борыш, шаруаның түбі – кеніш» – сөзінің мағынасы да алғашқының мағынасымен бірдей екені мәлім. Сондықтан бұлардың әртүрлі фонетикалық формада ұшырауы, жергілікті жерлерде болатын кейбір тілдік өзгешеліктермен байланысты болуы мүмкін.

Біз жоғарыда мақал-мәтелдердің кейбір мағына жағынан түсініксіз болып, көмескілене бастаған компоненттерінің шығу тарихы мен мағынасын айқындау мәселесіне тоқталдық. Жалпы мақал-мәтелдердің құрамына енген жеке сөздер – компоненттердің этимологиясын зерттеу жұмысы, біріншіден, олардың образдық сипатын, әсіресе, олардың қалыптасуындағы образдық атқаратын қасиетін айқындай түссе, екіншіден, мақалдардың пайда болу, шығу жолдарын түсінуде аса бағалы. Сонымен қатар жоғарыда келтірілген сөздердің әртектілігі жөнінде де әңгіме еттік. Өйткені бұл сөздердің кейбіреуі жалпы түркі тілдеріне ортақ лексикалық қорға жататын болса, енді біреулері монғол, араб-парсы тілдерінен енген сөздер екендігі айқындалды. Сондай-ақ қазақ тілінің лексикалық қорында бұрын болып, соңғы кезде қолданудан шығып қалған сөздерге тоқталдық.

Мақал-мәтелдердің құрамында кездесетін көнерген сөздердің бәрі бірдей өзінің грамматикалық тұлғасын түгел сақтап отырмай, кейбір сөздердің бірнеше вариантта айтылатынын да көрсеттік. Мақал мен мәтелдің компонентіндегі көнерген сөздердің грамматикалық жағынан әртүрлі айтылуының себебі не? – деген сұрақ туындайды. Мұның басты себебі мақал-мәтел құрамындағы көнерген сөздің мағынасы көмескілене бастайды да, оның фонетикалық жағы өзгеріске ұшырайды. Олай дейтініміз, мәселен, «сыралғы», «сұралғы», «сыралқы» түрінде айтылатын сөздердің негізгі грамматикалық тұлғасы қазіргі әдеби тіліміз тұрғысынан қарағанда көнерген сөздер екені анықталды. Сондықтан мұндай сөздердің бірнеше түрде кездесуі таңданарлық іс емес. Өйткені бұл сөз сөйлеу тілімізде сирек қолданылады да, оның о баста қандай тұлғада айтылғаны белгісіз. Сонымен бірге кейбір сөздердің мағына жағынан көмескіленуіне байланысты олар мақал-мәтелдің құрамында әртүрлі тұлғада «күлік – көлік, кеніш – кеніс» деп кездесіп отырады. Мақал-мәтелдің құрамына енген көнерген сөздердің грамматикалық формалары да аса қызықты. Өйткені бұлардың ішінде лексикалық жағынан басқа, кейде грамматикалық форма жағынан да көнеленген, осы күнгі тіліміздің нормасына қайшы келетін сөздер де ұшырап отырады.

Мақал-мәтелдің құрамында кездесетін грамматикалық архаизмдер мына түрлерде ұшырасады:

- а) түбір сөз көнеленгенімен, оған жалғанатын қосымшалар қазіргі әдеби тілде қолданылып жүрген морфемалар болып табылады;
- ә) түбір сөз көнеленбегенімен, оның грамматикалық тұлғасы көне түрде кездеседі;
- б) қызметтік мәні көнеленген грамматикалық тұлғалар да бар.

Мақал-мәтел құрамындағы кейбір сөздер өзінің көне, ескі түркі тілдерінде қолданатын тұлғасын бүгінгі күнге дейін сақтап келгені байқалады. Мәселен, қазақ тілінде «қарт», «кәрі» деген түбір сөздер осы күнгі тілде де айтылады. «Ақымақ білмес атының арығанын, көсе білмес жасының қарығанын». «Білем деген – бүлем деген», «Көп біледі деген күледі, өзім білемін деген бүледі» деген мақалдардағы *арығанын, қарығанын, бүлем, бүледі* деген сөздердің түбірі қазіргі әдеби тіліміздің тұрғысынан қарағанда көне сөздер екені мәлім. Мақал-мәтел құрамында түбірі көнеленбегенімен, оған жалғанатын қосымшалардың көне түрде кездесетіні ұшырайды. «Береген қолы алаған», «Алашағым кетсе де, айташағым кетпесін», «Аласыға алтау аз, бересіге бесеу көп» дегендегі: *береген, алаған, алашағым, айташағым, аларманға, беременге, аласыға, бересіге* деген сөздер де архаизм болып есептеледі.

Қорытынды

Қорыта келе айтарымыз, паремиялардағы көнерген сөздер – қазақ халқының тарихи жадын,

ұлттық дүниетанымын, өмір салты мен танымдық ерекшеліктерін танытатын құнды тілдік бірліктер болып табылады. Бұл сөздер тек көнерген лексика ретінде ғана емес, сонымен қатар мәтіндегі стилистикалық және мағыналық реңкті күшейтетін көркемдік құрал ретінде қызмет атқарады. Тіліміздегі паремиялар халық даналығының, өмірлік тәжірибесінің көрінісі ретінде олардың ұлттық сипаттағы тілдік бейнелерді жасаудағы шеберлігін дәлелдейді. Паремиялар құрамындағы көнерген сөздер – қазақ халқының тарихи санасы мен рухани мәдениетінің көрінісі. Олар арқылы ұлттың өткенін, дүниетанымдық негіздерін, тілдік-когнитивтік жүйесін тануға болады. Бұл лексемалар этимологиялық тұрғыдан ғана емес, тіл мен мәдениеттің өзара сабақтастығын түсінуде де маңызды дерек көзі бола алады. Тілдің терең қатпарларында сақталған мұндай сөздер бүгінгі күнгі тіл білімінің тарихи, этимологиялық, паремиялогиялық бағыттарына тың серпін берері анық. Сондықтан паремия құрамындағы көнерген сөздерді зерттеу – қазақ тілінің тарихи-мәдени негізін танудың маңызды арнасы.

Архаизмдерді талдауда байқалған өзгешелік мыналар:

1. Көне сөздегі қосымшалардың қазіргі әдеби тіліміздегімен бірдейлігі: *қары + ған + ын, бұл + е + ді* т.б.;
2. Әдеби тілімізде бүгінге дейін қолданылып жүрген кейбір түбір сөзге көне қосымша жалғанатындығы: *алар + ман, берер + мен, ал + асы, бер + есі* т.б.;
3. Бірен-саран көнерген грамматикалық тұлғалардың, жекелеген ескі тіркестердің кездесетіндігі: «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ», «Мезгілсіз шақырған тауықтың басын жұлмақ керек».

Лексикалық норманы сөз етуде мақал-мәтелдердегі көне сөздер мен сирек қолданылатын сөздердің көрінісі үлкен орын алады, өйткені бұлар көпшілікке түсініктілігі жағынан күмән туғызатын элементтер. Бірақ олардың қайткенде де қолданылатын сәттері бар және бас артық, қажетсіз жерлері бар.

Зерттеу барысында көнерген сөздер лексиканың қолданылу аясы мен көркемдік қызметі айқындалып, олардың мәтін ішіндегі прагматикалық, экспрессивтік мүмкіндіктері ашылды. Бұл элементтер ұлттық тілдің көркемдік әлеуетін арттырумен қатар, тарихи-мәдени сабақтастықты да қамтамасыз етеді. Осы тұрғыдан алғанда, мұндай лексикалық қабаттарды жүйелі түрде зерттеу – қазақ тілінің көркемдік табиғатын тереңірек тануға, ұлт мәдениеті мен әдебиетін одан әрі насихаттауға мүмкіндік береді.

Осындай сөздер паремиялар арқылы тарихи лексика ретінде ғана емес, мәдени-танымдық ақпарат көзі ретінде де маңызды. Паремиялар құрамындағы көнерген сөздердің этимологиясын зерттеу қазақ тілінің тарихи, мәдени, танымдық негіздерін айқындай түсудің маңызды бір бағыты болып табылады. Бұл зерттеу мақал-мәтелдерде кездесетін архаизмдер мен историзмдердің мән-мағынасын ашу арқылы олардың қай дәуірде, қандай қоғамдық-мәдени жағдайларда қалыптасқанын түсінуге мүмкіндік береді. Мақал мен мәтелдердің құрамындағы «үт», «жетті», «қас», «жекен», «кеніш», «қалп», «сыралқы», «береген» сынды көнерген сөздер халықтың дүниетанымын, өмір сүру салтын, діни сенімін, әлеуметтік құрылымын бейнелейді. Бұлардың кейбірі – түркілік негізден шыққан төл сөздер болса, енді бірқатары – араб, парсы, моңғол тілдерінен енген кірме лексемалар. Сонымен қатар осы сөздердің белгілі бір өңірлік фонетикалық және морфологиялық ерекшеліктермен айтылуы, олардың түрлі нұсқада сақталып жетуіне әсер еткен. Зерттеу барысында көне сөздердің екі түрлі сипатта көрінетіндігі анықталды: бірі – мағынасы мен тұлғасы ескіріп, қазіргі тілдік қолданыстан шыққандар; екіншісі – мағынасы көмескіленгенімен, әдеби немесе диалектілік деңгейде сирек те болса қолданылатындар. Бұл сөздер көбінесе экспрессивтік, бейнелілік қызмет атқарып, мақал-мәтелдердің образды құрылымын толықтырып тұрады. Осылайша, паремия құрамындағы көне лексемаларды тарихи-лингвистикалық тұрғыдан зерттеу тіліміздің даму жолын зерделеуге, оның ішкі әлеуетін тануға және ұлттық мәдениетіміздің өзіндік келбетін тануға мол мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

- Авакова Р. Фразеология теориясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 292 б.
 Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 319 б.
 Жанұзақ Т. Қазақ есімдерінің анықтамалығы. – Алматы: Арыс, 2009. – 552 б.

- Каракаев Ю.И. Устаревшая лексика ногайского языка: автореф. ... канд. филол. наук. – Казань, 1999. – 23 с.
- Кейкін Ж. Қазақтың 7777 мақалы мен мәтелі. – Алматы: Өлке, 2002. – 448 б.
- Коростелева Т.В. Архаизмы как тропеическое средство в современном русском литературном языке: лингвопрагматический аспект: автореф. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2015. – 21 с.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 6-том. / Құраст.: Ж. Қоңыратбаева, Ғ. Қалиев, Қ. Есенова және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 7-том. / Құраст.: Б. Момынова, Б. Сүйерқұлова, А. Фазылжанова және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.
- Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1997. – 368 б.
- Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері. 6-т. – Алматы: Сардар, 2014. – 256 б.
- Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2006. – 264 б.
- Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 640 б.
- Мұқанов С. Ботагөз. – Алматы: Мектеп, 1989. – 520 б.
- Мұстафин Ғ. Бес томдық шығармалар жинағы. Т. 1. – Алматы: Жазушы, 1981.
- Салқынбай А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 340 б.
- Сарыбаев Ш. Кейбір сөздердің этимологиясы // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1959. – №6. – 25-б.
- Сыздық Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы: Санат, 1995. – 207 б.
- Сыздық Р. Сөздер сөйлейді (сөздердің қолданылу тарихынан). – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 412 б.
- Ысқақов А. Қазақтың байырғы календары. – Алматы, 1960. – 90 б.
- Юнусалиев Б.У. Киргизская лексикология. Ч. 1. – Фрунзе: Киргизучпедгиз, 1960. – 209 с.

References

- Adebiettanu terminlerining sozdigi (1998). Almaty: Ana tili. 319 b. [Dictionary of literary studies terms (1998). Almaty: Ana tili. 319 p.] (in Kazakh)
- Avakova, R. (2009) Frazеologija teorijasy. Almaty: Qazaq Universiteti. [Avakova, R. (2009) Theory of phraseology. Almaty: Qazaq universiteti. 292 p.] (in Kazakh)
- Karakayev, Y.I. (1999) Ustarevshaja leksika nogajskogo jazyka. Avtoref. ... kand. filol. nauk. Kazan`. 23 s. [Karakayev, Yu.I. (1999) Obsolete vocabulary of the Nogai language. The abst. ... cand. philol. sciences. Kazan. 23 p.] (in Russian)
- Keikin, Zh. (2002) Qazaqtynг 7777 maqaly men mateli. Almaty: Olke. 448 b. [Keikin, Zh. (2002) 7777 Proverbs and Sayings of the Kazakhs. Almaty: Olke. 448 p.] (in Kazakh)
- Korosteleva, T.V. (2015) Arkhaizmy kak tropeicheskoe sredstvo v sovremennom russkom literaturnom jazyke. Abstract of dissertation. Volgograd. 21 s. [Korosteleva, T.V. (2015) Archaisms as a tropeic means in the modern Russian literary language: linguistic and pragmatic aspect. The abstract. diss. cand. philol. sciences. Volgograd. 21 p.] (in Russian)
- Mankeeva, Zh. (2014) Qazaq til bilimining maseleleri. Almaty: Abzal-Ai. 640 b. [Mankeyeva, Zh. (2014) Problems of Kazakh linguistics. Almaty: Abzal-Ai. 640 p.] (in Kazakh)
- Muqanov, S. (1989) Botagoz. Almaty: Mektep. 520 b. [Muqanov, S. (1989) Botagoz. Almaty: Mektep. 520 p.] (in Kazakh)
- Mustafin, G. (1981) Bes tomdyq shygarmalar zhinagy. Tom 1. Almaty: Zhazushy. [Mustafin, G. (1981) Collection of works in five volumes. Almaty: Zhazushy. Vol. 1.] (in Kazakh)
- Qaidar, A. (2014) Gylымdagy gımyr. Qazaq tili jetimologijasynыng gylыmi-teorijalyq negizderi. Tom 6. Almaty: Sardar. 256 b. [Qaidar, A. (2014) Life in Science. Scientific and theoretical foundations of the etymology of the Kazakh language. Vol. 6. Almaty: Sardar. 256 p.] (in Kazakh)
- Qaliev, G., Bolganbaev, A. (2006) Qazirgi qazaq tilining leksikologijasy men frazeologijasy. Almaty: Sozdik-Slovar`. 264 b. [Kaliyev, G., Bolganbayev, A. (2006) Lexicology and phraseology of the modern Kazakh language. Almaty: Sozdik-Slovar. 264 p.] (in Kazakh)
- Qazaq adebi tilining sozdigi (2011). On bes tomdyq. 6-tom. Qurast.: Zh. Qongyratbaeva, G. Qaliev, Q. Esenova zhane t.b. Almaty. 752 b. [Dictionary of the Kazakh literary language (2011). Fifteen volumes. Volume 6. Comp.: Zh. Konyratbayeva, G. Kaliyev, K. Yessenova, etc. Almaty. 752 p.] (in Kazakh)
- Qazaq adebi tilining sozdigi (2011). On bes tomdyq. 7-tom. Qurast.: B. Momynova, B. Sujerqulova, A. Fazylzhanova zhane t.b. Almaty. 752 b. [Dictionary of the Kazakh literary language (2011). Fifteen volumes. Volume 7. Comp.: B. Momynova, B. Suyerkulova, A. Fazylzhanova, etc. Almaty. 752 p.] (in Kazakh)
- Qazaq dasturli madenietining jenciklopedijalyq sozdigi (1997). Almaty: Sozdik-Slovar`. 368 b. [Encyclopedic Dictionary of Kazakh traditional culture (1997). Almaty: Sozdik-Slovar. 368 p.] (in Kazakh)
- Salqynbai, A. (2008) Qazirgi qazaq tili. Almaty: Qazaq Universiteti. 340 b. [Salkynbai, A. (2008) Modern Kazakh language. Almaty: Qazaq universiteti. 340 p.] (in Kazakh)
- Sarybaev, Sh. (1959) Keibir sozderding jetimologijasy. Qazaq tili men adebieti. No.6. 25 b. [Sarybayev, Sh. (1959) Etymology of some words. Kazakh language and literature. No.6. 25 p.] (in Kazakh)
- Syzdyq, R. (1995) Abaidynг soz ornegi. Almaty: Sanat. 207 b. [Syzdyk, R. (1995) The word expression of Abai. Almaty: Sanat. 207 p.] (in Kazakh)
- Syzdyq, R. (2014) Sozder soileidi (sozderding qoldanylu tarihyнан). Almaty: El-Shezhire. 412 b. [Syzdyk, R. (2014) Words speak (from the history of the use of words). Almaty: El-shezhire. 412 p.] (in Kazakh)

- Ysqaqov, A. (1960) Qazaqtyng baiyrgy kalendary. Almaty. 90 b. [Ysqaqov, A. (1960) Indigenous Kazakh Kalends. Almaty. 90 p.] (in Kazakh)
- Yunusaliyev, B.U. (1960) Kyrgyzskaja leksikologija. Chast` 1. Frunze: Kyrgyzuchpedgiz. 209 s. [Yunusaliyev, B.U. (1960) Kyrgyz Lexicology. Part 1. Frunze: Kyrgyzuchpedgiz.] (in Kyrgyz)
- Zhanuzaq, T. (2009) Qazaq esimderining anyqtamalygy. Almaty: Arys. 552 b. [Zhanuzak, T. (2009) Handbook of Kazakh names. Almaty: Arys. 552 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 13.07.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 20.09.2025.

Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн / Available online: 30.09.2025.

© Қанапина С.Ғ., Безаубекова А.Д., Есіркепова К.Қ., 2025

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

**ҚОЛДАНБАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ
ПРИКЛАДНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ
APPLIED LINGUISTICS**

Article/Мақала/Статья
IRSTI 16.01.24

<https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-61-73>

Zulfiya Kulmanova^{1*}, Adam Grimm²

^{1*}Corresponding author, Doctor of Philosophy (PhD), Michigan State University,
USA, East Lansing, ORCID: 0000-0001-8791-032X E-mail: kulmanova@msu.edu

²Doctor of Philosophy (PhD), Michigan State University, USA, East Lansing,
ORCID: 0009-0004-4831-767X E-mail: grimm@msu.edu

**THE CONCEPTUALIZATION OF HAPPINESS
IN KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES**

Abstract. This article explores the national and cultural specificities of the concept of “*happiness*” in Kazakh and English through a comparative linguocultural and cognitive analysis. The research is grounded in a qualitative paradigm and aims to uncover the relationship between language and culture, as well as the unique features of national worldviews. The main objective is to identify the conceptual structure, semantic field, metaphorical models, and national-cultural representations of the notion of “*happiness*” in both languages. The analysis includes three main components: an etymological overview, a linguocultural examination based on paremiology and set expressions, and the interpretation of data from a semi-structured survey. Paremiological analysis shows that in Kazakh, “*baqyt*” is often portrayed as a gift or blessing that comes from outside (“the bird of happiness”, “fortune shines”), while in English, “*happiness*” is typically viewed as a state resulting from personal action and choice (“Happiness is a choice”, “Happiness blooms from within”). The metaphorical models associated with happiness in Kazakh include “light”, “bird”, “blessing”, and “gift of fate”, whereas in English, the metaphors revolve around “path”, “flower”, “light”, “choice”, and “product”. The survey was conducted in Almaty and East Lansing, with responses from 30 Kazakh-speaking and 30 English-speaking participants. The interview questions focused on the personal and cultural perceptions of happiness. The semantic dominants, motivational characteristics, and cultural associations of the concept differ significantly between the two languages. The methodological framework of the study includes interpretive-phenomenological analysis, conceptual metaphor theory, as well as comparative and discourse-based linguistic approaches. The research material consisted of data from literary texts, proverbs, idioms, and natural discourse. The entire text and survey response data were plotted with Python in the Jupyter Notebook.

Keywords: concept of happiness; cognitive model; qualitative research; expressions; metaphors

For citation: Kulmanova, Z., Grimm, A. The Conceptualization of Happiness in Kazakh and English Languages. *TiltanyM*, 2025. No.3 (99). P. 61-73.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-61-73>

Зульфия Бекбулатовна Кульманова^{1*}, Адам Гримм²

^{1*} автор-корреспондент, философия докторы (PhD), Мичиган мемлекеттік университеті,
АҚШ, Ист-Лансинг қ., ORCID: 0000-0001-8791-032X E-mail: kulmanov@msu.edu

² философия докторы (PhD), Мичиган мемлекеттік университеті, АҚШ, Ист-Лансинг қ.,
ORCID: 0009-0004-4831-767X E-mail: grimm@msu.edu

**ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ
«БАҚЫТ» ҰҒЫМЫНЫҢ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯСЫ**

Аңдатпа. Бұл мақалада «*бақыт*» концептісінің қазақ және ағылшын тілдеріндегі ұлттық-мәдени ерекшеліктері салыстырмалы-лингвомәдени және когнитивтік тұрғыдан талданады. Зерттеу сапалық парадигмаға негізделіп, тіл мен мәдениет арасындағы өзара байланысты, ұлттық дүниетаным ерекшеліктерін анықтауға бағытталған. Зерттеудің мақсаты – қазақ және ағылшын тілдеріндегі «*бақыт*» ұғымының концептуалдық құрылымын, мағыналық өрісін, метафоралық модельдерін және ұлттық-мәдени репрезентацияларын анықтау. Талдау үш негізгі бөлімді қамтиды: этимологиялық шолу, паремиологиялық, тұрақты тіркестерге негізделген лингвомәдени талдау, және жартылай құрылымдалған сауалнама нәтижелерінің интерпретациясы. Этимологиялық тұрғыдан, қазақ тіліндегі «*бақыт*» сөзі көне түркі «*бақ*» ұғымымен байланысты, рухани, мистикалық және тағдыршыл сипатқа ие. Ағылшын тіліндегі «*happiness*» сөзі бастапқыда сәттілік, тағдырмен байланысты болса, қазіргі қолданыста ішкі қанағат, психологиялық жайлылық, жеке еркіндікке негізделеді. Паремиологиялық талдау барысында қазақ тілінде «*бақыт*» ұғымы көбінесе

сырттан келетін сый, құт ретінде сипатталады («бақыт құсы», «бағы жану»), ал ағылшын тілінде «*happiness*» — адамның әрекетімен қалыптасатын, таңдауға негізделген күй ретінде көрініс табады («*Happiness is a choice*», «*Happiness blooms from within*»). Метафоралық модельдер қазақ тілінде — «нұр», «құс», «құт», «тағдыр сыйы», ал ағылшын тілінде — «жол», «гүл», «жарық», «таңдау», «өнім» ретінде танылды. Сауалнама Алматы және Ист-Лансинг қалаларында жүргізіліп, 30 қазақ және 30 ағылшын тілді респонденттердің жауаптары талданды. Сұхбат сұрақтары «*бақыт*» ұғымының дербес және мәдени қабылдануына бағытталды. Талдау нәтижесінде қазақ респонденттері үшін бақыт — отбасы, ата-ана разылығы, Құдаймен үйлесім сияқты сыртқы және рухани факторларға негізделсе, ағылшын респонденттері үшін бақыт — еркіндік, өзін-өзі дамыту, ішкі үйлесім сияқты ішкі, психологиялық факторларға байланысты. Мазмұндық доминанттар, уәжділік сипат пен мәдени ассоциациялар екі тілде де түбегейлі ерекшеленеді. Жобаның әдіснамалық негізіне интерпретациялық-феноменологиялық талдау, концептуалдық метафоралар теориясы, салыстырмалы және дискурстық лингвистикалық әдістер енді. Зерттеу материалы ретінде көркем мәтіндерден, мақал-мәтелдерден, қанатты сөздер мен табиғи дискурстардан алынған деректер пайдаланылды. Барлық мәтіндік және сауалнамалық деректер Jupyter Notebook платформасында Python көмегімен визуализацияланды.

Тірек сөздер: бақыт концептісі, когнитивтік модель; сапалық зерттеу; тұрақты тіркестер; метафоралар

Сілтеме жасау үшін: Кульманова З.Б., Гримм А. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі «бақыт» ұғымының концептуализациясы. *Tiltany*, 2025. №3 (99). 61-73-бб. (ағыл. тілінде)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-61-73>

Зульфия Бекбулатовна Кульманова^{1*}, Адам Гримм²

^{1*} автор-корреспондент, доктор философии (PhD), Мичиганский государственный университет, США, г. Ист-Лансинг, ORCID: 0000-0001-8791-032X E-mail: kulmanov@msu.edu

² доктор философии (PhD), Мичиганский государственный университет, США, г. Ист-Лансинг, ORCID: 0009-0004-4831-767X E-mail: grimm@msu.edu

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ПОНЯТИЯ «СЧАСТЬЕ» В КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В данной статье проводится сравнительно-лингвокультурный и когнитивный анализ национально-культурных особенностей концепта «*счастье*» в казахском и английском языках. Исследование основано на качественной парадигме и направлено на выявление взаимосвязи между языком и культурой, а также особенностей национального мировоззрения. Целью исследования является определение концептуальной структуры, семантического поля, метафорических моделей и национально-культурных репрезентаций понятия «*счастье*» в казахском и английском языках. Анализ включает три основных раздела: этимологический обзор, лингвокультурный анализ, основанный на поговорках и фразеологических единицах, а также интерпретацию результатов полуструктурированного опроса. С этимологической точки зрения, казахское слово «*бақыт*» восходит к древнетюркскому «*бақ*», связанному с духовностью, мистикой и судьбоносностью. Английское слово *happiness* первоначально обозначало удачу, везение, но в современном употреблении акцент смещен в сторону внутреннего удовлетворения, психологического комфорта и личной свободы. Паремический анализ показывает, что в казахском языке «*бақыт*» воспринимается как внешнее, посланное свыше благо («*бақыт құсы*» — «птица счастья», «*бағы жану*» — «везение»), тогда как в английском языке *happiness* трактуется как результат выбора и действий индивида («*Happiness is a choice*», «*Happiness blooms from within*»). Метафорические модели также различаются: в казахском языке счастье ассоциируется с понятиями «свет», «птица», «благодать», «дар судьбы», а в английском — с «путём», «цветком», «светом», «выбором», «продуктом». Опрос был проведён в городах Алматы и Ист-Лансинг (США) и охватил 30 казахоязычных и 30 англоязычных респондентов. Интервью были направлены на изучение личного и культурного восприятия понятия «счастье». Результаты анализа показали, что для казахских респондентов счастье в первую очередь связано с внешними и духовными факторами — семьёй, родительским благословением, гармонией с Богом. В то время как для англоязычных респондентов счастье определяется внутренними, психологическими факторами — свободой, самореализацией, внутренним покоем. Содержательные доминанты, мотивационные особенности и культурные ассоциации в двух языках существенно различаются. Методологическая основа исследования включает интерпретационно-феноменологический подход, теорию концептуальной метафоры, сравнительно-лингвистические и дискурсивные методы. Все текстовые и опросные данные были визуализированы с использованием платформы Jupyter Notebook и библиотек Python.

Ключевые слова: концепция счастья; когнитивная модель; качественное исследование; выражения; метафоры

Для цитирования: Кульманова З. Б., Гримм А. Концептуализация понятия «счастье» в казахском и английском языках. *Tiltany*, 2025. №3 (99). С. 61-73. (на англ. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-61-73>

Introduction

The concept of happiness has been at the center of philosophical, psychological, and societal thinking throughout the whole extent of human history. It's a fine, highly intimate experience that lies at the intersection of inner contentment, joy, and a feeling of purpose of life. As Anna Wierzbicka (2004)

states, “happiness is a culturally shaped concept that cannot be fully understood without reference to the worldview and social norms of a specific community” (Wierzbicka, 2004: 36). That is, although happiness appears to be a global emotion, its very definition and expression could be quite unexpectedly disparate in terms of cultures and languages.

Each culture borrows upon its unique history, social order, and value system to inform its conception of happiness. Language most frequently documents and recalls this conception, passing it from generation to generation as a shared cultural heritage. Language, therefore, does more than simply define happiness. Language influences the way human beings experience and seek happiness. Although Kazakh “*baqyt*” and English “*happiness*” do sound somewhat similar on the surface, their application in colloquial language, the cultural connotations that surround them, and the affective implications that attach to them can be quite distinct. That is why this research is significant. It examines what causes people to become happy through the merging of linguistic, cultural, and cognitive methods. Being aware of how feelings are expressed in language in such fields as psycholinguistics and intercultural communication is extremely helpful because it makes us aware of how people from different backgrounds feel and express their feelings.

In almost every respect, what happiness is a matter of national conception and values, and what that is can vary with cultural context. Investigating this relationship between language and culture provides us with a means to observe how various societies describe and think about happiness. And while investigating how abstract concepts such as happiness are cognitively organized, it provides us with a glimpse into how they belong in an extended conceptual scheme of a culture.

This research aims to investigate the structure and development of happiness meaning in Kazakh and English, and identify their differences at the cultural level by a comparative, linguocultural approach. The research is concerned with how happiness exists in each of the vocabulary, idioms, and proverbs of both languages, and also investigates its cognitive models, metaphors, metonymies, and conceptual domains. Interviews are also employed in an attempt to know more about how individuals from the two cultures perceive and discuss happiness in the contemporary era.

Through the convergence of the knowledge of linguistics, psycholinguistics, and cultural studies, this research seeks to contribute to our knowledge of how and why emotions are deployed in language, how those expressions are culturally determined, and how ideas about happiness are lived differently everywhere. It's hoped that this research may bridge some of those cultural divides and promote a greater appreciation of the values and worldviews that cause people to live and create a happy life.

Materials and methods

This study is grounded in a qualitative research paradigm. A qualitative method was used because it provides a deep analysis of the studied phenomenon, its inner structure, sense layers, and cultural background. For this particular instance, a linguocultural and cognitive-comparative analysis was deemed most suitable. Employed research data are linguistic forms of Kazakh and English literature, oral folkloric tradition, proverbs, and natural, spontaneous oral and written speech (survey). The Kazakh resources encompassed the writings of writers like Abai, Shakarim, and Muqagali, as well as about 60 folk proverbs of Kazakh oral literature. English-language resources encompassed classical writers like William Shakespeare, Jane Austen, and George Orwell, as well as some of the writings of modern writers. The qualitative data were treated according to conceptual metaphor theory (Lakoff & Johnson, 1980), and the model showed key metaphors employed to convey the concept of happiness in the two languages. In addition, proverbs and quotes from English-language culture (e.g., “*Happiness depends upon ourselves*”) were treated as valuable textual data for understanding cultural attitudes toward happiness.

A survey method was also employed during the research. Young people aged 20-30 who could speak Kazakh and English were interviewed. There were 30 Kazakh-speaking and 30 English-speaking participants (60 participants). The interviews were unstructured questions like: “*What does happiness mean to you?*”, “*Describe a time when you felt happy*”, and “*What does it take to be happy?*”. These questions were intended to give respondents a small opportunity to say for themselves regarding their views, cultural referents, and personal experience. Thereby offering greater insight into how the construct of happiness was cumulatively constructed through each national worldview.

The project was performed on the Jupyter Notebook platform, which provided an environment for interactive writing and running of Python (version 3.9+) code and data visualization. The text and

interview data collected were interpreted using interpretive-phenomenological analysis. It allowed the researcher to elicit from each participant unique experiences, feelings, and cultural understandings. Repeating themes, symbolic metaphors, and coded cultural language items occurred in the interview texts, which were subsequently categorized into cognitive domains and semantic fields.

Literature review

Although the concept of *happiness* is perceived differently across cultures, it has been widely studied from the perspectives of cognitive linguistics, intercultural communication, and psycholinguistics, particularly in terms of its meaning and conceptual structure. There have been a few studies that attempted to reveal the universal and cognitive basis of happiness as a meaning. Some of the most prominent work in this area includes the work of Anna Wierzbicka, Cliff Goddard, and Zhengdao Ye. Anna Wierzbicka is one researcher who has conducted comparative studies on the concept of happiness in languages. Based on the Natural Semantic Metalanguage (NSM) theory, she contends that the English term happiness lacks semantic equivalents in numerous other languages. In her view, “*What English speakers call ‘happiness’ is not a universal human concept; it is culturally constructed and shaped by individualistic ideology*” (Wierzbicka, 2004: 36). Her work highlights the culturally embedded nature of emotional concepts and emphasizes the limitations of assuming universal definitions across linguistic boundaries. Building on the same NSM framework, Cliff Goddard and Zhengdao Ye have conducted comparative studies on the representation of emotional concepts such as “*happiness*” and “*pain*” in various languages. Their research includes semantic explications in English, Chinese, French, Malay, and other languages, offering detailed cross-cultural comparisons of how these deeply personal experiences are expressed and understood (Goddard & Ye, 2014).

Happiness in the “*baqyt*” sense in the Kazakh language is deeply ethnolinguistic in origin and reflects national values. It is often strongly associated with communal, familial, and traditional cultural values. In her works, S. Abdramanova highlights the strong connection between the concept of “*baqyt*” and the Kazakh worldview. She analyzes the notion of happiness through commonly used metaphors, idiomatic expressions, and proverbs, noting: “*In the Kazakh understanding, happiness is linked to spiritual harmony, inner peace, and well-being... This is reflected in the semantic fields of words like ‘heart’, ‘luck’, and ‘fate’* (Abdramanova, 2022). In her 2023 monograph published by Brill, Abdramanova further explores the concept of “*heart*”, revealing its semantic and conceptual ties to *happiness*, *joy*, and the *inner world*. Similarly, B. Suiyerkul and A.K. Chakyroglu offers a comparative ethnolinguistic analysis of the verbal representations of *happiness* and *unhappiness* in Kazakh proverbs and sayings (Suiyerkul, Chakyroglu, 2014).

In contrast, within English-speaking cultures, *happiness* is more often associated with psychological well-being, personal achievement, and self-actualization. R. McLellan and colleagues (McLellan et al., 2022) have examined youth perceptions of happiness in Kazakhstan using both emic (culture-specific) and etic (universal) frameworks. Likewise, E.B. Hajdukova and her co-authors have studied cross-cultural understandings of happiness, analyzing how the concept evolves and is interpreted within specific cultural contexts (Hajdukova, Winter, McLellan, 2017).

Research into the concept of *happiness* is also active in Russian linguocultural studies. Karaulov introduced the idea of the *conceptosphere*, emphasizing that every culture maintains key concepts through language (Karaulov, 1987). E.A. Stefanova has also contributed to this field by examining the metaphorical representations of *happiness* in Russian and English, identifying notable cultural differences in how the concept is expressed and understood (Stefanova, 2019).

Results and discussions

I. *The Concept of “Baqyt” in Kazakh*. The Kazakh word “*baqyt*” (happiness) is part of the Turkic languages' lexical stock. It is based on the Old Turkic root “*baq*” with the productive suffix “-yt/-it”, which is a noun-forming one. In Old Turkic, “*baq*” conveyed meanings such as “*blessing, luck, abundance, success, and divine favor*”. According to Severtian (1974), the term “*baq*” was used in ancient Turkic to refer to “*goodness, fortune, blessing, and prosperity*”. In the Orkhon-Yenisei inscriptions (8th century), the word appears with meanings like “*the prosperity of the state*” and “*the grace of Heaven (Tengri)*”. In the inscriptions of Tonyukuk and Bilge Qaghan, the concepts of “*baq*” and “*qut*” (grace, sacred fortune) are presented as closely linked, often appearing together. The suffix -yt is a productive nominalizing affix in Turkic languages. In Turkic awareness, the concept of “*baq*” was not

limited to individual happiness, but to the prosperity of the whole kingdom, khaganate, state, and generations. One fundamental assumption in this system is that blessings issue from a supernatural source: “*baq*” is imparted by Tengri (God, Heaven). Moreover, it is connected to moral and ethical behavior: only those who live righteously are considered worthy of lasting “*baq*”. This is reflected in expressions such as “*qutty meken*” (blessed homeland), “*qut darygan zher*” (a place graced with fortune), and “*baq qongan shañyraq*” (a home visited by fortune). The word “*baqyt*” and its equivalents appear in many Turkic languages: in Kyrgyz, “*baktuluu*” means “happy” and “*bakyt*” means “happiness”; in Tatar, “*bähet*” and “*bähetle*” carry the same meanings. In modern Turkish, the word “*baht*” (influenced by Arabic and Persian) refers to “fate” or “luck”, while “*mutluluk*” is the contemporary Turkish equivalent of “happiness”. It is interesting that in contemporary Turkish, “*baht*” should most reasonably be understood to imply fate or destiny, and “*mutluluk*” to personal achievement and inner happiness. In mythological and poetical uses, Turkic mythology commonly has phrases such as “*baq qonu*” (arrival of fortune), “*baq ushu*” (departure of fortune), and “*baqtan airylu*” (loss of fortune). In these cases, “*baq*” is imagined as a living, autonomous entity. For example, the proverb “*Baq qongan er oñalar, baq taigan er tonalar*” (A man blessed with fortune prospers; a man abandoned by fortune is stripped of everything) reflects this view. The concept of “*baq*” is often mentioned alongside mythic and spiritual figures like Qyzyr Ata, Arwaq (ancestral spirit), and Kieli qut (sacred blessing), indicating that in Kazakh culture, “*baqyt*” (happiness) is not only a material state, but also a form of sacred or spiritual energy. Expressions such as “*Baq qonu*” (Fortune arrived on its own), “*Baq taidy*” (Fortune turned away), or “*Baq bermeidi*” (Was not granted divine favor) reinforce the idea that happiness is something bestowed from beyond – a gift that lies outside of one’s full control. Other expressions like “*Baqty zhan*” (A fortunate / happy person) or “*Baqty ashlydy*” (His / her fortune opened) suggest a state of spiritual or social harmony.

In Kazakh phraseology, “*baqyt*” is frequently depicted as a mystical and unpredictable force. Consider the following examples: “*Baqyt qusy qondy*” (The bird of happiness has landed – a stroke of luck), “*Baqyt köktemgi bult siyaqty, Ol körgen tüstei, ushqan qustai öte shyğady*” (Happiness is like a spring cloud – like a dream, like a flying bird, it quickly passes), “*Baqyt shybyn siyaqty – Birde gülge qonady, birde köñge qonady*” (Happiness is like a fly – sometimes it lands on a flower, sometimes on dung), “*Baq adassa, batpaqqa qonady*” (If fortune is lost, it lands in the mud), “*Baq tazdyñ basyna, Pushyqtyñ murnyna qonady*” (Fortune lands on a bald man’s head or a crooked nose), “*Baqtytyñ közi soqyr: ne tazğa, ne aqyly azğa qonady*” (Happiness is blind – it may land on a fool or someone undeserving), “*Baq keide taiyp qonady, keide auyp qonady. Taiyp qonsa, eskertedi, auyp qonsa esirtedi*” (Sometimes fortune finds the right place and teaches; sometimes it goes astray and deceives). These metaphors enhance the illusion of “*baq*” as a capricious, ephemeral power, a grace of fate, rather than a promise of effort. The insistence on using the bird again and again is a potent symbol of the fleeting, fragile quality of happiness. It may crash upon one, but equally as easily dissipate in a moment.

These phraseological expressions also suggest that happiness is something that cannot be firmly held or preserved. Phrases like “*Baq taidy*” (Fortune turned away) or “*Baq bermeidi*” (Was not granted fortune) portray happiness as a temporary, fate-dependent state, governed by a higher power. Such expressions tend to attribute happiness not to individual actions but to “*zhazмыш*” (destiny) – something predetermined or divinely written. In contrast, the expression “*Baqtyñ tapy*” (found happiness) implies that the individual has attained life balance, a suitable spouse, or meaningful work. Here, happiness appears as something that can be discovered, yet remains a rare and valuable achievement. The study of paremiological material (proverbs and sayings) allows for a deeper understanding of national worldviews and the cultural encoding of concepts. Proverbs serve as essential linguocultural sources where the cultural code of a concept is preserved. Comparing Kazakh and English paremias reveals that the concept of happiness is represented through different lenses in each culture. In Kazakh examples, such as “*Baqyt bailyqta emes, birlikte*” (Happiness is not in wealth, but in unity), we see a clear preference for collectivist values: happiness is not rooted in material prosperity but in social harmony and communal cohesion. Other expressions, such as: “*Baq qonsa – baqyr tastan nur shashar*” (If fortune arrives, even dull stone will radiate light), “*Baq qongangá – dauys times*” (No misfortune will strike one who has been blessed), “*Qūdai baq bergenge, aqyl da, dāulet te qonady*” (To the one whom God has granted fortune, wisdom and wealth will follow) – represent “*baq*” as a sacred gift (*qasiet*) bestowed by divine forces.

In Kazakh culture, “*baqyt*” is often metaphorized as a mystical power, a gift of fate, or a form of

spiritual equilibrium. Based on the analyzed textual and paremiological material, several cognitive models of “*baqyt*” have been identified.

1. *Cognitive Model: Happiness as “Qut” or “Näsip”*. In the Kazakh worldview, happiness is frequently conceptualized through the notions of “*qut*” (sacred grace) and “*näsip*” (divine provision or allotment). These terms represent spiritual-material blessings granted by a higher power, often perceived as divine gifts of sacred origin (Samuratova, et al., 2015). For example: “*Baq qaida barasyñ? – Baғы zhañgañga baramyn*” (Where are you going, happiness? – I go to the one whose fortune has risen) – reflects the belief that happiness is selective, drawn toward those with moral worth. “*Quty bar zhititiñ isi oñ bolar*” (The man blessed with grace will succeed) – suggests that happiness is inherent to one’s nature or destiny. “*Baq qonsa, tas ta söileidi*” (When fortune arrives, even stone will speak) – implies that with happiness, even the impossible becomes possible. “*Qutty qonaq kelse, qoi egiz tabady*” (When a blessed guest arrives, even sheep give birth to twins) – depicts happiness in the form of a sacred guest, bringing abundance and prosperity. “*Täñir bergen baqty pende tartyp ala almaidy*” (No one can take away the happiness given by God) – emphasizes divine ownership and agency. “*Asqan sulıyqtan az gana baqyt artyq*” (A little happiness is worth more than great beauty), “*Taudai talap bergenshe, barmaqtaı baq ber*” (Better a fingertip of fortune than a mountain of ambition) – both portray happiness as a rare gift of destiny, greater than talent or desire. In this model, the individual plays a passive role – a receiver or expectant, rather than an active seeker. Happiness is not something earned, but something bestowed, often unexpectedly, from a divine source.

2. *Cognitive Model: Happiness as “Light” or “Radiance”*. In most literary books, happiness is symbolically described as light, glow, or radiance. Paradigm perceives happiness as an inner force that lights up the soul and raises the spirit. For instance: “*Közime baqtyñ nury (zhasy) úirildi*” (Tears of happiness welled in my eyes), a poetic expression illustrating the emotional lightness of happiness. “*Baqyt degen – nurlı köñil, arym taza ömirim*” (Happiness is a radiant soul and a life of pure conscience) presents happiness as spiritual clarity and moral integrity. “*Baqyttyñ shuağyna böleñdi*” (Bathed in the radiance of happiness) suggests that happiness is a source of warmth and light, a transformative and nurturing force. In this model, happiness is measured not through external achievements but through inner peace. At the same time, it carries an aesthetic dimension. It is something beautiful, bright, and deeply poetic.

3. *Cognitive Model: Happiness as “Mūrat / Asu / Climbing to Heights”*. In some texts, happiness is conceptualized through the imagery of climbing a mountain, conquering great peaks, or reaching one’s life goal (*mūrat*). In this model, “*baqyt*” (happiness) is associated with spiritual ascent, noble aspirations, and long-term life purpose. For instance, “*Baqyt – qol zhetpes shyñ emes, zhūrekpen tabatyn shyñ*” (Happiness is not an unreachable peak, but one found with the heart) portrays happiness as something that requires emotional depth rather than physical achievement. “*Baqyt asuyn ekinin biri bağyndyra almaidy*” (Not everyone can conquer the peak of happiness) frames happiness as a process-driven, aspirational state that must be earned. While this model emphasizes personal striving and progress, “*baqyt*” is still portrayed as something external to the self, a distant goal rather than an internal state.

4. *Cognitive Model: Happiness as “Health, Family, and Material Wealth”*. A widely accepted cognitive model in Kazakh culture presents happiness through the triad of health, family, and material well-being. One of the most well-known proverbs states: “*Birinshi bailyq – densaulyq, ekinshi bailyq – aq zhaulyq, úshinshi bailyq – on saulyq*” (The first wealth is health, the second wealth is a pure spouse [symbolized by the white headscarf], and the third wealth is livestock), positioning health as the foundation of happiness, followed by family harmony and material security. Another proverb says: “*Törteui tūgeldin töbesinde üi bar, törteui tūgel bolmasa – küi bar*” (One whose four values are complete lives in harmony; if not, they suffer). Here, the “*four values*” are often interpreted as wisdom, health, children, and property (sometimes also as a faithful spouse, contentment, health, and faith). These values together form the holistic image of happiness in traditional Kazakh society. Family is often at the center of this understanding. For example: “*Ata – asqar tau, ana – bauyryndaғы bulaq, bala – zhaғasyndaғы quraq*” (The father is a lofty mountain, the mother a spring beneath it, and the child the reeds along its banks) illustrates the familial hierarchy and emotional roles: the father as a protector, the mother as compassion, and the child as a future hope. “*Bala – adamnyñ bauyr eti*” (A child is the flesh of one’s being) expresses the deep emotional and cultural value placed on children. “*Baq qonatyn*

adamnyň uly epti, qyzy körikti bolady” (The one blessed with fortune will have a clever son and a beautiful daughter) shows that prosperous offspring are seen as signs of divine favor. Even physical well-being is metaphorically equated with happiness in poetic traditions. The *zhyrau* (traditional Kazakh poets) expressed this vividly: “*Eki köziň oınaşa – Zhaqút emei nemene? // Eki qolyň oınaşa – Baqyt emei nemene?!* ” (If your eyes are lively – is that not a jewel? // If your hands are healthy – is that not happiness?!) equating the vitality of one's senses and body with true happiness. In this model, “*baqyt*” is grounded in the tangible aspects of life: physical health, familial harmony, and material sufficiency – all seen as blessings that shape a fulfilling human existence.

5. *Cognitive Model: Happiness as “Mutual Respect and Unity”*. In Kazakh traditional oratory, “*baqyt*” (happiness) is typically described in terms of interpersonal harmony, respect, and social concord. It is more of a mood shared in public than an internal state. A well-known folk saying illustrates this beautifully: “*Baqyt – qolğa qongan qus. Bailyq – qolğa ұстаған muz. Qus ұshyp ketedi, Muz erip ketedi, Dúnieniň qyzyǵy – siz ben biz*” (Happiness is a bird that lands in your hand. Wealth is ice you hold in your hand. The bird flies away, the ice melts, but the true joy of life is you and me), portraying happiness not in possessions or status, but in meaningful relationships between people. Other proverbs emphasize this collective, relational nature of happiness: “*Zhyrtyq zherdi zhel tabar, Shyn baqyt el tabar*” (The wind finds the torn cloth, true happiness finds the community) suggests that true happiness resides in national unity and social harmony. “*Yntymaq bar zherde baqyt bar*” (Where there is unity, there is happiness), “*Tatu úidiň baqyty tasar, Araz úidiň yrysı nashar*” (A peaceful home is full of happiness; a quarrelsome home lacks prosperity). These sayings reflect the deeply rooted belief that happiness is sustained through “*yntymaq*” (unity), “*syilastyq*” (mutual respect), and collective well-being. In this model, *baqyt* is a product of the community and shared values rather than individual pursuit.

II. *The English Word “Happiness”*: Etymological Origins and Historical Context. The English term happiness is from the happy root, which is from the Old English noun hap, “*luck*” or “*fortune*” (Oxford Etymological Dictionary, 2021). The noun “hap” itself is from Old Norse — specifically, from the word happ, which meant “luck” or “chance.” This etymological borrowing is a fine demonstration of the impact that Viking (Scandinavian) languages exercised on English development during the early Middle Ages. Examples of words derived from the hap root are:

- «*Hap*» (Middle English) – event, occurrence, or chance — (neutral: positive or negative)
- «*Hap+hazard*» – random or disorderly – literally from hap (chance) + hazard.
- «*Mis+hap*» – bad luck, misfortune – from mis- (wrong, bad) + hap (chance).
- «*Per+haps*» – possibly, maybe – from per (through) + haps (occurrences), i.e., “*through each chance*” or “*by chance*”.

Thus, the starting point hap has generated a cluster of words all emphasizing the role of chance, randomness, or destiny. Happiness in the past was also associated with external events or fortune turns of fortune more than with an inner state of mind. Over time, however, its meaning has shifted towards a more psychological and personal idea, a shift explained in later sections of this discussion.

In English, the concept of “*happiness*” is generally understood as an internal emotional state, the result of personal actions, and something that can be consciously controlled by the individual. Analysis of the British National Corpus shows that the word is often used alongside notions like *success*, *freedom*, and *life satisfaction* (Goddard, Ye, 2014). During the study, several conceptual models and metaphors for happiness in English were identified:

1. *Cognitive Model: “Happiness is a Reward or Treasure”*. In this model, happiness is seen as the outcome of one's good actions, inner purity, and self-discovery. It's not something you chase as an achievement in itself, but rather something that comes as a result of living rightly or meaningfully. Examples include: “*True happiness is the reward for being yourself*”, “*Happiness is the hidden treasure of a grateful heart*”, “*Happiness is the prize of a peaceful mind*”, “*Those who give without expecting receive happiness in return*”, “*Kindness brings unexpected happiness*”. These metaphors suggest that happiness is a consequence of character and spiritual growth. One must be worthy of happiness to receive it. This model reflects a moral and ethical view that happiness isn't just a random gift, it's something earned.

2. *Cognitive Model: "Happiness is Energy or Sunshine"*. In this model, happiness is compared to light, warmth, or sunlight, all forms of energy. Happiness lights up a person's inner world and radiates outward. For example: *"Let happiness light up your soul like sunshine"*, *"Her happiness radiated through the room"*, *"Joy is the sunshine of the heart"*, *"Happiness warms the coldest days"*, *"A smile is a spark of happiness"*. Here, happiness is seen as a kind of emotional energy that not only fills the individual but also spreads to those around them. It's something bright and warming, a positive force that influences the atmosphere and connects people.

3. *Cognitive Model: "Happiness is Balance or Harmony"*. This model views happiness as a state of balance between body and soul, inner thoughts and outer actions, being and doing. It's the harmony within a person and between their internal and external worlds. For example: *"Happiness is when what you think, what you say, and what you do are in harmony"* – Mahatma Gandhi. *"Happiness is the balance between doing and being"*, *"Find harmony within to discover happiness without"*, *"When body and soul align, happiness flows naturally"*. In this view, happiness isn't tied to one moment or achievement. It's a steady state that comes from inner peace and alignment. It reflects an emotional and spiritual equilibrium, and this way of thinking is very close to Eastern philosophies like Buddhism and Hinduism.

4. *Cognitive Model: "Happiness is a Journey"*. In this, happiness is not a destination, but constant discovery and transit on the journey of life. Happiness is not a destination, it's a direction. Joy is not a point of arrival; it's a process. *"Happiness is a journey, not a destination"* – that saying acknowledges that joy is in the journey, not in the destination. *"The road to happiness is paved with self-acceptance"* – self-acceptance is where the journey to happiness starts; inner peace is deemed to be a requisite precondition. *"Happiness is found along the way, not at the end"* – happiness emerges not only at the finish line, but in the ongoing process. *"Each step in life brings its own happiness"* – every step of life contributes its own form of joy. *"Enjoy the little stops on your happiness journey"* – this suggests appreciating the small moments along the way. Happiness, in this case, does not lie in the attainment of a goal. Instead, it is a process, an affective state that happens in the middle of things. The difference between "journey" and "destination" confuses the very subtle observation of happiness as something that we do, instead of something that we reach.

5. *Cognitive Model: "Happiness is a Choice"*. Happiness, in this system, is not a consequence of external attributes like wealth, status, or achievement. Rather, it is a foregone consequence of will and conscious choice. Happiness doesn't happen to you. You choose it. Examples of metaphorical and aphoristic expressions include: *"Happiness is a choice, not a result"*, *"You choose to be happy every day"*, *"Create your own happiness"*, *"Choose joy over fear"*, *"You are one decision away from happiness"*. This model is deeply rooted in Western individualist thinking. It emphasizes that a person's life and happiness are in their own hands, not determined by society or external conditions, but by personal responsibility and inner conviction. This view is also widespread in existentialism and positive psychology, where the person is seen as the subject who gives meaning to their life. Commonly used words in these expressions include: *choice, decide, choose, create, make, empower, own* – all of which encourage action and self-agency. Words like *joy, happiness, peace, and freedom* describe the internal emotional state. According to the *"Happiness is a Choice"* model, the individual is an empowered subject who actively shapes their happiness. Freedom, responsibility, and conscious effort are central, making the person not just a seeker of happiness, but its creator.

III. *Analysis of Survey Findings: Cultural and Psychological Connotations*. The results of the survey portrayed the cultural and psychological differences in the Kazakh-speaking and English-speaking participants' perceptions regarding the notion of happiness. It was administered in Kazakhstan as well as the USA, with 30 participants in each country, totaling 60 participants. The participants were young teachers and university students (between 20 to 30 years old). The surveys were built around the following guiding questions: *"What does happiness mean to you?"*, *"Describe a time when you were really happy"*, *"What do you think is required to be happy?"*. The answers were coded according to content, conceptual form, and cultural semantics.

Question 1: *"What does happiness mean to you?"*

Table 1 – Definitions of the Concept of “Happiness” in Kazakh and English
 Кесте 1 – «Бақыт» ұғымының қазақ және ағылшын тілдеріндегі көрінісі
 Таблица 1 – Определения понятия «счастье» в казахском и английском языках

№	Kazakh Respondents	English Respondents
1	Happiness is inner peace, parental blessings, and health.	Happiness is personal freedom and mental balance.
2	Happiness is family, having children, and harmony.	Happiness is achieving goals and self-fulfillment.
3	Happiness is a blessing that comes from God.	Happiness is something you create.
4	Happiness is harmony with society and unity.	Happiness is psychological comfort and work-life balance.

For Kazakh interviewees, happiness is being in harmony with family and spirits, parents' well-being, peaceful existence, and good health. That is, a condition depending on one's environment and relationships.

For English-speaking interviewees, happiness equals personal independence, self-improvement, freedom of choice, and procedure of accomplishing goals, concepts that are primarily individualistic in nature.

Question 2: “Describe a time when you were really happy”.

Most commonly reported incidents by the participants were those involving family members, observing a child smiling, being blessed by parents or coming back home, and emphasizing those incidents occurring within the framework of a society or community.

English participants, by contrast, remembered instances of personal success, for example, having been able to decide on a career path, doing a gap year with voluntary work, being helpful to others, or taking responsibility as a member of society. These responses are focused on self-actualization and personal satisfaction.

Question 3: “What do you think is required to be happy?”.

Kazakh respondents listed parental blessings, health, peace, patience, family, and God's support as essential factors. Their responses show deep religious and cultural values. Happiness is likely to be associated with spiritual well-being, close family relationships, and divine will. For instance: “*Baqyt – bul ata-anamnyn amandyǵy men dúǵasy*” (Happiness is the well-being and prayers of my parents), “*Naǵyz baqyt – bala kúlisi men otbasymnyn zhymysy*” (True happiness is my child's laughter and my family's smiles), “*Baqyt – Allannyn maǵan bergen nesibesi*” (Happiness is the blessing that God has given me).

Representation of the concept “*happiness*” in the Kazakh and English languages is rooted in the historical development, worldview, and national psychology of both nations. The notion is treated as a most precious ideal in Kazakh and English languages as well, but according to qualitative research, its linguistic expression, semantic structure, and conceptual models are much different. The ontological knowledge (cognitive foundation) of happiness varies from culture to culture. In Old Turkic inscriptions (as in the Orkhon-Yenisei texts), “*baq*” meant “*kut*” (divine grace), state felicity, or God's grace. Next, the study identified seven distinct cognitive models of “*happiness*” in Kazakh and English, based on the analysis of proverbs, idioms, common expressions, and culturally embedded phrases. In the Kazakh worldview, happiness is perceived as a divine, spiritual, and mysterious gift. It is often associated with fate, “*qut*” (divine blessing), and sacred power. Here, the subject is primarily seen as a recipient rather than a creator. In the Kazakh language, happiness is considered something that comes from outside, from God, fate, or destiny. It is described as something that visits, may leave suddenly, and carries a mystical and unstable nature. Happiness is seen as: *light, blessing, a bird, a guest, a gift of fate, and abundance*. Emphasis is placed on collectivism, tradition, and spiritual values: *family, unity, health, descendants, and divine blessing are central*. In the Kazakh cultural concept, a person must be worthy of happiness, but cannot control or attain it by will. Happiness is a spiritual reward conditioned by moral and ethical behavior.

“*Baqyt*” (happiness) in Kazakh is a very spiritual, mystical, and transcendent category. It is often considered a gift from God (*qut*) from the Creator, society, or ancestral origin. It is often seen as a sacred

blessing (qut) granted by the Creator, society, or ancestral lineage. In many cases, “*baqyt*” is not something a person creates, but something that arrives with divine permission or societal acceptance. Meanwhile, “*happiness*” in Kazakh society can also be attributed to status, power, or prestige. Here, happiness is that which enhances one's status, gives one power over others, and commands respect and authority. In this case, the subject becomes powerful by possessing happiness, which is normally perceived as a privileged and lucky gift. This dual understanding reflects a blend of spiritual-moral values and social-collective orientation characteristic of traditional Kazakh thinking (Baissydyk, 2024).

In the English worldview, happiness is the result of a person's inner freedom and active efforts. “*Happiness*” is a state created through conscious choice and one's own power. The subject is creative and active. In English, happiness originates from within and is a state within a person's control. It is a process that is made, grows, and develops. English metaphorical expressions, such as happiness as a journey, sunshine, choice, a flower, and a product, are popular. English-speaking culture prefers individuality, realism, and development by oneself, such as self-realization, freedom, and responsibility. An individual is accountable for becoming happy by himself / herself in the English approach. Happiness is understood as an intuition, a choice, and the result of work and knowledge. The concept of “*happiness*” in English is rational, individual, and a psycho-emotional state, a result of a person's internal actions and free will. The development path of the English understanding of happiness has been identified as follows:

Table 2 – The evolution of the Concept of “Happiness” in English

Кесте 2 – Ағылшын тіліндегі «бақыт» ұғымының даму үрдісі

Таблица 2 – Эволюция понятия «счастье» в английском языке

Period	Word Form	Meaning	Language
12th–13th centuries	<i>Hap</i>	luck, fate, chance event	Old Norse
Middle Ages (English)	<i>Hap</i>	fortune, chance, event	Middle English
Later (14th–15th c.)	<i>Happy</i>	fortunate, lucky, in a good state	Late Middle English
Modern English	<i>Happiness</i>	joy, emotional comfort, well-being	Modern English

Initially, the word happy meant “*fortunate*” or “*favoured by fate*”. That is, someone who experiences good fortune or is lucky in life. Happiness refers to possessing favorable conditions and blessings, things given by fate or external circumstances. Today, however, happiness is being increasingly linked with internal emotional states and subjective well-being like “*psychological well-being*”, “*life satisfaction*”, and “*subjective fulfillment*”. This is a reflection of the expanding hegemony of the individualistic worldview in Western society. Particularly, destiny is no longer what has the determining power. It was recognized in the 18th century by thinkers like John Locke, Jeremy Bentham, and Thomas Jefferson as “*individual freedom*”, “*rights*”, and “*public good*”. The phrase “*the pursuit of happiness*”, which appears in the U.S. Declaration of Independence (1776), codifies this doctrine: happiness depends on man. To that end, contemporary theories of linguistics and psychology increasingly subscribe to such ideas as: “*Happiness is a choice*” polemics on the fact that happiness is dependent upon individuals' volition, “*Inner happiness*” – the theory that happiness finds its sources in concord within and emotional compatibility. They are all part and parcel of the larger cultural change in terms of conception and pursuit of happiness in contemporary English-speaking cultures.

The difference reflects the disparate worldview directions and mental models of the two cultures. In Kazakh culture, happiness will be more of an overall, fate-related, and spiritual ideal, whereas in English-speaking culture, it is more frequently tied to psychological states, interior processes, and individual taste.

IV. Survey results are summarized in the following table:

Table 3 – Comparative Analysis of the Concept of “Happiness”

Кесте 3 – «Бақыт» ұғымының салыстырмалы талдауы

Таблица 3 – Сравнительный анализ понятия «счастье»

Analytical Aspect	Kazakh Respondents	English Respondents
Source of Happiness	External factors (family, God, society)	Internal factors (freedom, personal decisions)
Dominant Themes	Family, parents, children, peace, fate, abundance	Freedom, self-realization, balance, motivation
Motivational Basis	Based on tradition, religion, and social responsibility	Based on individualism, pragmatism, and psychology
Value System	Collectivism, spirituality, fatalism, harmony	Individualism, autonomy, goal orientation
Understanding of Time	Measured not by the present, but by long-term spiritual peace	Measured by present and near-future emotional comfort
Agent of Happiness	Society, family, God – forces outside the individual	The individual themselves – a responsible subject of their own happiness
Path to Happiness	Patience, parental blessing, loyalty to values	Self-fulfillment, freedom of choice, psychological balance
Semantic Field (Associations)	“Amandyq” (well-being), “bereke” (abundance), “ata-ana” (parents), “tağdyr” (fate), “nesibe” (destiny/gift), “qanağat” (contentment)	“Freedom”, “control”, “goals”, “peace of mind”, “balance”
Metaphorical Models	Happiness = peace + family + divine provision	Happiness = purpose + freedom + inner equilibrium

This table clearly illustrates how the Kazakh worldview frames happiness within a collective, spiritual, and fate-driven context, while the English worldview emphasizes personal responsibility, emotional autonomy, and inner development. The findings of the survey were also visualized using Python in the Jupyter Notebook environment. The information was thematically categorized and depicted on a comparative bar chart using the Pandas and Matplotlib libraries. It allowed for having an easily understandable visual image of the psychological and cultural differences of Kazakh- and English-speaking respondents' understanding of the phenomenon of “*happiness*”.

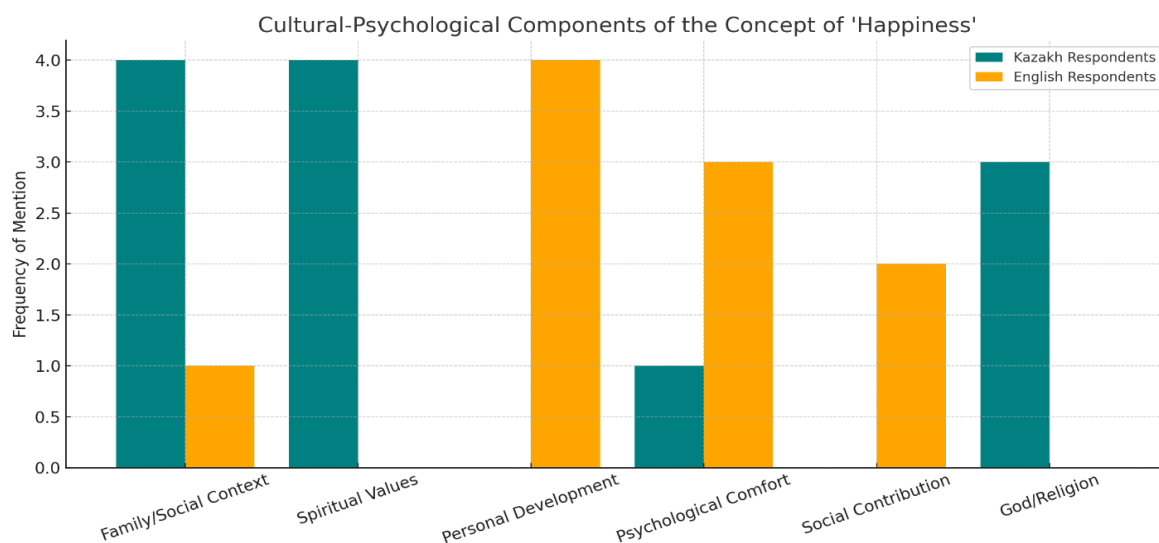

Diagram 1 – Evaluation of the Survey
 Диаграмма 1 – Сауалнама көрсеткіші
 Диаграмма 1 – Оценка опроса

The above diagram shows the frequency analysis of cultural and psychological differences in perception of the concept of “*happiness*” between Kazakh and English-speaking respondents. According

to content analysis, comparative visualization reflects the common themes within each group of respondents. Family / Social Context: This occurs much more often amongst Kazakh respondents (4 times more), which reflects a collectivist cultural orientation. Spiritual Values: Present strongly in Kazakh participants (n=4), but completely absent in English participants, highlighting religious and customary values as central in Kazakh culture. Personal Development: Present only with English participants (n=4), as expected from individualistic strategies of Western cultures. Psychological Comfort: Present among both groups, but differently interpreted: for Kazakhs as an indicator of inner peace; for English speakers, more in terms of work-life balance. Social Contribution: Observed exclusively in the English group, associated with volunteering and assisting others, reflective of concern for worthwhile social activity. God / Religion: Cited by Kazakh respondents only (3), showing a religiously orientated and God-focused worldview. The diagram navigates effortlessly and effectively the semantic and psychological differences between the two cultural groups within the concept of “happiness”.

For Kazakh respondents, happiness is strongly associated with religious and spiritual values, and religious and family values, like approval by parents, being at peace, and God's favor. English-speaking informants used the concepts of “harmony with society” and “peace of mind”. English-speaking informants quoted more egocentric and utilitarian values such as “personal growth”, “psychological balance”, “achievement of goals”, and “being useful to society”. Spiritual and cultural elements came into play only in responses of Kazakh informants, with utterly zero words in this context ever being given by English informants. Although psychological comfort was known by both groups, it was interpreted differently: with Kazakhs, it was translated as inner peace; with English speakers, it was imposing a work-life balance.

Conclusion

While the concept of “*happiness*” is universal, its structure and definition are manifold, yet one more observation of utmost value, both linguocultural and cognitive. Within Kazakh culture, the concept of happiness emerges from nomadic existence and religious-philosophic consciousness. It is closely connected with cooperation with nature, acceptance of destiny, spiritual maturity, and faith in an omnipotent power. To Kazakhs, happiness is not an atmosphere, nor a self-achievement. It is an embedded state of existence, a life in harmony with nature, elders, and the divine. In contrast to English-speaking cultures' logical, egotistical understanding of happiness, wherein happiness usually implies personal freedom, self-expression, and teleological accomplishment, Kazakh happiness is more concerned with collectivism, heritage, and religious relinquishment to destiny. These are not only reflections of language forms but also of deeper layers of historical, social, and philosophical experience.

As studies have demonstrated, language and culture are interrelated, and a concept presented in one language cannot be completely realized or comprehended in another. As a result, in intercultural communication, these linguistic and conceptual differences must be recognized to heighten mutual understanding, guarantee clear translation, and honor national worldviews (Sagatova, Nurligenova, 2020). The research in this field has basic scientific and applied value not just for linguistics, but also for cultural studies, translation studies, and international relations.

References

- Abdramanova, S. (2017) Conceptualization of Happiness by Young Native Speakers of Kazakh. TILTANYM, No.3, P. 72-77. (in English)
- Abdramanova, S. (2023) Heart in the Kazakh Language. Brill's Studies in Language, Cognition and Culture. (in English)
- Bajsydyq, I.B., Rsalieva, N.M., Halým, B., Korbozova, A.N. (2024) Adam minezin sipattaushy syn esimderding lingvomadeniettanymdyq zhane jetnolingvistikalyq aspektisi. Tiltany. 96(4): 51-61. [Baissydyk, I.B., Rsaliyeva, N.M., Halym, B., Korbozova, A.N. (2024) Linguoculturological and ethnolinguistic aspect of adjectives characterizing human character. Tiltany. 96(4): 51-61.] <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-51-61> (in Kazakh)
- Goddard, C., Ye, Z. (2014) Exploring “happiness” and “pain” across languages and cultures. International Journal of Language and Culture, 1(2). P. 231-258. (in English)
- Hajdukova, E.B., Winter, L., McLellan, R. (2017) Culturally Situated Understandings of Wellbeing. Cambridge Repository. (in English)
- Karaulov, Ju.N. (1987) Russkij jazykovoj obraz mira: Ocherki po russkoj lingvokul'turologii. Moskva: Nauka, 1987. 262 s. [Karaulov, Yu.N. (1987) Russian linguistic worldview: Essays on Russian linguoculturology. Moscow: Nauka, 262 p.] (in Russian)

- Lakoff, G., Johnson, M. (1980) *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 242 p. (in English)
- Manz, B.F. (1989) *The Rise and Rule of Tamerlane*. Cambridge: Cambridge University Press, 240 p. (in English)
- McLellan, R., Faucher, C., Winter, L. (2022 a) Wellbeing conceptualization in Kazakhstan. In: *Cross-Cultural Perspectives*. Springer. (in English)
- McLellan, R., Faucher, C., Winter, L. (2022 b) Young People's Wellbeing in Kazakhstan: A Derived Etic Approach. In: *Cross-Cultural Perspectives on Wellbeing*. Springer. (in English)
- Sagatova, A.S., Nurligenova, Z.N. (2020) Ideja edinstva v qazaq ruhe. *Vestnik Karagandinskogo universiteta*, No.2(98), S. 159-165. [Sagatova, A.S., Nurligenova, Z.N. (2020) The Idea of Unity in the Kazakh Spirit. *Bulletin of Karaganda University*, No.2(98), P. 159-165.] (in Russian)
- Samuratova, T.K. et al. (2015) Prostranstvo i vremja kak fundamental'nye jelementy qazaq kartiny mira. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, T. 6, No.3, S. 257-263. [Samuratova, T.K. et al. (2015) Space and Time as Fundamental Elements of the Kazakh World Image. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, Vol. 6, No.3, P. 257-263.] URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/b482/707f40fcef3b4fe17ff122c2ee5a6defe29c.pdf> (in Russian)
- Sevortjan, E.V. (1974) *Jetimologicheskij slovar' tjurkskih jazykov*. T. I: A – B. Moskva: Nauka, 495 s. [Sevortyan, E.V. (1974) *Etymological Dictionary of Turkic Languages*. Vol. I: A – B. Moscow: Nauka, 495 p.] (in Russian)
- Stefanova, E.A. (2019) Sopostavitel'nyj analiz koncepta "schast'e". *Vestnik TGU*. No.2(28), S.133-137. [Stefanova, E.A. (2019) Comparative analysis of the concept "happiness". *Vestnik TSU*, No.2(28), P. 133-137.] (in Russian)
- Suierkul, B., Chakyroglu, A.K. (2014) Representation of the concepts "Happiness & Unhappiness" in the Kazakh proverbs and sayings. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, Vol. 136, P. 455-459. (in English)
- Wierzbicka, A. (2004) Happiness in Cross-Linguistic Perspective. *Daedalus*, 133(2). P. 34-43. (in English)

Әдебиеттер

- Абдраманова С. Conceptualization of Happiness by Young Native Speakers of Kazakh // *Tiltany*. – 2017. – №3. – С. 72-77.
- Байсыдық И.Б., Рсалиева Н.М., Халым Б., Корбозова Ә.Н. Адам мінезін сипаттаушы сын есімдердің лингвомәдениеттанымдық және этнолингвистикалық аспектісі // *Tiltany*. 2024: 96(4): 51-61. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-51-61>
- Караулов Ю.Н. Русский языковой образ мира: Очерки по русской лингвокультурологии. – Москва: Наука, 1987.
- Сагатов А.С., Нурлигенова З.Н. Идея единства в казахском духе // *Вестник Карагандинского университета*, 2020.
- Самуратова Т.К. и др. Пространство и время как фундаментальные элементы казахской картины мира // *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 2015.
- Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – Т. I: А–Б. – Москва: Наука, 1974.
- Стефанова Е.А. Сопоставительный анализ концепта "счастье" // *Вестник ТГУ*, 2019.
- Abdramanova, S. *Heart in the Kazakh Language*. Brill's Studies in Language, Cognition and Culture, 2023.
- Goddard, C., Ye, Z. Exploring "happiness" and "pain" across languages and cultures. *International Journal of Language and Culture*, 2014, 1(2). P. 231-258.
- Hajdukova, E.B., Winter, L., McLellan, R. *Culturally Situated Understandings of Wellbeing*. Cambridge Repository, 2017.
- Lakoff, G., Johnson, M. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
- Manz, B.F. *The Rise and Rule of Tamerlane*. Cambridge, New York, Port Chester, Melbourne, Sydney: Cambridge Univ. Press, 1989. 240 p.
- McLellan, R., Faucher, C., Winter, L. Wellbeing conceptualization in Kazakhstan // In *Cross-Cultural Perspectives*. Springer, 2022.
- McLellan, R., Faucher, C., Winter, L. Young People's Wellbeing in Kazakhstan: A Derived Etic Approach // In *Cross-Cultural Perspectives on Wellbeing*. Springer, 2022.
- Suiyerkul, B., Chakyroglu, A.K. Representation of the concepts "Happiness & Unhappiness" in the Kazakh proverbs and sayings // *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. 2014. Vol. 136. P. 455-459.
- Wierzbicka, A. Happiness in Cross-Linguistic Perspectiv // *Daedalus*, 2004. Vol. 133(2). P. 34-43.

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье.

Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 30.07.2025.

Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 20.09.2025.

Available online / Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн: 30.09.2025.

Сагира Амангелдіқызы Оданова¹, Лира Әбділдабекқызы Ибраймова^{2*}**Карлығаш Ермазықызы Молдабаева³**¹филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Қ. Сәтбаев атындағы
Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0003-2939-7198 E-mail: sagira68@mail.ru^{2*} автор-корреспондент, филология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а.,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0002-8385-492X E-mail: liraibraymova@gmail.com³философия докторы (PhD), Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-6785-7848 E-mail: m_karly74@mail.ru**ТРАНСЛИНГВИЗМ ЖӘНЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ:
ИКЕМДІ DAҒДЫЛАРДЫ (SOFT SKILLS) ДАМУДЫҢ JAҢA MҮMKІHДІKTEPI**

Андатпа. Бүгінгі таңда жасанды интеллект (ЖИ) және табиғи тілді өңдеу заманауи технологиялардың дамуына үлкен ықпал етіп отыр. ЖИ көптеген салаларда тиімділікті арттырып, уақытты үнемдеуге және еңбек үдерісін оңтайландыруға мүмкіндік береді. Соңғы жылдары жасанды интеллект мүмкіндіктерін білім беруде қолдану, соның ішінде тілдерді оқытуда пайдалану кеңінен таралды. *Мақаланың өзектілігі:* жаһандану дәуірінде тіл үйренуді заманауи шешімдер арқылы жетілдіру – өзекті және перспективалы қадам. Жасанды интеллект арқылы тіл үйренушілердің тілдік деңгейлеріне сәйкес бейімделген оқу жоспарларын жасауға, тиімділікті арттыру мен оқу материалдарын интерактивті түрде ұсынуға, тілдік дағдыларды автоматты түрде бағалауға және мотивацияны арттыруға көмектесетін, қазақ тілінің интеграцияланған платформасының моделін құрастырудың жолдарын қарастыру. *Зерттеудің мақсаты:* қазақ тілін транслингвалды аспектіде оқытуды қамтамасыз етіп, жасанды интеллектің генеративті мүмкіндіктерін пайдалану арқылы тілдік және икемді дағдыларды (soft skills) қатар дамытатын интеграцияланған платформа моделін әзірлеу; осы мақсатта жасанды интеллект негізіндегі қолданыстағы платформаларды талдау, транслингвалды тәсілдің ғылыми-әдістемелік негіздерін айқындау және модельдің архитектурасын жобалау міндеттері қарастырылды. *Зерттеудің жаңалығы:* оңтайлы қолданбаны таңдау үшін жасанды интеллект қолданатын желілік платформаларға талдау жасалып, икемді дағдыларды дамытатын, ана тілін салыстыра отырып (транслингвалды аспектіде) екінші тілді үйренуге арналған платформаның моделі құрастырылып ұсынылды. Зерттеу барысында Course Hero, Gradescope, Cognii AI, Socratic және Praktika AI қолданбаларының тіл үйрету мақсатындағы артықшылықтары мен кемшіліктерін сипаттау, салыстыру әдістері қолдана отырып талданып, Cognii AI және Praktika AI платформаларының білім алушының талаптарын қамтамасыз етуге ыңғайлы екені анықталды. *Зерттеудің практикалық маңызы:* зерттеу нәтижелерін қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытып, тіл үйренушілердің икемді дағдыларын ЖИ көмегімен дамытқысы келетін оқытушыларға және онлайн платформа құрастыратын мамандар мен ізденушілерге көмекші бола алады деп ойлаймыз. Сонымен қатар білім беру жүйесінде ЖИ арқылы тілді дамытуға практикалық жолсілтегіш ретінде қолдана алады. Зерттеу транслингвалды тәсілді жасанды интеллектіге негізделген оқыту платформалары арқылы жүзеге асыруды ұсынады. Бұл тәсіл ана тілі мен үйренетін тілді салыстыра отырып, коммуникативтік, сыни ойлау және эмоциялық интеллект сияқты икемді дағдыларды дамытуға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: жасанды интеллект; икемді дағдылар; тіл үйренушілер; транслингвалды аспект; тіл үйрену қолданбасы**Қаржыландыру көзі:** Мақала AP23487324 «Қазақ тілін түркітілдес студенттерге цифрлық технологиялар негізінде транслингвалды аспектіде оқыту» гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.**Сілтеме жасау үшін:** Оданова С.А., Ибраймова Л.Ә., Молдабаева К.Е. Транслингвизм және жасанды интеллект: икемді дағдыларды (soft skills) дамытудың жаңа мүмкіндіктері. *Tiltanym*, 2025. №3 (99). 74-85-66.DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-74-85>**Сагира Амангелдиевна Оданова¹, Лира Абдилдабековна Ибраймова^{2*}****Карлығаш Ермазыевна Молдабаева³**¹кандидат филологических наук, профессор, Казахский национальный исследовательский
технический университет имени К. Сатпаева, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0003-2939-7198 E-mail: sagira68@mail.ru^{2*} автор-корреспондент, кандидат филологических наук, и.о. доцента,
Казахский национальный женский педагогический университет,
Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-8385-492X E-mail: liraibraymova@gmail.com

³доктор философии (PhD), Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-6785-7848 E-mail: m_karly74@mail.ru

ТРАНСЛИНГВИЗМ И ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ: НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ГИБКИХ НАВЫКОВ (SOFT SKILLS)

Аннотация. В настоящее время искусственный интеллект (ИИ) и обработка естественного языка существенно влияют на развитие современных технологий. ИИ открывает возможности повышения эффективности, экономии времени и оптимизации рабочих процессов в разных сферах. В последние годы применение ИИ в образовании, особенно в обучении языкам, получило широкое распространение. *Актуальность статьи* обусловлена тем, что в эпоху глобализации совершенствование процесса изучения языков с опорой на современные решения является важной и перспективной задачей. Использование ИИ позволяет разрабатывать адаптированные учебные планы по уровням обучающихся, повышать результативность и персонализацию обучения, предоставлять материалы в интерактивной форме, автоматически оценивать языковые навыки и усиливать мотивацию. В работе рассматриваются пути создания модели интегрированной платформы для изучения казахского языка с применением ИИ. *Цель исследования* – разработка интегрированной модели платформы, обеспечивающей одновременное развитие языковых и гибких навыков (soft skills) при обучении казахскому языку в транслингвальном аспекте с использованием генеративных возможностей ИИ; в рамках цели выполнен анализ существующих ИИ-платформ, определены научно-методологические основы транслингвального подхода и спроектирована архитектура предлагаемой модели. *Научная новизна* исследования заключается в анализе сетевых платформ, использующих ИИ для выбора оптимального приложения, а также в разработке и предложении модели платформы, предназначенной для изучения второго языка в транслингвальном аспекте путём развития гибких навыков и сопоставления с родным языком. В ходе исследования выполнен сравнительный анализ преимуществ и ограничений образовательных приложений Course Hero, Gradescope, Cognii AI, Socratic и Praktika AI; установлено, что платформы Cognii AI и Praktika AI наиболее удобны для удовлетворения потребностей обучающихся. *Практическая значимость работы* состоит в том, что результаты могут быть полезны преподавателям казахского языка как второго, а также специалистам и разработчикам онлайн-платформ, использующим ИИ для развития гибких языковых навыков обучающихся, и служить ориентиром при внедрении таких технологий в систему языкового образования. Исследование предлагает реализацию транслингвального подхода через платформы обучения на основе ИИ; такой подход, сопоставляя родной и изучаемый язык, позволяет развивать гибкие навыки, включая коммуникативные способности, критическое мышление и эмоциональный интеллект, и эмпатию.

Ключевые слова: искусственный интеллект; гибкие навыки; изучающие язык; транслингвальный аспект; приложение для изучения языка

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта грантового финансирования AP23487324 «Обучение казахскому языку тюркоязычных студентов в транслингвальном аспекте на основе цифровых технологий».

Для цитирования: Оданова С.А., Ибраимова Л.А., Молдабаева К.Е. Транслингвизм и искусственный интеллект: новые возможности для развития гибких навыков (soft skills). *Tiltanyim*, 2025. №3 (99). С. 74-85. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-74-85>

Sagira Odanova¹, Lira Ibraimova^{2*}, Karlygash Moldabayeva³

¹Candidate of Philological Sciences, Professor, Satbayev University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0003-2939-7198 E-mail: sagira68@mail.ru

^{2*}Corresponding author, Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor,
Kazakh National Women's Teacher Training University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0002-8385-492X E-mail: lirairaymova@gmail.com

³Doctor of Philosophy (PhD), Abai Kazakh National Pedagogical University,
Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-6785-7848 E-mail: m_karly74@mail.ru

TRANSLINGUALISM AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE: NEW OPPORTUNITIES FOR THE DEVELOPMENT OF SOFT SKILLS

Abstract. Currently, artificial intelligence (AI) and natural language processing significantly influence the development of modern technologies. AI offers opportunities to improve efficiency, save time, and optimize work processes across various fields. In recent years, the use of AI in education, particularly in language learning, has become widespread. *The relevance of this study* lies in the fact that, in the era of globalization, improving language learning through modern technological solutions is both important and promising. AI enables the development of adaptive curricula tailored to learners' proficiency levels, enhances learning efficiency, provides interactive educational materials, automates assessment of language skills, and increases motivation. This study explores approaches to developing a model for an integrated platform for learning the Kazakh language using AI. *The aim of the study* is to design an integrated platform model that supports the simultaneous development

of language proficiency and flexible skills (soft skills) when teaching Kazakh in a translingual context using the generative capabilities of AI. To achieve this aim, existing AI-based platforms were analyzed, the scientific and methodological foundations of the translingual approach were defined, and the architecture of the proposed model was designed. *The scientific novelty* of the research lies in analyzing network platforms that utilize AI to identify optimal applications and in developing and proposing a platform model designed for second-language acquisition in a translingual framework by fostering flexible skills and comparing the target language with the native language. The study includes a comparative analysis of the advantages and limitations of educational applications such as Course Hero, Gradescope, Cognii AI, Socratic, and Praktika AI. The findings indicate that Cognii AI and Praktika AI are the most effective for meeting learners' needs. *The practical significance* of the study is that its results may be useful for educators, specialists, and developers of AI-based online platforms and may serve as a guideline for integrating such technologies into language education. The study proposes implementing a translingual approach through AI-based learning platforms, enabling learners to develop communication, critical thinking, and emotional intelligence by comparing the native and target languages.

Keywords: artificial intelligence; flexible skills; language learners; translingual aspect; language learning app

Source of funding: The article was prepared within the framework of the grant-funded project AP23487324 «Teaching the Kazakh Language to Turkic-Speaking Students in a Translingual Aspect Based on Digital Technologies».

For citation: Odanova, S., Ibraimova, L., Moldabayeva, K. Translingualism and Artificial Intelligence: New Opportunities for the Development of Soft Skills. *Tiltany*, 2025. No.3 (99). P. 74-85. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-74-85>

Кіріспе

Қазіргі уақытта жасанды интеллект білім саласының көптеген аспектілерін қарқынды өзгертіп отыр. Мысалы, лингвистика саласында Duolingo, Rosetta Stone, Babbel, Busuu, Hello Talk, Speakly, lingvist сынды IT платформалар әлем тілдерін үйренуде тілдің айтылым, жазылым, оқылым, тыңдалым дағдылары бойынша таптырмас құралға айналып отыр. Дегенмен қазақ тілінің лексикалық, морфологиялық, синтаксистік ерекшеліктерін ескере отырып, қазақ тілін үйрететін желілік бағдарламалар өте аз. Сондықтан да қазақ тілі бизнестің, ғылым мен техниканың тіліне айналып, икемді дағдыларды меңгеру басымдылыққа ие болып тұрған жаһандану дәуірінде жасанды интеллектінің (бұдан кейін ЖИ) икемділік, инклюзивтік, персоналдық және қол жетімділік сияқты мүмкіндіктерін пайдаланып, тілді генеративті жасанды интеллектінің аватарлары бар иммерсивті тіл үйрену қолданбасы арқылы үйретуді қолға алу аса маңызды.

Қазіргі ақпараттық қоғамда адамдар тіл үйрететін әдістемелік кітап түгілі, компьютерге де жүгінуден қалып барады. Тіл үйренушілердің сұранысы арнайы гаджеттерге арналған тіл үйретуші IT бағдарламалар мен қосымшаларға түсіп отыр. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2024 жылғы 15 наурызында өткен ұлттық құрылтайдың «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс» атты үшінші отырысында сөйлеген сөзінде «Тіліміздің қолдану аясын кеңейте түсу мемлекеттік саясаттың басты бағыты болып қала береді. Бұл – біз үшін мызғымас ұстаным» дей келе, тіліміздің тұғырын ешкімді мәжбүрлемей, күнделікті өмірдегі қажеттілікті арттыру арқылы нығайту керек екенін, осы мақсатта «Креативті индустрияның», атап айтқанда, қазіргі заманғы әдіс-тәсілдерді барынша тиімді пайдаланып, ақпараттық технология мүмкіндіктерін толығымен пайдалану керектігін баса айтқан болатын (Қасым-Жомарт Тоқаев, 2024 а). Сондықтан да тіл үйрету үдерісіне жаңашылдық әкелу аса маңызды.

Қазақ тілін оқыту бойынша жинақталған материалдарды және қазақ интернет кеңістігін саралай келе, ақпараттық технологиялар тіл үйренуде, жалпы білім саласында кеңінен қолданыс тауып отырғанын байқауға болады. Қазіргі уақытта қазақ тілін үйретуге бағытталған 11 онлайн қосымша жұмыс істеп тұр (<https://sknews.kz/news/view/kazak-tilin-uyrenuge-arnalghan-11-onlayn-kyral>). Ақпараттық ғасырда бұл тым аз. Көп жағдайда тіл үйрету үдерісі кейде қалыпты, бірізді тәсілдермен шектеліп қалады, бұл тіл үйренушілердің мотивациясын төмендетіп, тілді тиімді меңгеруге кедергі келтіреді. Жасанды интеллект технологияларын қолдану тіл үйренушілердің оқу үдерісін жақсартуға, оқу материалының қолжетімділігін арттыруға және әр оқушының жеке ерекшеліктеріне бейімделген оқытуды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар қазіргі заман талабына сай икемді дағдылар, яғни коммуникация, топта жұмыс істеу, эмоционалды интеллект және сыни ойлау дағдылары да өте маңызды. Осы дағдыларды қазақ тілін үйрету үдерісіне кіріктіру тілді тек академиялық мақсатта ғана емес, шынайы өмірде қолдануға дайындықты күшейтеді.

Ұсынылған мақалада жасанды интеллект оқытушы арқылы тіл үйренушілердің тілдік деңгейлеріне сәйкес бейімделген оқу жоспарларын жасау, оқу үдерісін жекелендіру, тиімділікті

арттыру және оқу материалдарын интерактивті түрде ұсыну, сондай-ақ тілдік дағдыларды автоматты түрде бағалау мен мотивацияны арттыруға мүмкіндік беретін, қазақ тілін транслингвалды аспектіде өз ана тілімен салыстыра оқытуға негізделген және икемді дағдылардың негізгі түрі болып табылатын коммуникативтік дағдыны, еркін ойын жеткізу мен топпен жұмыс жасау қабілеттерін дамытуды көздейтін ЖИ көмегін пайдаланатын платформаның моделі қарастырылады. Ұсынылған зерттеу транслингвалды тәсілді ЖИ құралдарымен ұштастыра отырып, тіл үйренушінің ана тіліндегі білімін жаңа тілді меңгеруге тірек етеді. Бұл үдеріс барысында студент тек тілдік құзыреттілікті ғана емес, топпен жұмыс, еркін ойды жеткізу, мәдениетаралық коммуникация сияқты *soft skills* дағдыларын қатар дамытады.

Материал және әдістер

Зерттеу білім алушылардың *коммуникативтік дағдыларын қалыптастыруға* және тұлғалық қасиеттерін жетілдіруге бағытталды. Атап айтқанда, *эмоционалды интеллект, сыни тұрғыдан ойлау, өзіндік сенімділік, икемділік пен өзгерістерге ашықтық* сияқты қасиеттерді дамыту жолдары қарастырылды. Сонымен бірге *пікірлер қақтығысын реттеу, кәсіби және жеке байланыстарды құру, өзінің және әріптесінің эмоцияларын түсіну, ақпаратты талдау және негізделген қорытынды жасау* сияқты икемді дағдылардың құрамдас элементтерін қалыптастыру стратегиялары талданды.

Сонымен қатар білім алушыларға қазақ тілін оқытудың *трансмәдени әдіс-тәсілдері* қарастырылды. *Геймификация элементтерін* қолдану арқылы тіл үйренуге деген қызығушылықты арттыру және тілді жүйелі түрде меңгеруге ынталандыру жолдары талданды. Зерттеу барысында *сандық технологиялар негізіндегі инновациялық оқыту жүйелері*, атап айтқанда, *генеративті жасанды интеллекті аватарлары бар иммерсивті тіл үйрену платформаларының мүмкіндіктері* жан-жақты зерделенді.

Транслингвалды әдісті жасанды интеллект арқылы жүзеге асыру білім алушыларды *күрделі жағдаяттарға (симуляциялар, диалогтер, геймификация элементтері)* белсенді қатыстыруды көздейді. Мұндай әдіс оқушылардан өз ойын бейімдеуді, *топтық талқылауларға қатысуды, шешім қабылдауды* талап етеді. Осы процестердің барлығы *soft skills*-тің негізгі құрамдас бөліктерін дамытуға ықпал етеді.

Мақалада икемді дағдылар негізінде тілді транслингвалды аспектіде оқытудың әлемдік және отандық теорияларын *саралау*, ЖИ-ге негізделген ресурстарды *топтастыру, сипаттау, салыстыру, модельдеу* әдістері қолданылды.

Әдебиетке шолу

Қазақ тілінің қолданыс аясының кеңейіп, күнделікті қарым-қатынас тілінен білім, ғылым, экономика және техника тіліне айнала бастады, сондықтан тілді оқыту барысында тіл үйренушілердің қазақ тілінде кәсіби коммуникацияға қатысып, нарықтық бәсекелестікке сай келіп, жеке тұлға ретінде қалыптасып, қазақша ойлап, еркін сөйлеу дағдыларын дамыту бүгінгі таңдағы филологтар мен педагогтердің міндеті. Осы мақсатта еліміздің ғалымдарының тілді үйрету бойынша еңбектері жарыққа шығып, желі арқылы тіл үйрету платформалары даярланды. Қазақ тілін оқытуға арналған дәстүрлі платформалар негізінен тілдік материалдарды меңгертуге бағытталса, қазіргі кезеңде тіл үйренушінің тек лексика-грамматикалық білімін ғана емес, сонымен бірге оны нақты қарым-қатынаста қолдану қабілетін қалыптастыру өзекті болып отыр. Бұл міндетті жүзеге асыру үшін тілдерді оқытудың жаңа әдіснамалық ұстанымдары қажет. Солардың бірі – транслингвалды тәсіл, ол тіл үйренушіге ана тілі мен үйреніп жатқан тілін салыстыра отырып, шынайы қарым-қатынаста икемді пайдалануға мүмкіндік береді.

Екінші тілді үйренуге арналған транслингвалды тәсіл бір тіл негізінде оқытуды емес, тілдердің табиғатының өзара байланысын мойындай отырып, әр түрлі тілдің контекстінде ойды жеткізуге көмек береді. «Транслингвалдылық» көптілді ресурстарды әдейі қолданатын әдіс ретінде де қарастырылады (Brinkschulte және т.б., 2018). Транслингвизмді Li Wei және Wing Yee «шекарасыз тіл үйрену» ретінде қарастырып, лингвистикалық және мәдени шекараларды жоятын «трансдисциплинарлық модель» ұсынған (Li Wei, Wing Yee, 2018). Anderson транслингвалдылықты екінші тілді үйренудің табиғи процесімен байланыстырады (Anderson, 2017). Біздің зерттеуде осы көзқарастар ЖИ құралдарымен интеграцияланып, транслингвалдылық тек әдіс емес, *soft skills* дамыту тетігі ретінде қарастырылады. Бұл тұрғыдан алғанда, біз ұсынған

модель CLIL (Content and Language Integrated Learning) моделімен ортақ негізге ие: екі тілдің салыстырылуы мен пәнаралық мазмұн интеграциясы арқылы танымдық және әлеуметтік дағдыларды қатар дамыту.

Транслингвалды әдісті қолдана отырып, тәжірибе жасаған шетелдік зерттеулер көп. Мысалы, Sitong Wang транслингвалды әдісті жазылым әрекетінде қолданудың тиімділігін көрсеткен (Sitong Wang, 2022). Хиан Сук пен М. Пачеро сырттан келген студенттердің қарым-қатынас кезінде сөздердің дұрыс айтылуына мән бере отырып, мағынасын түсіне (ресурстарды кодтау) алатындығын және грамматикадан бас тартуға болатындығын жазған (Hyun-Sook Kang, Mark Barba Pacheco, 2020: 12). Алайда транслингвалды аспектіде оқытуда екінші тіл мен өз ана тілін салыстыру кезінде грамматикалық ортақ ұқсастықтар ескеріледі. Әсіресе түркі тілді білім алушылардың ортақ тарихи байланысы, тілдік, мәдени ұқсастығы бар болғандықтан, дәл осы әдісті қолдану аса тиімді деп есептейміз.

Транслингвалды оқытуда кездесетін «тілдің пиджинденуі», тілдік нормадан ауытқу сияқты кереғар пікірлерді жоққа шығаруға болмайды. Бірақ бұның алдын алатын лексика-грамматикалық тапсырмаларды көбейту («дрилинг»), лингвомәдениеттанымдық, лингвоелтанымдық тапсырмаларды практикалық сабақтарға енгізу арқылы жеңуге болатындығын жазған (Куриленко, 2020).

Студенттер әртүрлі тілдік, мәдени және нәсілдік ортадан шыққанымен, олар басқалармен транслингвалды қарым-қатынас арқылы басқа адамдардың тілі мен мәдениетін түсіне алады. K.Nurcahyoko студенттердің қытай тілі мен ағылшын, батыс мәдениетін сыни және шығармашылық байланыстыра алатынын жаза келе, бұл «мәдени сезімталдық мен түсінісуді» қалыптастыруға ықпал етуі мүмкін», – дейді (Nurcahyoko, 2016: 15). Транслингвалды аспектіде тілді оқытудың негізгі мақсаты – өзге тілде сенімді сөйлеп, еркін қарым-қатынас жасай алуға баулу. Сондықтан студенттің икемді дағдыларын дамыту, соның ішінде коммуникативтік дағдыларын, топ ішінде жұмыс жасау, өзіне сенімді болу, сыни ойлау дағдыларын қатар дамытуды қажет етеді.

Білім алушыға тіл арқылы икемді дағдыларын дамыту нәтижелі болмақ. Себебі икемді дағдыларды дамыту жеке тұлғаның мансаптық өсуіне тікелей ықпал етеді. Сондықтан тіл үйренушінің бойында эмоционалды интеллектіні қалыптастыру да маңызды. Эмоционалды интеллект, сыни тұрғыдан ойлау, өзіне деген сенімділік, икемділік пен өзгерістерге ашықтық, пікірлер қақтығысын реттеу сияқты тұлғалық қасиеттерін дамыта отырып, кәсіби және жеке байланыстарды құру, өзінің және әріптесінің эмоцияларын түсіну, ақпаратты талдау және негізделген қорытынды жасау, өзін-өзі бағалау арқылы ұжымның салауатты қарым-қатынастарын сақтау сияқты қабілеттерін қалыптастырып, еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігін арттырады (Yermakov, Amantai, 2021: 42-50).

Күнделікті қарапайым жағдаяттарда базалық деңгейдегі білім алушыға тіл қолданудағы сенімділігін арттыратын негізгі базалық сөз тіркестері мен грамматикалық құрылымдарды меңгерту үшін викториналар және рөлдік ойындар сияқты геймификация элементтері тіл үйренуді қызықты және өнімді етеді. Ортаңғы деңгейде тіл үйренушілерге контекстте тілді үйренуге мүмкіндік беретін іскерлік кездесулер немесе күнделікті диалогтар сияқты сценарийлерді ұсыну арқылы коммуникативтік дағдылары тереңдетіліп, диалогтік сөйлеу дағдылары дамытылып, пікірталасқа ат салысуға қызығушылықтары арттырылады. Жоғары деңгейде білім алушылардың сыни тұрғыдан ойлау және ойын құрылымдау қабілеттерін дамытуға және жұрт алдында сөйлеу мәдениетін қалыптастыруға бағытталған күрделі, өзекті әрі қызықты тақырыптар кешені ұсынылып, тақырыпты дұрыс талқылауларына назар аударылады. Геймификация элементтері әлемге танымал ағылшын тілін үйрететін платформалардың барлығында бар және тіл үйретудің қарапайым деңгейінен бастап, ең жоғарғы деңгейіне дейін барады.

Әрбір тіл өз халқының қайталанбас мәдени және тарихи ерекшеліктерін көрсетеді. Қазақ тілін оның мәдени контекстін ескермей үйрету түсінбеушілікке әкелуі мүмкін. Көптеген сөздер мен сөз тіркестерінің түп тамыры қазақ халқының салт-дәстүрінде, әдет-ғұрпында, тарихында жатыр. Зерттеуде ұсынылатын тақырыптық топтамалардағы мәдени контекст студенттердің білімін толықтырып қана қоймайды, сонымен қатар қазіргі көптілді әлемде үлкен маңызға ие боп отырған тиімді қарым-қатынас пен мәдениетаралық түсіністікке жағдай жасайды. Сонымен қатар тіл мен мәдениетті оқу қазіргі жаһандану жағдайында қазақ жастары үшін әсіресе маңызды мәселе,

себебі, ол өзінің түп тамырын танып білуге және өзінің ұлттық мәдени мұрамен сабақтастығын пайымдауға ықпалын тигізеді. Сондықтан да әр деңгейдің тапсырмалар топтамасы ұлттық мәдениет пен құндылықтарға негізделіп құрастырылады. Тіл үйренушінің өз мәдениеті мен үйреніп жатқан тілінің мәдениетін салыстыруы, одан ұқсастық табуы тіл үйренуге деген қызығушылығын арттырып, тілдік ортада оңай коммуникацияға түсуіне септігін тигізеді. Мәдени ерекшеліктерді ғана емес, грамматикалық (дыбыс, сөз, буын т.б. ұқсастық) ұқсастықтарды іздеу – бұл тілді транслингвалды аспектіде оқытудың негізгі ерекшелігі.

Тіл саясатын тиімді іске асыру, оның ішінде көпшілікке тілдерді оқыту процесінің қолжетімдігін қамтамасыз ету мақсатында Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Тіл саясаты комитетінің тапсырысымен әзірленген «Tilmedia.kz», «Balatili.kz», «Tilqural.kz», «Abai.institute», «Termincom.kz», «Emle.kz», «Sozdikqor.kz», «Qazcorpor.kz», «Qazgrammar», «Qujat.kz», «Atau.kz», «Qazlatyn.kz» электрондық ресурстары жұмыс істейді. Бұл ресурстар – сабақтар, бейнероликтер, мәтіндер, сөздік, оқулықтардан тұратын интуитивті іздеу жүйесі мен ыңғайлы навигация жүйесі бар онлайн платформалар. Жоғарыда аталған отандық ресурстар көбіне контент жеткізуші рөлінде, яғни content-delivery model деңгейінде қалып отыр. Ал біздің зерттеу ұсынып отырған платформа – interactive immersive model, яғни виртуалды аватар-оқытушы мен транслингвалды тәсіл негізінде білім алушының белсенді әрекетін талап ететін, soft skills дамытатын модель.

Бернард Марр мен Матт Вардтың пайымдауынша, тілді оқытуда генеративті аватарларды және иммерсивті технологияны пайдалану өзара әрекеттесу мен тәжірибе үшін жаңа көкжиектерді ашады (Marr, Ward, 2017), себебі бұл тәсіл шынайы қарым-қатынас жағдайларын имитациялауға мүмкіндік береді, бұл табиғи тілді меңгеруге ықпал етеді, сонымен қоса жасанды интеллектті пайдалану кезінде оқу бағдарламасы білім алушының жеке қажеттіліктеріне бейімделеді (Рахметова, 2012: 227).

Геймификация туралы Thurairasu еңбегінде ол мотивацияны арттыратын құрал ретінде қарастырылса (Thurairasu, 2022), біздің моделімізде геймификация элементтері self-determination theory қағидатымен ұштасып, студенттің ішкі уәжін арттыруға бағытталған (Deci, Ryan, 2000). Бұл тәсіл қазақ тілін үйретуде бұрынғы дәстүрлі қайталау жаттығуларынан артық: өйткені студент тек тілдік форма емес, өз ойын еркін жеткізуге дағдыланады.

Осы себептен де тіл үйренушінің икемді дағдыларын дамытуды көздейтін әрі қазақ тілін транслингвалды аспектіде үйретуге бағытталған генеративті жасанды интеллектті аватарлары бар иммерсивті тіл үйрену қолданбасында ұсынылатын геймификация элементтері тіл үйренушіге еркіндік атмосферасын қалыптастырып, коммуникацияға түсу кезінде қате жіберу қорқынышын азайтып, сенімділігін арттырады.

Нәтижелер және талқылау

Зерттеу барысында отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріндегі тілдерді оқытуға арналған бағдарламаларға шолу жасалды. Үйретудің озық технологиялары зерделеніп, білім алушылардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру жолдары айқындалды. Сонымен қатар генеративті жасанды интеллект аватарлары бар иммерсивті тіл үйрену қолданбасы негізінде қазақ тілін оқытудың қазақстандық моделін ұсыну жолдары қарастырылды. Бұл мақсатта теориялық талдау, сипаттау және салыстыру әдістері қолданылды. Нәтижесінде білім беру саласында қолданылатын бес желілік бағдарлама таңдалып, олардың білім беру үдерісіндегі артықшылықтары мен кемшіліктері, Soft skills-ке әсері және пайдалану көрсеткіші сияқты критерийлер бойынша талдау жасалды.

Кесте 1 – Білім беру мақсатында қолданылатын желілік бағдарламалар
Таблица 1 – Сетевые программы, используемые в образовательных целях
Table 1 – Network-based Programs used for Educational Purposes

Платформа	Артықшылығы	Soft skills-ке әсері	Пайдалану көрсеткіші
Course Hero	Құжаттардың кең кітапханасы; репетиторлық қызмет; өзіндік оқуға ыңғайлы; кешенді ресурстар	Өз бетінше іздену, академиялық өзіндік жұмыс дағдысын дамыту	Нақты дерек жоқ

Кесте 1 жалғасы / Продолжение Таблицы 1 / Continuation of Table 1

Gradescope	Бағалауды автоматтандырады; уақытты үнемдейді; объективтілік пен дәйектілікті қамтамасыз етеді	Жылдам кері байланыс арқылы өзін-өзі жетілдіру; әділ бағалау мәдениеті	Нақты дерек жоқ
Cognii AI	Жекелендірілген оқыту; интерактивтілік; сыни ойлауды дамытуға бағытталған; ашық сұрақтарға назар аударады	Сыни тұрғыдан ойлау; дәлелді пікір айту; инклюзивтілік	1 млн+ қолданушы (ресми сайт дерегі бойынша)
Socratic (Google)	Жылдам жауаптар мен түсіндірмелер; пәндердің кең қамтылуы; интерактивті құралдар	Өзіндік ізденіс; ақпаратты құрылымдау; өзіндік білім алу дағдысы	Нақты дерек жоқ, бірақ әлем бойынша кең қолданылады
Praktika AI	Нақты өмірлік симуляциялар; аватар-оқытушы; ойын элементтері; жылдам кері байланыс	Коммуникативтік дағдылар; мәдениетаралық қарым-қатынас; өзіндік сенімділік	Нақты дерек жоқ (жылдам өсіп келе жатқан стартап)

Тілді үйренуде жасанды интеллекті қолданудың әлемдік тәжірибесі сараланып, соның негізінде оқу материалдарын генерациялайтын, грамматикалық, лексикалық құрылымға негізделген, нақты кері байланыс беретін, виртуалды сөйлесу агентін, интерактивті сабақтарды, ойын элементтерін қамтитын платформалар таңдалып, нәтижесінде Course Hero, Gradescope, Cognii AI, Socratic және Praktika AI (<https://www.unite.ai/ru/10-best-ai-tools-for-education/>) платформаларына шолу жасалды.

ЖИ негізінде құрастырылған оқытушылар мен студенттерге арналған желілік бағдарлама – Course Hero. Бұл онлайн білім беру платформасы білім алушылардың өз беттерімен білім қорларын толықтыруына мүмкіндік беретін, сонымен қоса оқулықтар, оқу құралдары және студенттерге арналған сарапшылық көмекті қоса алғанда, көптеген оқу материалдарын ұсынады. Жалпы, білім қоры – бұл құрылымдалған ақпараттық ресурс, ол әр түрлі форматтағы деректерді қамти алады және нақты тапсырмаларды шешу үшін қолданылады. Чат-боттар үшін білім қоры олардың «ақпараттық орталығы» қызметін атқарады. Ол чат-ботқа пайдаланушының сұрақтарына жауап беру немесе белгілі бір әрекет жасау үшін қажетті деректер мен білімді қамтамасыз етеді (Dahiya, 2017: 158-161).

Платформаның артықшыларына кешенді ресурстарға қолжетімділік, репетиторлық қызметтер және икемділік жатады. Course Hero құжаттардың кең кітапханасын ұсынып қана қоймайды, сонымен қатар сынып жазбалары, оқу нұсқаулықтары мен сынаққа дайындық материалдары қамтылады.

Платформаны қолдану барысында білім алушының ЖИ-мен жұмыс істейтін құралдарға қол жеткізу мүмкіндігі артады, платформа математикалық есептерге арналған қадамдық шешімдер ұсынып, студенттерге күрделі тақырыптарды түсінуге көмектеседі. Платформада ұсынылған ақпараттың сенімділігіне кей жағдайда күмән туындауы мүмкін, сондықтан, қолданбас бұрын ақпаратты анықтап алу керек болады.

Студенттердің білімін бағалауға мүмкіндік беретін ЖИ Gradescope машиналық бағалау мен ЖИ негізінде бағалауды жеңілдетіп, уақыт үнемдейді. Артықшылықтарына баға қою тиімділігі, дәйектілік және объективтілік, өлшемділік, кері байланыс жылдамдығы, қайталанатын тапсырмаларды автоматтандыру жатады.

Gradescope деректердің үлкен көлемін қамтитын, әсіресе көп таңдаулы тесттер мен математикалық есептерге арналған бағалау тапсырмаларын орындауда ЖИ қолданады. Бұл мұғалімдердің баға қоюға кететін уақытын айтарлықтай қысқартып, оқытуға және оқушылардың өзара әрекеттестігіне көбірек көңіл бөлуге мүмкіндік береді. ЖИ негізіндегі бағалау барлық студенттер арасында дәйекті және объективті бағалауды қамтамасыз ете отырып, кодтау

тапсырмалары, эсселер немесе субъективті жауаптарды бағалау кезінде әділдікті сақтауға көмектеседі (Marr, Ward, 2019: 351). ЖИ жүздеген, тіпті мыңдаған студенттері бар үлкен сыныптар мен курстардағы бағалауды тиімді басқара алатындықтан, онлайн курстар мен жаппай лекциялар ұсынатын білім беру мекемелері үшін ерекше маңызды.

ЖИ студенттерге осал тұстарын анықтауға көмектесе отырып, жылдам кері байланыс бере алады, дер кезінде берілген кері байланыс студенттерге материал әлі есінде тұрған кезде мәселелерді шешуге мүмкіндік беру арқылы оқу нәтижелерін жақсартыады. ЖИ тез әрі тұрақты түрде баға қоя алғанымен, эссе немесе жобаға негізделген бағалау сияқты күрделі немесе шығармашылық тапсырмаларды толық немесе дәл бағаламауы мүмкін. Жасанды интеллект белгілі бір тапсырмаларды орындауға құрастырылғанымен, оқу деректерінен ауытқыған, әдеттен тыс, немесе жоғары креативті студент жауаптарын өңдеуде қиындықтарға тап болуы мүмкін, сонымен қоса бағалау үшін ЖИ-ге шамадан тыс сену тәлімгердің білім алушының жұмысын егжей-тегжейлі тексермей, тек шолып шығуына әкелуі мүмкін. Жалпы тәлімгерлер, агенттер және ЖИ негізіндегі робот тіл үйренуде маңызды рөл атқарады, әсіресе тілдік тәжірибе мен қарым-қатынас жасауға бағытталған дағдыларды дамытуда пайдалы және нақты уақыт режимінде оқушылардың айтылымын бағалап, қателерді көрсетеді және оларды түзету жолдарын ұсынады (Bao, 2019: 28-40).

Cognii AI – жекелендірілген оқыту тәжірибесін ұсыну және қолдау көрсету арқылы білім беруді жақсартуға арналған коммуникативтік дағдыларды дамытуға бағытталған ЖИ платформасы. Бағдарламаның білім алуғағы дербестік, интерактивтілік және тартымдылық, сыни тұрғыдан ойлауды дамытудағы мүмкіндік, ауқымдылық сияқты артықшылықтары мен білім алу барысындағы эмоционалды аспектінің жетіспеушілігі, техникалық қиындықтар сияқты осал тұстары анықталды.

Cognii әр студенттің қарқыны мен оқу стиліне бейімделіп, кері байланыс пен нұсқаулықты қамтамасыз етіп, білім сапасын арттыруға қол жеткізуге көмектесе отырып, сабаққа қатысу мен материалды түсіну сапасын арттырады. Интерактивті тапсырмалар кешені коммуникативтік дағдыларды дамыта отырып, инклюзивті оқу элементтерін имитациялай отырып, білім алу үдерісін тартымды етеді.

Бағдарлама ауқымды аудиторияға бағытталып, онлайн курстар мен қашықтықтан білім беру үшін қолайлылық тудырады. Ашық сұрақтарға назар аудара отырып, Cognii студенттерді сыни тұрғыдан ойлауға дағдыландырып, материал негізінде ой қорытуға ынталандырады.

Екі платформаны салыстырсақ, практика AI-дың диалогтік симуляциялары транслингвалды әдіспен ұштастырылғанда студент шынайы қарым-қатынасқа түсіп, коммуникативтік дағдыларын дамытады. Cognii AI сыни тұрғыдан ойлау мен дәлелді пікір білдіруді талап етіп, тіл үйренушінің soft skills-ін жетілдіреді. Осылайша транслингвизм – ЖИ – soft skills ұштағаны бір модельде тоғысады.

Socratic – бұл студенттерге сұрақтардың кең ауқымы бойынша жауаптар, түсініктемелер және ресурстар беру арқылы оқуға көмектесуге арналған ЖИ-мен жұмыс істейтін қолданба, білім беруді қолжетімді ету үшін табиғи тілді өңдеуді және машиналық оқытуды пайдаланады. Оның білім беру мақсатына жетудегі артықшылықтарына қол жетімділік және ыңғайлылық, жылдам жауаптар мен түсіндірмелер, пәнді терең қамту мүмкіндігі, интерактивті оқыту, ал кемшілігіне кері байланыстың болмауын жатқызуға болады.

Socratic әртүрлі пәндер бойынша сұрақтарға жылдам, егжей-тегжейлі жауаптар беріп, математика, жаратылыстану, әдебиет және әлеуметтік пәндер бойынша тақырыптардың кең ауқымын қамтиды. Диаграммалар мен қадамдық нұсқаулықтар сияқты көрнекі құралдарды қамти отырып, түсіну мен есте сақтауды жақсартып, білім берудің интерактивтілігін жоғарылатады.

Қолданба студенттерге өз бетінше ізденуге және шешімдерді табуға мүмкіндік беру арқылы, өздігінен білім алу әдетін дамытады. Студенттердің сұрақ қою үшін дауысты пайдалана алу мүмкіндігі, платформаны пайдаланушыға ыңғайлы етіп, жас ерекшеліктеріне қарамастан білім алуға мүмкіндік туғызады.

Socratic сенімді білім беру платформаларынан алынған ақпараттар мен ресурстарды біріктіріп, студенттердің нақты әрі сенімді ақпарат алуын қамтамасыз етеді, дегенмен ақпараттың қолжетімділігі білім алушының сыни ойлауы мен мәселені шешу дағдыларының қалыптасуына

нұқсан келтіруі мүмкін, сонымен қоса, кері байланыс механизмінің болмауы білім алушының материалды түсіну деңгейін анықтауда қиындықтар тудыруы мүмкін.

Praktika ЖИ – білім беруге, әсіресе интерактивті симуляциялар мен өмірден алынған нақты ситуациялар арқылы тіл үйренуге және коммуникативтік дағдыларды дамытуға арналған сұхбаттық AI платформасы.

Praktika ЖИ білім алушыға имитацияланған нақты әлем сценарийлеріндегі дағдыларды тәжірибеде қолдануға мүмкіндік береді, аватар оқытушымен сұхбат білім алу үдерісін анағұрлым қызықты етіп, коммуникативтік дағдының дамуына әсер етеді.

Жеке тұлғаны қалыптастыруға ықпал ететін коммуникативтік және икемді дағдыларды дамытуға бағытталған, имитацияланған өзара әрекеттесуге негізделген білім кешені платформаны тартымды етіп көрсетеді. Ол білім алушының ынтасын арттырып, жылдам кері байланыс алуға мүмкіндік береді. Дегенмен, бағдарламаға шамадан тыс сенім арту, жұмсақ дағдыларды қалыптастыру үшін маңызды саналатын эмоционалды интеллектінің төмендеуіне әкелуі мүмкін.

Course Hero, Gradescope, Cognii AI, Socratic және Praktika AI платформаларының салыстырмалы талдауы жүргізілді. Платформалардың қолдану мақсаты, артықшылықтары, кемшіліктері және білім беру процесіндегі қолданыс бағыттары анықталып, жіктеу негізінде оңтайлы бағдарлама таңдалды.

Course Hero негізінен жазбалар, нұсқаулықтар және өткен емтихан құжаттары сияқты оқу материалдарының кең репозиторийін ұсынатын «ресурстық хаб» ретінде қызмет етеді. Оның артықшылығы: студенттерге бұрыннан бар ресурстарға қол жеткізуді қамтамасыз ету арқылы өздігінен оқуға мүмкіндік береді. Бағдарлама тәуелсіз білім алушылар үшін қосымша оқу құралы ретінде өте қолайлы, бірақ жекелендірілген немесе интерактивті білім беру талаптарын қанағаттандырмайды.

Gradescope кері байланысты қамтамасыз етуге бағытталған, бағалау үдерісін жылдамдатып, объективтілікті қамтамасыз ететін, әсіресе сандық немесе құрылымдық тапсырмалар үшін тиімді болса, Cognii AI сыни ойлауға және жекелендірілген білім беруге ықпал ететін интерактивті оқыту платформасы ретінде ерекшеленеді, егжей-тегжейлі кері байланыс береді және оқушының қажеттіліктеріне бейімделе отырып, сыни тұрғыдан ойлау мен инклюзивті оқытуды ілгерілетуге бағытталған.

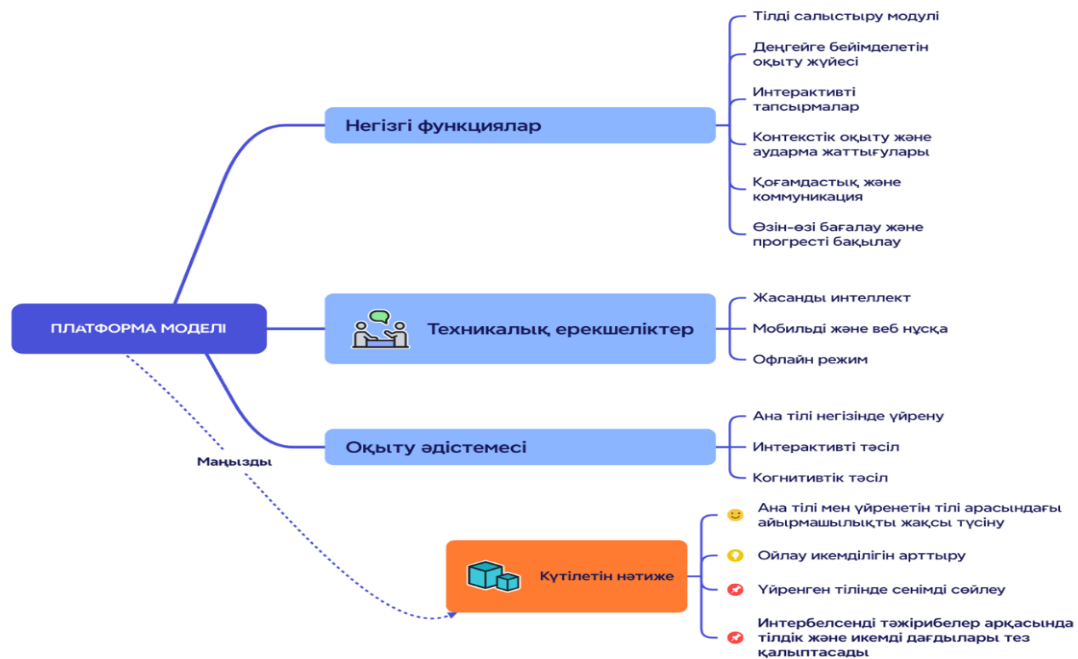
Google ұсынған Socratic – бұл тақырыптардың кең ауқымы үшін жылдам жауаптар мен қадамдық түсініктемелер беретін мобильді интеллект. Уақытын үнемдеуге тырысатын білім алушылар үшін қарапайым әрі қолжетімді тамаша ресурс. Praktika AI иммерсивті оқытуда, әсіресе тілді меңгеруде нақты өмірдегі ситуацияларды модельдей отырып, коммуникативтік дағдыларды дамытуға бағытталған аватар оқытушысы бар, ойын элементтері мен кері байланысты қамтитын платформа.

Жоғарыда сипатталған ЖИ платформаларын негізге ала отырып, екінші тілді үйренушінің икемді дағдыларын дамытатын және өз тілі мен үйренетін тілін салыстыра отырып, тілді оңтайлы үйренуіне көмектесетін платформаның моделін ұсынамыз (Сурет 1).

Ұсынылып отырған модель тіл үйренушілердің икемді дағдыларын дамыту арқылы тілді табиғи жолмен және терең түсінуіне көмектеседі. Атқаратын қызметі үлкен үш модульге жіктелді. Тілді салыстыру модулінде тіл үйренуші ана тілі мен үйренетін тілінің грамматикалық, лексикалық, фонетикалық ерекшеліктерін салыстырады. Кейбір қиын грамматикалық құрылымдардың түсіндірмесі беріледі. Пайдаланушыға екі тілді ортақ және ерекшеленетін тұстарын интерактивті тапсырмалармен көрсетеді. Тіл үйренушінің деңгейі бастапқы тест арқылы анықталып, соның негізінде оқыту барысында материалдар күрделендіріліп немесе жеңілдетіліп ұсынылады. ЖИ көмегімен тіл үйренушінің жеке оқу жоспары құрылады.

Интерактивті тапсырмаларға әлемдік стандарттарға негізделген тапсырма түрлері, атап айтқанда: грамматикалық жаттығулар, сөздік ойындар, диалог құру, ана тіліне сүйене отырып, жаңа сөздерді ассоциациялау әдістері, дауысты тану технологиясы арқылы айтылым дағдысын тексеру қарастырылған. Сонымен қатар бір мәтінді екі тілде оқыту, салыстыру, аударма жасау, қате аударылған жерлерді көрсетіп, түсініктеме беру функцияларын қосу аса тиімді. Платформада тіл үйренушілерге бір-бірімен байланыс жасап, бірігіп ойын ойнауға, тапсырмаларды бірге шешуге болады. Оқытушы аватарды пайдалану арқылы жасанды қарым-қатынас орнатып, тіл

үйренушінің өзге тілде сөйлеудегі ұялу мен қысылу сезімдерін жеңуіне ықпал етеді. Қоғамдастық арқылы үйреніп жатқан тілінде сөйлейтін адамдармен қарым-қатынас жасайтын болса, тілді тезірек үйренуге септігі тиеді.

Сурет 1 – Икемді дағдыларды дамыта отырып, тілді транслингвалды аспектіде меңгертетін ЖИ-дің жалпылама моделі

Рисунок 1 – Обобщённая модель ИИ для овладения языком в транслингвальном аспекте через развитие гибких навыков

Figure 1 – Generalized Model of AI for Language Acquisition in a Translingual Aspect through the Development of Flexible Skills

Ұсынылып отырған платформа моделі зерттеудің бастапқы кезеңінде әзірленген концептуалдық жоба болып табылады. Модельдің басты мақсаты – қазақ тілін транслингвалды аспектіде үйрету процесінде жасанды интеллектің генеративті мүмкіндіктерін пайдалану арқылы тілдік дағдылармен қатар икемді дағдыларды (soft skills) дамытуға бағытталған интеграцияланған жүйені ұсыну.

Модельдің ғылыми жаңалығы үш негізгі қырынан көрінеді:

1. Транслингвалды тәсілді жасанды интеллектімен үйлестіру – ана тілін салыстыруға негізделген оқыту, виртуалды ортада аватар-оқытушымен интерактивті әрекеттесу арқылы жүзеге асады;

2. Жеке оқу траекториясын қалыптастыру – ЖИ негізінде тіл үйренушінің деңгейін автоматты түрде анықтап, материалды күрделендіру немесе жеңілдету мүмкіндігі қамтамасыз етіледі;

3. Soft skills дамытуды кіріктіру – модель тіл үйренушінің тек тілдік құзыреттілігін ғана емес, сонымен қатар коммуникативтік, сыни тұрғыдан ойлау, мәдениетаралық қарым-қатынас дағдыларын жетілдіруді көздейді.

Практикалық маңыздылығы тек қолданыстағы қосымшаларды шолумен шектелмейді. Платформа Cognii AI мен Praktika AI артықшылықтарын үйлестіре отырып, виртуалды тілдік орта құруды, аватар-оқытушы көмегімен сөйлеу тәжірибесін қалыптастыруды, геймификация элементтері арқылы мотивацияны арттыруды мақсат етеді. Бұл әдіс тіл үйренушіге қателесуден қорықпай, табиғи түрде қарым-қатынасқа еркін түсуге мүмкіндік береді.

Қорытынды

Жүргізілген талдау нәтижесінде жасанды интеллектке негізделген білім беру платформаларының ерекшеліктері айқындалды. Course Hero қосымшасы негізінен білім қорына

қолжетімділікті қамтамасыз етсе, Gradescope автоматтандырылған бағалау мен кері байланыс арқылы оқыту процесін жеңілдететіні анықталды. Cognii AI студенттердің сыни тұрғыдан ойлау қабілетін дамытып, жекелендірілген оқытуға мүмкіндік береді. Praktika AI коммуникативтік дағдыларды жетілдіруде және транслингвалды тәсілді қолдануда тиімді болып шықты. Ал Socratic ақпаратқа жедел қол жеткізу арқылы білім алушының өзіндік ізденіс дағдыларын қолдайды.

Осы платформаларды салыстырмалы талдау нәтижесінде, Cognii AI – сыни ойлауды дамытуға, Praktika AI – коммуникативтік дағдыларды жетілдіруге ең қолайлы құралдар екендігі анықталды.

Зерттеу барысында қазақ тілін екінші тіл ретінде үйретуге арналған, транслингвалды аспектіде жұмыс істейтін, икемді дағдыларды дамытуға бағытталған ЖИ-ге негізделген жаңа платформаның теориялық моделі ұсынылды. Бұл модельдің ерекшелігі – ана тілі мен меңгеріліп жатқан тілді салыстыруға негізделген тапсырмалар, өзін-өзі бағалау мен прогресті бақылау жүйесі, офлайн режим мүмкіндігі және аватар-оқытушымен иммерсивті өзара әрекет ету.

Сонымен, зерттеу нәтижесінде мынадай қорытындылар жасалды:

1. Тілді ЖИ арқылы оқытуда транслингвалды тәсіл soft skills (коммуникация, сыни ойлау, эмоциялық интеллект) дамытуға ықпал етеді;
2. ЖИ платформаларының салыстырмалы талдауы Cognii AI мен Praktika AI-дың тиімділігін айқындап берді;
3. Қазақ тілін үйретуге арналған жаңа үлгілік модельдің ғылыми-әдістемелік негіздері жасалды.

Бұл жұмыс әзірге теориялық сипатта. Келесі кезеңде модельді эмпирикалық негізде бағалау жоспарланып отыр. Пилоттық зерттеу барысында статистикалық деректер жиналып, модельдің тиімділігі тәжірибелік тұрғыдан айқындалмақ.

Әдебиеттер

Десять лучших инструментов ИИ для образования (январь 2025 г.) // Unite.ai. – URL: <https://www.unite.ai/ru/10-best-ai-tools-for-education/> (қаралған күні: 25.08.2024).

Куриленко В.Б., Бирюкова Ю.Н., Цотова Д. Транслингвальный подход в обучении иностранным языкам: сущность, специфика, лингводидактический потенциал // Технологии, образование, наука: стратегия прорыва Сборник научных трудов по материалам международной научно-практической конференции г. Белгород, 6 марта 2020. – С. 55.

Қазақ тілін үйренуге арналған 11 онлайн құрал // SKnews.kz. – URL: <https://sknews.kz/news/view/kazak-tilin-uyrenuge-arnalghan-11-onlayn-kural> (қаралған күні: 25.08.2024).

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың ұлттық құрылтайдың «Адал адам – Адал еңбек – Адал табыс» атты үшінші отырысында сөйлеген сөзі. – URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-ulttyk-kuryltaydyn-adal-adam-adal-enbek-adal-tabys-atty-ushinshi-otyrysynda-soylegen-sozi-1525727> (қаралған күні: 25.08.2024).

Рахметова Р.С. Қазақ тілін деңгейлік оқытудың ғылыми-методологиялық негіздері. – Алматы, 2012. – 227 б.

Anderson, J. Reimagining English language learners from a translanguaging perspective. *ELT Journal*. 2017. Published by Oxford University Press: <https://doi.org/10.1093/elt/ccx029>.

Bao, M. Can home use of speech-enabled artificial intelligence mitigate foreign language anxiety – Investigation of a concept. *Arab World English Journal Special Issue on CALL*. 2019. No.5. P. 28-40.

Brinkschulte, Melanie, Grieshammer, Ella, Stoian, Monica-Elena. Translanguaging Academic Writing at Internationalised Universities: Learning From Scholars. *Journal of Academic Writing*. Vol. 8. No.2. 2018. P. 150-160.

Hyun-Sook, Kang, Mark Barba, Pacheco. Translanguaging competence and study abroad: shifts in sojourners' approaches to second language learning. *Language and Education*. 2020. P. 425-439.

Li Wei, Wing Yee (Jennifer) Ho. Language Learning Sans Frontiers: A Translanguaging View. *Annual Review of Applied Linguistics*, 38. 2018. P. 33-59. <https://doi.org/10.1017/S0267190518000053>.

Marr, B., Ward, M. Artificial intelligence in practice: how 50 successful companies used artificial intelligence to solve problems. Communication tool: chatbot. *International Journal of Computer Science and Engineering*. 2019. Vol. 5. No.5. P. 8-12.

Nurcahyoko, K. Cultural snapshot: Fostering crosscultural understanding through cultural projects. *International Journal of Education (IJE)*. 2016. Vol. 4. № 4. P. 29-37.

Ryan, R.M., Deci, E.L. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychologist*, 2000. 55(1), 68-78. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.68>.

Sitong, Wang. Exploring the translanguaging approach to English as a foreign language writing in China. *International Journal of Education (IJE)* Vol.10, No.3, 2022. <https://doi.org/10.5121/ije.2022.10302>

Vanitha, Thuraiarasu. Gamification-Based Learning as the future of language learning. *European Journal of Humanities*

and Social Sciences. 2022. Vol. 2. No.6. P. 62-69. <http://dx.doi.org/10.24018/ejsocial.2022.2.6.353>.

Yermakov, D.S., Amantai, Zh.A. Soft skills models. Modern education and soft skills. Education Policy. 2021. No.4. P. 42-50.

References

Anderson, J. (2017) Reimagining English language learners from a translangual perspective. ELT Journal. Published by Oxford University Press: <https://doi.org/10.1093/elt/ccx029>. (in English)

Bao, M. (2019) Can home use of speech-enabled artificial intelligence mitigate foreign language anxiety – Investigation of a concept. Arab World English Journal Special Issue on CALL. No.5. P. 28-40. (in English)

Brinkschulte, Melanie, Grieshammer, Ella, Stoian, Monica-Elena. (2018) Translangual Academic Writing at Internationalised Universities: Learning From Scholars. Journal of Academic Writing. Vol. 8. No.2. P. 150-160. (in English)

Desjat' luchshih instrumentov II dlja obrazovaniya (Janvar' 2025 g.). Unite.ai. – URL: <https://www.unite.ai/ru/10-best-ai-tools-for-education/> (qaralgan kuni: 17.01.2025). [Top Ten AI Tools for Education (January 2025). Unite.ai. – URL: <https://www.unite.ai/ru/10-best-ai-tools-for-education/> (date of request: 08/25/2024).] (in Russian)

Hyun-Sook, Kang, Mark Barba, Pacheco. (2020) Translangual competence and study abroad: shifts in sojourners' approaches to second language learning. Language and Education. P. 425-439. (in English)

Kurilenko, V.B., Birjukova, Ju.N., Cotova, D. (2020) Translingval'nyj podhod v obuchenii inostrannyh jazykam: sushhnost', specifika, lingvodidakticheskij potencial. Tehnologii, obrazovanie, nauka: strategija proryva. Sbornik nauchnyh trudov po materialam Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. Belgorod, 6 marta 2020. S. 55. [Kurilenko, V.B., Biryukova, Yu.N., Tsotova, D. (2020) Translangual approach in teaching foreign languages: essence, specificity, linguistic and didactic potential. Technologies, education, science: a breakthrough strategy Collection of scientific papers based on the materials of the International Scientific and Practical Conference Belgorod, March 6, 2020. P. 55.] (in Russian)

Li Wei, Wing Yee (Jennifer), Ho. (2018) Language Learning Sans Frontiers: A Translanguaging View. Annual Review of Applied Linguistics, 38. P. 33-59. doi: 10.1017/S0267190518000053. (in English)

Marr, B., Ward, M. (2019) Artificial intelligence in practice: how 50 successful companies used artificial intelligence to solve problems. Communication tool: chatbot. International Journal of Computer Science and Engineering. Vol. 5. No.5. P. 8-12. (in English)

Memleket basshysy Qasym-Zhomart Toqaevtyng ulttyq quryltajdyng «Adal adam – Adal engbek – Adal tabys» atty ushinshi otyrysında soylegen sozi. URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-qasym-zhomart-toqaevtyng-ulttyq-quryltajdyng-adal-adam-adal-engbek-adal-tabys-atty-ushinshi-otyrysında-soylegen-sozi-1525727> (qaralgan kuni: 25.08.2024). [Speech of the head of state Kassym-Zhomart Tokayev at the third meeting of the National Kurultai "Honest man – Honest labor – Honest success". URL: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-qasym-zhomart-toqaevtyng-ulttyq-quryltajdyng-adal-adam-adal-engbek-adal-tabys-atty-ushinshi-otyrysında-soylegen-sozi-1525727> (review date: 25.08.2024).] (in Kazakh)

Nurcahyoko, K. (2016) Cultural snapshot: Fostering crosscultural understanding through cultural projects. International Journal of Education (IJE). Vol. 4. No.4. P. 29-37. (in English)

Qazaq tilin ujrenuge arnalgan 11 onlajn qural. SKnews.kz. – URL: <https://sknews.kz/news/view/kazak-tilin-yyrenuge-arnalgan-11-onlajn-kyral> (qaralgan kuni: 25.08.2024). [11 online tools for learning the Kazakh language. SKnews.kz. - URL: <https://sknews.kz/news/view/kazak-tilin-yyrenuge-arnalgan-11-onlajn-kyral> (review date: 25.08.2024).] (in Kazakh)

Rahmetova, R.S. (2012) Qazaq tilin denggejlik oqytudyng gylymi-metodologijalyq negizderi. Almaty, 2012. 227 b. [Rahmetova, R.S. (2012) Scientific and methodological foundations of level teaching of the Kazakh language. Almaty, 227 p.] (in Kazakh)

Ryan, R.M., Deci, E.L. (2000) Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. American Psychologist, 55(1), 68-78. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.68>. (in English)

Sitong, Wang. (2022) Exploring the translangual approach to English as a foreign language writing in China. International Journal of Education (IJE) Vol. 10. No.3. <https://doi.org/10.5121/ije.2022.10302>. (in English)

Vanitha, Thurairasu. (2022) Gamification-Based Learning as the future of language learning. European Journal of Humanities and Social Sciences. Vol. 2. No.6. P. 62-69. <http://dx.doi.org/10.24018/ejsocial.2022.2.6.353>. (in English)

Yermakov, D.S., Amantai, Zh.A. (2021) Soft skills models. Modern education and soft skills. Education Policy. No.4. P. 42-50. (in English)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 14.02.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 20.09.2025.

Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн / Available online: 30.09.2025.

Жайна Бағашарқызы Саткенова¹, Гүлмира Баянжанқызы Мадиева^{2*}¹филология ғылымдарының кандидаты, доцент,

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,

ORCID: 0000-0001-7842-0978 E-mail: jaina1978@mail.ru

^{2*}автор-корреспондент, филология ғылымдарының докторы, профессор,

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,

ORCID: 0000-0003-3198-0024 E-mail: gmadi@kaznu.kz

**АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ БЕЛГІЛЕНІМІН ТҮЗУДЕ
САТЫЛЫ-КЕШЕНДІ ТАЛДАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІ**

Аңдатпа. Мақалада Абай өлеңдерінің морфологиялық белгіленімін түзуде сатылы кешенді талдау технологиясының орны мен қызметі қарастырылады. Абай Құнанбайұлының «Құлақтан кіріп бойды алар» өлеңі құрамындағы сөздердің морфологиялық ерекшелігіне сатылы-кешенді талдау жасалады. Аталған мақсатқа қол жеткізу үшін төмендегідей зерттеу міндеттері қойылады: сатылы құрылым арқылы талдау жасаудың ерекшеліктері сараланады. Абай өлеңдеріне морфологиялық талдау жасаудың ерекшеліктері сөз етіледі. Сатылы-кешенді талдау технологиясының білім алушыларға қазақ тілінің дыбыс құрамын, сөз құрамын, грамматикалық құрылысын, әдеби тіл нормасын үйретіп, дұрыс сөйлеу, сауатты жазу дағдысын қалыптастыруға бағытталатындығы сөз етіледі. Абай Құнанбайұлының бір шумақ өлеңі беріледі. Өлең құрамындағы *көңілім* – сөзіне төл технология негізінде талдау жасау ерекшеліктері қарастырылады. *Көңілім* сөзінің құрамы анықталып, сөзге тән морфологиялық ерекшеліктер қамтылады. Негізгі және дара түбірге тән анықтамалар беріледі. Берілген сөздің жалпы және категориялық грамматикалық мағыналары сатылы-кешенді талдау технологиясы көмегімен айқындалады. Өлеңнің бір тармағына ықшамдау тәсілі арқылы талдау жасаудың ерекшелігі арнайы сызба арқылы көрсетіледі. Абай өлеңдеріне цифрлық өңдеу жасаудың қажеттілігі сөз етіледі. Абай шығармаларын заманауи технология көмегімен зерттеу, талдау, өңдеу, статистикалық мәліметтерді алуға зор мүмкіндік жасалады. Абай өлеңдерін корпустық технология көмегімен модельдеудің ерекшеліктері қарастырылады.

Тірек сөздер: Ұлттық корпус; корпустық лингвистика; Абай өлеңдері; морфологиялық белгіленім; тілдік талдау; сатылы-кешенді талдау технологиясы

Қаржыландыру көзі: Мақала BR21882334 «Қазақ поэтикалық корпусы эзирлемесі: Абай өлеңдерінің морфологиялық және поэтикалық белгіленімі» БНҚ бағдарламасы негізінде орындалды.

Сілтеме жасау үшін: Саткенова Ж.Б., Мадиева Г.Б. Абай өлеңдерінің морфологиялық белгіленімін түзуде сатылы-кешенді талдау технологиясының қызметі. *Tiltanyam*, 2025. №3 (99). 86-95-бб.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-86-95>**Жайна Бағашаровна Саткенова¹, Гүлмира Баянжановна Мадиева^{2*}**¹кандидат филологических наук, доцент,

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,

ORCID: 0000-0001-7842-0978 E-mail: jaina1978@mail.ru

^{2*}автор-корреспондент, доктор филологических наук, профессор,

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,

ORCID: 0000-0003-3198-0024 E-mail: gmadi@kaznu.kz

**РОЛЬ ТЕХНОЛОГИИ ПОЭТАПНОГО КОМПЛЕКСНОГО АНАЛИЗА
В ПОСТРОЕНИИ МОРФОЛОГИЧЕСКОЙ РАЗМЕТКИ СТИХОТВОРЕНИЙ АБАЯ**

Аннотация. В статье рассматриваются роль и функции технологии поэтапного комплексного анализа при составлении морфологической разметки стихов Абая. В статье проводится поэтапный комплексный анализ морфологических особенностей слов в стихотворении Абая Кунанбаева «Құлақтан кіріп бойды алар» (Проникая в душу через слух). Для достижения данной цели ставятся следующие задачи исследования: анализируются особенности анализа по поэтапной структуре. Также рассматриваются особенности морфологического анализа стихов Абая с применением метода «упрощения». Отмечается, что технология поэтапного комплексного анализа направлена на формирование у обучающихся навыков правильного произношения, грамотного письма, усвоения звукового и словесного состава казахского языка, грамматического строя и норм литературного языка. Приводится отрывок стихотворения Абая Кунанбаева. Рассматриваются особенности анализа слова *көңілім* (мое настроение) в стихотворении на основе авторской технологии. Определяется состав слова *көңілім*, освещаются морфологические

особенности, характерные для этого слова. Даются определения, характерные для основного и единственного корня. Общие и категориальные грамматические значения данного слова определяются с помощью технологии ступенчатого комплексного анализа. Особенности анализа стихотворения методом сложения до одностишия показаны на специальной схеме. Обсуждается необходимость цифровой обработки стихотворений Абая. Современные технологии открывают широкие возможности для изучения, анализа, обработки произведений Абая и получения статистических данных. Отмечается значимость наследия Абая в пополнении Национального корпуса казахского языка, а также рассматриваются особенности моделирования его стихов с помощью корпусных технологий.

Ключевые слова: Национальный корпус; корпусная лингвистика; стихи Абая; морфологическая разметка; языковой анализ; технология поэтапного комплексного анализа

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта грантового финансирования BR21882334 «Казахский поэтический корпус: морфологическая и поэтическая разметка стихов Абая».

Для цитирования: Саткенова Ж.Б., Мадиева Г.Б. Роль технологии поэтапного комплексного анализа в построении морфологической разметки стихотворений Абая. *Tiltanyim*, 2025. №3 (99). С. 86-95. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-86-95>

Zhaina Satkenova¹, Gulmira Madiyeva^{2*}

¹Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-7842-0978 E-mail: jaina1978@mail.ru

^{2*}Corresponding author, Doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0003-3198-0024 E-mail: gmadi@kaznu.kz

THE ROLE OF THE TECHNOLOGY OF STEP-BY-STEP COMPLEX ANALYSIS IN THE CONSTRUCTION OF MORPHOLOGICAL MARKUP OF ABAI'S POEMS

Abstract. The article discusses the role and functions of the technology of step-by-step complex analysis in the compilation of morphological markup of Abai's poems. The article provides a step-by-step comprehensive analysis of the morphological features of the words in Abai Kunanbayev's poem “Құлақтан кіріп бойды алар” (Penetrating the soul through hearing). To achieve this goal, the following research objectives are set: the features of the step-by-step structure analysis are analyzed. The features of the morphological analysis of Abai's poems using the “simplification” method are also considered. It is noted that the technology of step-by-step complex analysis is aimed at the formation of students' skills in correct pronunciation, literate writing, assimilation of the sound and verbal composition of the Kazakh language, grammatical structure and norms of the literary language. An excerpt from Abai Kunanbayev's poem is presented. The special features of the analysis of the word “my mood” in the poem based on the author's technology are considered. The composition of the word “my mood” is determined, the morphological features characteristic of this word are highlighted. Definitions characteristic of the main and single root are given. General and categorical grammatical meanings of this word are determined using the technology of step-by-step complex analysis. The features of the analysis of the poem by the method of addition to a monostich are shown in a special diagram. The necessity of digital processing of Abai's poems is discussed. Modern technologies open up wide opportunities for studying, analyzing, processing Abai's works and obtaining statistical data. The importance of Abai's legacy in replenishing the National Corpus of the Kazakh language is noted, and the features of modeling his poems using corpus technologies are considered.

Keywords: National Corpus; corpus linguistics; Abai's poems; morphological markup; linguistic analysis; step-by-step complex analysis technology

Source of funding: The article was prepared within the framework of the grant financing project BR21882334 “Kazakh poetic corpus development: morphological and poetic designation of Abai's poems”.

For citation: Satkenova, Zh., Madiyeva, G. The Role of the Technology of Step-by-step Complex Analysis in the Construction of Morphological Markup of Abai's Poems. *Tiltanyim*, 2025. No.3 (99). P. 86-95. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-86-95>

Кіріспе

Ұлт мүддесін айқындауда Абай мұрасының орны бөлек. Қазіргі жаһандану кезеңінің талабына сәйкес Абай мұрасын корпуслық технология көмегімен модельдеп, қоғам қажеттілігіне жарату қажет. Абай тілінің кіші корпусын түзіп, келешек ұрпаққа ұсыну аса өзекті мәселенің бірі. Абай өлеңдері арқылы қазақ поэтикалық мәтіндер корпусын толықтырып, оның дамуына үлес қосамыз. Бұл арқылы Абай мұрасы туралы ақпаратты табу, Абай шығармаларын зерттеу, талдау, өңдеу, статистикалық мәліметтерді алуға зор мүмкіндік туады. Абай мұрасын қазақ тілінің ұлттық корпусына енгізу үшін тіл білімінде қыруар шаруалар атқарылуда. А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты мен әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті ұжымы осы бағытта бірнеше жобалармен жұмыс жасап келеді. Соның бірі – «Қазақ поэтикалық корпусы әзірлемесі: Абай өлеңдерінің морфологиялық және поэтикалық белгіленімі» БНҚ жобасы. Бұл жоба мемлекет

басшысы Қ.К. Тоқаевтың ұлттық құндылықты қолдау мақсатындағы идеяларынан бастау алады.

Поэтикалық корпус поэтикалық мәтіндерді автоматты талдау, сақтау және зерттеу мақсатында құрылады. Бұл ресурстар цифрлық филологияда, корпуслық лингвистикада, стилистикада және әдебиеттануда маңызды рөл атқарады. Поэтикалық корпус поэтикалық тілдің ерекшелігіне, метрикалық құрылымына және рифмаға байланысты мәтіндік корпусстардан өзгешеленіп тұрады. Поэтикалық корпуста өлең құрылымына метрика, рифма, строфика, синтаксистік талдау жасалады. Поэтикалық мәтіннің стилистикалық және лексика-грамматикалық ерекшелігіне зерттеу жүргізу арқылы жиілік модельдері анықталады. Поэтикалық мәтін авторының тілі, стилі, көркем дүниетанымы, бағыты, дәуірі қамтылады. Заман табалына сәйкес поэтикалық корпуста нейрожелілер мен ИИ-ді қолдану арқылы поэзия генерациясына, жанрлар мен авторларды автоматты тануға, цифрландыру және сирек кездесетін поэтикалық мәтіндерге қол жеткізу негізінде мәдени мұраны сақтауға зор мүмкіндік туады.

Қазіргі уақытта «Қазақ поэтикалық корпусын дамыту: Абай өлеңдерінің морфологиялық және поэтикалық белгіленімі» жобасы шеңберінде (№ BR21882334 грант) поэтикалық корпус (<http://corpora.kz/>) әзірленді. Зерттеу объектісі – қазақтың көрнекті ақыны Абай Құнанбайұлының шығармашылығына негізделген шағын поэтикалық корпус. Жоба аясында ақын өлеңдеріне морфологиялық және поэтикалық белгіленім жасалып, осы ақпаратты сақтау және өңдеу үшін цифрлық дерекқор әзірленеді. Абай өлеңдерінің құрылымдалған және жан-жақты түсіндірілген шағын поэтикалық корпусын құру арқылы ақын өлеңдерінің морфологиясы мен поэтикалық құрылымына талдау жасалады. Нейрожелілер мен NLP (Natural Language Processing) әдістерін дамыту поэтикалық корпусстарды, сондай-ақ жалпы ұлттық корпусстарды құру үшін белгілеуді автоматтандыру, мәтіндерді, оның ішінде поэзияны генерациялау, стилистикалық атрибуция жасау сияқты жаңа мүмкіндіктерге жол ашады.

Тілші ғалым, профессор А. Жұбанов, А. Жаңабековалар корпуслық лингвистика саласына қатысты зерттеулерінде ұлттық корпус түзудің қажеттілігіне тоқталады (Жұбанов, Жаңабекова, 2016). Қазіргі уақытта академиялық сөздік құрастыруда, сөйлеу тілі қолданысын айқындауда, лингвистикалық зерттеулер жүргізуде ұлттық корпус қызметі аса қажет (Пирманова, Жаңабекова, Барменқұлова, 2021). Қазақ ұлттық корпусы теориясы бойынша (А. Жұбанов, Э.Д. Сүлейменова, Б. Қалиев, С. Бизақов, М. Малбақов, Д. Ельдесов, Т.Е. Калдыбеков, А. Жаңабекова, М. Мансурова) зерттеулері, Алматы қазақ тілі корпусы бойынша (Г.Б. Мадиева, Ж.М. Уматова, С. Бектемирова, М. Мамбетова), Абай поэтикасын, Абай шығармаларының тілдік ерекшеліктерін зерттеген (Р.Сыздық, Қ. Жұбанов, З. Ахметов І. Кеңесбаев, Н. Сауранбаев, А. Аманжолов) тұжырымдары басшылыққа алынды.

Абай өлеңдерінің морфологиялық белгіленімін түзуде сатылы кешенді талдау технологиясының орны ерекше. Сатылы кешенді талдау технологиясы – тіл бірліктерінің теориялық мәселелерін сатылы құрылым арқылы үйрететін тұңғыш төл технология. Тілші ғалым А. Байтұрсынұлы идеясына негізделген төл технологияны әдіскер ғалым Н. Оразақынова (Оразақынова, 1997; 2003; 2005; 2006; 2007; 2010) ұсынған болатын.

Ғалым Н. Оразақынова (Оразақынова, 1997) өз зерттеуінде Ж. Аймауытұлының «Ана тілін меңгеру – сөздерді жаттату, олардың жүйесін, өзгеру заңдарын білу ғана емес, тіл үйренумен бірге бала тілдің сансыз көп ұғымдарын, ойларын, сезімдерін, сұлу үлгілерін, ойлау жүйесін ой фәлсәфасын да меңгеру» деген тұжырымын басшылыққа ала отырып, балаға тіл үйретудің сан қырлы аспектісіне тоқталады. Тілдік құрылымдарды меңгертуде балаға қажетті кешенді білімнің берілуіне назар аударады. Үнемі тілді жаттықтыру, дағдыландыру тапсырмаларының жетілдірілуіне ерекше көңіл бөледі. «Әр сабақ, әр пән бір жағынан өзіне хас мақсұтын көздесе, екінші жағынан тіл түзеруге, тіл сабағының міндетін атқаруға тырысу керек. Бала сөйлегенде, жазғанда, тілді дұрыс қолдандыруға – әр оқытушының, әр мектептің міндеті» деген қағидасын негізге ала отырып, тілдік бірліктерді 10 деңгей бойынша талдауды мақсат етеді. Бірінші деңгейде айтылым мен жазылым негізге алынады. Бұл деңгейде ғалым қазақ тілінің жүйесін, А.Байтұрсынұлының ұстанымдарын басшылыққа ала отырып, дыбыспен жаттықтыру әдісін ұстанады. Екінші деңгейде тыңдалым мен айтылымға ерекше көңіл бөлініп, тіл білімінің салалары тірек сызбадағы үлгіге сәйкес ауызша баяндалады. Білім алушылар бір-бірінің жауабын тыңдап, қателіктерін түзетеді. Үшінші деңгейде білім алушылар ауызша талдау арқылы диалогті талдау,

кері талдау түрлерін меңгереді. Төртінші деңгейде шартты белгілермен жұмыс істеуге дағдыланады. Бесінші деңгейде белгісіздікпен өрнектелген таңбаларды ажыратып, дұрыс баяндауды үйренеді. Алтыншы деңгейде сатылай кешенді талдау арқылы меңгерген білімін жатқа жазады. Тапсырма әр білім алушыға беріліп, орфографиялық, пунктуациялық қателердің жіберілмеуі қадағаланады. Жат жазу бір оқу жылында екі рет жүргізіледі. Жетінші деңгейде оқушылар белгілі бір уақыт аралығында дұрыс талдап шығулары керек болады. Талдаулар жүйелі түрде жүргізілсе, білім алушылар 7-15 минут аралығында тіл білімінің барлық саласы бойынша талдап шығады. Сегізінші деңгейде білім алушыларды компьютермен жұмыс істей білуге баулу көзделеді. Тоғызыншы деңгейде тест тапсырмалары беріліп, оқушының білімді қаншалық меңгергені тексеріледі. Оныншы деңгейде оқушыны шығармашылыққа баулу мақсат етіледі (Жұбай, Саткенова, 2023).

Материал және әдістер

Қазақ тілінен алған теориялық білімді тәжірибемен ұштастыру қашан да маңызды. Қазақ тіліндегі ережелерді толық меңгеру үшін үнемі тілдік талдау жасау қажет. Тілші ғалым Сейілбек Исаев (Исаев, 1985) өз еңбектерінде білім алушының білімін тұрақтандыруда, теориялық материалдарды бекітуде тілдік талдаудың орны ерекше екендігін сөз еткен. Сөйлемге фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік талдау жасату арқылы қазақ тілі пәнінен алған теориялық білімдерін тәжірибеде қолдана білу дағдысын қалыптастыруға болады деп есептейді. Білім алушы сөзге фонетикалық талдау жасау арқылы қазақ тіліндегі үндестік заңының маңыздылығын меңгереді, сөздің құрамын ажырату арқылы морфологиялық сипатын, сөз тіркесі мен сөйлем мүшелерінің қызметін талдай отырып, қазақ тілі синтаксисінің өзекті мәселелеріне назар аударады. Түбір мен қосымша ережелерін тек жаттап қана қоймай, оның сөйлем ішіндегі қызметін жан-жақты қарастырады, сөздердің байланысу түрлері мен формаларын ажыратады. Ықпал түрлерін, дыбыстар тіркесімділігін де сөйлемге талдау жасау арқылы айқындайды. Нәтижесінде қазақ тілінің теориясынан алған білімін тәжірибемен байланыстырып, алған білімін шыңдайды, есінде ұзақ сақтайды, білікті маман болып қалыптасады.

«Қазақ тілі» пәні негізінде жасалған төл технология білім алушыларға қазақ тілінің дыбыс құрамын, сөз құрамын, грамматикалық құрылысын, әдеби тіл нормасын үйретіп, дұрыс сөйлеу, сауатты жазу дағдысын қалыптастыруға бағытталды. Әдіскер ғалым Н. Оразақынова (Оразақынова, 1997) ұсынған «сатылай кешенді оқыту» технологиясы тек тіл білімі саласында ғана емес әдебиет, тарих, музыка, т.б. ғылымның барлық салаларында қолдануға болады. «Сатылай кешенді оқыту» технологиясы бойынша дайындалған материалдар ұлттық құндылықтарға негізделген, тілдік бірліктер жүйелі, бірізді беріледі, оқушылар талдау жасау барысында танымдық тұрғыдан да мол акпарат алады, дұрыс жазу, дұрыс сөйлеу қағидаларын толық меңгереді. Білім алушылардың тұлға болып қалыптасуына зор мүмкіндік жасап, ойлау, есте сақтау, қиялдау, елестету қабілеттерін дамытады, зерттеушілік, ізденушілік қасиеттерін шыңдайды.

Сатылы кешенді талдау технологиясы – пән бойынша алған теориялық білімді тәжірибемен ұштастырып бекіту ғана емес, білім алушының танымдық құзыреттілігін ескеретін, жеке тұлға ретінде қалыптасуын мақсат еткен, тілдік материалдарды біртұтас, жан-жақты қарастыруға мүмкіндік беретін әдіс-тәсілдер жобасы. Тілдік талдау түрлерін жан-жақты үйренген білім алушы «теория мен практиканы тең дәрежеде меңгерген», алған білімін жүйелі жеткізе алатын, ойын анық айтатын, нақты, дәлелді тұжырым жасай алатын, өзіндік көзқарасы қалыптасқан, пікірі, өмірлік ұстанымы айқын, рухани құндылықтарды бағалай білетін, ізгі, жан-жақты біліммен қаруланған тұлға ретінде танылады.

Әдебиетке шолу

Тілші ғалымдар теориялық білімді игерудегі тілдік талдаудың қызметіне жан-жақты тоқталып, әдіснамалық негізін ұсынады. Тілші-ғалым С. Исаев «Сөйлемдегі грамматикалық талдаудың тәсілдері» (Исаев, 1985) атты зерттеуінде тілдік талдауды жүргізу әдістемесін ұсынады. Әдіскер ғалым М. Достанов «Қазақ тілі сөздерінің фонетика-лексикалық және грамматикалық ерекшеліктерін қатар талдау әдістері» (Достанов, 1991) атты еңбегінде тілдік талдауды жетілдіру жолдарын қарастырады. Тілдік талдаудың сатылы құрылымдық ерекшеліктерін тірек сызбалар негізінде түсіндіреді. Оқулықтарда дайын мысалдардың берілуіне қарсылық білдіреді. Тілдік

фактілерді талдауда білім алушының ойлануына негіз болатын, қорытынды жасауға итермелейтін мысалдардың болуын талап етеді. Қазақ тілі сөздерінің фонетика-лексикалық және грамматикалық ерекшеліктерін меңгертуде «қарама-қарсы қою» әдісін ұсынады. Білім алушы сөздердің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық ерекшеліктерін қатар салыстыра отырып, ережелерді жүйелі әрі кешенді меңгереді деп есептейді. Әдіскер ғалымдар ұсынған «*белгіліден белгісіздікке қарай табу*» әдісі де білім алушының ережелерді қайталап, білімін бекітуде жоғары қызмет атқарып, ізденушілікке деген дағдысының қалыптасуына негіз болады.

Тілдік талдаудың өзіндік ерекшелігі мен маңыздылығына қатысты зерттеуші-ғалым С.Исаевтың: «Мектепте болсын, жоғары оқу орындарында болсын қазақ тілі пәнінен теориялық материалды жақсы ұғынып, алынған білімді тұрақтандырып, оқушының ол туралы практикалық дағдысын қалыптастырудың бірден-бір жолы – *сөйлем талдау*, өйткені ол талдау арқылы өтілген тілдік құбылысқа байланысты материалды оқушының құр ережені ғана жаттап емес, саналы түрде қабылдап, түсіне алғаны, алған білімін өз бетінше практикада қолдана білу дағдысы байқалады. Егер оқушы сөздің морфологиялық құрамын, яғни сөз қандай бөлшектерден тұра алатынын, сөйлем мүшелерінің анықтамалары мен сұрақтарын ағызып айтып тұрғанымен, сөйлемді дұрыс талдай білмесе, жекелеген сөздердің морфологиялық құрамын (түбірін, қосымшаларын, түрлерін) анық ажырата алмаса, сөйлемдегі сөздердің байланысын дұрыс таба алмай, сөйтіп, сөзге сұрақты дұрыс қоя алмай қалса, олардың ережелерін қанша жақсы білгенімен, оқушының білімі жеткілікті дей алмаймыз. Демек, сөйлемді грамматикалық жағынан дұрыс талдай білу тілдік құбылыстардың мәнін оқушының нақты түсінуімен, грамматикалық дағдысының практикалық жағынан қалыптасуымен байланысты» (Исаев, Бектұров, 2007) деген пікірінің де орынды екендігіне сатылы-кешенді талдау технологиясы негізінде көз жеткізуге болады.

Әдіскер-ғалым Ә. Ермаков те қатар талдаудың қажеттілігін меңзеп, оны «*шендестіре талдау*» деп атайды: «Фонетикалық талдаудың кейбір мәселелерін емлемен және морфологиямен орайластыра, солармен шендестіре жүргізу керек. Оқытуда бұндай тәсілдің екі жақты пайдасы болады: біріншіден, оқушылар емленің әр алуан ерекшеліктеріне жетіле түседі, екіншіден, олар кейбір грамматикалық категориялардың сырын біледі» дей келе, «қазақ тіліндегі көптік жалғауының формасы алты түрлі: *-лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер*. Осылардың ішінде соңғы төртеуі фонетикалық варианттар, ал бұлай болып түрленуі сөздің түбірлік қалпына байланысты болады, яғни сөздің түбірі не жуан, не жіңішке болуымен, не қатаң, не ұяң дыбысқа аяқталуына байланысты қосымшаның басқы дыбысы да құбылып отырады. Бұл заңдылықты морфологиялық материалға негізделген фонетикалық талдау арқылы түсіндіру керек» (Ермаков, 1958) деп түйіндейді.

Нәтижелер және талқылау

Теориялық білімді тәжірибемен ұштастырудың маңыздылығы туралы ең алғаш пікір айтқан ғалым – Ахмет Байтұрсынұлы болатын. «А. Байтұрсынұлының тілтанымдық мұрасы» (Байтұрсынұлы, 2021) атты еңбекте қазақ тілінің фонетикасы, сөз құрамы мен сөз тіркесі, сөйлем мүшелері мен сөйлем түрлеріне қатысты теориялық мәселелерді тәжірибемен қалай ұштастыру керектігі сөз етіледі. Аталған еңбекте тіл дыбыстарының табиғаты, буын түрлері, дыбыс тіркесімділігі, үндестік заңының ерекшеліктері нақты мысалдармен беріліп, білім алушының білімін жан-жақты жетілдіруге жетелейді. Ғалым өз еңбегінде қазақ тілінің теориялық ережелерін жан-жақты түсіндіреді, сатылы білім берудің негізін қалайды. А. Байтұрсынұлы еңбегіндегі «дағдыландыру», «сынау» сатылары – соның айғағы. Қазақ тілінен игерген білімін білім алушы «дағдыландыру» сатысында мәтінмен, жаттығулармен жұмыс жасап, қазақ тілі ережелерін тәжірибемен ұштастырады. Білім алушы «сынау» сатысында тілдік талдау түрлерімен жұмыс жасау арқылы білімін бекітеді. А. Байтұрсынұлының «Оқу құралы» (Байтұрсынұлы, 1991), «Сауат ашқыш» (Байтұрсынұлы, 1924), «Тіл – құрал» (Байтұрсынұлы, 1991) сияқты еңбектерінде қолданылатын әдіс-тәсілдердің маңызы жоғары.

Мысалы, Абай Құнанбайұлының «Құлақтан кіріп бойды алар» өлеңіне морфологиялық талдау жасап көрелік:

Дүние ойдан шығады,
Өзімді өзім ұмытып,
Көңілім әнді ұғады,

Жүрегім бойды жылытып (Абай).

Өлең жолдарында ерекшеленген сөзге төмендегідей сатылы-кешенді талдау жасауға болады (Сызба 1):

Көңілім – сөзіне төл технология негізінде талдау жасау арқылы сөз құрамынан бастап, сөзге тән морфологиялық ерекшеліктерді толық қамтуға болады.

Алғашқы сатыда сөз құрамы айқындалады (*көңіл-ім*).

Екінші сатыда сөздің тұлғалық ерекшелігі, негізгі немесе туынды түбір екендігі ажыратылады.

Үшінші сатыда берілген сөздің дара немесе күрделі түбір бола алатындығы қарастырылады.

Төртінші сатыда сөз құрамындағы лексикалық және грамматикалық мағыналары айқындалады. Біз талдап отырған *көңіл* сөзінің лексикалық мағынасы – «айналадағы ортаға, жаһанға, ғаламға, ақиқатқа, дүниеге назар салумен байланысты, олармен өзара үйлесім табуы нәтижесінде орын алатын қилы құбылысты сіңіріп-қорытатын адам жанының сырлы әлемі».

Көңілім сөзінің грамматикалық мағыналары алтыншы сатыда көрсетіледі. Берілген сөздің алғашқы грамматикалық мағынасы – лексикалық мағынаның жалпылануынан жасалған жалпы грамматикалық мағына – *зат есім*; *екінші грамматикалық мағынасы* – *-ім* 1-жақ жекеше түрдегі тәуелдік жалғауы арқылы берілген категориялық-грамматикалық мағына – *меншіктік мағына*.

Жетінші сатыда талданып отырған сөзге сұрақ қойылып, қай сөз табына жататындығы нақтыланады. Осы сатыда сол сөз табының ережесі беріледі.

Сегізінші сатыда сөз табының мағыналық топтары ажыратылады. Берілген сөздің морфологиялық сипаты толық, жан-жақты, кешенді қарастырылады.

Сызба 1 – «Көңілім» сөзінің морфологиялық ерекшелігі
 Схема 1 – Морфологическая особенность слова «Көңілім»
 Figure 1 – The Morphological Feature of the Word «Көңілім»

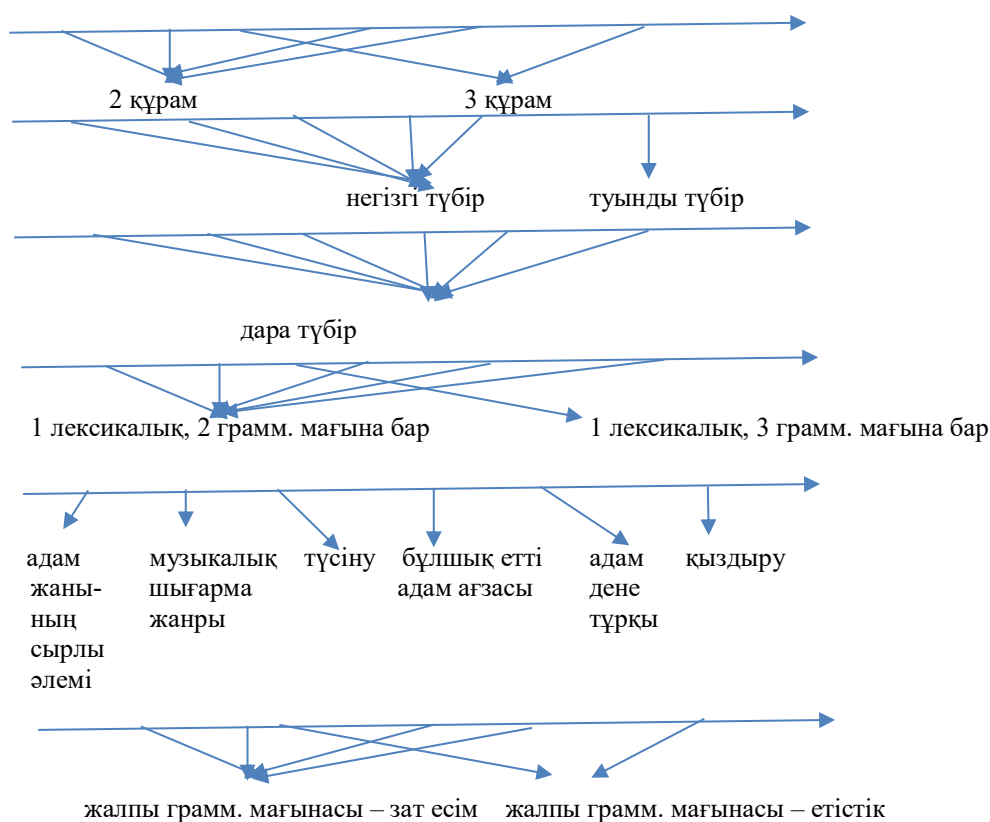
Білім алушы сатылы-кешенді талдау жасау арқылы тілдік фактілерді салыстыруға, айырмашылықтарын, ерекшеліктерін өздігінен табуға дағдыланады. Бұл технология білім алушыларға қазақ тілінің дыбыс құрамы, сөз құрамы, грамматикалық құрылысы, әдеби тіл нормасын үйретіп, дұрыс сөйлеу, сауатты жазу дағдысын қалыптастырды.

А. Байтұрсынұлы өз еңбектерінде тілдік жүйені еркін меңгеруде грамматиканы оқып, түсінудің пайдасы зор екендігін атап өткен. Қазіргі айтылым, жазылым, оқылым дағдыларын «оқу үйрету, жазу үйрету, сөйлеу үйрету» деп атап: «балаға сөйлеуді ешкім үйретпейді, ол сөйлемді болмысынан меңгереді, әуелі ата-анасынан, онан кейін айналасынан үйренеді. Ал оқу мен жазу ондай емес, бұлар айрықша үйретуді керек қылады» дейді (Байтұрсынұлы, 2021).

Сатылы кешенді талдау технологиясы білім беріп, шеберлік, дағды қалыптастырумен қатар білім алушылардың тұлға ретінде қалыптасуына, ойлау, есте сақтау, қиялдау, елестету сияқты қабілеттерінің дамуына да игі ықпал етеді, білімге деген құлшынысын арттырып, ізденушілік, зерттеушілік қабілеттерін шыңдайды.

Әдіскер ғалым Н. Оразахынова ұсынған төл технология негізінде жекелеген сөздердің құрамына ғана талдау жасалынбайды, автор ұсынған «ықшамдау» тәсілі арқылы тұтас сөйлем құрамындағы сөздердің лексика-грамматикалық ерекшеліктеріне сатылап жүйелі талдау жасауға болады. Жоғарыда берілген «*Көңілім әнді ұғады, жүрегім бойды жылытып* (Абай)» тармағындағы сөздердің морфологиялық ерекшелігін «ықшамдау» тәсілінің арнайы сызбасы арқылы талдауға болады (Сызба 2).

Көңілім әнді ұғады, жүрегім бойды жылытып (Абай)

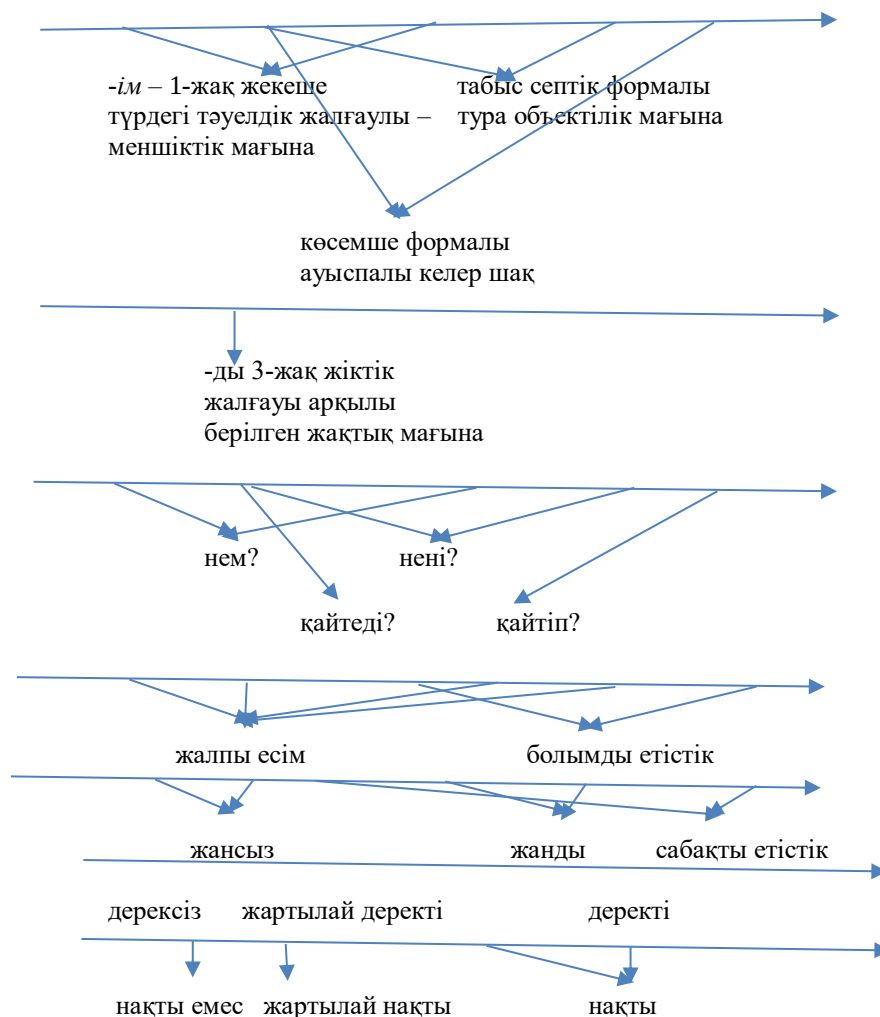

Сызба 2 – «Көңілім әнді ұғады, жүрегім бойды жылытып (Абай)» сөйлемінің морфологиялық ерекшелігі

Схема 2 – Морфологическая особенность предложения «Көңілім әнді ұғады, жүрегім бойды жылытып» (Абай)»

Figure 2 – The Morphological Feature of the Sentence «Көңілім әнді ұғады, жүрегім бойды жылытып (Абай)»

Сызба 2 жалғасы / Продолжение Схемы 2 / Continuation of Figure 2

Алғашқы сатыда сөйлем құрамындағы сөздердің құрамы ажыратылады. Тармақ құрамында алты сөз берілсе, құрамы ұқсас сөздерді арнайы сызба арқылы ықшамдап біріктіруге болады. Сөйлем құрамындағы *көңіл-ім, ән-ді, жүрег-ім, бой-ды* сөздері түбір және жалғаулардан тұратындықтан оларды 2 құрамды, ал *ұғ-а-ды, жылы-т-ып* сөздері үш құрамды сөздер ретінде топтастырылады.

Екінші сатыда сөйлем құрамындағы *жылы-т-ып* туынды түбірінен басқа сөздер негізгі түбір ретінде біріктіріледі. Үшінші сатыда тармақ құрамындағы барлық сөздер дара түбірлі сөздер ретінде ықшамдалады. Төртінші сатыда сөйлем құрамындағы сөздердің лексикалық және грамматикалық мағыналары қарастырылады. Бесінші сатыда әр сөздің лексикалық мағынасы айқындалады. Алтыншы сатыда сөйлем құрамындағы сөздердің жалпы және категориялық-грамматикалық мағыналары ажыратылады. Лексикалық мағынаның жалпылануы арқылы пайда болатын грамматикалық мағына – жалпы грамматикалық мағына деп аталады. Жалпы грамматикалық мағына грамматикалық формасыз-ақ ішкі семантиканың абстракциялануы, жалпылануы арқылы қалыптасады. *Көңілім әнді ұғады, жүрегім бойды жылытып* сөйлемінде зат есімді және етістікті сөздер кездеседі. Зат есімді және етістікті сөздердің грамматикалық категориялары алтыншы сатыда қарастырылады. Категориялық-грамматикалық мағынаның белгілі грамматикалық формалар арқылы берілетіндігіне талдау барысында көз жеткізеді. Сатылы-кешенді талдау технологиясына сәйкес жетінші сатыда әр сөзге сұрақ қойылады. Сегізінші сатыда сөздердің мағыналық топтары айқындалады. Сөйлем құрамындағы әр сөзді жеке-жеке талдағаннан гөрі, сөздерді арнайы сызбалар арқылы ықшамдап талдау білім алушы үшін де өте ыңғайлы.

Қорытынды

Әдіскер ғалым Н. Оразахынова ұсынған төл технологияны Абай өлеңдеріне морфологиялық белгіленім жасауда қолдануға болады. Нәтижесінде ақын өлеңдерінің дыбыс құрамын, сөз құрамын, грамматикалық құрылысын айқындауға мол мүмкіндік жасалады, білім алушыларға әдеби тіл нормасын үйретіп, дұрыс сөйлеу, сауатты жазу дағдысын қалыптастырады, сөйлем құрамындағы сөздердің морфологиялық, грамматикалық ерекшеліктерін жүйелілікпен, бірізділікпен меңгереді. Ұлттық құндылықтарға негізделген әдіс негізінде танымдық тұрғыдан да мол ақпарат алады, дұрыс сөйлеу қағидаларын игереді.

Төл технология саналатын сатылы-кешенді талдау технологиясына жүйелілік, бірізділік тән. Осы ерекшелікті Абай өлеңдерінің морфологиялық белгіленімін жасауда қолдануға болады. Бұл арқылы жеке сөздерді, тұтас сөйлемдердің морфологиялық ерекшелігін кешенді қамтуға мүмкіндік жасалады. Поэтикалық корпустың өлең құрылымын талдау мақсатында жүзеге асатын метрика, рифма, строфика, морфология, синтаксис белгіленімдерін айқындауда, сөз құрамындағы грамматикалық ерекшеліктерді саралауда сатылы-кешенді талдау технологиясының берері көп.

Әдебиеттер

- А. Байтұрсынұлының тілтанымдық мұрасы. – Астана, 2021. – 740 б.
 Байтұрсынұлы А. Сауат ашқыш. Ересектерге әліппе. – Орынбор, 1924. – 114 б.
 Байтұрсынұлы А. Тіл – құрал. Алматы: Жалын, 1991. – 348 б.
 Достанов М.Д. Қазақ тілі сөздерінің фонетика-лексикалық және грамматикалық ерекшеліктерін қатар талдау әдістері. – Алматы, 1991. – 169 б.
 Ермеков Ә. Грамматикалық талдау. Орта және 7 жылдық мектеп мұғалімдеріне көмекші құрал. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік оқу-педагогика баспасы, 1958.
 Жұбай О. Саткенова Ж. Ұлттық білім – ұлттың жасампаздығының негізі // «Отандық тілтаным дамуының құрылымдық, коммуникативтік, антропоэлекттік модустары» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы, 2023. – 128-132-бб.
 Жұбанов А., Жаңабекова А. Корпустық лингвистика (оқу құралы). – Алматы: Қазақ тілі, 2016. – 336 б.
 Исаев С.М. Сөйлемді грамматикалық талдаудың тәсілдері. – Алматы, 1985. – 128 б.
 Исаев С.М., Бектұров Ш.К. Сөйлемдегі грамматикалық талдаудың тәсілдері: әдістемелік құрал. – Алматы: Өнер, 2007. – 76 б.
 Kazakh Language Corpus. [Электрондық ресурс]. URL: <http://kazcorpus.kz/klcweb/en/> (Пайдаланылған күні: 04.03.2025).
 Оразахынова Н. Қазақ тілі сабағында сатылай комплексті талдау жүргізу. – Алматы, 1997. – 64 б.
 Оразахынова Н. Қазақ тілі. – Алматы, 2003. – 174 бет.
 Оразахынова Н. Синтаксистік материалдарды сатылай комплексті талдау. – Алматы, 2005. – 112 б.
 Оразахынова Н. Сатылай комплексті талдау (фонетика, сөзжасам, морфология, лексика, синтаксис). – Алматы: Телеарна, 2006. – 302 б.
 Оразахынова Н. Сатылай кешенді талдау технологиясының ғылыми әдістемелік негіздері. – Алматы: Дайыр, 2007. – 289 б.
 Оразахынова Н. Қазақ тілі: сөз мәдениеті. – Алматы: Мектеп, 2010. – 166 б.
 Пірманова К., Жаңабекова А., Барменқұлова А. Ұлттық корпустарға негізделген лингвистикалық зерттеулер жүргізу // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – №3 (187). – 2021. – 84-85-66.
 Mansurova, M., Madiyeva, G., Aubakirov, S., Yermekov, Zh., Alimzhanov, Ye. Design and Development of Media-Corpus of the Kazakh Language. Computational Collective Intelligence. N.T. Nguyen et al. (Eds.): ICCCI, 2017. Part II. LNAI 10449. P. 509-518.

References

- A. Bajtursynulyning tiltanyndyq murasy. (2021) Astana. 740 b. [A. Baitursynov's linguistic heritage. (2021) Astana. 740 p.] (in Kazakh)
 Bajtursynuly, A. (1924) Sauat ashqysh. Eresekterge alippe. Orynbor. 114 b. [Baitursynuly, A. (1924) Literacy opener. Alphabet for adults. Orenburg, 114 p.] (in Kazakh)
 Bajtursynuly, A. (1991) Til – qural. Almaty, 348 b. [Baitursynuly, A. (1991) Language is a tool. Almaty. 348 p.] (in Kazakh)
 Dostanov, M.D. (1991) Qazaq tili sozderining fonetika-leksikalyq zhane grammatikalyq erekshelekterin qatar taldaу adisteri. Almaty, 169 b. [Dostanov, M.D. (1991) Methods of simultaneous analysis of phonetic-lexical and grammatical features of Kazakh words. Almaty, 169 p.] (in Kazakh)
 Yermekov, A. (1958) Grammatikalyq taldaу. Oрта zhane 7 Zhyldyq mektep mugalimderine komekshi qural. Almaty: Qazaqtyng memlekettik oqu-pedagogika baspasy. [Yermekov, A. (1958) Grammatical analysis. An auxiliary tool for teachers of secondary and 7-year schools. Almaty: Kazakh state educational and pedagogical publishing house.] (in Kazakh)

- Isaev, S.M. (1985) Sojlemdi grammatikalyq taldaudyng tasilderi. Almaty. 128 b. [Isayev, S.M. (1985) Methods of grammatical analysis of a sentence. Almaty. 128 p.] (in Kazakh)
- Isaev, S.M., Bekturov, Sh.K. (2007) Sojlemdegi grammatikalyq taldaudyng tasilderi: adistemelik qural. Almaty: Oner. 76 b. [Isayev, S.M., Bekturov, Sh.K. (2007) Methods of grammatical analysis of a sentence: methodological tool. Almaty: Oner. 76 p.] (in Kazakh)
- Kazakh Language Corpus. [Jelektrondyq resurs]. URL: <http://kazcorpus.kz/klcweb/en/> (Pajdalanylgan kuni: 04.03.2025). (Kazakh Language Corpus [Electronic resource]. URL: <http://kazcorpus.kz/klcweb/en/> (Date of use: 01.03.2024). (in Kazakh)
- Mansurova, M., Madiyeva, G., Aubakirov, S., Yermekov, Z., Alimzhanov, Ye. (2017) Design and Development of Media-Corpus of the Kazakh Language. Computational Collective Intelligence. Part II. P. 509-518. (in English)
- Orazakhynova, N. (1997) Qazaq tili sabagynda satylaj kompleksti taldau zhurgizu. Almaty. 64 b. [Orazakhynova, N. (1997) Conducting sequential complex analysis in the Kazakh language lesson. Almaty. 64 p.] (in Kazakh)
- Orazakhynova, N. (2003) Qazaq tili. Almaty. 174 b. [Orazakhynova, N. (2003) Kazakh language. Almaty. 174 p.] (in Kazakh)
- Orazakhynova, N. (2005) Sintaksistik materialdardy satylaj kompleksti taldau. Almaty. 112 b. [Orazakhynova, N. (2005) Serial complex analysis of syntactic materials. Almaty. 112 p.] (in Kazakh)
- Orazakhynova, N. (2006) Satylaj kompleksti taldau (fonetika, sozhasam, morfologiya, leksika, sintaksis). Almaty: Telearna. 302 b. [Orazakhynova, N. (2006) Serial complex analysis (phonetics, word formation, morphology, vocabulary, syntax). Almaty: Telearna. 302 p.] (in Kazakh)
- Orazakhynova, N. (2007) Satylaj keshendi taldau tehnologijasynyng gylymi adistemelik negizderi. Almaty: Daur. 289 b. [Orazakhynova, N. (2007) Scientific methodological foundations of the technology of sequential complex analysis. Almaty: Daur. 289 p.] (in Kazakh)
- Orazakhynova, N. (2010) Qazaq tili: soz madenieti. Almaty: Mektep. 166 b. [Orazakhynova, N. (2010) Kazakh language: word culture. Almaty: Mektep. 166 p.] (in Kazakh)
- Pirmanova, K., Zhangabekova, A., Barmenqulova, A. (2021) Ulttyq korpustarga negizdelgen lingvistikalyq zertteuler zhurgizu. QazUU Habarshysy. Filologiya serijasy. №3(187). Almaty. B. 84-85. [Pirmanova, K., Zhanabekova, A., Barmenqulova, A. (2021) Conducting linguistic research based on national corpora. Bulletin of KazNU. Series of Philological Sciences. Iss. 3(187). Almaty. P. 84-85.] (in Kazakh)
- Zhubaj, O., Satkenova, Zh. (2023) Ulttyq bilim – ulttyng zhasampazdygynyng negizi. «Otandyq tiltany damuynyng qurylymdyq, kommunikativtik, antropozektik modustary» atty halyqaralyq gylimi-praktikalyq konferenciya materialdary. Almaty. B. 128-132. [Zhubaj, O., Satkenova, Zh. (2023) National education – the basis of the nation's creativity. In Proceedings of the International Scientific and Practical Conference «Structural, Communicative, and Anthropocentric Modes of the Development of National Linguistics». Almaty. P. 128-132.] (in Kazakh)
- Zhubanov, A., Zhangabekova, A. (2016) Korpustyq lingvistika (oqy quraly). Almaty: Qazaq tili. 336 b. [Zhubanov, A., Zhanabekova, A. (2016) Corpus Linguistics (textbook). Almaty: Qazaq tili. 336 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 10.05.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 20.09.2025.

Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн / Available online: 30.09.2025.

© Саткенова Ж.Б., Мадиева Г.Б., 2025

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

Айсәуле Жантемірқызы Аманбаева^{1*}, Олжас Жұмағалиұлы Нұржакыпов²^{1*} автор-корреспондент, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,

ORCID: 0000-0003-4278-7457 E-mail: aisaule@mail.ru

² докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

ORCID: 0009-0004-6063-3288 E-mail: olzhas.nurzhakyp@bk.ru

ҚАЗАҚ СӨЙЛЕНІМ СИНТЕЗІНДЕГІ ПРОСОДИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ОРФОЭПИЯЛЫҚ НОРМА

Андатпа. Мақалада қазақ тілінің сөйленім синтезінің просодикалық және орфоэпиялық норма мәселесі қарастырылды. Қазіргі таңда қазақ тілінің сөйленім синтезін жасау және оны жетілдіру жұмыстарына қажеттілік туындап отыр. Өйткені қазіргі техника мен технологияның және жасанды интеллектің жылдам дамуымен байланысты зерттеулер жүргізіліп жатыр. Мақала сөйленім синтезін жетілдіруге бағытталған, әсіресе дикторлардың орфоэпиялық нормаларды сақтап оқуы мен просодикалық ерекшеліктерін дәл жеткізу мәселелеріне баса назар аударылады. Зерттеуге 62 беттен тұратын 11-сыныптың «Қазақ әдебиеті» оқулығының мәтіні алынды. Мәтін іштей синтагмаға бөлініп ондағы дауыстылардың үндесуі мен дауыссыздардың үйлесімі, түбір мен қосымша аралығындағы және ырғақты топ арасындағы өзгерістер, ассимиляция, диссимиляция, редукция, вариант пен вариация, элизия т.б. қатысты сөздер қарастырылып, орфоэпиялық нормаға сай берілді. Сондай-ақ сөздің орфоэпиялық және просодикалық нормаға сай шынайы синтезделуін қамтамасыз ету үшін сөз ішіндегі және сөздер жігіндегі дыбыстық өзгерістер мен ырғақты топтар арасындағы өзгерістерді сипаттайтын алгоритм әзірленіп, мәтінге просодикалық белгіленім жасалды. Бұл ретте оқулық мәтіні просодикалық тұрғыдан талданып, талдау барысында З.М. Базарбаева ұсынған қазақ тіліне тән сегіз интонация пайдаланылды.

Тірек сөздер: орфоэпиялық норма; интонация; интонация; интонация; редукция; вариант; вариация; элизия**Қаржыландыру көзі:** Мақала BR24993111 «Қазақ тілінің орфоэпиялық нормасы негізінде сөз синтезі жүйесін әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру аясында әзірленді.**Сілтеме жасау үшін:** Аманбаева А.Ж., Нұржакыпов О.Ж. Қазақ сөйленім синтезіндегі просодикалық және орфоэпиялық норма. *Tiltanyam*, 2025. №3 (99). 96-104-бб.DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-96-104>**Айсауле Жантемировна Аманбаева^{1*}, Олжас Жумағалиұлы Нұржакыпов²**^{1*} автор-корреспондент, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор,
Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Казахстан, г.Алматы,

ORCID: 0000-0003-4278-7457 E-mail: aisaule@mail.ru

² докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,

Казахстан, г.Алматы, ORCID: 0009-0004-6063-3288 E-mail: olzhas.nurzhakyp@bk.ru

ПРОСОДИЧЕСКАЯ И ОРФОЭПИЧЕСКАЯ НОРМА В СИНТЕЗЕ КАЗАХСКОЙ РЕЧИ

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы просодической и орфоэпической нормы синтеза речи казахского языка. В настоящее время возникает необходимость разработки и совершенствования синтеза речи казахского языка. Это связано с быстрым развитием современных технологий и искусственного интеллекта, что стимулирует проведение соответствующих исследований. В статье подчеркивается важность и необходимость совершенствования синтеза речи, а также правильного чтения дикторами в соответствии с орфоэпическими нормами и точной передачей просодических особенностей. Для исследования был использован текст учебника «Қазақ әдебиеті» для 11 класса объемом 62 страницы. В тексте исследованы такие фонетические явления, как деление на синтагмы, гармония гласных и согласных, согласование корня и аффикса, изменения между ритмическими группами, ассимиляция, диссимиляция, редукция, вариации и элизия, с соблюдением орфоэпической нормы. Таким образом, статья демонстрирует важность соблюдения орфоэпических и просодических норм при совершенствовании синтеза речи казахского языка. Кроме того, для обеспечения естественного синтеза речи в соответствии с орфоэпическими и просодическими нормами был разработан алгоритм, описывающий звуковые изменения внутри слов, на границах слов и между ритмическими группами, а текст был обозначен просодической разметкой. При этом учебный материал был подвергнут просодическому анализу, в ходе которого были использованы восемь интонаций, характерных для казахского языка и описанных академиком З.М. Базарбаевой.

Ключевые слова: орфоэпическая норма; интонация; интонация; интонация; редукция; вариант; вариация; элизия

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования BR24993111 «Разработка системы синтеза речи на основе орфоэпической нормы казахского языка».

Для цитирования: Аманбаева А.Ж., Нуржакыпов О.Ж. Просодическая и орфоэпическая норма в синтезе казахской речи. *Tiltany*, 2025. №3 (99). С. 96-104. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-96-104>

Aisaule Amanbayeva^{1*}, Olzhas Nurzhakupov²

^{1*}Corresponding author, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,

A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty,

ORCID: 0000-003-4278-7457 E-mail: aaisaule@mail.ru

²Doctoral Student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

ORCID: 0009-0004-6063-3288 E-mail: olzhas.nurzhakupov@bk.ru

PROSODIC AND ORTHOEPIC NORMS IN KAZAKH SPEECH SYNTHESIS

Abstract. The article addresses the issues of prosodic and orthophonic norms in the speech synthesis of the Kazakh language. Currently, there is a growing need to develop and improve speech synthesis for the Kazakh language. This need is linked to the rapid development of modern technologies and artificial intelligence, which has stimulated relevant research. The article emphasizes the importance of improving speech synthesis, as well as the need for accurate reading by announcers in accordance with orthophonic norms and the precise conveyance of prosodic features. For the study, a 62-page text from the 11th-grade “Kazakh Literature” textbook was used. The text examines phonetic phenomena such as segmentation into syntagms, harmony of vowels and consonants, agreement between roots and affixes, changes between rhythmic groups, assimilation, dissimilation, reduction, variation, and elision, all in accordance with orthophonic norms. In addition, to ensure natural speech synthesis in accordance with orthoepic and prosodic norms, an algorithm was developed to describe sound changes within words, at word boundaries, and between rhythmic groups, and the text was annotated with prosodic markup. The educational material was subjected to prosodic analysis, during which eight intonemes characteristic of the Kazakh language and described by academician Z.M. Bazarbaeva were used.

Keywords: orthoepic norm; intonation; intonema; reduction; variant; variation; elision

Source of funding: The article was prepared within the framework of the project of program-targeted financing of the BR24993111 “Developing the speech synthesis system based on the orthoepic norm of the Kazakh language”.

For citation: Amanbayeva, A., Nurzhakupov, O. Prosodic and Orthoepic Norms in Kazakh Speech Synthesis. *Tiltany*, 2025. No.3 (99). P. 96-104. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-96-104>

Кіріспе

Қазіргі техника мен технологияның дамуымен байланысты қазақ тіл білімінде тілді техникаға бейімдеу, яғни қазақ тілін автоматтандыру, техниканың көмегімен адамның сөзін жазып, өңдеу арқылы жасанды интеллект базасын кеңейту, сөз синтезін жүзеге асыру үшін жазылған мәтінді сөйлету қазіргі заман талабына сәйкес қажет болып отыр. Зерттеуге қазақ мәтіндерін сөз синтезі бағдарламасына икемдеу қажеттіліктен туындап отыр. Өйткені сөйленім синтезі – бұл жазылған мәтінді орфоэпиялық және просодикалық жағынан дұрыс дыбыстату, яғни сөйлету болып табылады.

Сөйленім синтезін жасау Х ғасырдан басталған. Алғаш рет XIII ғасырда монах Альберт фон Больштедт және ағылшынның философы Роджер Бэкон адамды сөйлетуге әрекет жасап, адамның басының үлгісін (макет) жасап, оны «сөйлейтін бас» деп атаған. Содан кейінгі сөз синтезін жасауға деген әрекет неміс ғалымы Христиан Кратценштейннің зерттеулерінен бастау алады. Ол адамды сөйлету үшін 5 созылыңқы дауысты дыбыстың моделін жасау керек деген тоқтамға келеді. Олар: а, э, и, о, у. Содан соң 1788 жылы ғалымның зерттеулерінің негізінде адамның ерні мен тілінің моделі жасалып, сол модель арқылы кейбір дыбыстарды айта алатын, акустика-механикалық жағынан жетілдірілген сөйлей алатын мәшине құрастырылып, көпшілікке таныстырылады. Оның дауысы кішкентай 4-5 жастағы баланың дауысымен дыбысталған. Одан кейін де ғалымдардың қызығушылығы оянып, оны жетілдіре түскендігі 1837 жылғы зерттеуші Чарльз Уитстоунның жұмыстарынан байқауға болады. Ғалым дауысты және дауыссыздарды айта алатын машинаны жасап шығарған болса, ал ғалым, австриялық өнертапқыш Джозеф Фабер 1846 жылы сөзді синтездеумен қатар, ән де айта алатын синтезатор жасайды. Әрі қарай ғалымдардың жан-жақты зерттеулерінің арқасында XX ғасырдың соңында ғалым Александр Белл Уитстоун «Сөйлейтін» механикалық машина моделін жасап шығарса, ал XX ғасырда электрондық машина заманы

басталып, ғалымдар дыбыс толқынын шығаратын генераторды қолданып, алгоритмдік модельді құруға әрекет жасай бастайды. 1920 жылы америкалық ірі компанияның инженері Гомер Дадли пернетақтаның көмегімен басқарылатын VOCODER (ағылш. *voice* – дауыс, ағылш. *coder* – кодтаушы) құрылғысын шығарады. Бұл құрылғы радиостанцияларда хабар тарату үшін жасалды. Кейін әртүрлі музыкалық жанрларда қолданыла бастады. Ең алғашқы фраза түрдегі сөйленім синтезаторы жасанды болып шығады. Сонан кейінгі сөйленім синтезаторлары бірте-бірте дамып, яғни тәжірибелер жасау арқылы жасанды сөйленім синтезінен табиғи сөйленім синтезіне бейімделіп жасалды. Сөйтіп Гомер Дадли жасаған VOCODER-дің оңтайлы варианты VODER деген атпен 1939 жылы Нью-Йоркта өткен әлемдік көрмеде көрсетіледі.

1950 жылдың соңына қарай ең алғаш рет есептеуіш техниканың көмегімен сөйленім синтезінің жүйесі жасалып, 1968 жылы «мәтіннен сөйлеуге» синтезаторы құрылды. 1960 жылдың басында сөйленім синтезі акустикалық тұрғыдан зерттеле бастады. 1970 жылдары сөйленім синтезін жетілдіру мақсатында Мәскеуде, Ленинградта, Минск, Таллин ғалымдары бірігіп, форманттық синтезатордың негізінде сөйленім синтезін құруға бар мүмкіндікті пайдаланып, фонемалық-формантты алғашқы синтезаторы Фонемофон-1 құрылғысын жасайды да, ал уақыт өте келе «Фонемофон-3» түрі өндірісте қолданыла бастады.

Ғалымдар автоматтандырылған сөйленім синтезін артикуляторлық және акустикалық синтез тұрғысынан қарастырды. Яғни артикуляторлық синтез дыбыстың ауыз қуысындағы жасалымына байланысты механикалық синтезатор көмегімен жүзеге асса, ал акустикалық синтез әртүрлі электрондық синтезатор көмегімен жасалды. Әрі қарай да сөйленім синтезіне қатысты зерттеулер жүргізіліп, жетіле түседі. Мысалы, 1980 жылдан бастап заманауи техниканың жетістіктеріне байланысты әртүрлі эксперименттік зерттеулер жүргізіле бастады. Жалпы сөйленім синтезінің жүзеге асуы дикторлардың оқыған мәтіндерінің табиғи дыбысталуына және интонациялық жағынан дұрыс оқылуына байланысты болады.

Мақаланың теориялық маңыздылығы қазіргі қазақ сөйленімінің сегментті және суперсегментті фонетика тұрғысынан зерттеліп, қазақ сөзінің орфоэпиясы мен интонациясының жан-жақты зерттелуінде болып отыр. Өйткені қазақ сөзіндегі дауыстылардың үндесімі мен дауыссыздардың үйлесуі, редукция, асимилиция, диссимилиция т.б. қазақ сөзінің орфоэпиялық нормасын бір ізге түсіруге септігін тигізеді. Қазақ сөйленім синтезі табиғи қалпын сақтап, шынайы дыбыстауы, яғни орфоэпиялық нормасын сақтауы үшін оның ережелері беріледі.

Мақаланың практикалық маңыздылығы сөйленім синтезін жүзеге асыратын ғалымдар мен бағдарламашы мамандардың зерттеулеріне көмек болады. Сөйленім синтезіне қатысты зерттеулер қазіргі техника мен технологияның дамуымен байланысты жасанды интеллект жұмысын жетілдіруге көмектеседі.

Материал және әдістер

Зерттеу материалының шынайы синтезделуін қамтамасыз ету мақсатында сөз ішіндегі, сөздер жігіндегі дыбыстардың және ырғақты топтар арасындағы өзгерістердің алгоритмі жасалды, сондай-ақ просодикалық белгіленім қою мәселесі қарастырылды. Осы тұрғыда 11-сыныпқа арналған «Қазақ әдебиеті» оқулығының мәтіні орфоэпиялық және просодикалық тұрғыдан талданды. Сөйленім синтезін құруда екі түрлі әдіс қолданылады.

Компилятивті синтез әдісі – әрбір сөзді диктор дауыстап оқиды және жазумен теңестіріп отырады. Ол үлгінің өзі дыбыстардың вариант, вариациясына және дауысты және дауыссыздардың сөйлеу кезіндегі өзгерісіне байланысты бейімделіп жасалады.

Формантты-дыбыстық әдіс – интонациялық тұрғыдан жүзеге асырылатын модель. Сөйленім синтезін жүзеге асыруда просодикалық жағынан, яғни әуен, қарқын, кідіріс белгіленімін беру және мәтінді мағынасына қарай синтагмаға бөліп көрсету маңызды болып табылады.

Берілген сөз синтезінің екі моделі де сөз синтезін жасау үшін өте қажет. Ол үшін дыбыстық жазбалар қорын пайдаланып, олардың моделі құрылады да, сол құрылған модельдер сөз синтезін жасауға септігін тигізеді.

Әдебиетке шолу

Сөз синтезіне қатысты зерттеулер дүниежүзінде, әсіресе АҚШ, Жапония, Франция сияқты батыс елдерінде жан-жақты қарастырылып, зерттеулер жүргізіліп жатқаны белгілі. Ал орыс тіл білімінде сөз синтезіне қатысты зерттеулер 1971 жылы ең алғаш рет М.Ф. Деркач (Деркач, 1983),

В.Н. Сорокин (Сорокин, 1992), Г. Фант (Фант, 1964) еңбектерінде қарастырылған. Стокгольм технологиялық институтындағы зертханада орындалған Л.В. Бондарко (Бондарко, 1967), С.В. Голубцова (Голубцова, 1969), Л.В. Златоустов (Златоустов, 1997), Д.Л. Фланаган (Фланаган, 1986), С. Рыбин (Рыбин, 2014) еңбектері сөз синтезінің әртүрлі аспектілерін шешуге негіз болды. Сөйленім синтезінің экспериментті фонетикаға қатысты зерттеуге Б.М. Лобанов, Л.И. Цирульник, Э.Ю. Кюннап (Кюннап, 1975) еңбектері; ал қазақ тіл білімінде Ә. Жүнісбектің (Жүнісбек, 2009), Н. Уәлидің (Уәли, 2007), З.М. Базарбаеваның (Базарбаева, 2008), З. Баданбекқызының (Баданбекқызы, 2001) зерттеулері мен Орфоэпиялық сөздік (2007) пен Қазақ грамматикасы (2002) т.б. негізге алынды. Сөйленім синтезінің жүзеге асуына білім беру платформасынан Жалпы білім беру бағдарламасына сәйкес қазақ орта мектептерінің қоғамдық-гуманитарлық бағыты бойынша 11-сынып оқулықтарының ішінен «Қазақ әдебиеті» пәні алынды (Ақтанова және т.б., 2020).

Нәтижелер және талқылау

Сөйленім синтезін жүзеге асыруда орфоэпиялық норма мен сөйленім просодикасы негізге алынады. Орфоэпиялық норманы сақтауда компилятивті синтез әдісі қолданылады. Сөйленім табиғи дыбысталуы және сөз синтезі шынайы шығуы үшін ең алдымен дикторлар сөзін алу керек. Сөз синтезі бағдарламасына жеке-жеке дыбыстарды модельге салып, бере алмаймыз. Өйткені жеке-жеке дыбыстарды сөз синтез бағдарламасына енгізгенде шынайы шықпай, робот сияқты сөйлейді, яғни сөз түсініксіз болады. Сол себептен сөз синтезі бағдарламасына тұтас мәтіннің жазба және ауызша нұсқасы қоса беріліп отырады. Сөйлеу кезінде болатын буын аралығындағы, түбір мен қосымша аралығындағы әртүрлі өзгерістер, яғни вариант, вариация да сөз синтезіне ажыратылып беріледі.

Диктор жазылған мәтінді орфографиямен емес, орфоэпиялық нормаға сәйкес оқиды. Ол үшін дикторға дыбыстардың сөйлеу кезіндегі өзгерістерін, яғни дауыстылардың үндесуі мен дауыссыздардың үйлесімі, түбір мен қосымша аралығындағы өзгерістер, ассимиляция, диссимиляция, редукция, вариант пен вариация, элизия т.б. туралы нұсқаулық беріледі (Баданбекқызы, 2001). Мысалы: *жан* етістігімен келетін сөз *жанды* дегенде бастапқы қалпы сақталса, ал *н* мен *б* тіркескенде *мб*-ға өзгеріп (*жанбады-жамбады*) және *н* мен *г* тіркескенде *нг*-ға (*жанған жоқ – жаңған жоқ*) өзгереді.

Қазақ тіліндегі вариант, вариация ережелерін де сөйленім синтезінің бағдарламасына қоса беріп отыру қажет. Мысалы: *айтшы – айтшы, айтса – айтса, өтсе – өтсе, кетсе – кетсе, басшы – башишы, қобызшы – қобышышы, қабақ – қабақ, обал – обал қыпшақ – қыпшақ* т.б. (Уәли, 2007). Сонымен қатар қазақ тіл білімінде *қ* мен *г*, *п* мен *б*, *б* мен *п* дыбыстары тіркескенде, тіркес аралығындағы дыбыстар көрші дыбыстардың ықпалынан өзгереді. Мысалы, жазуда *ақ ешкі, ақ жүн, қара қой, жас бала* болса, ал айтылғанда *ағешкі, ағжүн, қарағой, жаспала* болады.

Осы орайда сөз синтезі шынайы әрі табиғи шығу үшін сөз синтезі бағдарламасына жазба мәтінмен қоса орфоэпиялық нормаға сәйкес ережені де бірге беруге болады. Яғни, синтезаторға жазба мәтінмен бірге диктордың дыбыстаған мәтінін қоса беру арқылы сөздің шынайылығы, табиғилығы көрініс табады. Осы орайда жазба мәтін мен диктор оқыған мәтін қатар жиналып, оны қиюшы мамандар екеуін сәйкестендіріп отырады. Жазба мен ауызша сәйкестендірілген мәтін синтез бағдарламасына енгізіледі. Жазба мәтін мен ауызша сөйлеген кездегі өзгерістер, яғни, түбір мен қосымша аралығындағы өзгерістер, редукция сөз синтезі бағдарламасына икемделіп беріледі. Қазақ тілінде көбінесе қысаң дауыстылар әлсіреп, көмескіленеді де редукцияға ұшырайды. Мысалы, *адыраңдау, аңызға, бадырақ, дәрігер, едіреңдеу, жадырау, жұдырық, жұмылыңқы, кәмелет, көкірек, қатынас, қасірет, құдірет, тәжірибе* деп жазамыз, ал *ад^браңдау, аң^бзақ, бад^брақ, дәрі^ггер, еді^греңдеу, жад^брау, жұд^бұрұқ, жұм^бұлұңқы, кәм^белет, көк^бүрек, қат^бнас, қас^брет, құд^брет, тәж^бірібе* т.б. деп айтамыз. Осымен байланысты, сөз синтезі бағдарламасына қазақ тіліндегі редукцияға ұшырайтын сөздер жүйеленіп, ережесі беріледі. Сонымен қатар сөздің соңғы дыбысы дауысты дыбысқа аяқталып, оған тіркесетін сөздің алдыңғы дыбысы дауыстымен басталғандағы дауыстының түсіріліп айтылуындағы өзгерістерді (элизия) де жүйелеп, ереже ретінде берген жөн. Мысалы, *қара ала – қар'ала, ала алмады – ал'алмады, айта алмайды – айт'алмайды, жоғары іл – жоғар'іл, жақсы өнер – жақс'өнер, жақсы өлең – жақс'өлең, жиырма алты – жиырма'алты, мына адам – мын'адам, ала ешкі – ал'ешкі* т.б. Яғни жазбадағы сөздердің тіркесі, айтылымда, яғни орфоэпияда бір деммен айтылғандықтан, сөз аралығындағы дауыстының

біреуі түсіріледі.

Қазақ тіл білімінде элизияға қарама-қарсы аферезис құбылысын да (бунақта қатар келген екі дауыстының түсірілмей айтылуы) сөз синтезін жасауда ескеру қажет. Яғни кейде түбірін сақтау үшін екі дауысты қатар келгенде түсірілмей айту да байқалады. Мысалы: *не алдың?, не істейін?* – деп жазамыз да, солай айтамыз. Қазақ тіл білімінде мұндай сөздер өте аз кездеседі. Кейде сөз тіркесі шылау арқылы жасалса, екі дауыстының бірі түсіп қалады. Мысалы, *жазып та алды* деп жазылғанымен, *жазып'алды* болып айтылады, *тұрып та ішті* деп жазылады да *тұрып'ішті* болып айтылады, ал *мыс па екен* деп жазамыз да, *мыс'п'екен* деп айтамыз. Мұнда мағынасы сақталып, қатар келген екі дауыстының бірі түсіп қалады (Қазақ грамматикасы, 2002).

Сонымен қатар сөз синтезін жасауда түбір мен қосымша аралығындағы дауыссыздардың бір-біріне әсер етуінен туындаған өзгерістерді берген жөн. Мысалы, сөздің түбірі *с*-ға немесе *з*-ға аяқталып, оған *с* немесе *ш* дыбысынан басталатын қосымша жалғанса, бір-біріне әсер етіп өзгеріске ұшырайды. Мысалы, *ауызша – ауышша, басы – башшы, жазсын – жассын, жұмышы – жұмышшы, сөзсіз – сөссіз, көзсіз – көссіз* т.б. Сондай-ақ түбірдің соңы *н* дыбысымен аяқталып, оған *з, г, б* дыбыстарының бірі жалғанатын болса, айтылымда *н* дыбысы *ң*-ға (*күнге – күңге, түнге – түңге, жанға – жаңға*), ал *н* дыбысы *м* (*жанбайды – жамбайды, сөнбейді – сөмбейді*) болып өзгереді. Осымен байланысты сөз синтезін жасауда осындай айтылымға байланысты дыбыстық өзгерістерді модель түрінде жүйелеп берген жөн.

Сөз синтезін құруда формантты – дыбыстық модельді түзу желісін жасау қажет. Бұл әдіс дауыстың табиғи шығуымен байланысты болғандықтан, интонациялық тұрғыдан келгенде әуеннің (негізгі тон жиілігі) көтеріңкі немесе бәсең болуымен байланысты болады да, ол формант санының және оның жиілігінің параметрлерімен тығыз байланысты. Сөйлеу кезінде тек дыбыстар өзгеріп қана қоймай, оның параметрлері де өзгереді. Алайда формант санында өзгеріс болмайды. Осы орайда сөйленім синтезін түзуде интонациялық модельдері де диктор оқылымына модель ретінде беріледі. Сөйленім синтезі интонациялық (просодикалық) тұрғыдан сапалы болу үшін, негізгі тон жиілігінің көтеріңкі-бәсең, бәсең-көтеріңкі, бірқалыпты өлшемдері мен қарқынның жылдам, баяу өлшемдері беріледі. Ең алдымен дикторға берілетін мәтін мағынасына қарай синтагмаға бөлініп, оның интонациялық бірліктері: тиянақты, тиянақсыз, жалпы сұрақ, арнаулы сұрақ, лепті сөйлем, қатал бұйрық, сыпайы бұйрық, қыстырма сегмент интонемаларының модельдері жасалады (Базарбаева, 2008).

Қазақ тіліндегі интонемалар сөйлемнің аяқталған-аяқталмағандығын, қандай көңіл-күймен айтылғандығын, сондай-ақ сөйлемнің жалпы сұрақ немесе арнайы сұрақ интонемамен айтылғандығын көрсетеді. Сондықтан сөйленім синтезаторына сөйлемнің аяғында тональді деңгейдің міндетті түрде төмендейтіндігін, ал сөз ортасында көтеріңкі тональді деңгейде айтылып, ойдың аяқталмағандығын көрсететінін модель арқылы бейімдеп беру қажеттілігі туындайды. Әрине тиянақсыз интонация кейде сөйлемге байланысты болады, айталық сабақтас құрмалас сөйлем болса, сөйлемнің ортасында тиянақсыз, соңында тиянақты интонемамен айтылады. Салалас құрмалас сөйлемдерді оқығанда сөз басында тиянақсыз интонемамен басталып, сөз ортасында бірқалыпты интонемамен, соңында тиянақты интонемамен аяқталады. Мысалы:

↑*алғашқы* ~ *білімін / ауыл молдасынан алған → / сәкен сейфулліінді / әкесі ↑ / бір мың тоғұжжүз* ~ *бес / бір мың тоғұжжүз сегізінші жылдары → // нiлдi зауұтұндағы / ^yорұс-қазақ мектебiнде ^yоқұтады ↓ //* (Қазақ әдебиеті, 2020).

Сабақтас сөйлемдерде сөз басында тональді деңгейі көтеріңкі-бәсең болып, ортасында тиянақсыз интонемамен айтылады да, соңында бәсеңдей түседі. Мысалы: ↑*айша дастанының / бас кейiпкерi → // батыр* ~ *ғыз^{bi}мыз / мәнишүг мәметова* ~ *болса ↑ // сұлтан дастаны да / қазақтың батыр тұлғалы → // намыст'ұлұ тұұралы ↓ //*

Жалпы сұрақпен келетін синтагманың интонемасы көтеріңкі тональді деңгейде көрінеді. Мысалы: ↑*намысқа шабар алысымыз / болұп тұр ма ↑ // бiз ғазiр / апан-апаңға* ~ *гелiп → // тығылған / бөрү тәріздіміз ↓ //*

Арнаулы сұрақ интонемасымен келетін синтагмада көтеріңкі тональді деңгей көрініс табады. Мысалы: ↑*ал генерал-губернаторлар / алғашқы қойған тілектерін / қабыл ^uетпесе ↑ // не iстейдi ↑ // уонда / шешiңген сұудан тайымбайды → // соғұс ашады ↓ //*

Лепті сөйлем интонемасымен келетін сөз ағынында көңіл-күйге қатысты болғандықтан,

көтеріңкі интонемамен айтылады. Мысалы: $\uparrow$ сонсоң / көз^унө құй^лған / қара терді $\rightarrow$ // сұқ^ә саусағын / ^иекі $\sim$ бұктөп // сыпырып тастады $\sim$ да $\uparrow$ // ішінен тағы / ах $\uparrow$ // деді $\downarrow$ ///

Катал бұйрық интонемасында бұйрықтың міндетті түрде орындалуы талап етіліп, бәсең интонемамен айтылады. Мысалы: $\uparrow$ мені / ханымыз деб $\sim$ ұқс^әсұн $\downarrow$ /// $\uparrow$ айтқаныма $\sim$ гөнсұн $\uparrow$ // айдау^ума жүрсұн $\downarrow$ ///

Сыпайы бұйрық интонемасында көбінесе қабылдаушыға жетіп қана қоймай, оның орындалуына ықпал етеді. Бірақ бұнда катал бұйрық интонемасындай орындалуға тиісті, жалтаруға болмайтын, орындалуын талап етуден гөрі, өтіну, сұрау, тілек, қалау мәндегі сыпайы түрі басым болады. Мысалы: $\uparrow$ гаврийловтұң ^уөзүнұң / басын ал^у $\sim$ герек $\uparrow$ // деді // $\downarrow$ кенет қат^ууланып кетіп $\uparrow$ // және ^уөзгөлөрге сабақ $\sim$ полсұн $\uparrow$ // бұл үкүмдү ^уосұндағы / қашқын солдаттардың $\sim$ гөзүниө // ^уорұндаған дұрұс $\downarrow$ ///

Қыстырма сегмент интонемасында сөйлемге түсіндірмелік, үстеме мағына беріп отырады да, жылдам қарқынмен айтылып, мағынасының маңызсыз екенін көрсетіп, көтеріңкі интонемамен айтылады. Мысалы: $\uparrow$ шынында да $\uparrow$ // ресей патийалығына бағындым деп // бітім істей тұрұп / кенесарының ^уөзүн / хаң $\sim$ гөтөртүү $\uparrow$ // ^иел $\sim$ ғамын ^иемес $\uparrow$ // ^уөз ғамын ^уойлау^у ^иеді $\downarrow$ /// (Қазақ әдебиеті, 2020).

Сөз синтезі жүйелі түрде жұмыс істеу үшін мәтін ішіндегі қысқарған сөзді, сандық таңбаларды т.б. диктор орфоэпиялық және просодикалық жағынан дұрыс дыбыстауы да маңызды. Қысқарған сөздер (аббревиатуралар) жазба мәтінде қысқартылған түрде беріледі де, ал дикторға арналған оқылым мәтінде олар орфоэпиялық және просодикалық нормаларға сәйкес белгіленіп, дұрыс дыбысталуы шартты таңбалар арқылы көрсетіледі. Жазба нұсқасында сөздер дәстүрлі орфографиялық ережеге сәйкес берілсе, ал ауызша нұсқасында орфоэпиялық және просодикалық нормалар ескеріледі. Мұндай салыстыру жазба тіл мен ауызша тілдің айырмашылығын айқындап, синтез жүйесінің дұрыс жұмыс істеуіне мүмкіндік береді. Мысалы:

Жазба нұсқасы: Солтүстік Америка материгі туралы айтылғанда, Америка Құрама Штаты (АҚШ) туралы мәліметтер келтіріледі.

Ауызша нұсқасы: $\uparrow$ солтүстүг $\sim$ амерійка матерійгі / тұралы айтылғанда // амерійка $\sim$ ғұрама $\sim$ итаты (ақыш) тұралы // мәліметтер $\sim$ гелтіріледі $\downarrow$ ///

Жазба нұсқасы: 2010 жылы Ұлттық қауіпсіздік комитеті (ҰҚК) ел аумағында шетелдік тыңшылық әрекеттерге тосқауыл қойды.

Ауызша нұсқасы: $\uparrow$ ^иекімың ^уонұншұ жылы // ұлттұқ $\sim$ қаууісүздүк $\sim$ комійтеті (ұқк) // ^иел аумағында / шетелдік тыңшылығ $\sim$ әрекеттерге // тосқауұл $\sim$ гойдұ $\downarrow$ ///

Жазба нұсқасы: Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) 1945 жылы екінші дүниежүзілік соғыстан кейін құрылды.

Ауызша нұсқасы: $\uparrow$ біріккен ұлттар ұйұмұ (бұұ) / мың тоғұжжүз / қырық $\sim$ песінші $\sim$ шылы // ^иекінші дүн^уйөжүзүлүк $\sim$ соғұстаң $\sim$ гейің $\sim$ ғұрұлдұ $\downarrow$ ///

Жазба нұсқасы: Бүгін әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде (ҚазҰУ-да) халықаралық ғылыми-теориялық конференция өтеді.

Ауызша нұсқасы: $\uparrow$ бүгүн / әл-фарабій атындағы / қазағ $\sim$ ұлттұғ $\sim$ універсіітетінде (қазұу-да) // халықаралық ғыл^имій-теорійалық конференсіә $\sim$ өтөдү $\downarrow$ ///

Сондай-ақ сөз синтезі жүйесінде қысқарған сөздердің орфоэпиялық транскрипциясы көрсетіліп, қате оқылудың алдын алады. Мысалы, АҚШ – [а қыш], ҚР – [қы ры], ТМД – [ты мы ды] т.б. түрінде оқылады. Бұл норма сақталмаған жағдайда синтезделген мәтін табиғи естілмей, қате дыбысталуы мүмкін.

Сөз синтезін жүзеге асыруда мәтін ішінде кездесетін сандар мен сандық таңбаларды да орфоэпиялық нормаға сай, просодикалық жағынан дұрыс дыбыстау маңызды болып отыр. Айталық, сандарды орфоэпиялық нормаға сәйкес жүзге дейін айтуда ешқандай қиындық туындамайды. Алайда үлкен сандарды дұрыс дыбыстау үшін оларды бөлшектеп айту қажет. Осыған байланысты сөз синтезі бағдарламасы жүздіктерді, мыңдықтарды, миллиондарды және одан да ірі бірліктерді орфоэпиялық нормаға сай дыбыстауы үшін олардың жазба нұсқасы мен ауызша айтылым үлгілері қоса беріледі. Бұл тәсіл кез келген күрделі санды табиғи түрде дұрыс дыбыстауға мүмкіндік береді. Мысалы, «1250» саны «бірмың ^иекіжүзелуу» түрінде, ал «1 000 000» саны «бірмійлійөн» түрінде оқылуы қажет. Жүйеге енгізілген мұндай үлгілер сандардың

бөлшектеніп дыбысталуын жеңілдетіп қана қоймай, синтездің сапасын арттырады. Осы орайда сөз синтезіне сандық таңбалары бар мәтіннің жазба нұсқасы мен соған сәйкес орфоэпиялық норма бойынша және просодикалық белгілері қойылған ауызша нұсқасы да диктор оқылымына қатар беріледі. Нәтижесінде бағдарлама тек жеке сандарды ғана емес, үлкен көлемдегі сандық деректерді де орфоэпиялық норма бойынша оқи алады. Мысалы:

Жазба нұсқасы: *YouTube-тағы танымал бейнелер қаралымы 1 миллиардқа жетті. Қазақстан бюджетінің кейбір жобалары 4254789 құрайды.*

Ауызша нұсқасы: ↑//йүтұптағы / танымал бейнелер қаралымы // бірмиллиартқа жетті↓/// ↑//қазағыстам бйүүджөтүнiң / кейбір жобалары // төртмиллион / екiжүз^иелүүтөртмың / жетiжүз / сексентогүздү құрайды ↓ ///

Сөз синтезі бағдарламасына сандық таңбалардан көбейту, бөлу немесе қосу сияқты математикалық белгілерді бірге берген жағдайда, олардың жазба нұсқасы міндетті түрде көрсетіледі. Диктор дұрыс дыбыстауы үшін жазба нұсқамен бірге орфоэпиялық, просодикалық белгіленімі қойылған ауызша мәтін үлгісі қоса беріледі. Мұндай жағдайда бағдарлама қатесіз жұмыс істеуі үшін арнайы ережелер енгізілуі қажет. Атап айтқанда, арифметикалық амалдардың таңбалары («+», «-», «×», «÷») сөзбен жазылып, ауызша нұсқасы орфоэпиялық нормаға сәйкес беріледі. Мысалы, «5 + 7» жазба түрде «бес қосу жеті», ауызша түрде «бес қосұу жеті» деп беріледі. Сол сияқты «20 ÷ 4» үлгісі жазба түрде «жиырмань төртке бөлу», ауызша нұсқасы «жыйырмань / төрткө бөлүү» деп көрсетіледі. Осындай ережелерді енгізу сандық амалдардың синтезде орфоэпиялық нормаға сәйкес дыбысталуын қамтамасыз етеді. Нәтижесінде бағдарлама кез келген математикалық өрнекті оқуда орфоэпиялық нормаға сәйкес дұрыс дыбыстайды. Мысалы:

Жазба нұсқасы: *5+2=7 деген өрнекті шығар.*

Ауызша нұсқасы: ↑бес қосұу / екi / тең жетi деген // өрнөктү шығар ↓///

Жазба нұсқасы: *10 × 2=20 болады.*

Ауызша нұсқасы: ↑ондұ / екiге гөбөйтсөк // жыйырма болады↓///

Жазба нұсқасы: *20 ÷ 4=5 болады.*

Ауызша нұсқасы: ↑жыйырмань / төрткө бөлсөк // бес болады↓///

Қорыта келгенде, сандық таңбалар екі нұсқада беріледі: бірі – сандық таңбаның өзі, екіншісі – сол санның орфоэпиялық норма бойынша просодикалық белгіленімі қойылған жазба нұсқасы. Бұл тәсіл синтез жүйесіне санды тану мен оны дұрыс өңдеуді жеңілдетеді.

Осындай орфоэпиялық нормамен интонациясы берілген мәтіндерді диктор оқып, аудиожазбасы сөйленім синтезі бағдарламасына енгізіліп, сол бойынша сөйленім синтезі жасалады.

Қорытынды

Қазақ тілінің сөйленім синтезін құруда орфоэпиялық норма мен просодикалық ерекшелігін беру маңызды болғандықтан, мәтіндер синтагмаға бөлініп берілді. Қазақ тілінің орфоэпиялық норма мәселесі бойынша дауыстылардың үндесуі мен дауыссыздардың үйлесімі, түбір мен қосымша аралығындағы және ырғақты топ арасындағы өзгерістер, ассимиляция, диссимиляция, редукция, вариант пен вариация, элизия т.б. қарастырылып, сөйленім синтезіне бейімдеп берудің жолдары қарастырылып, оның моделі жасалды. Білім беру платформасынан сөйленім синтезіне 11-сыныптың «қазақ әдебиеті» пәнінің оқулығы алынып, әрбір сөйлемнің орфоэпиялық ерекшелігі мен просодикалық көрінісі (8 интонаема) ашылып берілді. Зерттеу барысында компилятивті синтез әдісі мен формантты-дыбыстық әдіс қолданылып, диктор оқылымына моделі берілді.

Қорыта келгенде, сөз синтезі табиғи, шынайы шығу үшін қазақ тілінің орфографиялық және орфоэпиялық заңдылықтары негізге алынып, ондағы дыбыстық өзгерістер сөз синтезі бағдарламасына енгізіледі.

Әдебиеттер

Ақтанова А.С. Қазақ әдебиеті: 1-бөлім. Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы 11-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2020. – 144 б.

Аманбаева А. Сөйленім синтезі: форманттық және компилятивтік әдістер // Тілтаным, 2016. – №2. – 88-90-бб.

Баданбекқызы З. Қазақ тіліндегі фонемалардың дыбыс қорлары: филол. ғылым. канд. ... автореф. – Алматы,

2001. – 134 б.

- Базарбаева З. Қазақ тілі: интонология, фонология. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 324 б.
- Бондарко Л.В. Структура слога и характеристики фонем // Вопросы языкознания. – 1967. – №1. – С. 34-46.
- Голубцов С.В. Синтез речи. Труды Всесоюзной школы-семинара АРСО-4. – Киев, 1969. – С. 107-130.
- Деркач М.Ф., Гумецкий Р.Я., Гура Б.М., Чабан М.Е. Динамические спектры речевых сигналов. – Львов: Изд-во при Львов. унив-те, 1983. – 168 с.
- Жұмабаева Ж. Қазақ тілтанымдағы сөйленім синтезі // Тілтаным, 2016. – №2. – 91-94-бб.
- Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. – Алматы: Арыс, 2009. – 312 б.
- Златоустова Л.В. Акустические и перцептивные характеристики спонтанной речи // Govor. XIV. 1997. – №1-2. – С. 77-87.
- Кюннап Э.Ю. Синтезаторы речевого сигнала. – Таллин: Валгус, 1975. – 240 с.
- Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана: Астана полиграфия, 2002. – 784 б.
- Лобанов Б.М. Циркульник Л.И. Компьютерный синтез и клонирование речи. – Минск: Белорусская наука, 2008. – 342 с.
- Орфоэпиялық сөздік / Құраст.: Р. Сыздық, Ә. Жүнісбек, Н. Уәли, Қ. Күдерінова, А. Фазылжанова. – Алматы: Арыс, 2007. – 800 б.
- Рыбин С. Синтез речи. – СПб.: Университет ИТМО, 2014. – 92 с.
- Сорокин В.Н. Синтез речи. – Москва: Наука, 1992. – 392 с.
- Уәли Н. Графика. Орфография. Орфоэпия. – Алматы, 2018. – 342 б.
- Фант Г. Акустическая теория речеобразования. – Москва: Наука, 1964. – 284 с.
- Фланаган Д.Л. Анализ, синтез и восприятия речи. – Москва: Связь, 1968. – 396 с.

References

- Aqtanova, A.S. (2020) Qazaq adebieti: 1-bolim. Zhalpy bilim беретin mektepting qogamdyq-gumanitarlyq bagyttagy 11-synybyna arналған оқулық. Almaty: Atamura. 144 b. [Aktanova, A.S. (2020) Kazakh literature: Part 1. Textbook for the 11th grade of a general education school in the social and humanitarian direction. Almaty: Atamura. 144 p.] (in Kazakh)
- Amanbaeva, A. (2016) Sojlenim sintezi: formanttyq zhane kompiljativtik adister. Tiltanym. No.2 B. 88-90. [Amanbayeva, A. (2016) Speech synthesis: formant and compilative methods. Tiltanym. No.2. P. 88-90.] (in Kazakh)
- Badanbekqyzy, Z. (2001) Qazaq tilindegi fonemalardyng dybys qorlary: filol. gylm. kand. ... avtoref. Almaty. 134 b. [Badanbekovna, Z. (2001) Sound resources of phonemes in the Kazakh language: abstract ... Candidate of Philological Sciences. Almaty. 134 p.] (in Kazakh)
- Bazarbaeva, Z. (2008) Qazaq tili: intonologija, fonologija. Almaty: Arys. 324 b. [Bazarbayeva, Z. (2008) Kazakh language: intonation, phonology. Almaty: Arys. 324 p.] (in Kazakh)
- Bondarko, L.V. (1967) Struktura sloga i harakteristiki fonem. Voprosy jazykoznanija. No.1. S. 34-46. [Bondarko, L.V. (1967) Syllable structure and characteristics of phonemes. Questions of linguistics. No.1. P. 34-46.] (in Russian)
- Derkach, M.F., Gumeckij, R.YA. Gura, B.M., Chaban, M.E. (1983) Dinamicheskie spektory rechevyh signalov. L'vov: Izd. pri L'vov univ-te. 168 s. [Derkach, M.F., Gumetsky, R.Ya. Gura, B.M., Chaban, M.E. (1983) Dynamic spectrum of speech signals. Lviv: Publishing house at Lviv. univ. 168 p.] (in Russian)
- Fant, G. (1964) Akusticheskaja teorija recheobrazovaniya. Moskva: Nauka. 284 s. [Fant, G. (1964) Acoustic theory of speech production. Moscow: Nauka. 284 p.] (in Russian)
- Flanagan, D.L. (1986) Analiz, sintez i vospriyatija rechi. Moskva: Svjaz'. 394 s. [Flanagan, D.L. (1986) Analysis, synthesis and perception of speech. Moscow: Svyaz. 394 p.] (in Russian)
- Golubcov, S.V. (1969) Sintez rechi. Trudy Vsesojuznoj shkoly-seminara ARSO-4. Kiev. S. 107-130. [Golubtsov, S.V. (1969) Speech synthesis. Proceedings of the All-Union School-Seminar ARSO-4. Kyiv. P. 107-130.] (in Russian)
- Kjunnap, E.Yu. (1975) Sintezatory rechevogo signala. Tallin: Valgus. 240 s. [Kunnapp, E.Yu. (1975) Speech signal synthesizers. Tallin: Valgus. 240 p.] (in Russian)
- Lobanov, B.M. Cirul'nik L.I. (2008) Komp'juternyj sintez i klonirovanie rechi. Minsk: Belorusskaja nauka. 342 s. [Lobanov, B.M. Tsirulnik L.I. (2008) Computer synthesis and cloning of speech. Minsk: Belorusskaya nauka. 342 p.] (in Russian)
- Orfoepijalyq sozdik (2007). Qurast.: R. Syzdyq, A. Zhunisbek, N. Uali, Q. Kuderinova, A. Fazylzhanova. Almaty: Arys. 800 b. [Orthoepic dictionary (2007). Compiled by: R. Syzdyq, A. Zhunisbek, N. Uali, Q. Kuderinova, A. Fazylzhanova. Almaty: Arys. 800 p.] (in Kazakh)
- Qazaq grammatikasy. Fonetika, sozzhasam, morfologija, sintaksis (2002). Astana: Astana poligrafija. 784 b. [Kazakh grammar. Phonetics, word formation, morphology, syntax (2002). Astana: Astana polygraphy. 784 p.] (in Kazakh)
- Rybin, S. (2014) Sintez rechi. SPb.: Universitet ITMO. 92 s. [Rybin, S. (2014) Speech synthesis. St. Petersburg: University ITMO. 92 p.] (in Russian)
- Sorokin, V.N. (1992) Sintez rechi. Moskva: Nauka. 392 s. [Sorokin, V.N. (1992) Speech synthesis. Moscow: Nauka. 392 p.] (in Russian)
- Uali, N. (2007) Grafika, orfografija, orfoepija. 342 b. [Uali, N. (2007) Graphics. Spelling. Orthoepy. Almaty. 342 p.] (in Kazakh)
- Zhumabaeva, Zh. (2016) Qazaq tiltanymdagy sojlenim sintezi. Tiltanym. No.2. B. 91-94. [Zhumabayeva, Zh. (2016) Speech synthesis in Kazakh linguistics. Tiltanym. No.2. P. 91-94.] (in Kazakh)

- Zhunisbek, A. (2009) Qazaq fonetikasy. Almaty: Arys. 312 b. [Zhunisbek, A. (2009) Kazakh phonetics. Almaty: Arys. 312 p.] (in Kazakh)
- Zlatoustova, L.V. (1997) Akusticheskie i perceptivnye harakteristiki spontannoj rechi. Govor. XIV. No.1-2. S. 77-87. [Zlatoustova, L.V. (1997) Acoustic and perceptual characteristics of spontaneous speech. Govor. XIV. No.1-2. P. 77-87.] (in Russian)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 21.05.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 20.09.2025.

Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн / Available online: 30.09.2025.

© Аманбаева А.Ж., Нұржақыпов О.Ж., 2025

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

**Салтанат Меркібайқызы Иманқұлова^{1*}, Айнұр Аралбекқызы Қаршығаева²,
Назыкен Жаненқызы Егізбаева³**

^{1*} автор-корреспондент, филология ғылымдарының кандидаты,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0001-6931-2510 E-mail: isalta_69@mail.ru

² филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-8721-5308 E-mail: kar_ainur@mail.ru

³ филология ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-8458-1898 E-mail: nazyken.egizbayeva@gmail.com

ҚАРАПАЙЫМ ДЕҢГЕЙГЕ АРНАЛҒАН ЛЕКСИКАЛЫҚ МИНИМУМДЫ АНЫҚТАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Андатпа. Мақалада мемлекеттік тілді меңгерту стандарттары негізінде ЖОО-дағы қазақ тілін оқытудың қарапайым деңгейіне қажетті негізгі лексикалық бірліктерді анықтау мәселесі қарастырылады. Ол үшін ЖОО-дағы А1 деңгейіне арналған оқу құралдары таңдалып, 800 лексикалық бірліктің қолданылу жиілігі есепке алынады. Шетел тілі ретіндегі қазақ тілінің лексикалық минимумы студенттердің бастауыш деңгейде меңгеруі тиіс құзыреттіліктерге сәйкестігі тұрғысынан талданып, теориялық, практикалық негіздері тілдік стандартқа сай жетілдіріледі. Зерттеу жұмысымыздың мақсатына сай ЖОО-ның қазақ тілі қарапайым деңгейіне (А1) арналған оқу құралдарындағы лексикалық минимумға талдау және сараптама жасау арқылы қазақ тілін меңгерудің қарапайым деңгейіне қажетті негізгі лексикалық бірліктер анықталады. ЖОО-ға арналған оқу құралдарындағы лексикалық минимум мәселесін қарастыру қолға алынбаған. Мақала осы олқылықтың орнын толтыруға бағытталып, тіл үйренушілерге нақты тілдік материал ұсынуға көмектеседі. Зерттеу барысында мәліметтерді жинау, лексикалық талдау, жиілік талдау, салыстыру әдістері қолданылады. Зерттеу нәтижелері мен негізгі ұсыныстар оқу материалдарына енгізілуі тиіс ең негізгі және жиі қолданылатын лексикалық минимумды анықтауға мүмкіндік береді, студенттердің қажетті коммуникативті дағдыларын дамытуға көмектеседі. Сапалы оқулықтар мен оқу құралдарын әзірлеуге бағыт-бағдар болады.

Тірек сөздер: қазақ тілін меңгеру; лексикалық минимум; қарапайым деңгей; жоғары оқу орны; жиілік сөздік; оқу құралдары

Қаржыландыру көзі: Мақала BR21882227 «Жаңа Қазақстан контекстіндегі тілдік сананы жаңғыртудың лингвистикалық құралдары мен әзірлемелері» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Иманқұлова С.М., Қаршығаева А.А., Егізбаева Н.Ж. Қарапайым деңгейге арналған лексикалық минимумды анықтау мәселелері. *Tiltany*, 2025. №3 (99). 105-121-бб.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-105-121>

**Салтанат Меркибаевна Иманкулова^{1*}, Айнұр Аралбековна Каршигаева²,
Назыкен Жаненовна Егизбаева³**

^{1*} автор-корреспондент, кандидат филологических наук, Казахский
национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0001-6931-2510 E-mail: isalta_69@mail.ru

² кандидат филологических наук, Институт языкознания имени А. Байтұрсынулы,
Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-8721-5308 E-mail: kar_ainur@mail.ru

³ кандидат филологических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-8458-1898 E-mail: nazyken.egizbayeva@gmail.com

ПРОБЛЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ЛЕКСИЧЕСКОГО МИНИМУМА ДЛЯ ЭЛЕМЕНТАРНОГО УРОВНЯ

Аннотация. В статье рассматривается вопрос определения основных лексических единиц, необходимых для уровня А1 преподавания казахского языка в вузах, на основе стандартов овладения государственным языком. С этой целью были отобраны учебные пособия, предназначенные для уровня А1 в высших учебных заведениях, и проанализирована частотность употребления 800 лексических единиц. Лексический минимум казахского языка как иностранного сопоставляется с коммуникативными компетенциями, которыми должен овладеть студент на начальном уровне, а его теоретические и практические основы систематизируются в соответствии с языковыми

стандартами. Целью исследования является анализ и экспертиза лексического минимума в учебных пособиях по казахскому языку для уровня А1 в вузах, с последующим определением основных лексических единиц, необходимых для овладения казахским языком на данном уровне. В настоящее время вопрос о систематизации лексического минимума в учебных пособиях для вузов остается недостаточно изученным. Настоящая статья направлена на восполнение данного пробела и способствует предоставлению обучающимся конкретного и эффективного языкового материала. В ходе исследования использовались методы сбора данных, лексического и частотного анализа, а также сравнительного анализа. Полученные результаты позволяют определить наиболее употребительные и значимые лексические единицы, которые следует включить в учебные материалы, и тем самым способствуют формированию необходимых коммуникативных навыков у студентов. Кроме того, выводы исследования могут служить ориентиром при разработке качественных учебников и учебных пособий.

Ключевые слова: освоение казахского языка; лексический минимум; элементарный уровень; высшее учебное заведение; частотный словарь; учебные пособия

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта программно-целевого финансирования BR21882227 «Лингвистические средства и разработки модернизации языкового сознания в контексте Нового Казахстана».

Для цитирования: Иманкулова С.М., Каршигаева А.А., Егизбаева Н.Ж. Проблемы определения лексического минимума для элементарного уровня. *Tiltany*, 2025. №3 (99). С. 105-121. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-105-121>

Saltanat Imankulova^{1*}, Ainur Karshigayeva², Nazyken Yegizbayeva³

^{1*}Corresponding author, Candidate of Philological Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-6931-2510 E-mail: isalta_69@mail.ru

²Candidate of Philological Sciences, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-8721-5308 E-mail: kar_ainur@mail.ru

³Candidate of Philological Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-8458-1898 E-mail: nazyken.egizbayeva@gmail.com

ISSUES OF DETERMINING A LEXICAL MINIMUM FOR THE ELEMENTARY LEVEL

Abstract. This article investigates the identification of essential lexical units necessary for elementary-level instruction in the Kazakh language at the university level, in accordance with state language proficiency standards. To achieve this objective, textbooks designed for A1-level instruction at universities are analyzed, with particular attention given to the frequency of 800 lexical units. The study further evaluates the lexical minimum required for Kazakh as a foreign language to ensure its alignment with the competencies that students are expected to acquire at the initial stage of language learning. Additionally, both theoretical and practical foundations are refined to align with established language standards. The primary aim of this research is to determine the fundamental lexical units essential for elementary-level proficiency in the Kazakh language through a systematic analysis of educational materials used at the A1 level in university settings. The study addresses the issue of defining a lexical minimum in university textbooks, assessing the frequency and thematic distribution of 800 lexical units critical for developing proficiency at the elementary level. Moreover, the research identifies the challenges students encounter in acquiring specific vocabulary, proposes effective solutions, and recommends updates to the lexical minimum. The research methodology incorporates data collection, lexical analysis, frequency analysis, and thematic analysis. The practical significance of this study lies in its capacity to identify the most fundamental and frequently used lexical units, ensuring their inclusion in educational materials. This, in turn, facilitates the development of students' communicative competencies and serves as a foundational resource for the creation of high-quality textbooks and instructional materials. The issue of the lexical minimum in university textbooks has not been addressed until now. This article aims to fill this gap and helps provide learners with specific language material. During the research, methods such as data collection, lexical analysis, frequency analysis, and comparative analysis were used. The research results and main recommendations will make it possible to identify the most essential and frequently used lexical minimum that should be included in educational materials, as well as help develop the necessary communicative skills in students. This will serve as a guideline for the development of high-quality textbooks and teaching aids.

Keywords: acquisition of the Kazakh language; lexical minimum; elementary level; higher education institution; frequency dictionary; educational manuals

Source of funding: The article was prepared within the framework of the project of program-targeted financing of the BR21882227 “Linguistic tools and developments of reconstructing the linguistic conscious in the context of the new Kazakhstan”.

For citation: Imankulova, S., Karshigayeva, A., Yegizbayeva, N. Issues of Determining a Lexical Minimum for the Elementary Level. *Tiltany*, 2025. No.3 (99). P. 105-121. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-105-121>

Кіріспе

Жоғары оқу орындарында оқытылатын «Қазақ тілі» курсының лексикалық мазмұны

тұрмыстық және әлеуметтік-мәдени салаларда қарым-қатынас жасауға қажетті жалпы қолданыстағы лексикалық минимумды, сондай-ақ оқу-ғылыми және оқу-кәсіби салалардағы тілдік қатынасқа бағытталған кәсіби лексикалық минимумды меңгеруге негізделеді. *Лексикалық минимумның басты мақсаты* – студенттердің қазақ тілін меңгеру деңгейін ескере отырып, тіл үйретудің барлық сатыларында білік пен дағдыны қалыптастыру, нақты контингентке бейімдеу және білім беру, оқыту, тәрбиелеу міндеттерін тиімді шешуге жәрдемдесу.

Кез келген тілді оқытуда меңгерілуі тиіс материалдар негізгі құрал ретінде қызмет атқарады. Ол белгілі бір мөлшерде іріктеліп, сұрыптаудан өтеді. Оқу бағдарламалары, стандарт, оқулық, оқу құралы, өзгетілді аудиториядағы қазақ тілі ретінде оқытылатын анықтамалықтар фонетикалық, лексикалық, грамматикалық және елтанымдық минимумдарды қамтиды, бұл тіл жүйесінің тек бір қырын ғана көрсетеді. Тілдік минимумды құрастыруда сөздердің ең аз мөлшері (минимизация) таңдалады. Р.Қ.Түсіпқалиеваның пікіріне сүйенсек: «Тілдік минимум дегеніміз – тілдегі элементтердің, олардың қасиеттерінің және қолданылу қағидаларының сан жағынан ең шағын жиынтықтары, бұлар топтала келе тілдің ықшамдалған үлгісін, аналогін құрайды. Бұл үлгі белгілі бір дәрежеде тұтас тілге тән қызметтерді жасауға қабілетті» (Түсіпқалиева, 2007: 84). Сондай-ақ әр тілдегі сөздер мен фразеологиялық тіркестердің ішінен меңгерілуі қажет лексикалық минимумды іріктеп алу көптеген факторларға да байланысты.

Қарастырылып отырған зерттеу бағыты бойынша ресейлік және шетелдік еңбектердің көптігіне қарамастан, әлі де қазақ тілінде шешімін тапаған мәселелер кездеседі. Мысалы, лексикалық минимум үшін сөздерді таңдау мәселесі (саны, таңдау әдісі, таңдау көздері); лексикалық минимумның оқу сөздіктер жүйесіндегі орнын анықтау мәселесі; қазақ тілін меңгерудің түрлі деңгейлері мен мамандықтары үшін лексикалық минимум сөздіктерін құру өлшемдерінің атаулық тізімдемесін (номенклатурасын) жүйелі ұйымдастыру мәселесі; лексикалық минимумның типтік құрылымы және оған кіретін лексикалық бірліктерді сипаттау ұстанымдары; қазақ тілін қарапайым (бастапқы) деңгейде меңгеру үшін маңызды сөздер тізімімен байланысты тақырыптық-пәндік салалар («тақырыптар») шеңбері; тестілеу мен оқытудағы лексикалық минимумның дидактикалық мүмкіндіктері; оны әзірлеу және пайдалануға арналған технологиялық құралдар және т.б. мәселелер жеткілікті.

Аталған мәселелер РКІ (орыс тілі шетел тілі ретінде) оқытуда да лексикалық минимум сөздіктерін қалыптастырудың бірыңғай өлшемдері жоқ екенін, лексикалық минимумға кіретін лексикалық бірліктерді ұсыну және сипаттау әдісі туралы бірыңғай пікірдің жоғын, лексикалық минимум құрастырушылары ең алдымен бар лексикалық минимум құрылымы мен мазмұнына сүйенетінін көрсетеді (Муравьев, Ольшевская, 2019).

Мақалада жоғары оқу орнында оқитын қарапайым деңгейдегі студенттерге арналған лексикалық минимумды түзудің негізгі ұстанымдары, студенттердің академиялық және кәсіби ортада тілдік дағдыларын дамыту үшін құрастырылатын лексикалық минимум теориялық-практикалық тұрғыдан қарастырылады. Қазақ тілін меңгеру барысында қарапайым деңгейге қажетті белсенді қолданылатын сөздер оқу құралдарындағы қолданылу жиілігі тұрғысынан талданады.

Материал және әдістер

Зерттеу материалы ретінде ресейлік және шетелдік ғалымдардың лингводидактикасы, оқыту әдістемесі (ғылыми мақала, оқулық және оқу-әдістемелік кешендер), нормативтік құжаттар (ҚР СТ 1926-2023 «Қазақ тілін меңгерудің коммуникативтік тілдік құзыреттіліктері. Қарапайым деңгей. Жалпы меңгеру» Қазақстан Республикасы ұлттық стандарты, қазақ тілін қарапайым деңгейде меңгерудің деңгейлік тақырыптық лексикалық минимумы (Күзекова, Аяпова, Оразбаева, Мамаева, 2017) негізге алынды, шетел тілінің (орыс тілі, ағылшын тілі) лексикалық минимумымен салыстырылды.

Зерттеу барысында қолданылған әдіс-тәсілдер:

Мәліметтерді жинау. Зерттеуге ЖОО-да қазақ тілін А1 деңгейінде оқытуға арналған оқу құралдары алынды:

1. Абдрахманова Ж.Ә. Қазақ тілі: Оқу құралы;
2. Мұсаева Г. Қазақ тілі – шет тілі ретінде. Базалық деңгей: Оқу құралы. 1-кітап;
3. Нұржанова А.Б., Абнасырова Р.Ж., Нұрманова Г.Н., Дүйсебекова Ж.М. Шетелдіктерге

арналған қазақ тілі (A1 қарапайым деңгей): оқулық;

4. Күзекова З.С., Ақбұзауова Б. Қазақ тілі: Бастапқы деңгей (A1): Оқу құралы;

5. Қарабаева Х. Ә., Се Вэйнин. Қазақ тілі (қытайлық студенттерге арналған);

6. Салқынбай А.Б., Егізбаева Н.Ж. Қазақ тілі. Қарапайым деңгей. Қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуға арналған оқу құралы.

ЖОО-да қарапайым деңгейге арналған оқу құралдары аз әрі қолжетімсіз болғандықтан осылар таңдалды.

Лексикалық талдау. Әлемдік стандарттағы (CEFR – Common European Framework of Reference for Languages) қарапайым деңгейге арналған сөз санын негізге ала отырып, жоғарыда аталған оқу құралдарындағы 800 тілдік бірлік жиілігі бойынша таңдалып, талдауға негіз болды.

Жиілік талдау. Оқу құралдарындағы лексикалық минимумның қолдану жиілігін анықтау үшін статистикалық (Python бағдарламасы, жиілікті анықтау анализаторы), салыстыру әдістері пайдаланылды.

Әдебиетке шолу

Лексикалық бірліктерді іріктеу және лексикалық минимум құрастыру мәселесі бойынша Н.П. Андрюшина, В.В. Морковкин, И.А. Дорогонова, А. Capel, J. Milton, T. Alexiou ғылыми тұжырымдары, орыс тілін жалпы меңгерудің лексикалық минимумының теориясы мен тәжірибесін дамытуға үлкен үлес қосқан: Ю.А. Сафян, Е.М. Степанова, И.В. Дорофеева, Е.И. Маркина, В.В. Дубчинский, Р. Ядав, Н.Г. Нестерова, К.С. Верма және т.б. ғалымдардың еңбектері қарастырылды.

Е.И. Маркинаның «Лингводидактические основы разработки лексических минимумов по русскому языку как иностранному (для разных уровней и профилей обучения)» атты ғылыми диссертациялық жұмысында шетел тілін оқыту жүйесіндегі лексикалық минимумның типологиясын, анықтамасын, лексикалық минимум құрудың әдіс-тәсілдерін, яғни теориясы мен практикасын жан-жақты талдауы жұмысымызды жеңілдетті.

Сонымен қатар лексикалық минимумды тілдік деңгейді бағалау құралы және Ресейде шетел азаматтарын орыс тілінен тестілеуге арналған оқу-әдістемелік құрал ретінде дамытып жүрген әдіскер-ғалымдар (И.Н. Афанасьева, Н.П. Андрюшина, Л.А. Дунаева, Л.П. Клобукова, Л.В. Красильникова, М. Руис-Зоррилла Крузате, И.И. Яценко және т.б.) пікірлері де ескерілді.

Қазақ тіл білімінде Қ.Қ. Жұбанов, Қ.Б. Бектаев, С. Мырзабеков сияқты ғалымдар лингвистикада сандық деректер мен мәліметтердің қажеттілігіне ерекше ден қойып, зерттеуде «тілдің сандық сипатынан байқалатын сапалық қасиеттерін» тиімді пайдалануға болатынын анықтап, тың тұжырымдар жасаған (Жұбанов, 2004). А. Жұбановтың «Қолданбалы лингвистика: қазақ тілінің статистикасы» атты оқу құралында жиілік сөздіктер мәселесі, олардың тілді зерттеуде пайдаланылуы, тілді зерттеудегі статистикалық әдіс және М. Әуезовтың «Абай жолы» роман-эпопеясы бойынша түзілген жиілік сөздіктегі ең жиі қолданылған 500 сөзі бағдарға алынды.

Қ.Б. Бектаевтың «Статистико-информационная типология тюркского текста» атты монографиясында түркі тілдерінің типологиясы үндіеуропа тілдерімен салыстырыла зерттеліп, формальды-статистикалық ықтималдық әдісі қолданылғаны ескерілді (Бектаев, 1978).

Ш.Ш. Сарыбаев, Б.Қ. Қалиев, М.Малбақовтың «Қазақ лексикографиясының тарихы» атты зерттеуі, З.С. Күзекованың «Екінші тіл ретіндегі қазақ тілі оқулығы теориясының лингвистикалық негіздері» атты диссертациясы, К. Жақсылықованың «Научные основы отбора комплексной организаций языкового материала по казахскому языку» атты ғылыми жұмысы, Ж.Т. Байниязованың «Қазақ лексикографиясы: біртүлді оқу сөздігін түзудің ғылыми негіздері» атты ғылыми диссертациясы (2008 ж.), Р. Түсіпқалиеваның «Қазақ лексикографиясы: екітілді шағын сөздіктердің құрылымы» (2007) атты еңбегі және Е.З. Қажыбек, А.М. Фазылжанованың «Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі» (2016) және т.б. жазылған ғылыми еңбектердегі сөздік түзудің теориялық негіздері қарастырылғанымен, ЖОО-на арналған лексикалық минимум түзу жұмысы мен лексикалық дағды қалыптастырудың практикалық тәжірибесі қазіргі кезең тұрғысынан әлі де толықтыруды қажет етеді.

2011, 2017 жылдары ҚазТест жүйесі бойынша қазақ тілін меңгеруге арналған лексикалық минимум қарапайым (A1), базалық (A2), орта (B1), ортадан жоғары (B2) және жоғары (C1) деңгейлер бойынша ұсынылған. 2024 жылы Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық

ғылыми-практикалық орталығы қазақ тілін үйретудің А1-С1 деңгейлеріне арналған лексика-грамматикалық минимумын әзірледі. Сондай-ақ А1, А2 деңгейіне арналған қазақша-орысша оқу сөздіктерін де құрастырған. Алайда бұл еңбектер қазақ тілін өз бетінше үйренушілердің өзара қатысымдық құзыретін қалыптастыру, яғни қазақ тілін жалпы меңгеруге арналған.

Біздің *зерттеу мақсатымыз* – ЖОО-дағы қазақ тілін оқытуда лексикалық минимумға талдау және сараптама жасау арқылы тиімді лексикалық дағды қалыптастыру жолдарын ұсыну.

Нәтижелер және талқылау

Жоғары оқу орнына арналған лексикалық және грамматикалық минимумдар – тіл оқыту барысында студенттердің меңгеруі қажет негізгі сөздер мен грамматикалық құрылымдардың жиынтығы. Олар студенттердің академиялық және кәсіби ортада тілдік дағдыларын тиімді қолдануын қамтамасыз ету үшін құрастырылады.

Тілді оқыту жүйесінде лексиканы меңгеру маңызды орын алады, себебі лексикалық құрамсыз тілдің өзге ешбір аспектісін толықтай сипаттап беру мүмкін емес. Лексика – тілдің фонетикалық әрі грамматикалық қасиеттерін бойына сіңірген негізгі тасымалдаушы ретінде көрініс табады. Өзге тілді меңгерту үдерісінде студенттер игеруі тиіс негізгі тілдік аспектілердің ішінде лексика – психологиялық тұрғыдан алғанда аса маңызды компонент болып саналады. Өйткені лексикалық қор – тіпті шектеулі көлемде болса да – тілдік қатынастың барлық түріне негіз болатын, тілге еркін иелік етудің басты шарты.

Лексикалық минимум – белгілі бір уақыт аралығында тіл үйренушілер меңгеруі тиіс лексикалық бірліктер. Ол бір жағынан белгілі бір коммуникативтік тапсырмаларды орындау үшін қажет сөздердің ең төменгі мөлшері болса, екінші жағынан өзгетілді аудиторияда белгілі бір уақыт ішінде меңгере алатын сөздер жиынтығы ретінде түсіндіріледі.

Алғашқы еңбегінде В.В. Морковкин: «Лексикалық минимум – білім алушыларға қажетті оқу сипатындағы мәтіндерді жалпы түсінуге мүмкіндік беретін және тілді одан әрі үйрену барысында толыққанды сөздік қорды қалыптастыруға негіз болатын лексикографиялық шығарма», (Морковкин, 1985) – деген анықтама берсе, кейінгі еңбегінде лексикалық минимумды «белгілі бір кезеңде орыс тілін оқытуды қамтамасыз ететін минималды жеткілікті лексикалық бірліктер массивін қамтитын оқу-лексикографиялық шығарма» деп, оны оқу лексикографиясының өнімі ретінде толықтырады (Морковкин, 1988).

Е.И. Маркина ғылыми еңбегінде лексикалық минимумға қатысты көптеген анықтамаларға сүйене отырып:

1) сандық және уақыттық факторлар (сөздік көлемі оқыту мақсаттары мен шарттарына және білім алушылардың белгілі бір уақыт аралығында лексикалық бірліктер санын меңгеру қабілетіне байланысты анықталады);

2) белгіленген өлшемдер бойынша лексикалық бірліктерді таңдау және сипаттау;

3) коммуникациялық мақсаттарға қол жеткізуді қамтамасыз ететін тілдің микрожүйесін модельдеу;

4) оқытудың белгілі бір кезеңі мен мақсаттарына бағытталу», – деп бөліп көрсетеді (Маркина, 2011). Бұл пікірлерді жинақтай келе, қазіргі лексикалық минимум тілді меңгерушілерге коммуникативтік міндеттерді сәтті орындау үшін белгілі бір деңгейде қажетті және жеткілікті көлемде таңдалған, сипатталған және құрылымдалған лексикалық бірліктерді қамтитын көп функциялы кешенді оқу сөздігінің ерекше түрі екенін байқауға болады.

В.В. Дубчинский тілді оқыту әдістемесі тұрғысынан оқу лексикографиясы теориясында лексикалық минимум ұғымы негізгі орын алатынын және «... белгілі бір әдістемелік мақсатқа сай әдеби тілдің жалпы лексикалық құрамын оңтайлы ықшамдау арқылы іріктелген сөздер жиынтығынан тұратын оқу сөздігі», – деп анықтама береді (Дубчинский, 1998: 78).

Лексикалық минимумға енетін сөздер төмендегідей белгілері бойынша да таңдалады:

1. Семантикалық құндылық (маңызды әлеуметтік-мәдени ұғымдарды білдіреді және тілдің лексикалық өзегін құрайды);

2. Сөзжасамдық қабілеттілік;

3. Сөз тіркестерінің құрамына ену мүмкіндігі;

4. Стилистикалық бейтараптық;

5. Сөйлеуде және шет тілі немесе екінші тіл ретінде орыс тілі оқулықтарында қолданылу

жиілігі (Ядав және т.б., 2017).

Кесте 1 – Сөздерді лексикалық минимумға таңдау белгілері

Таблица 1 – Критерии отбора слов для лексического минимума

Table 1 – Criteria for Selecting Words for the Lexical Minimum

№	Қазақ тілінде	Орыс тілінде
1	сөздің стилистикалық сипаты	стилистикалық шексіздік (стилистическая неограниченность)
2	сөздің тіркесімділігі	сөз тіркесін құрай білу қабілеті (способность входить в словосочетания)
3	семантикалық құндылығы	семантикалық құндылығы (сөздің жиі кездесетін заттар мен құбылыстарды белгілеу қабілеті) (семантическая ценность)
4	сөздің сөзжасамдық құндылығы	сөзжасамдық қабілеті (способность слова к словообразованию)
5	жиілік («тақырыптық» жиілігі)	жиілік (жиілік сөздіктердегі, РКИ оқулықтарындағы жиілік көрсеткіштері, «тақырыптық» жиілік ескеріледі)
6	тақырыптық ұстаным / жағдаяттық тақырыптық ұстаным	
7	сөздің басқа сөздермен семантикалық байланысқа түсу қабілеті	
8	көпмағыналық	
9	сөздердің құрылымдық қабілеті	
10	практикалық қажеттілігі	
	З.С. Күзекова, Т.Т. Аяпова, Ф.Ш. Оразбаева, М.Қ. Мамаева. Қазақ тілін қарапайым деңгейде меңгерудің деңгейлік тақырыптық лексикалық минимумы / Екінші басылым. – Астана: «Ұлттық тестілеу орталығы» РМҚК, 2017. – 40 б.	Государственный стандарт по русскому языку как иностранному. Элементарный уровень. / Владимирова Т.Е. и др. – 2-е изд., испр. и доп. – М. – СПб.: Златоуст, 2001. – 28 с.

Шетелдік ғалымдардың лексикалық білім құрылымы мен көлеміне қатысты әртүрлі тәсілдердерін төмендегі кестеден көруге болады (Кесте 2¹).

Кесте 2 – Лексикалық білім аспектілері

Таблица 2 – Аспекты лексических знаний

Table 2 – Aspects of Lexical Knowledge

<i>P. Nation</i>	<i>Е.А. Маслыко, П.К. Бабинская, А.Ф. Будько, С. И. Петрова</i>	<i>В.В. Морковкин</i>	<i>И.П. Слесарева</i>
1) сөз мағынасы; 2) сөздің жазылуы; 3) дыбысталуы; 4) грамматикалық ерекшеліктері; 5) тіркесу қабілеті; 6) стильдік ренкі;	1) лексикалық бірліктің тақырыптық және семантикалық топтардағы басқа лексемалармен арақатынасы;	1) сөздің абсолюттік құндылығы (яғни, денотат туралы ақпарат – сөзден тыс өмір сүретін нақты құбылыстар немесе нысандар класы туралы мәлімет);	1) денотативтік компонент – сөзбен белгіленетін нақты заттық немесе құбылыс әлеміндегі нысан туралы ақпарат (денотат); 2) сигнификативтік компонент – сөздің жалпы

¹Кесте Е.И. Маркинаньң еңбегінен алынып, толықтырылды (Маркина, 2011: 162).

Кесте 2 жалғасы / Продолжение Таблицы 2 / Continuation of Table 2

7) ассоциация; 8) қолданылу жиілігі.	2) синонимдер және антонимдермен арақатынасы; 3) лексикалық бірліктің мағынасы; 4) сөзжасамдық ерекшеліктері; 5) сөздің тіркесу мүмкіндіктері.	2) сөздің салыстырмалы құндылығы (тілдегі басқа сөздермен арақатынасы туралы ақпарат: сөздің стильдік және эмоциялық-экспрессивтік реңкі, оның синонимдер мен антонимдерге ие болу немесе болмау қабілеті, басқа сөздермен паронимиялық байланысқа түсе алу/түсе алмауы, қолданылу жиілігі туралы мәліметтер); 3) сөздің тіркесімдік құндылығы (белгілі бір сөздермен белгілі бір үлгіде тіркесу қабілеті туралы ақпарат).	ұғымдық, түсіндірмелік мазмұны (ойдағы бейнесі); 3) парадигмалық компонент – сөздің тілдегі басқа бірліктермен (синоним, антоним, бір түбірлі сөздер) жүйелік қатынасы; 4) синтагмалық компонент – сөздің басқа сөздермен тіркесу, сөйлем ішінде қолданыс қабілеті; 5) аялық компонент – ұлттық-мәдени білімдерге негізделген, сөзбен байланысты бейтарап емес ассоциативтік мағына (елтанымдық мағына); 6) прагматикалық компонент – сөзді қолданудың коммуникативтік жағдайға қарай өзгеруі (кімге, қандай жағдайда айтылатыны, сөйлеушінің ниеті); 7) бейнелік (образдық) компонент – сөздің ауыспалы, метафоралық, көркем мәні (поэтикалық немесе эмоциялық реңкі).
---	---	---	--

Бұл аспектілердің барлығы лексиканы оқыту құралдарында кездеседі. Олардың қатарына тілді меңгерудің нақты деңгейіне сай келетін, құрамына енген сөздер туралы ең қажетті әрі мазмұнды ақпаратты қамтитын лексикалық минимум да жатады. Бұл аспектілер лексикалық бірліктерді іріктеуде тіл үйренушілердің сұранысына сай лексикалық дағдылардың күрделілігі мен көпаспектілігі ескеріліп құрылады дегенді білдіреді. Осыған сай лексикалық минимум оқулық, оқу құралдары және оқу мақсатына арналған мәтіндерге сенімді әдістемелік негіз бола алады.

Қазақ тілін оқытуда лексикалық материалды сұрыптау қазақ тілін оқытудың мақсат-міндетіне, уақыт шектеулілігіне байланысты. ЖОО-да қазақ тілі аптасына 3 сағат, 1-2 семестрде 5 кредит (45 сабақ), жалпы 10 кредит (90 сағат) бойынша оқытылады. Біз таңдап алған оқулық, оқу құралдарын құрастырушылар сөздерді сұрыптауда жеке өздерінің ғылыми-педагогикалық тәжірибелеріне сүйенген. Р. Түсіпқалиеваның «Жеткілікті дәрежедегі ғылыми негіз болмаған минимумдар белгілі бір лексикалық жүйе құрай алмады» (Түсіпқалиева, 2007), – деген пікірін осы жағдайда ескермесе болмайды.

ЖОО-на арналған оқу құралдарында статистикалық принцип пен лингвистикалық принципке қарағанда әдістемелік принцип, яғни, тақырыптық құндылық ұстанымына көбірек мән берілген. Авторлар сөздердің сөйлеу жағдаяттарында белсенді қолданылуына, күнделікті қарапайым қарым-қатынасқа қажетті сөздерге және оның тақырып бойынша топтастырылуына басымдық бергені байқалады.

Кесте 3 – Лексикалық минимум құрудағы шетелдік және қазақстандық тәсілдерді салыстыру
 Таблица 3 – Сравнение зарубежных и казахстанских подходов к созданию лексического минимума
 Table 3 – Comparison of Foreign and Kazakhstani Approaches to Creating a Lexical Minimum

Критерийлер	Орыс	Ағылшын	Неміс	Қазақ
Мақсатқа бағытталуы	Оқу	Теориялық, жалпы қолданыс	Теориялық, жалпы қолданыс, оқу	Теориялық, жалпы қолданыс, оқу мақсатында
ЛМ құрудағы тәсілдер	Негізінен коммуникативтік	Негізінен статистикалық	Негізінен статистикалық	Коммуникативтік
Мәліметтер дереккөзі	Оқулықтар, сөздіктер, жиілік тізімдері, бұрын жасалған жиілік тізімдері және ЛМ	Корпустар, сөздіктер, жиілік тізімдері, ана тілін білушілерден сұрау	Корпустар, сөздіктер, жиілік тізімдері, ана тілін білушілерден сұрау	Оқулықтар, сөздіктер
ЛМ мәтіннің қанша пайызын қамтуы керек	80-95%	80%-дан кем емес	80%-дан кем емес	70-80%

Әдебиеттерді шолу барысында шетелдік лексикалық минимум құрастыру тәсілдерінің әртүрлі екенін байқадық. Мысалы, ресейлік ғалымдар консервативті тәсілді ұстанып, көбіне қолданыстағы сөздіктер мен оқу құралдарына сүйенеді, кейде жиілік тізімдерді де пайдаланады. Және бұл тәсілді лексикалық минимум шет тіл ретінде орыс тілін үйренетін шетелдіктердің коммуникативтік қажеттіліктеріне бағытталғандығымен түсіндіреді, сонымен қатар соңғы уақытта тілдің лексикалық ядросын анықтау сияқты жалпы міндетті де қояды. Ресейде де, шетелде де коммуникативке бағытталған тізімдерге сөздерді таңдау, әдетте, нақты тілдік қолданыстың статистикалық сипаттамаларын жеткілікті түрде көрсетпейтін субъективті критерийлер бойынша да жүзеге асырылады. Ал қазақ тілінде теориялық еңбектер, оқу құралдарында қамтылған сөздер саны негізінде қарым-қатынас мақсатын көздеп, негізгі тәсіл ретінде қарастырылады.

ЖОО-ға арналған лексикалық минимумда өзгешелік байқалады. Оған жоғары оқу орнында оқытылып жүрген «Қазақ тілі» А1 (2014-2021 жылдар аралығындағы жалпы саны – 6) қарапайым деңгейге арналған оқу құралдарын саралап, таңдалған лексикалық минимумды қарап шыққанда көз жеткіздік. Нақты айтар болсақ, «Қазтест» жүйесі бойынша шыққан лексикалық минимумның мақсаты қазақ тілін жалпы меңгерту болса, ЖОО-ға арналған лексикалық минимумда оқыту мақсатына сай күнделікті қарым-қатынас саласына қажетті тақырып бойынша «мамандық», «аудитория», «сабақ», «кітапхана» және т.б. төңірегіндегі сөздер мен сөз тіркестері негізге алынады.

1978 жылғы баяндамасында Уилкинс тілді меңгертудің бастапқы кезеңін «бастапқы құзырет», ал ғалым Трим «кіріспе деңгей» деп атаған (Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. Companion volume). Қазір ол деңгейді «өмір сүру деңгейі» деп атап жүрміз. Қазақ тілін шет тілі ретінде меңгерудің қарапайым деңгейі сол тұрып жатқан елде «өмір сүрудің» алғышарты болып табылады, демек студент кез келген ортада өзіне қажетті нәрселерді танып, біліп, сұрай алатындай деңгейде қажетті сөзді пайдалана білуі керек. Мысалы, ол көшеде керек жеріне барар жолдағы көлік түрлері, нөмірін, көшенің атауын; дүкенде өзіне қажетті тағам атауларын; университетте пән атауларын, сабақтың қай аудиторияда өтетінін, оқытушылардың аты-жөнін, сабақта қажетті сұрақтарын және т.б. күнделікті тұрмысқа қажетті нәрселерді сұрап, жауап ала алуы қажет. Яғни белгілі бір қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағытталған таныс, күнделікті сөз тіркестерін және өте қарапайым сөйлемдерді түсініп, пайдалана алуы; өзін және басқа адамдарды таныстыра алуы, сондай-ақ оларға сұрақтар қоя алуы, әңгімелесушілермен баяу және анық сөйлесіп түсінісуі жатады.

Жалпы оқу лексикографиясының теориясына, әсіресе лексикалық минимум құрудың теориялық және практикалық негізін қалыптастыруға арналған мәселелер бойынша ресейлік және шетелдік еңбектерде лексикалық минимумның оқу сөздіктер жүйесіндегі орнын анықтауға

қатысты мәселелер әлі шешімін таппаған деген қорытынды жасауға болады. Ал қазақ тілін оқытудағы лексикалық бірліктердің мөлшері, қолданылу жиілігі, дидактикалық мүмкіндіктері, жалпы қазақ тілін меңгертудегі орны толық шешімін тапты деуге ерте. Қазтест жүйесі бойынша шыққан «Қазақ тілін меңгерудің деңгейлік тақырыптық лексикалық минимумы» жарық көргенімен, ол лексикалық минимумның ЖОО-на қолданысы, студенттерге мемлекеттік тілді оқытудағы сөз мөлшерінің жеткіліктілігі, ЖОО-ға арналған оқулық, оқу құралдарындағы көрінісі әлі зерттеу нысанына алынған жоқ. Студенттерге арналған лексикалық сөздік бөлек түзілуі қажет. Қарапайым деңгейдегі қарым-қатынасқа қажетті сөздермен қатар студенттердің күнделікті оқу орнына қажетті қолданатын сөздерін де енгізген жөн. Ол оқу мақсаты, типтік бағдарлама, силлабус аясындағы тақырыптар көлемін қамтуы керек. Лексикалық минимумды жүйелі түрде меңгеру студенттердің тілдік құзыреттілігін арттырады және тіл үйрену әрекетін жеңілдетеді.

А1 қарапайым деңгейге арналған лексикалық минимумдағы сөздердің санын анықтау мәселесі

Лексикалық минимумды құрудағы ең өзекті мәселеге – сөздердің санын, оны таңдау дереккөзін анықтау, алдын ала белгіленген өлшемдерді ескере отырып оны жүзеге асыру, сондай-ақ сөздердің репрезентативтілігі (сөздерді белгілі бір формада ұсыну немесе қайта жасау) мәселесі кіреді.

ЛМ-ға қатысты сөздердің тізіміне келер болсақ, оны таңдау тәсілдеріндегі түрлі ерекшеліктерді байқауға болады. «Тілді меңгерудің жалпыеуропалық құзіреттілік» тұжырымдамасын құруда коммуникативті құзыреттілік ұғымына байланысты Я.А. Ван Эктің ұстанымы маңызды орын алады. Бұл тұжырымдамаға сәйкес, қарапайым деңгейдегі сөздіктің көлемі бастапқы кезеңдегі қарым-қатынас мақсаттарына байланысты (ағылшын тілі үшін бұл: *өзі, отбасы, жақын ортасы туралы айту, белгілерді, хабарландыруларды, ашық хаттарды түсіну, сауалнамаларды толтыру*) 120 сөзді құрайды (survival list – өмір сүруге қажетті тізім), ал күнделікті қарым-қатынас үшін шамамен 2000 сөз қажет болады (Трушина, 2013).

Мәскеу мемлекеттік университетінің мамандары құрастырған бастауыш кезең үшін түзілген минимумда 1000-1500 сөз, жалғастырушы кезеңге арналған минимумда 3000-4000 сөз болған (Денисов, 1972).

«Ағылшын тілінің лексикографиясында М. Уэст бастапқы лексикалық минимумды 1490 сөздің көмегімен құраған. Кейін осы минимумды негізге ала отырып сөздік түзіп, 24000 сөзге түсініктеме берген. Гугенем мен Мишеа француз тілінде 3000 сөзден тұратын негізгі лексика сөздігін жасады. Оларды 1374 қарапайым сөздің көмегімен түсіндірді. Неміс тілінің бастауыш деңгейінде ең маңызды саналатын 1269 сөз үйретеді (Түсіпқалиева, 2007).

Жалпы лексикографияның негізін қалаған ғалым П.Н. Денисов 1500 сөз бастауыш кезеңге арналған оқулықтардың негізгі бөлігін құрайтынын айтса, Р.М. Фурумкина жиі қолданылатын 1000 сөз тілдік қатынастағы барлық сөзқолданымның 65-70 пайызын құрайтынын айтады (Фурумкина, 1967).

Әлемдік стандарт CEFR-дегі бастапқы деңгейде тіл үйренушілер 750 лексикалық бірлікті меңгеруі керек. Орыс тілі әдіскер-ғалымдарының пікірінше, бастапқы деңгейдегі лексикалық минимум 500-800 сөзден тұрады. Мысалы, А.Н. Щукин бастапқы деңгейде тіл үйренуші 750 лексикалық бірлікті меңгеруі керектігін айтады (Щукин және т.б., 2018). Қазіргі кездегі орыс тілін шетел тілі ретінде оқытуға арналған бастапқы деңгейдегі лексикалық минимум 780 лексикалық бірліктен тұрады.

Қарым-қатынас орнатуға қажетті сөздік қордың қатарына: *тәулік уақыты, апта күндері мен айлардың атаулары, көлік түрлері, қалалық мекемелер (мұражай, театр), кәсіптер, ғылымдар (актер, тарих), сан есімдер, отбасы мүшелері, тұрмыстық заттар (айна, сөмке), тағамдар (күріш, шырын), маңызды әрекеттер (жұмыс істеу, оқу, жүру)* және т.б. кіреді. Шет тілі ретіндегі орыс тілінің лексикалық минимумында (қарапайым деңгей, жалпы меңгеру) оқу үдерісі ескеріліп, шектеулі көлемдегі оқулық лексикасы да қамтылған. Себебі шетел тілін үйрену одан әрі меңгеруге (яғни келесі деңгейде тіл үйренуге) бағытталуы тиіс. Сонымен қатар ол минимумда орыс тілін үйренушілерге өзекті коммуникативтік тапсырмаларды шешу кезінде қажетті әртүрлі сөйлеу этикетінің формулалары берілген (Андрюшина, Козлова, 2015).

Сонымен, лексикалық минимум түзудегі бастапқы кезеңдегі сөз саны әр еңбекте әртүрлі,

мақсаты мен міндетіне байланысты өзгереді.

Қазақ тілі А1 қарапайым деңгейге арналған оқулық, оқу құралдарындағы сөздердің қолданылу жиілігі

Қазақ тілі А1-қарапайым деңгейге арналған оқулық пен оқу құралдары қолжетімділігі, сол деңгейдегі аудиторияның қажеттілігін өтеуіне, оқу бағдарламасымен сәйкестігіне, сондай-ақ мүмкіндігінше соңғы жылдардағы нұсқасын қарастыру бойынша таңдалды. Студенттердің қарапайым деңгейде тілді меңгеруіне арналған оқу құралдары көп емес. Оның себебін тілді меңгертудің бұл деңгейін (А1) шетел азаматтарын оқытуға арналғандықтан, барлық ЖОО-на шетелдік студенттер түсе бермейтіндігімен байланыстырдық.

Қазақ тіл білімінде соңғы жылдары технология мүмкіндіктерін пайдалана отырып, лингвостатистикалық зерттеулер арқылы жиілік сөздік құру ісі қолға алынды. Жиілік сөздік түзу арқылы сандық деректердің астарында жасырынып тұрған сапалық қасиеттерді танып, оны практикада пайдалану оң нәтиже беруде. Жиі қолданылатын сөздердің тізбесін жасаудағы мақсат – қазақ тілінде белсенді қолданылатын сөздерді анықтап, олардың тіл үйретудегі маңызын көрсету. Содан кейін анықталған сөздерді есте сақтап бекіткен соң, ары қарай деңгей бойынша күрделендіре түскен жөн. Осындай негіздемені басшылыққа ала отырып, А1 қарапайым деңгейге арналған 6 оқу құралындағы 800 сөздің қолданылу жиілігі 2 түрлі бағдарлама (Python және анализатор) бойынша автоматты түрде анықталды. Берілген статистика шартты түрде алынды. Себебі кейбір сөздердің түрлі грамматикалық тұлғадағы нұсқаларын бағдарлама есепке ала берген. Алайда олар мүмкіндігінше түзетілді және сөздер түбір күйінде де, қосымшаларымен де қоса алынды.

Бұл жерде әр оқу құралының көлемін де ескеру керек. Мысалы, З.Күзекова, Б.Ақбұзауованың оқу құралы – 122 бет, А. Салқынбай, Н.Егізбаеваның оқу құралы – 142 бет, Ж.Абдрахманованың оқу құралы – 127 бет, Х. Қарабаеванікі – 127 бет, А. Нұржанова және т.б. – оқулығы – 114 бет, Г. Мұсаеваның оқу құралы – 242 беттен тұрады. Осы еңбектердегі ең жиі қолданылатын 800 сөз әлемдік тәжірибеге сүйене отырып іріктелініп алынды.

Python бағдарламасы арқылы жиі қолданылған 20 сөзді қарастырғанда, ең жиі қолданылған сөз – *мен* есімдігі/шылауы (Ж. Абдрахмановада – 180 рет, А. Нұржанова т.б. – 130 рет, З. Күзекова, Б. Ақбұзауовада – 255 рет шылау қызметінде, Г. Мұсаевада – 408 рет, Х. Қарабаевада – 85 рет, А.Салқынбай, Н. Егізбаевада – 179 рет) болды. *Мен* сөзінен басқа *сіз, сен ол, бұл* есімдіктері алғашқы бестікте тұр. Сөздердің жиілігі бойынша қарасақ та, 6 автор еңбектеріндегі 20 сөздің әртүрлі екенін байқауға болады. *Жіктеу, сілтеу, сұрау* есімдіктерінің қолданылу жиілігі біршама жоғары болса, *сөз* зат есімі Ж. Абдрахманованың оқу құралында – 136 рет, А. Нұржановада – 46 рет, З. Күзековада, Ү. Мұсаевада, А. Салқынбайда алғашқы 20 сөздің ішінде жоқ болса, Х.Қарабаевада – 81 рет кездеседі.

Кесте 4 – Оқу құралдарындағы сөздердің жиілігі (Python бағдарламасы арқылы алынған жиі қолданылған 20 сөз)

Таблица 4 – Частотность слов в учебных пособиях (20 наиболее часто используемых слов, полученных с помощью программы Python)

Table 4 – Word Frequency in Textbooks (20 most Frequently Used Words Obtained Using the Python Program)

<i>Ж. Абдрахманова, 2014 ж.</i>	<i>Жиілігі</i>	<i>А.Нұржанова, Р. Абнасырова 2019 ж.</i>	<i>Жиілігі</i>	<i>З. Күзекова, 2018 ж.</i>	<i>Жиілігі</i>
мен	180	мен	130	сіз	363+112
сіз	85+25	қай	78	ол	357
сен	81	және	75	бұл	273
ол	77	менің	71	мен	255
жаттығу	118	бұл	66	менің	180
бар	58	бар	55	ма	151
сөз	100+36	грамматика	54	жауап	148
мына	57	керек	52	қайда	143

Кесте 4 жалғасы / Продолжение Таблицы 4 / Continuation of Table 4

менің	56	белгілеңіз	52	үлгі	141
көп	54	беріңіз	52	бе	141
жақсы	53	қажетті	52	беріңіз	123
қазақ	50	фонетика	51	не	121
су	50	қандай	51	ме	115
бір	43	тыңдаңыз	50	сіздің	112
біз	43	қойыңыз	50	қашан	109
жоқ	42	ол	49	біз	109
және	41	сағат	48	осы	108
сабақ	39	сөздерді	46	жақсы	97
тапсырма	36	иә	45	оның	97
он	39	дұрыс	41	сұрақтарға	69
<i>Г. Мұсаева, 2015 ж.</i>	<i>Жиілігі</i>	<i>Х. Қарабаева, 2021 ж.</i>	<i>Жиілігі</i>	<i>А. Салқынбай, 2021 ж.</i>	<i>Жиілігі</i>
мен	408	пе	120	мен	179
тілі	286	керек	118	оқыңыз	95
менің	264	бұл	110	менің	91
бұл	247	ма	110	сіз	86
ол	240	бар	97	қайталаңыз	85
қазақ	224	бе	96	табыңыз	85
жақсы	207	оқыңыз	94	ол	82
не	196	ба	88	бүгін	72
иә	189	мен	85	дыбыстар	71
керек	183	сөз	81	келеді	65
және	163	ол	75	керек	62
сіз	163	ме	73	модель	57
бар	163	біз	59	толықтырыңыз	56
жоқ	161	жоқ	54	сен	54
кім	152	белгілеңіз	53	дауыссыз	52
сіздің	131	не	48	жақсы	52
сен	127	сабақ	45	не	52
оқыңыз	126	күн	44	тыңдаңыз	51
шет	124	емес	42	жұмыс	49
ретінде	124	сен	41	бұл	49

Қолданылу жиілігі жағынан ең алдымен сабақ барысында, аудиторияда қолданылатын төмендегі сөздердің жиі қолданысын бөліп көрсетуге болады: *мен, сен, сіз, ол, қажет, керек, бұл, қазақ, тіл, мына, тыңда, қой, қайтала, оқы, тап, жаз, ал, жүр, жатыр, сабақ, жақсы, дұрыс, жаңа, жауап, сұрақ, тақырып, бар, үшін, туралы, қалай? не? қашан? қалай? қайда? қандай?*

Статистикалық ұстаным бойынша сөздердің қоры мен қолданыс жиілігін (сөздердің 6 оқу құралы бойынша қолданылу саны) анықтағанда, есімдіктер мен шылаулардың (*және, мен*) жиі кездесетіні анықталды.

Бастапқы деңгейдегі тіл үйренушілердің тілдік қажеттіліктері негізінен өзін таныстыру, отбасы мүшелері, күнделікті өмірдегі қарапайым қарым-қатынас сияқты тақырыптармен шектелетінін айттық. Осыған байланысты есімдіктердің жиі қолданылуы – тіл үйренудің когнитивтік және коммуникативтік ерекшеліктеріне сай келеді. CEFR (Common European Framework of Reference for Languages) стандарттарына сәйкес, A1 деңгейіндегі тіл үйренушілердің негізгі мақсаты – қарапайым ақпарат алмасу. Бұл кезеңде «мен», «сен», «ол», «біз» сияқты жіктеу және сілтеу есімдіктері жиі қолданылады, себебі олар тұлғалық қатынасты білдірудің негізгі құралы болып табылады. «Мен студентпін», «Бұл – менің досым» деген сөйлемдерде есімдіктер

сөйлеу актісінің орталық элементі ретінде көрінеді.

Есімдіктер – қысқа, жиі қолданылатын, мағынасы контексте айқын болатын сөздер. Олар тіл үйренушінің жадында тез сақталып, қолдануға жеңіл болады. Бұл когнитивтік жүктемені азайтып, сөйлеу дағдысын қалыптастыруға көмектеседі (Ellis, 2003).

Әр оқытушының сөз қолданысындағы ерекшеліктер сабақтың мақсатына, бағдарламадағы тақырыптарға қатысты болып келеді. А1 деңгейінде жиі қолданылады дейтін *қалып етістіктер* 6 оқу құралында түрлі жиілікке ие. Мысалы, *отыр* – Ж. Абдрахмановада – 27, Х. Қарабаевада – 31; *жатыр* – Х. Қарабаевада – 28; *жүр* – Ж. Абдрахмановада 31 рет қолданылған.

Кесте 5 – Python бағдарламасы мен Жиілік есептегіш құрал арқылы сөздердің жиілігін анықтау
Таблица 5 – Определение частотности слов с помощью программы Python и Частотного анализатора

Table 5 – Determining the Frequency of Words Using a Python Program and a Frequency Analyzer

<i>Python бағдарламасы бойынша</i>	<i>Жиілік есептегіш құрал бойынша</i>
Мен – 1237 рет	Сіз/ес – 1213 рет
Сіз – 1022 рет	Мен/шл – 1077
Ол – 880 рет	Ол/ес – 878 рет
Бұл – 545 рет	Бол/ет – 750 рет
Жақсы – 485 рет	Сен/ес – 707 рет
Бар – 457 рет	Қай/ес – 627 рет
Не – 450 рет	Сөз/зт – 623 рет
Оқыңыз – 437 рет	Он/са – 620 рет
Қазақ – 419 рет	Біз/ес – 607 рет
Керек – 415 рет	Бұл/ес – 534 рет
Сен – 380 рет	Оқы/ет – 516 рет
Біз – 374 рет	Кім/ес – 480 рет
Қайда – 370 рет	Кел/ет – 479 рет
Сөз – 314 рет	Ал/ет – 425 рет
Тілі – 313 рет	Жұмыс/зт – 421 рет
Және – 310 рет	Тұр/ет – 420 рет
Иә – 306 рет	Күн/зт – 407 рет
Жоқ – 293 рет	Қазақ/зт – 399 рет
Қандай – 281 рет	Жақсы/сн – 372 рет
Қай – 279 рет	Үй/зт – 336 рет
Туралы – 269 рет	Тіл/зт – 326 рет
Кім – 235 рет	Сабақ/зт – 325 рет
Жауап – 222 рет	Жауап/зт – 317 рет
Мына(у) – 218 рет	Тыңда/ет – 306 рет
Сағат – 215 рет	Сұрақ/зт – 300 рет
Күн – 187 рет	Сөйлем/зт – 283 рет
Үшін – 138 рет	Дыбыс/зт – 226 рет
Тапсырма – 136 рет	Отыр/ет – 204 рет
Осы – 133 рет	Бар/ет – 204 рет
Он – 102 рет	Дос/зт – 198 рет

Бұл кестеде Python бағдарламасы мен Жиілік есептегіш құрал арқылы 800 сөз ішінен алғашқы 30 сөз іріктеліп алынды. Сол бағандағы (Python бағдарламасы) жиі кездесетін сөз «мен» 1237 рет көрсетілгенімен, ол шылау ретінде ме, жоқ есімдік ретінде кездескен бе, ол жағы белгісіз. Сол сияқты «бар» сөзі де қандай қызметте жұмсалып тұрғаны анық емес. Ал оң бағандағы жиілік есептегіш құралмен біз нысан еткен оқулық пен оқу құралдарындағы сөздердің қандай грамматикалық қызметте жұмсалғанын байқай аламыз. Мұнда «мен» шылауы «сіз» есімдігінен кейінгі орында тұр.

Лексикалық минимум – тілде жиі қолданылатын сөздер мен терминдердің жүйеленген тізімі дедік. Оның мазмұны оқу бағдарламасының ерекшелігіне, тілдің деңгейіне байланысты. Бұл жерде әр оқулықтағы мақсат пен міндетті, тақырыптар мен оған қатысты алынған сөздерді де есепке алмасқа болмайды.

Қорытынды

Сонымен, қазақ тілінің қарапайым деңгейіне арналған лексикалық минимумын анықтау үшін қазақ тілі оқу материалдарының жеткілікті мөлшерде болуы, регистр, жанр мен стильдер бойынша тілдің әртүрлілігі жеткілікті түрде көрсетілуі, ұсынылған мәтін түрлерін барынша қамтитын лексемалардан тұруы керек деген тұжырымға тоқталдық.

Сандық көрсеткіштер, яғни оқу құралдарындағы сөздердің қолданылу жиілігі жоғарыдағы бағдарламалық тізімде көрсетілгендей, нақты бағдар бере алмаса да, қарапайым деңгейде күнделікті тұрмыстық тақырыптарда сөйлесуге мүмкіндік беретін қарым-қатынасқа қажетті 800 (тіпті одан да көп) сөзден тұратынын көрсетті. Қарапайым деңгейдегі сөздер көркем әдебиет немесе ғылыми-публицистикалық стильді көздемейтіні де анық.

Лексикалық минимум тіл үйренушілердің белгілі бір уақыт көлемінде лексикалық бірліктерді меңгеруі. ЛМ-ның сандық және сапалық құрамы тілді үйретуге бөлінген оқыту мақсатына, оқытудың кезеңі мен сағат санына байланысты. Сондай-ақ тілді үйренудің кезеңдерімен қоса, тіл деңгейіне де қатысты. ЖОО-да қарапайым деңгейге бөлінетін сағат саны оқу бағдарламасы мен семестр кезеңіне сай білім алушылардың сөздерді меңгеру мүмкіндігі де ескерілуі керек. Қазақ тілін ЖОО-да меңгерту кезеңінде қаншама мақсат-міндеттер қойылады. Жаңа сөздерді меңгеруден басқа грамматикалық минимум, сөйлеу әрекеттерін (тыңдалым, оқылым, айтылым, жазылым) жүзеге асыру да маңызды. Алайда сөйлеу әрекеттерінде осы лексикалық минимумды қатаң қадағалап, сұрыптап отыруға болады. Білім алушы лексикалық минимумды меңгеру арқылы қарым-қатынасқа түседі. Сондықтан ЖОО-ға бөлінген уақыт пен сабақ кезеңдерін ұтымды пайдалану үшін әрбір деңгейде қолданылатын сөздерді таңдап, талғап, сол қарапайым деңгейде белгіленген сөздер арқылы барлық әрекеттерді оңтайлы жүзеге асырса, тіл үйрену нәтижелі болады.

Ал біз нысан еткен 6 оқу құралындағы сөздердің үштен бір бөлігі «Қазақ тілін қарапайым деңгейде меңгерудің деңгейлік тақырыптық лексикалық минимумының екінші басылымындағы сөздерде» (Қазтест) кездеспейді. Бұл төмендегідей *бірнеше себептерге* байланысты:

1. А1 деңгейіндегі лексикалық минимум жалпы тіл үйренушілерге арналған, ал ЖОО оқу құралдары студенттердің академиялық қажеттіліктеріне бейімделген. Сондықтан 6 оқу құралындағы сөздер арнайы терминдер (әр мамандыққа сай қарапайым терминдер) мен академиялық контекстке байланысты таңдалған.

2. Оқу құралдарының жылдары да әртүрлі, 2014-2021 жылдар аралығында шыққан әрі ЖОО-ға бағытталған оқу құралдары ғана алынды. Соңғы 5 жылда жарық көрген оқу құралдары қолымызға тимеді. Сондай-ақ қазақ тілін оқытудың қарапайым деңгейіне арналған оқу құралдарының аздығы және ол оқу құралдарының әр аудиторияға (мысалы, Х. Қарабаеваның оқу құралы қытайтілділерді оқытуға, ал Нұржанованың оқу құралы негізінен түріктілділерді оқытуға) арнаулы да себеп болды.

3. Оқу құралдарын таңдағанда осы саладағы белгілі мамандардың оқу құралдары алынғанымен, әр автордың сөз таңдауда, тақырып таңдауда айырмашылықтары да байқалды.

4. 2014-2021 жылдар аралығында оқу бағдарламалары өзгеріп отырды, соған байланысты негізгі тақырыптар да өзгерді. Сондай-ақ оқу орындары мен бағдарламалар әртүрлі сөздік қорды қолдануы мүмкін. Бұл оқу құралдары мен лексикалық минимум арасындағы айырмашылықтарға әсер етеді.

5. Оқу құралдарының көлемі де әртүрлі болды, соған қатысты сөздердің жиілігі де өзгеріп отырды. Десек те осы еңбектердегі ең жиі қолданылған 800 сөз іріктелініп алынды.

Қорыта келгенде, ғылыми мақалада тілді меңгерудің лексикалық минимумының теориясы мен тәжірибесін зерттеген шетелдік және қазақстандық ғалымдардың ғылыми-теориялық, ғылыми-практикалық еңбектері қарастырылды. Сол еңбектердегі негізгі идеялар нысанға алынып, ЖОО-на арналған лексикалық минимумға қатысты мәселелерді: атап айтқанда, лексикалық минимумның нақты анықтамасы, лексикалық минимумға енетін сөздердің таңдалу белгісі, оларды

салыстыру, лексикалық минимумды құрастыру кезінде басшылыққа алынатын принцип/ұстанымдар (статистикалық ұстаным: оқу құралдарындағы сөздердің жиілігі, сөз таптарына қатыстылығы, тақырыптық ұстаным) таңдалды, әрбір ұстанымның мақсат-міндетіне, қажеттілігіне талдау жүргізілді және осының негізінде тілді меңгерудің бастапқы қарапайым деңгейінде лексикалық бірлікті іріктеуде ескерілуі қажет 7 шарт ұсынылды.

1. *Таңдалған сөздердің қолданылу жиілігі мен тіл үйренушілерге қажеттілігі.* Күнделікті тілде жиі қолданылатын, студенттерге берілген тақырыптар бойынша сөйлесуге мүмкіндік беретін негізгі сөздер тізімі түрлі жағдаяттарға байланысты іріктелуі керек.

2. *Тақырыптық байланыстығы.* Сөздер есте сақтау мен меңгеруге жеңіл болуы үшін тақырыптық топтарға біріктірілуі қажет. Ол сөздердің мағынасы мен қолданылуы контексте ашылуы керек.

3. *Грамматикамен байланыстығы.* Тіл үйренушілер қарапайым деңгейге арналған сөйлемдерді дұрыс құрастыра алуы үшін іріктелген сөздер қарапайым деңгейдің грамматикасымен байланысты болуы керек. Лексика мен грамматиканы байланыстыру күрделі болса да, мүмкіндігінше ескерілуі керек.

4. *Оқу мақсаты.* Лексикалық минимум тіл үйренушілердің коммуникативтік құзыреттілігін дамытуға ықпал етуі керек және келесі деңгейлердегі тіл үйренуге негіз болуы керек.

5. *Дидактикалық қағидат.* Жаңа сөздер тіл үйренушілердің дайындық деңгейіне сай «жеңілден күрделіге қарай» ұстанымы бойынша біртіндеп енгізілуі керек. Сөздер есте жақсы сақталу үшін әртүрлі контексте бірнеше рет қайталануы керек.

6. *Тілдегі өзгерістер.* Тіл үнемі өзгеріп отырады, ғылым мен техниканың дамуымен жаңа сөздер мен сөз тіркестері пайда болады. Соған орай лексикалық минимум да уақыт өте келе жаңартылып отыруы керек.

Әдебиеттер

- Абдрахманова Ж.Ә. Қазақ тілі: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 127 б.
- Андрюшина Н.П. Лексикография в аспекте описания уровней владения русским языком как иностранным // Проблемы истории, филологии, культуры. – 2014. – №3(45). – С. 294-296.
- Андрюшина Н.П., Козлова Т.В. Лексический минимум по русскому языку как иностранному. Элементарный уровень. Общее владение (электронное издание). – 5-е изд. – Санкт-Петербург: Златоуст, 2015. – 80 с.
- Байниязова Ж.Т. Қазақ лексикографиясы: біртүрлі оқу сөздігін түзудің ғылыми негіздері: филол. ғыл. канд. ... дис. – Астана, 2008. – 125 б.
- Бектаев К.Б. Статистико-информационная типология тюркского текста. – Алма-ата, 1978. – 83 с.
- Государственный стандарт по русскому языку как иностранному. Элементарный уровень. / Владимирова Т.Е. и др. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва, Санкт-Петербург: Златоуст, 2001. – 28 с.
- Денисов П.Н. Лексические минимумы русского языка. – Москва: МГУ, 1972. – 166 с.
- Жаксылыкова К. Научные основы отбора и комплексной организации языкового материала по казахскому языку: автореф. ... к.ф.н. – Алма-Ата, 1992. – 21 с.
- Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі [Текст] / Жалпы редак. басқарғандар: Қажыбек Е.З., Фазылжанова А.М., 2016. – 1472 б.
- Жұбанов А.Қ. Қолданбалы лингвистика: қазақ тілінің статистикасы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 209 б.
- Катаева И.В., Микова С.С. Лексический минимум на элементарном уровне изучения русского языка как иностранного // Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В.П. Астафьева. – 2023. – №63(1). – С. 70-89. <https://vestnik.kspu.ru/index.php/vestnik/article/view/479>
- Күзекова З.С. Екінші тіл ретіндегі қазақ тілі оқулығы теориясының лингвистикалық негіздері: филол. ғыл. д-ры ... дис. – Алматы, 2005. – 275 б.
- Күзекова З.С., Аяпова Т.Т., Оразбаева Ф.Ш., Мамаева М.Қ. Екінші басылым. – Астана: «Ұлттық тестілеу орталығы» РМҚК, 2017. – 40 б.
- Күзекова З.С., Ақбұзауова Б. Қазақ тілі: Бастапқы деңгей (А1): Оқу құралы. – Астана, 2018. – 122 б.
- Қарабаева Х.Ә., Се Вэйнин. Қазақ тілі (қытайлық студенттерге арналған). – Алматы, 2021. – 127 б.
- Лексический минимум по русскому языку как иностранному. Первый сертификационный уровень. Общее владение / Н.П. Андрюшина и др. (электронное издание). – 7-е изд. – СПб.: Златоуст, 2015. – 200 с.
- Маркина Е.И. Лингводидактические основы разработки лексических минимумов по русскому языку как иностранному (для разных уровней и профилей обучения): дис. ... канд. пед. наук. – Москва, 2011. – 235 с.
- Малбақов М. Қазақ лексикографиясының тарихы: филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 1992.
- Малбақов М. Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 368 б.
- Морковкин В.В., Дорогонова И.А. О новом типе лексического минимума современного русского языка //

Русский язык за рубежом. – 1976. – №2. – С. 56-61.

Морковкин В.В., Сафьян Ю.А., Степанова Е.М., Дорофеева И.В. Лексические минимумы современного русского языка. – Москва: Рус. яз., 1985. – 609 с.

Морковкин В.В. О лексикографическом обеспечении профессионально ориентированного обучения русскому языку нерусских студентов // Теория и практика научно-технической лексикографии. Сборник статей. – Москва: Русский язык, 1988. – 184 с.

Муравьев Н.А., Ольшевская М.Ю. Подходы к составлению лексических минимумов в России и за рубежом: проблемы и перспективы // Вестник НГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация, 2019. – Т. 17. – №1. – С. 78-89.

Мұсаева Г. Қазақ тілі – шет тілі ретінде. Базалық деңгей: Оқу құралы. 1-кітап. – Астана: Ш.Шаяхметов атындағы тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы, 2015. – 242 б.

Нұржанова А.Б., Абнасырова Р.Ж., Нұрманова Г.Н., Дүйсебекова Ж.М. Шетелдіктерге арналған қазақ тілі (А1 қарапайым деңгей): оқулық. – Алматы: Алматы-Болашақ, 2018. – 114 б.

Салқынбай А.Б., Егізбаева Н.Ж. Қазақ тілі. Қарапайым деңгей. Қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуға арналған оқу құралы. – Алматы, 2021. – 142 б.

Трушина Л.Б. Русский язык как иностранный в специальных целях: прошлое, настоящее, будущее. Опыт исторического обзора. / Под ред. В.Г. Костомарова. – Москва, 2013. – С. 8-9.

Түсіпқалиева Р. Қазақ лексикографиясы: екітілді шағын сөздіктердің құрылымы: филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 2007. – 120 б.

Фурумкина Р.М. Словарь-минимум и понимание текста // Русский язык за рубежом. – 1967. – №2. – С. 15-16.

Щукин А.Н. Методика преподавания русского языка как иностранного: учеб. пособие. – Москва: ФЛИНТА, 2018. – 508 с.

Эллис Р. Екінші тілді меңгеруді зерттеу (10-шы басылым). – Оксфорд: Оксфорд университетінің баспасы, 2003.

Ядав Р., Нестерова Н.Г., Верма К.С. Принципы определения лексического минимума для программы обучения русскому языку иностранцев как проблема учебной лексикографии, 2017.

Capel, A. A1 – B2 vocabulary: insights and issues arising from the English Profile Wordlists project // English Profile Journal, 2010. Vol. 1.

Milton, J. & Alexiou, T. Vocabulary size and the Common European Framework of Reference for Languages // In B. Richards, H.M. Daller, D.D. Malvern, P. Meara, J. Milton, & J. Treffers-Daller (Eds.). Vocabulary Studies in First and Second Language Acquisition. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009. – P. 194-211.

Richards, et al. (Eds.). Vocabulary studies in first and second language acquisition. – Palgrave, 2009. – P. 194-211.

References

Abdrakhmanova, J.A. (2014) Qazaq tili: Oqu quraly. Almaty: Qazaq universiteti. 127 p. [Abdrakhmanova, J.A. (2014) Kazakh language: Educational tool. Almaty: Kazakh University. 127 p.] (in Kazakh)

Andrjushina, N.P. (2014) Leksikografija v aspekte opisanija urovnej vladenija russkim jazykom kak inostrannym. Problemy istorii, filologii, kul'tury. №3(45). S. 294-296. [Andryushina, N.P. (2014) Lexicography in the aspect of describing the levels of proficiency in Russian as a foreign language. Problems of history, philology, culture. No.3(45). P. 294-296.] (in Russian)

Andrjushina, N.P., Kozlova, T.V. (2015) Leksicheskiy minimum po russkomu jazyku kak inostrannomu. Jelementarnij uroven'. Obshhee vladenie (jelektronnoe izdanie). 5-e izd. SPb.: Zlatoust. 80 s. [Andryushina, N.P., Kozlova, T.V. (2015) The lexical minimum in Russian as a foreign language. Elementary level. Common ownership (electronic edition). 5th research. St. Petersburg.: Zlatoust. 80 p.] (in Russian)

Bainijazova, J.T. (2008) Qazaq leksikografijasy: birtildi oqu sozdigin tuzuding gylymi negizderi: filol. gyl. kand. ... dis. Astana, 125 b. [Bainijazova, J.T. (2008) Kazakh lexicography: the scientific basis of creating a monolingual reading dictionary: philol. cand. dis. Astana. 125 p.] (in Kazakh)

Bektaev, K.B. (1978) Statistiko-informacionnaja tipologija tjurkskogo teksta. Alma-ata. 83 p. [Bektayev, K.B. (1978) Statistical and informational typology of Turkic text. Alma-ata. 83 p.] (in Kazakh)

Chapel, A. (2010) A1 – B2 vocabulary: insights and issues arising from the English Profile Wordlists project. English Profile Journal. Vol. 1. [Capel, A. (2010) A1 – B2 vocabulary: insights and issues arising from the English Profile Wordlists project. English Profile Journal. Vol. 1.] (in English)

Denisov, P.N. (1972) Leksicheskie minimumy russkogo jazyka. Moskva: MGU. 166 p. [Denisov, P.N. (1972) Lexical minimum of the Russian language. Moscow: Moscow State University. 166 p.] (in Russian)

Ellis, R. (2003) Ekinshi tildi menggerudi zertteu (10-shy basylym). Oksford: Oksford universitetining baspasy. [Ellis, R. (2003) The Study of Second Language Acquisition (10th ed.). Oxford: Oxford University Press.] (in English)

Furumkina, R.M. (1967) Slovar' – minimum i ponimanie teksta. Russkij jazyk za rubezhom. №2. S. 15-16. [Furumkina, R.M. (1967) Dictionary – minimum and understanding of the text. Russian language for the rubezhom. No.2. P. 15-16.] (in Russian)

Gosudarstvennyj standart po russkomu jazyku kak inostrannomu (2001). Jelementarnyj uroven'. Vladimirova, T.E. I dr. 2-e izd., ispr. i dop. Moskva, SPb.: Zlatoust. 28 s. [The state standard for Russian as a foreign language (2001). Elementary level. Vladimirova, T.E. et al. 2nd ed., rev. and add. Moscow, SPb.: Zlatoust. 28 p.] (in Russian)

Jadav, R., Nesterova, N.G., Verma, K.S. (2017) Principy opredelenija leksicheskogo minimuma dlja programmy obuchenija russkomu jazyku inostrancev kak problema uchebnoj leksikografii. [Yadav, R., Nesterova, N.G., Verma, K.S.

(2017) Principles for Defining the Lexical Minimum for the Russian Language Learning Program for Foreigners as a Problem of Educational Lexicography.] (in Russian)

Kataeva, I.V., Mikova, S.S. (2023) Leksicheskiy minimum na jelementarnom urovne izuchenija russkogo jazyka kak inostrannogo. Vestnik Krasnojarskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta imeni V.P. Astaf'eva, 63(1), 70-89 s. [Katayeva, I.V., Mikova, S.S. (2023) The lexical minimum at the elementary level of studying the Russian language as a foreign language. Bulletin of the Krasnoyarsk State Pedagogical University. V.P. Astafyeva, 63(1). P. 70-89.] (in Russian) <https://vestnik.kspu.ru/index.php/vestnik/article/view/479>

Kuzekova, Z.S. (2005) Ekinshi til retindegi qazaq tili oqulygy teorijasynyng lingvistikalyq negizderi: filol. gyl. d-ry dis. Almaty. 275 b. [Kuzekova, Z.S. (2005) Linguistic foundations of the theory of the Kazakh language textbook as a second language: philol. cand. dis. Almaty. 275 p.] (in Kazakh)

Kuzekova, Z.S., Ajapova, T.T., Orazbaeva, F.S., Mamaeva, M.Q. (2017) Ekinshi basylym. Astana: "Ulttyq testileu ortalıgy" RMQK. 40 b. [Kuzekova, Z.S., Ayapova, T.T., Orazbayeva, F.Sh., Mamayeva, M.K. (2017) Second edition. Astana: "National Testing Center". 40 p.] (in Kazakh)

Kuzekova, Z.S., Akbuzauova, B. (2018) Qazaq tili: bastapqy denggej (A1): Oqu quraly. Astana. 122 b. [Kuzekova, Z.S., Akbuzauova, B. (2018) Kazakh language: Elementary level (A1): Learning tool. Astana. 122 p.] (in Kazakh)

Leksicheskiy minimum po russkomu jazyku kak inostrannomu. Jelementarnyj uroven'. Obsee vladenie (2015). N.P. Andryushina i dr. (jelektronnoe izd.). 7-e izd. SPb.: Zlatoust. 200 s. [A lexical minimum in Russian as a foreign language. The first certification level. Common ownership (2015). N.P. Andryushina et al. (electronic edition). 7th ed. St. Petersburg: Zlatoust. 200 p.] (in Russian)

Malbaqov, M. (1992) Qazaq leksikografijasynyng tarihy: Filol. gyl. kand. diss. Almaty. [Malbakov, M. (1992) History of Kazakh lexicography: Philol. cand. diss. Almaty.] (in Kazakh)

Malbaqov, M. (2002) Bir tildi tusindirme sozdikting qurylymdyq negizderi. Almaty: Gylm. 368 b. [Malbakov, M. (2002) Structural foundations of a monolingual explanatory dictionary. Almaty: Gylm. 368 p.] (in Kazakh)

Markina, E.I. (2011) Lingvodidakticheskie osnovy razrabotki leksicheskikh minimumov po russkomu jazyku kak inostrannomu (dlja raznyh urovnej i profilej obuchenija): dis. ... kand. ped. nauk. Moskva. 235 s. [Markina, E.I. (2011) Lingvodidactic principles of development of lexical minimums for the Russian language as a foreign language (for different levels and profiles of education): dis. ... ped. science. Moscow. 235 p.] (in Russian)

Milton, J., Alexiou, T. (2009) Vocabulary size and the Common European Framework of Reference for Languages. In B. Richards, H.M. Daller, D.D. Malvern, P. Meara, J. Milton, & J. Treffers-Daller (Eds.). Vocabulary Studies in First and Second Language Acquisition. Basingstoke: Palgrave Macmillan. P. 194-211. (in English)

Morkovkin, V.V., Dorogonova, I.A. (1976) O novom tipe leksicheskogo minimuma sovremennogo russkogo jazyka. Russkij jazyk za rubezhom. №2. S. 56-61. [Morkovkin, V.V., Dorogonova, I.A. (1976) About the new type of lexical minimum of the modern Russian language. Russian language abroad. No.2. P. 56-61.] (in Russian)

Morkovkin, V.V., Safjan, Ju.A., Stepanova, E.M., Dorofeeva, I.V. (1985) Leksicheskie minimumy sovremennogo russkogo jazyka. Moskva: Russkij jazyk. 609 s. [Morkovkin, V.V., Safyan, Yu.A., Stepanova, E.M., Dorofeyeva, I.V. (1985) Lexical minimum of modern Russian language. Moscow: Russkij jazyk. 609 p.] (in Russian)

Morkovkin, V.V. (1988) O leksikograficheskom obespechenii profesional'no orientirovannogo obuchenija russkomu jazyku nerusskikh studentov. Teoriya i praktika nauchno-tehnicheskoy leksikografii. Sbornik statej. Moskva: Russkij jazyk. 184 p. [Morkovkin, V.V. (1988) About lexicographic provision of professionally oriented training of Russian language to non – Russian students. Theory and practice of scientific and technical lexicography. Collection of articles. Moscow: Russkij jazyk. 184 p.] (in Russian)

Murav'jov, N.A., Olshevskaja, M.Ju. (2019) Podhody k sostavleniju leksicheskikh minimumov v Rossii i za rubezhom: problemy i perspektivy. Vestnik NGU. Seriya: Lingvistika i mezhkul'turnaja kommunikacija. T. 17. №1. S. 78-89. [Muravyev, N.A., Olshevskaya, M.Yu. (2019) Approaches to the compilation of lexical minimums in Russia and abroad: problems and perspectives. Vestnik NGU. Series: Linguistics and Intercultural Communication. Vol. 17. No.1. P. 78-89.] (in Russian)

Musaeva, G. (2015) Qazaq tili – shet tili retinde. Bazalyq denggej: Oqu quraly. 1-kıtap. Astana: Sh.Shajahmetov atyndagy tilderdi damytudyng respublikalyq ujlestiru-adistemelik ortalıgy. 242 b. [Musayeva, G. (2015) Kazakh as a foreign language. Basic level: Tutorial. Book 1. Astana: Sh. Shayakhmetov Republican Coordination – Methodological Center for Language Development. 242 p.] (in Kazakh)

Nurzhanova, A.B., Abnasyrova, R.Zh., Nurmanova, G.N., Dujsebekova, J.M. (2018) Sheteldikterge arналan qazaq tili (A1 qarapaiym denggej): oqulyq. Almaty: Almaty-Bolashaq. 114 b. [Nurzhanova, A.B., Abnasyrova, R.Zh., Nurmanova, G.N., Dujsebekova, Zh.M. (2018) Kazakh language for foreigners (A1 simple level): textbook. Almaty: Almaty-Bolashak. 114 p.] (in Kazakh)

Qarabaeva, H.A., Se Veinin (2021) Qazaq tili (qytajlyq studentterge arналan). Almaty. 127 b. [Karabayeva, H.A., Se Weinin. (2021) Kazakh language (for Chinese students). Almaty. 127 p.] (in Kazakh)

Richards, et al. (Eds.) (2009) Vocabulary studies in first and second language acquisition. Palgrave. P. 194-211. (in English)

Salqynbai, A.B., Egizbaeva, N.Zh. (2021) Qazaq tili. Qarapaiym denggej. Qazaq tilin shet tili retinde oqytuga arналan oqu quraly. Almaty. 142 b. [Salkynbai, A.B., Egizbayeva, N.Zh. (2021) Kazakh language. Simple level. Educational tool for teaching Kazakh as a foreign language. Almaty. 142 p.] (in Kazakh)

Shjukin, A.N. (2018) Metodika prepodavanija russkogo jazyka kak inostrannogo: ucheb. posobie. Moskva: FLINTA, 508 p. [Shhukin, A.N. (2018) Methodology of teaching Russian language as a foreign language. Moscow: FLINTA. 508 p.] (in Russian)

Trushina, L.B. (2013) Russkij jazyk kak inostrannyj v special'nyh celjah: prosloe, nastojashhee, budushhee. Opyt

istoricheskogo obzora. Pod red. V.G. Kostomarov. Moskva. S. 8-9. [Trushina, L.B. (2013) Russian language as a foreign language for special purposes: past, present, future. Opyt historical review. Under the editorship. V.G. Kostomarov. Moscow. P. 8-9.] (in Russian)

Tusipqalieva, R. (2007) Qazaq leksikografijasy: ekitildi shagyn sozdikterding qurylymy: filol. gyl. kand. ... dis. Almaty 120 b. [Tusipkaliyeva, R. (2007) Kazakh lexicography: the structure of bilingual small dictionaries: Philol. cand. dis. Almaty. 120 p.] (in Kazakh)

Zhaksylikova, K. (1992) Nauchnye osnovy otbora i kompleksnoj organizacii jazykovogo materiala po kazahskomu jazyku: avtoref. ... filol. gyl. kand. Alma-Ata. 21 s. [Zhaksylikova, K. (1992) Scientific basis of selection and complex organization of language material in the Kazakh language: abstract ... Candidate of Philological Sciences. Alma-Ata. 21 p.] (in Kazakh)

Zhalpy bilim berudegi qazaq tilining zhiilik sozdigi. Zhalpy redak. basqargandar: Qazhybek, Ye.Z., Fazylzhanova, A.M. 1472 b. [Frequency Dictionary of the Kazakh language in general education. General redak. Headed by: Kazhybek, E.Z., Fazylzhanova, A.M. 1472 p.] (in Kazakh)

Zhubanov, A.Q. (2004) Qoldanbaly lingvistika: qazaq tilining statistikasy: oqu quraly. Almaty: Qazaq universiteti. 209 b. [Zhubanov, A.K. (2004) Applied linguistics: statistics of the Kazakh language: a textbook. Almaty: Kazakh University. 209 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 24.02.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 20.09.2025.

Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн / Available online: 30.09.2025.

© Иманқұлова С.М., Қаршығаева А.А., Егізбаева Н.Ж., 2025

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

Ақмарал Зинол-Габденқызы Бисенғали^{1*}, Айзада Айболатовна Исалиева²^{1*} автор-корреспондент, философия докторы (PhD),

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,

ORCID: 0000-0002-1964-9948 E-mail: sarestek@gmail.com

² педагогика ғылымдарының магистрі,

Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті,

Қазақстан, Орал қ., ORCID: 0009-0001-2463-8696 E-mail: aiza_1080@mail.ru

**ТҮРКІ ТІЛДЕРІНЕ ОРТАҚ ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ҚОР ҚАЛЫПТАСТЫРУ:
ОРТАҚ ТЕРМИНЖАСАМ ТӘСІЛДЕРІ МЕН ТЕТІКТЕРІ**

Аңдатпа. Мақалада түркі тілдеріне ортақ терминологиялық қор қалыптастырудың ғылыми және қоғамдық-әлеуметтік негіздері қарастырылады. Мақсаты – түркі халықтарының тілдік ерекшеліктерін, тарихи және мәдени сабақтастығын ескере отырып, ортақ терминжасам тәсілдері мен тетіктерін айқындау арқылы өзара түсінікті әрі бірізді терминологиялық кеңістік құру. Зерттеу өзектілігі – жаһандану жағдайында түркітілдес елдердің ғылыми, мәдени, техникалық байланыстарын нығайту үшін ортақ әрі түсінікті терминқор қажеттілігінің артуында. Авторлар термин жасаудың тиімді жолдарына (калькалау, түбірлес сөздер, семантикалық бейімдеу және т.б.) талдау жасап, олардың ғылыми және практикалық тұрғыдан артықшылықтары мен қолданыс мүмкіндіктерін саралайды. Мақалада ұсынылған идеялар мен тұжырымдар түркі халықтарының тілдік интеграциясына және ортақ коммуникациялық кеңістік қалыптастыруға үлес қосады. Жұмыстың құндылығы – түркі тілдері негізінде ортақ термин жасаудың теориялық негіздерін ашу, ал практикалық маңызы – білім беру, ғылым салаларында ортақ терминдерді қолдану мүмкіндігін көрсету. Қорытындыда түркі халықтарының тілдік интеграциясына ықпал ететін нақты ұсыныстар берілді. Зерттеу нәтижелері түркітілдес халықтардың тілдік интеграциясы мен терминологиялық үйлесімін қамтамасыз етуге бағытталған нақты ұсыныстар жасауға негіз болатынына сенеміз.

Тірек сөздер: ортақ терминқор; терминжасам; түркі тілдері; интеграция; тетік**Қаржыландыру көзі:** Мақала AP19679140 «Түркі әлемінің» қазақ және түрік тілдеріндегі лингвокогнитивтік негіздері мен терминдену үдерістерін салыстырмалы зерттеу» атты гранттық зерттеу аясында дайындалды.**Сілтеме жасау үшін:** Бисенғали А.З., Исалиева А.А. Түркі тілдеріне ортақ терминологиялық қор қалыптастыру: ортақ терминжасам тәсілдері мен тетіктері. *Tiltanyam*, 2025. №3 (99). 122-136-бб.DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-122-136>**Ақмарал Зинол-Габденқызы Бисенғали^{1*}, Айзада Айболатовна Исалиева²**^{1*} автор-корреспондент, доктор философии (PhD),

Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Казахстан, г. Алматы,

ORCID: 0000-0002-1964-9948 E-mail: sarestek@gmail.com

² магистр педагогических наук,

Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана,

Казахстан, г. Уральск, ORCID: 0009-0001-2463-8696 E-mail: aiza_1080@mail.ru

**ФОРМИРОВАНИЕ ОБЩЕГО ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОГО ФОНДА ТЮРКСКИХ
ЯЗЫКОВ: ЕДИНЫЕ СПОСОБЫ И МЕХАНИЗМЫ ТЕРМИНООБРАЗОВАНИЯ**

Аннотация. В статье рассматриваются научные и общественно-социальные основы формирования общего терминологического фонда тюркских языков. Целью исследования является создание взаимопонятного и унифицированного терминологического пространства с учётом языковых особенностей, исторической и культурной преемственности тюркских народов путём определения общих способов и механизмов терминообразования. Актуальность исследования заключается в возрастающей необходимости общего и понятного терминологического фонда для укрепления научных, культурных и технических связей между тюркоязычными странами в условиях глобализации. Авторы анализируют эффективные способы терминообразования (калькирование, образование с помощью однокоренных слов, семантическая адаптация и др.), определяя их научные и практические преимущества и возможности применения. Представленные идеи и выводы способствуют языковой интеграции тюркских народов и формированию общего коммуникативного пространства. Ценность работы – в раскрытии теоретических основ создания общих терминов на базе тюркских языков, а практическая значимость – в возможности использования этих терминов в сфере образования и науки. В заключении приведены конкретные предложения, способствующие языковой интеграции тюркских народов. Ожидается, что результаты исследования внесут значительный вклад в

координацию и гармонизацию общей тюркской терминологии.

Ключевые слова: общий терминологический фонд; терминообразование; тюркские языки; интеграция; механизм

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках грантового исследования AP19679140 «Сравнительное исследование лингвокогнитивных основ и процессов терминологизации в казахском и турецком языках «тюркского мира».

Для цитирования: Бисенгали А.З., Исалиева А.А. Формирование общего терминологического фонда тюркских языков: единые способы и механизмы терминообразования. *Tiltanyam*, 2025. №3 (99). С. 122-136. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-122-136>

Akmaral Bissengali^{1*}, Aizada Issaliyeva²

^{1*}Corresponding author, Doctor of Philosophy (PhD),

A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty,

ORCID: 0000-0002-1964-9948 E-mail: sarestek@gmail.com

²Master in Pedagogical Sciences,

Zhangir Khan West Kazakhstan Agrarian and Technical University,

Kazakhstan, Uralsk, ORCID: 0009-0001-2463-8696 E-mail: aiza_1080@mail.ru

FORMATION OF A COMMON TERMINOLOGICAL RESOURCES OF TURKIC LANGUAGES: UNIFIED METHODS AND MECHANISMS OF TERM FORMATION

Abstract. The article examines the scientific and public and social foundations of the formation of a common terminology fund of the Turkic languages. The aim of the study is to create a mutually understandable and unified terminological space taking into account the linguistic features, historical and cultural continuity of the Turkic peoples by defining common methods and mechanisms of term formation. The relevance of the study lies in the growing need for a common and understandable terminology fund to strengthen scientific, cultural and technical ties between Turkic-speaking countries in the context of globalization. The authors analyzes effective methods of term formation (calquing, formation using cognate words, semantic adaptation, etc.), determining their scientific and practical advantages and possibilities of application. The presented ideas and conclusions contribute to the linguistic integration of the Turkic peoples and the formation of a common communicative space. The value of the work is in revealing the theoretical foundations for creating common terms based on the Turkic languages, and the practical significance is in the possibility of using these terms in education and science. The conclusion provides specific proposals to promote the linguistic integration of the Turkic peoples. It is expected that the results of the study will make a significant contribution to the coordination and harmonization of common Turkic terminology.

Keywords: common terminological fund; term formation; Turkic languages; integration; mechanism

Source of funding: The article was prepared within the framework of the grant project AP19679140 “Comparative study of the linguistic and cognitive foundations and processes of term formation in the Kazakh and Turkish Languages of the “Turkic world”.

For citation: Bissengali, A., Issaliyeva, A. Formation of a Common Terminological Resource of Turkic Languages: Unified Methods and Mechanisms of Term Formation. *Tiltanyam*, 2025. No.3 (99). P. 122-136. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-122-136>

Қысқашы

Түркітілдес елдер арасындағы ғылыми және мәдени, саяси және экономикалық байланыстардың күшеюі ортақ терминологиялық кеңістік құру қажеттілігін күн тәртібіне шығарып отыр. Әсіресе халықаралық терминдердің түрлі нұсқаларда қабылдануы ғылыми коммуникацияға елеулі кедергілер келтіруде. Бұл мәселені шешудің бір жолы – түркі тілдеріне ортақ терминжасам тәсілдерін айқындап, үйлесімді тетіктер негізінде жаңа терминдерді қалыптастыру. Бірыңғай терминологиялық кеңістік түркітілдес халықтар арасындағы толыққанды ғылыми, білім беру, мәдени және технологиялық алмасу үшін негіз болмақ.

Түркі тілдерінің грамматикасы, лексикасы мен морфологиясындағы ұқсастықтар терминологиялық интеграция үшін қолайлы жағдай жасайды. Алайда тарихи-мәдени айырмашылықтар, басым тілдердің әсері (орыс, араб, парсы, ағылшын т.б.), кірме сөздер мен тікелей аударма бірыңғай терминологияны қалыптастыру үдерісін қиындатады.

Соңғы онжылдықта түркі мемлекеттері арасындағы ынтымақтастықтың нығаюы ортақ тілдік кеңістікті қалыптастыру қажеттілігін айқындай түсті. Бұл үрдіс түркі халықтарының тарихи тамырластық сезімін оятып, бірегей мәдени кодты қайта жаңғыртуға мүмкіндік береді. Бірыңғай терминология ғылым мен техниканың озық жетістіктерін ана тілінде меңгеруге жол ашады әрі

аударма сапасын арттырады. Сонымен қатар ортақ терминдік жүйе тіл үйрету мен оқулық әзірлеу үдерісін оңтайландырып, түркі тілдерін тез үйренуге қолайлы орта туғызады. Аталған үдерістің тиімді жүзеге асуына халықаралық терминологиялық институттар мен салалық сарапшылардың жүйелі, белсенді әрі үйлесімді әрекеттестігі маңызды фактор саналады.

Түркі мемлекеттері ұйымы (бұрынғы Түркі кеңесі), түркітілдес елдердің Парламенттік Ассамблеясы (TÜRKPA), Түркі мәдениетінің халықаралық ұйымы (TÜRKSOY), Түркі Академиясы тарапынан жүргізіліп жатқан терминологиялық үйлестіру жұмыстары түркі әлеміндегі ортақ ғылыми терминологияны қалыптастыруға бағытталған маңызды қадамдардың бірі болып саналады. Мәселен, Түркі Академиясының 2021 жылғы ортақ терминологиялық кеңістік туралы есебінде түркі халықтарының білім беру, ғылым және цифрлық технологиялар салаларында ортақ терминдер қоры қажеттігі ерекше атап өтілді.

Ортақ терминологиялық қор қалыптастыру тек әлеуметтік не қоғамдық-саяси қажеттілік емес, лингвистикалық заңдылықтарға сүйенетін табиғи үдеріс. Ал түркі тілдерінің морфологиялық байлығы, ортақ түбірлер мен өнімді жұрнақ жүйесі ортақ термин жасауға мол мүмкіндік береді. Алайда қазіргі кезде бұл бағытта бірыңғай ғылыми-әдістемелік тұғырнаманың жоқтығы, әр тілде дербес терминологиялық саясаттың жүргізілуі ортақ жүйені қалыптастыруда қиындықтар туындатып отыр. Осымен байланысты мақалада заманауи терминжасам мәселесіне қатысты еңбектерге сүйене отырып, ортақ терминжасам тәсілдері мен тетіктерін жүйелеуді және ғылыми интеграцияны дамыту жолдарын ұсыну мақсаты қойылған.

Материал және әдістер

Мақалада түркі тілдеріне ортақ терминологиялық қор қалыптастырудың теориялық және практикалық негіздерін айқындау мақсатында түрлі дереккөздер пайдаланылды. Негізгі материал ретінде қазақ, түрік, өзбек, эзербайжан, қырғыз, түрікмен тілдеріндегі терминологиялық сөздіктер, ресми нормативтік құжаттар, сондай-ақ электронды терминологиялық платформалар – termincom.kz (Termincom, 2025), sozdikqor.kz (Sozdikqor, 2025), Nişanyan Sözlük (Nişanyan, 2025), Kubbealtı Lugatı (Kubbealtı, 2025), Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü (TDK, 2025), O‘zbek tilining izohli lug‘ati (ZiyoNET, 2025), Obastan (Obastan, 2025), Эл-Сөздүк (El Sozdük, 2025), Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi (Türkmen dil merkezi, 2025), Ajap Sözlük (Ajap Sözlük, 2025) пайдаланылды.

Зерттеудің әдіснамалық негізін салыстырмалы-типологиялық талдау, құрылымдық-морфологиялық сараптама, компоненттік және семантикалық талдау, лексика-статистикалық әдістер құрайды. Бұл тәсілдер арқылы ортақ терминжасам үлгілерінің тілдердегі көрінісі, қолданыс аясы, құрылымдық сәйкестігі мен мағыналық үйлесімі анықталды. Салыстырмалы талдау арқылы ортақ түбірлі терминдердің формалық және мағыналық ерекшеліктері зерттелді. Морфологиялық әдіс өнімді жұрнақтардың терминжасамдағы рөлін, ал семантикалық тәсіл калькалау мен бейімдеу арқылы жасалған терминдердің мағына тұрақтылығын айқындауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар лексика-статистикалық әдіс арқылы түркі тілдерінде жиі қолданылатын терминдер іріктелді. Жинақталған мәліметтер негізінде түркі тілдерінде ортақ түсіністікті қамтамасыз ететін терминжасам тәсілдері мен тетіктері жүйеленіп, олардың ғылыми негіздемесі мен практикалық қолдану мүмкіндіктері ұсынылды.

Әдебиетке шолу

Түркі тілдеріндегі терминжасам мәселелері – қазіргі түркітану ғылымының өзекті зерттеу бағыттарының бірі. Түркі халықтарының тарихи-мәдени бірлігі, тіл ортақтығы мен типологиялық ұқсастығы ортақ терминологиялық кеңістік құруға негіз болады. Бұл бағыттағы зерттеулерде тілдер арасындағы фонетикалық, морфологиялық және семантикалық параллельдерге сүйене отырып, бірыңғай терминологиялық жүйе қалыптастыру жолдары қарастырылады.

Қазақстандық ғалымдар – Р.Сыздық (Сыздық, 2009), Ө.Айтбаев (Айтбаев, 2007), Б.Қалиұлы (Қалиұлы, 2008), Ж.Манкеева (Манкеева, 2008), Е.Әбдірәсілов (Әбдірәсілов, 2007), Э.Оразалиева (Оразалиева, 2007) – қазақ тіліндегі терминжасам үдерісін ғылыми тұрғыда жүйелеп, терминологияны ұлттық таныммен сабақтастыра зерттесе; ал Ш.Құрманбайұлы (Құрманбайұлы, 2005, 2014), Н.Оралбай (Оралбай, 2001), Ш.Біләлов (Біләлов, 1997) және т.б. ғалымдар терминнің морфологиялық, синтаксистік және семантикалық деңгейлерде жасалу жолдарын жүйелеген.

Түркиялық ғалымдар Zeynep Korkmaz (Korkmaz, 2005), Hamza Zülfikar (Zülfikar, 1991), Ahmet Bican Ercilasun (Ercilasun, 2007), Mehmet Kahraman (Kahraman, 2014), Süer Eker (Eker, 2015),

Hayati Develi (Develi, 2019), Alina Minsafina (Minsafina, 2020) т.б. өз еңбектерінде ортақ түркі әліпбиін жасау, түркі халықтарының тіл бірлігін арттыру мәселелеріне назар аударады. Бұл зерттеулерде түркі тілдеріндегі лексикалық және семантикалық ұқсастықтар, тарихи-мәдени сабақтастық пен диахрондық дамудағы ортақ заңдылықтар негізінде бірыңғай терминологиялық кеңістік қалыптастырудың теориялық және практикалық алғышарттары айқындалды.

Өзбек (Саидқодирова, 2018; Bozorbekov, 2022), әзербайжан (Sadigova, 2010; Mamedova, 1988), қырғыз (Орузбаева, 2004; Сыдыков, 2007), түрікмен (Пенджиєв, 2023), татар (Газизова, 1999; Хайруллин, 2000) зерттеулерінде өз тіліне тән терминжасам үлгілерін жан-жақты сипаттап, туынды сөз жасауда қолданылатын аффикстердің құрылымын жүйелеп, олардың өнімділік дәрежесін, мағыналық ерекшеліктерін айқындаған.

Нәтижелер және талқылау

Аталған түркіжайттар жиынтығы қазіргі кезде түркі тілдеріндегі терминологиялық алшақтықтардың қалыптасуына себеп болып отыр. Тарихи тұрғыдан алғанда, әрбір түркі елі өз кезеңіне тән саяси-мәдени ықпалдарға бейімделе отырып, өзіндік терминологиялық жүйе қалыптастырды. Мысалы, Осман империясы кезеңінде түрік тілі араб-парсы мәдени кеңістігінің ықпалында болды. Ғылым, дін, философия салаларында қолданысқа енген терминдердің басым бөлігі араб және парсы тілдерінен енген лексикалық бірліктер еді. Бұл – османша түрік тілінің күрделеніп, халықтың тілін ғылымнан алшақтатуға себеп болғаны белгілі (Doğan, 2012).

Ал Кеңес өкіметі ықпалындағы Орталық Азия мен Еділ бойындағы түркі тілдес халықтардың тілі мүлде басқа бағытта дамыды. Терминологиялық саясат Мәскеу бақылауында болды, нәтижесінде ғылыми ұғымдар мен атаулар негізінен орыс тілінен тікелей қабылданып, жергілікті тілдерге бейімделді. Бұл кезеңде терминологиялық қор жасанды жолмен, сыртқы ықпалмен қалыптасып, көп жағдайда ұлттық тілдің ішкі заңдылықтары ескерілмеді (Құрманбайұлы, 2014). Соның салдарынан ғылыми дискурста түркі тілдерінің арасында айтарлықтай алшақтық туындады.

Посткеңестік кезең – түркі халықтарының ұлттық болмысқа бет бұру кезеңі болды. Егемендігін алған елдер өз тілін қайта жаңғыртып, ғылыми терминологияны ұлттық негізде дамытуды мақсат етті. Осы үдеріс аясында орыс тіліне тәуелділік азайып, терминжасамда ана тілінің бай мұрасы мен тарихи тамырларын негіз тұту үрдісі байқалды. Бұл – тілдің табиғи дамуына жол ашқан оң үрдіс болғанымен, әр елде жүзеге асырылған әркелкі тілдік реформа ортақ терминологиялық кеңістіктің құрылуын қиындатты.

Қазіргі түркі тілдерінде ортақ негізді терминдер болғанымен, олардың жазылуы, мағынасы, құрылымы мен қолданысы көбінесе ерекшеленеді. Мысалы, бір елде таза түркілік балама қолданылса, екінші елде сол ұғым орыс немесе ағылшын тілінен енген баламамен берілуі мүмкін. Мұндай айырмашылықтар өзара түсіністік пен аударма жұмыстарын күрделендіріп жіберді. Сонымен қатар бұл жағдайлар ғылыми коммуникацияға да кедергі келтіруде.

Дегенмен қазіргі кезең – тарихи алғышарттарды ескере отырып, түркі тілдерінің ортақ терминологиялық кеңістігін жаңаша көзқараспен құруға мүмкіндік беретін уақыт. Ортақ негіздерді саралай отырып, өзара түсініктілігі мен ұғымдық сәйкестігі жоғары, жүйелі терминологиялық қор жасау – заман талабы. Ол үшін тарихи-мәдени мұра мен заманауи тілдік ресурстардың өзара ықпалдастығы қажет. Бұл мәселенің өзектілігін көптеген ғалымдар түсініп, осы бағытта жүйелі зерттеулер жүргізіп жүр. Олардың еңбектерінде ортақ терминологиялық қор құру тілдік қажеттілікпен қатар, ғылыми интеграцияның маңызды тетігі ретінде қарастырылады. Мәселен академик Ш.Құрманбайұлы «түркі тілдес халықтардың терминологиялық қорын құру бағытында мемлекетаралық үйлестіру жұмыстарын қолға алудың маңызы зор» деп атап көрсетеді (Құрманбайұлы, 2014: 154).

Түркі тілдеріне ортақ терминологиялық кеңістік құру – тілдік интеграцияның маңызды қадамы. Бұл үрдіс тек тіл ғылымына ғана емес, сонымен қатар білім беру, технология, ғылым, құқық және қоғамдық-мәдени салаларға да тікелей әсер етеді. Ортақ терминқор қалыптастыру – түркі халықтарының ғылыми-технологиялық және рухани бірлігін нығайтып, түркі елдерінің өзара тиімді әрі үйлесімді дамуына мықты негіз қалайды. Төменде қазіргі таңда қолданылып жүрген, түркі халықтарына ортақ терминқор қалыптастыруға негіз болатын ғылыми-әдістанымдық тұжырымдар мен тәсілдер сипатталған.

1. Түбірлес сөздер

Түркі тілдерінің тереңде жатқан этимологиялық ортақтығы – терминжасамның аса құнарлы әрі тарихи тұрғыдан негізделген көзі. Ортақ түбірлерге негізделіп жасалған жаңа атаулар түркі тілдеріне табиғи түрде сіңісіп, қолданысқа жеңіл енеді. Ең маңыздысы – түркі тілдерінің генетикалық туыстығы мен типологиялық ортақтығы арқасында бұл тәсіл түркі тілдерінде нәтижелі қолданылып отыр. Бір негізден тараған бұл тілдерде сөзжасамдық үлгілер мен морфемдік жүйе ұқсас болғандықтан бұл тәсілмен жасалған халықаралық терминдердің тұлғасы да бірдей болып шығады. Қазіргі түркі тілдерінде мұндай сөздердің көптеп кездесетінін төмендегі кестеден байқауға болады (Кесте 1).

Кесте 1 – Түркі тілдеріндегі түбірі ортақ терминдер

Таблица 1 – Однокоренные термины в тюркских языках

Table 1 – Common root terms in Turkic languages

Қазақ	Қырғыз	Өзбек	Түрік	Әзерб.	Түрікмен	Татар	Баиқұрт
білім	билим	bilim	bilim	bilim	bilim		
мәлімет	маалыматтар	ma'lumotlar	malumat	məlumat	maglumatlar	мәғлүмат	мәғлүмәт-тәр
сайлау	шайлоо	saylov			saýlaw	сайлау	һайлаузар
ақпарат		axborot					
жүктеп алу	жүктөп алуу	yuklab olish				йөкләү	
құқық	укук	huquq	hukuk	hüquq		хокук	хокук
мәселе			mesele	mesele	mesele		
салық	салык	soliq			salgyt	салым	һалым
түймешік		tugma	düğme	düymə	düwmesi	төймә	төймә
байланыс	байланыш		bağlantı		baglanyşyk		бәйләнеш
жаңартпа			yenilik	yenilik		яңалык	
талап	талап	talab	talep	tələb	талап	таләп	талап
		o'zchekim	özçekim (селфи)				
мұзтау		muztog	buzdağı				
жеткізу	жеткирүү	yetkazish					
мақала	макала	maqola	makale	məqalə	makala	məgala	мәкәлә
дәріхана	дарыкана	dorixona		dərxxana	dermanhana	дәвахана	дарыхана
			beyanname (декларация)	bəyannamə	beyannama		

Көріп отырғанымыздай, кестеде берілген сөздер түрлі салада кеңінен қолданылып жүр. Ортақ түбірлер арқылы жасалған жаңа атаулар ұлттық болмысты сақтап қана қоймай, түркі халықтары арасындағы өзара тілдік байланыстарды нығайтады, сол арқылы бірізді терминологияны қалыптастыруға ықпал етеді. Түйгеніміз, «Ортақ терминологияны қалыптастыру үшін ортақ түбірлер қолданылуы тиіс. Ортақ түбірлер әрбір түркі тілінде бар және барлық тілдерде бірдей немесе мағынасы өте жақын. Осы мақсатта ортақ түбірлердің сөздіктері дайындалуы қажет» (Minsafina, 2020).

2. Халықаралық терминдерді калькалау

Халықаралық терминдерді мағынасы мен құрылымына сай ұлттық тілде қайта жасау – қазіргі жаһандану жағдайында ғылыми терминологияны ұлттық тілдік жүйеге бейімдеудің өнімді әрі кең таралған тәсілі. Бұл әдіс ғылыми-технологиялық, ақпараттық және білім беру салаларында жаһандық қолданысқа енген ұғымдарды дәл әрі түсінікті жеткізу үшін маңызды. Бұл тәсілдің түркі тілдерінде белсенді қолданылуының бірнеше себебі бар. Біріншіден, бұл тәсіл арқылы жаңа ұғымдар ұлттық тілге жатық әрі жеңіл енеді. Екіншіден, термин құрылымын сақтай отырып, мазмұнын нақты беру халықаралық ғылыми қауымдастықпен терминологиялық сәйкестік орнатуға мүмкіндік береді. Үшіншіден, калькалау тәсілі жасалған терминнің лексикалық және морфологиялық құрылымын ана тіліне икемдей отырып, тілдің ішкі заңдылықтарын бұзбай, оны

сол тілдік жүйеге кіріктіреді. Осының көріністерін төмендегі кестеден көруге болады (Кесте 2).

Кесте 2 – Калькалау тәсілімен жасалған тұлғасы бірдей түркі терминдері

Таблица 2 – Тюркские термины идентичной формы, образованные методом калькирования

Table 2 – Turkic Terms of identical form formed by Calque method

Қазақ	Қырғыз	Өзбек	Түрік	Әзерб.	Түрікмен	Татар	Башқұрт
киберқауіп-сіздік	киберкооп-суздук	kiber-xavfsizlik	siber güvenlik	kibertəhlükəsizlik	kiberhowp suzlyk	кибекуркынычсызлык	киберхәүефһезлек
дереккор	маалымат базасы	ma'lumotlar bazasi	veritabanı	verilənlər bazası	maglumat bazasy	мәғлүмат базасы	мәғлүмәт базаһы
жасыл энергия	жашыл энергия	yashil energiya	yeşil enerji	yaşıl enerji	yaşyl energiya	яшел энергия	йәшел энергия
ақылды технология	ақылдуу технология	aqlli texnologiya	akıllı teknoloji	ağıllı texnologiya	akylylly tehnologiya	ақыллы технологи	ақыллы технология
жасанды интеллект	жасалма интеллект	sun'iy aql	yapay zeka	süni intellekt	emeli intellekt	ясалма интеллект	яһалма интеллект
мобильді қосымша	мобилдик колдонмо	mobil ilova	mobil uygulama	mobil uyğalam	ykjam programm	мобиль кушымта	мобиль кушымта
қоғамдық қызмет	коомдук ишмердүүлүгү	ijtimoiy faoliyat	kamu hizmeti	ictimai xidmət	jemgyýetçilik hyzmaty	жәмәгать хезмәте	социаль эшмәкәрлек
бұлтты есептеу	булуттағы эсептөө	bulutli hisoblash	bulut bilişim	bulud hesablama	bulut hasaplama sy	болытлы исәпләү	болотта исәпләүзәр
ақылды үй	ақылдуу үй	aqlli uy	akıllı ev	ağıllı ev	akylylly öý	ақыллы өй	ақыллы өй
смарт-келісімшарт	смарт-келишим	smart-shart	akıllı sözleşme	smart müqavilə	akylylly şertnama	смарт-келешү	смарт-келешем
нейрондық желі	нейрондук тармак	neyron tarmoq	sinir ağı	neyron şəbəkəsi	neyron toragy	нейрон челтәре	нейрон селтәре
виртуалды шындық	виртуалду чындык	virtual haqiqat	sanal gerçeklik	virtual reallıq	wirtual hakykylyk	виртуаль чынбарлык	виртуаль ысынбарлык
жасанды интеллект	жасалма интеллект	sun'iy intellekt	yapay zeka	süni intellekt	ýasama aň	ясалма интеллект	яһалма интеллект

Жоғарыдағы кесте түркі халықтарының лексикалық және құрылымдық жағынан ортақ ерекшеліктерге ие екенін, сондай-ақ халықаралық терминдерді қабылдау мен бейімдеуде бірізді тәсілдерді қолдана отырып, терминжасам үдерісінде бір бағытта дамып келе жатқанын айқын көрсетеді. Мұндай ұқсастықтар тек лингвистикалық туыстықты көрсетіп қана қоймай, сонымен қатар болашақта түркі мемлекеттерінде ортақ ғылыми кеңістік қалыптастыруға, білім мен технология салаларында өзара түсіністік пен ықпалдастықты арттыруға, сондай-ақ тілдік әлеуетті заманауи талаптарға сай дамытуға зор мүмкіндік барын көрсетіп тұр.

3. Өнімді сөзжасам үлгілерін қолдану

Морфологиялық тұрғыдан агглютинативті тілдер қатарына жататын түркі тілдері бай әрі сөзжасамға бейім келетіні белгілі. Сондықтан бұл тілдерде терминжасамда аффикстер (жұрнақтар мен префикстер) арқылы жаңа сөз жасау – кең таралған әрі тиімді тәсілдердің бірі. Осы ортақ морфологиялық сипат ортақ терминқор қалыптастыруға негіз болады. Түркі тілдерінде бірқатар өнімді сөзжасам үлгілері бар және олар мағына жағынан да, құрылым жағынан да үйлесімділікке ие. Мысалы: -лық/-лик/-лык: *құқықтық* (каз.), *құқықлик* (узб.), *hukukluk* (тур.) – барлығы «құқыққа қатысты» деген мағынада; -шы/-чи/-чы: *оқытушы* (каз.), *оқитувчи* (узб.), *öğretici* (тур.) – «оқыту ісімен айналысатын адам» ұғымында қолданылады. Мұндай үлгілермен жасалған терминдер тілдің табиғи болмысын сақтап, түсініктілігін арттырады. Осы ерекшелікті 3-кестеден де байқаймыз.

Кесте 3 – Өнімді сөзжасамдық үлгілер арқылы жасалған түркі терминдері

Таблица 3 – Тюркские термины, образованные посредством продуктивных словообразовательных моделей

Table 3 – Turkic Terms Formed Through Productive Word-Formation Patterns

Қазақ	Қырғыз	Өзбек	Түрік	Әзерб.	Түрікмен	Татар	Башқұрт
бағдарламашы	программалоочу (бағдарламашы)	dasturchi (бағдарламашы)	denetçi (аудитор)	proqramçı (бағдарламашы)	aragatna şykçu (байланысшы)	белгечче (маман)	логистикасы (логист)
жемқорлық	таңсықтық (тапшылық)	samaradorlik (тиімділік)	bakanlık (министрлік)	müstəqillik (тәуелсіздік)	döwrebarlyk (заманауилық)	мөстәкыйльек (тәуелсіздік)	әүземлек (белсенділік)
салым		tizim (жүйе)	işlem (операция)				
ойынхана	мейманхана	шифохона (емхана)	doğumhane (перзентхана)	çatmaşır xana (кір жуатын орын)	dermanhane (дәріхана)	матбугатхана (баспахана)	ашхана (асхана)
қазанама	жарнама	şartnoma (келісім-шарт)	beyanname (декларация)	əmtina mə (бұйрық)	hatnama (ниет хат)	васыятнама (өсиетнама)	шикаятьнамә (шағым)
балама	каттама	to‘plama (жинақ)	deneme (іс-тәжірибе)	qaydetmə (тіркеу)	yoklama (тексеру)	белдермә (хабарландыру)	фекерләшеүмә (талқылау)

4. Терминологияны кірме сөздер арқылы біріздендіру

Тілдік кеңістікте жүріп жатқан жаһандық үрдістер ұлттық терминологиялық жүйелердің дамуына жаңа талаптар мен бағыттар ұсынуда. Бұл жағдайда техникалық, цифрлық және ғылыми салаларда қолданылатын халықаралық терминдерді тілдік нормаға сай бейімдеу – қазіргі кезеңнің өзекті талабы. ХХІ ғасырда ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мен цифрлық кеңістіктің дамуымен қатар «интернет», «сканер», «код», «файл», «онлайн», «чат», «плагин» секілді неологизмдер тек қазақ тілінде ғана емес, бүкіл түркі тілдерінде кеңінен қолданылып жүр. Ғылым мен технологияның жаһандық қарқынына сай, әсіресе техникалық және цифрлық саладағы неологизмдердің тілдік жүйеге енуі – ғылыми коммуникацияның бірізділігі мен тиімділігі үшін қажетті үдеріс. Бұл құбылыс кей жағдайда ұлттық тілдік нормалар мен терминологиялық ұстанымдарға қайшы көрінгенімен, ғылымның әмбебап табиғаты мұндай лексиканы қабылдауды объективті шартқа айналдырып отыр. Түркі тілдерінде кең таралған осындай кірме терминдерді 4-кестеде ұсынып отырмыз.

Кесте 4 – Түркі тілдеріндегі кірме сөздер

Таблица 4 – Заимствованные слова в тюркских языках

Table 4 – Loanwords in Turkic languages

Қазақ	Қырғыз	Өзбек	Түрік	Әзерб.	Түрікмен	Татар	Башқұрт
университет	университет	universitet	üniversite	universitet	uniwersitet	университет	университет
жаһандану	глобализация	globalashuv	küreselleşme	qloballaşma	globallaşma	глобальләштерү	глобалләшеү
банк	банк	bank	bank	bank	bank	банк	банк
телефон	телефон	telefon	telefon	telefon	telefon	телефон	телефон

Кесте 4 жалғасы / Продолжение Таблицы 4 / Continuation of Table 4

компьютер	компьютер	kompyuter	bilgisayar	kompüter	kompýuter	компьютер	компьютер
интернет	интернет	internet	internet	internet	internet	интернет	интернет
радио	радио	radio	radio	radio	радио	радио	радио
сканер	сканер	skaner	tarayıcı	skaner	skaner	сканер	сканер
технология	технология	texnologiya	teknoloji	teknologiya	tehnologíya	технология	технология
блокчейн	блокчейн	blokcheyn	blok zinciri	blokçeyn	blokçeyn	блокчейн	блокчейн
криптовалюта	криптовалюта	kriptoalyuta	kripto para	kriptovalyuta	kriptowalýuta	криптовалюта	криптовалюта
жарнама	жарнама	reklama	reklam	reklam	mahabat	реклама	реклама
репост	репост	repost	yeniden paylaşım	repost	repost	репост	репост
биометрия	биометрия	biometrika	biyometri	biometri	biometrika	биометрика	биометрика
онлайн	онлайн	onlayn	çevrimiçi	onlayn	onlaýn	онлайн	онлайн
офлайн	офлайн	oflayn	çevrimdışı	oflayn	awtonom	оффлайн	оффлайн
смартфон	смартфон	smartfon	akıllı telefon	smartfon	smartfon	смартфон	смартфон

Кестеден көріп отырғанымыздай, көбінесе түрік тілі кірме сөздерге ана тілінде сәтті баламалар тапқан. Бұл – түрік тілінде тіл тазалығына және ұлттық терминологиялық саясатқа үлкен мән берілетінінің айғағы. Түрік тілінде жаңа ұғымдар мен ғылыми-техникалық терминдерге балама табу ісі арнайы мемлекеттік құрылымдар (TDK – Түрік Тіл Қоғамы) мен терминологиялық комиссиялар арқылы жүйелі түрде жүзеге асырылады (Tekeli, 2001). Осылайша тілдік бірзділікті сақтауға, халық арасында жаңа ұғымдардың қабылдануын жеңілдетуге және терминологиялық интеграцияны күшейтуге үлкен үлес қосылады.

Сонымен, ортақ терминологиялық қорды қалыптастыру тәсілдері – түркі халықтарының тілдік бірлігі мен ғылыми ынтымақтастығын нығайтудың негізгі құралдарының бірі. Этимологиялық бірлік, халықаралық терминдерді калькалау, өнімді сөзжасам үлгілерін қолдану мен кірме сөздерді бейімдеу – осы жолдағы басты бағыттар. Бұл тәсілдерді ғылыми түрде жүйелеп, әрбір тілдің өзіндік ерекшелігін ескере отырып жүзеге асыру – түркі интеграциясының табысты болуының кепілі. Терминжасам – тек тілдік үдеріс емес, сонымен қатар әр елдің ғылыми болмысы мен мәдени келбетін айқындайтын құндылық.

Сонымен, зерттеу барысында ортақ терминжасам қалыптастырудың негізгі тетіктерін анықтау зерттеудің ғылыми-практикалық сабақтастығын қалыптастырады. Оған түркі халықтарының ортақ тарихи-мәдени мұрасы мен тілдік туыстығы ортақ терминологиялық кеңістік қалыптастыруға мол мүмкіндік береді. Дегенмен ортақ терминологиялық қор қалыптастыру үшін тек тәсілдерді айқындап қана қою жеткіліксіз, нақты ғылыми тетіктер де қажет. Төменде осы бағытта біз ұсынып отырған тетіктер қарастырылады.

1. Ортақ түркі терминологиялық база (цифрлық платформа) құру

Цифрлық дәуірде ортақ терминологиялық жүйе болмаса, түркі халықтарының интеграциялануы мүмкін емес. Сондықтан барлық түркі тілдерін қамтитын, әрбір терминнің мағынасы, қолданысы, грамматикалық ерекшеліктері мен баламалары берілген көптілді интербелсенді терминологиялық портал қажет. Осындай портал құрылса:

- тұтынушы кез келген терминді қазақ, түрік, қырғыз, өзбек, әзербайжан және т.б. тілдерден бір мезетте іздеп таба алады;
- әр түркі тіліндегі нұсқалар салыстырмалы форматта беріледі;
- терминнің шығу төркіні (этимологиясы), контекстік қолданыс ерекшеліктері, бейнелі аударма баламалары және грамматикалық құрылымы жан-жақты талданады;
- терминологтар, тіл мамандары мен сала мамандары кәсіби тұрғыдан негіздеп, терминдерге

қатысты өз ұсыныстарын бере алады.

2. *Терминдердің қолданысын бақылап, біріздендіру үшін түркі тілдеріндегі мәтіндер корпусын құру*

Бұл корпусар әртүрлі функционалдық стильдердегі заманауи мәтіндер негізінде (оқулықтар, көркем шығармалар, ғылыми жарияланымдар, БАҚ материалдары, нормативтік-құқықтық актілер, техникалық құжаттама және т.б.) құрылуға тиіс. Корпустық деректер терминдердің қолданылу аясын, жиілігін және мағыналық ерекшеліктерін нақты әрі жүйелі түрде талдауға мүмкіндік береді. Мұндай корпус негізінде:

- белгілі бір терминнің әр саладағы қолдану жиілігі мен таралу аясы анықталады;
- нақты мәнмәтінде терминнің мағыналық реңкі, тіркесі, баламалары зерттеледі;
- терминнің өзге түркі тілдеріндегі баламалары мен құрылымдық сәйкестіктері салыстырылады;
- статистикалық, семантикалық және синтаксистік сипаттағы кешенді талдаулар жүргізіледі.

3. *Сандық терминология құралдарын енгізу (мобильдік қосымшалар, плагиндер)*

Цифрлық технологияларды еркін меңгерген қазіргі жастардың онлайн кеңістіктегі белсенділігі терминологиялық саясатты тиімді әрі жаңа деңгейде жүргізуге мол мүмкіндік береді. Сондықтан бұл бағытта мынадай ұсыныстарымыз бар:

- терминологиялық мобильдік қосымшалар жасау. Сол арқылы кез келген түркі тіліндегі терминнің баламасын офлайн режимде де табуға болады;
- браузерге арналған терминологиялық плагиндер әзірлеу. Мәселен, Google Translate тәрізді жүйелерге балама ретінде түркі тілдеріне бағытталған арнайы TurkTranslate сынды плагин жасау – ортақ терминологиялық базаны кеңінен қолжетімді етуге, қолданушылар арасында дұрыс терминқолданысты қалыптастыруға және аударма сапасын арттыруға жол ашады;
- жасанды интеллектіге негізделген аударма және талдау құралдарын енгізу. Мысалы, ғылыми мәтіндегі терминдерді автоматты тану, оларға тілдік сәйкестік бойынша баламалар ұсыну;
- әлеуметтік желілер арқылы жаңа терминдерге қатысты қоғамдық пікірді білу мақсатында сауалнамалар ұйымдастырып, сол негізде терминдерді алдын ала іріктеу және бекіту үдерістерін жүргізу.

4. *Ортақ көптілді терминологиялық сөздіктер әзірлеу*

Салааралық ғылыми-институционалдық ынтымақтастық нәтижесінде әзірленген көптілді сөздіктер – ортақ терминологиялық кеңістік қалыптастырудың нақты нәтижесі әрі тиімді құралы. Мәселен, Түркі академиясы бастамасымен 2024 жылы жарық көрген «Türk Dillerinin İktisat Terimleri Sözlüğü / Dictionary of Economic Terms of Turkic Languages», «Türk Dillerinin Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü / Dictionary of Linguistic Terms of Turkic Languages», «Türk Dillerinin Askerî Terimleri Sözlüğü / Dictionary of Military Terms of Turkic Languages» сынды еңбектер – салалық терминдер сәйкестігін қамтамасыз етіп, ғылыми интеграцияны нығайтуда маңызды рөл атқарады. Бұл сөздіктер түркі халықтарының салалық терминологиясын жүйелеп, өзара түсіністік пен терминологиялық үйлесімділікке жол ашады. Алдағы уақытта мұндай сөздіктер қатарын кеңейтіп, өзге де салаларды қамту – терминология саласындағы ықпалдастықты дамытудың келесі кезеңі болмақ.

5. *Ұлттық терминкомдар арасында тұрақты байланыс орнату*

Мұндай байланыс арқылы әр елдің терминжасам тәжірибесі мен әдіснамалық ұстанымдары өзара салыстырылып, сол арқылы лайықты шешімдердің табылып, қабылдануына мүмкіндіктер туады. Сонымен қатар бірлескен отырыстар, ғылыми жиындар мен ортақ ақпараттық ресурстар терминдердің бірыңғай қолданылуына жағдай жасайды.

6. *Жыл сайын «Түркі мемлекеттерінің ұйымы» (ТМҰ) немесе «ТҮРКСОЙ» ғылыми кеңесі аясында терминология мәселелеріне арналған түрлі іс-шаралар өткізу*

Бұл іс-шаралар түркі тілдеріндегі ғылыми ынтымақтастықты нығайтып қана қоймай, ортақ терминологиялық қор құру жолындағы маңызды қадамдардың бірі болмақ. Аталған жиындарда лингвист-ғалымдар мен терминологтар арасында өзара тәжірибе алмасу жүріп, ғылыми-терминологиялық үйлесімділікке негіз болатын қағидалар мен ұстанымдар жүйеленеді.

Түркі мемлекеттерінің ұйымы (ТМҰ) – түркі интеграциясының саяси және мәдени өзегі. Осы ұйым аясында терминологиялық саясатты үйлестіретін арнайы комиссиялар мен жұмыс топтарын

құру – ортақ терминқор қалыптастырудың алғышарты бола алады. Мұндай құрылымдар тек термин қабылдаумен шектелмей, оны бекіту, таныту және түсіндіру ісінде де шешуші рөл атқара алады. Сондай-ақ ТМҰ шеңберінде ортақ терминологиялық кеңестер мен түрлі іс-шаралар ұйымдастыру – түркі халықтары арасындағы ғылыми-танымдық байланысты нығайтып, терминжасам тәжірибесін үйлестіруге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар ТҮРКСОЙ – мәдени бағыттағы халықаралық ұйым ретінде ортақ сөздіктер мен анықтамалықтар әзірлеуде, ұғымдардың мәнін түркі тілдерінде сәйкестендіруде пәрменді тетікке айналып отыр. Бұл ұйым көптілді терминологиялық зерттеулер жасау, салааралық терминдердің глоссарийлерін жасау және ортақ ақпараттық платформалар құру арқылы да маңызды қызмет атқара алады. ТҮРКСОЙ аясында ортақ терминологиялық жобаларды жүзеге асырып, жүйелі түрде ғылыми басқосуларды ұйымдастыру – түркітілдес халықтардың терминологиялық үйлесімділігін тереңдетіп, бірізді терминқор қалыптастыруға серпін беретін маңызды қадам болмақ.

7. Білім беру, ғылым және БАҚ салаларында үйлесімді қолданысты қамтамасыз ету

Түркі тілдерінде терминологиялық үйлесімділікке жетудің аса маңызды әрі негізгі алғышарты – білім беру, ғылым және БАҚ салаларында терминдердің бірізді әрі мақсатты қолданылуын жүзеге асыру. Бұл үшін бірқатар нақты қадамдар қажет. Атап айтқанда, білім беру саласында бірлескен оқу-әдістемелік кешендер, салалық глоссарийлер мен цифрлық платформалар әзірленуі тиіс. Түркі мемлекеттерінің жоғары оқу орындары үшін келісілген білім бағдарламалары жасалып, ондағы негізгі ұғымдар мен терминдер алдын ала сараптамадан өткізіліп, ортақ қолданысқа ұсынылуы керек. Мәселен, техника, медицина, құқық, экономика және т.б. салаларда қолданылатын негізгі терминдердің лайықты нұсқалары студенттерге оқулықтар мен лекция мәтіндері арқылы бірдей түрде ұсынылса, болашақ мамандарда тілдік сәйкестік туралы түсінік қалыптасады.

Ғылым салаларында терминологиялық үйлесімділікке қол жеткізу үшін түркі елдерінің ғалымдары бірлесіп әзірлейтін көптомдық терминологиялық тезаурустар мен ашық қолжетімді ғылыми корпустар қажет. Бұл жүйелерде түркі тілдеріндегі терминдердің баламалары (эквиваленттері), қолданылу саласы, семантикалық өрісі мен контекстері нақты көрсетілуі тиіс. Ортақ ғылыми басылымдардағы мақалалар терминологиялық үйлесімділікті сақтау мақсатында, алдын ала белгіленген редакциялық талаптар мен біріздендірілген терминдер қорына сүйеніп жазылуы қажет. Мұндай тәжірибе ғылыми интеграцияны жеделдетіп, түркі ғалымдарының өзара түсіністігін арттырады.

Ал бұқаралық ақпарат құралдарында (БАҚ) – атап айтқанда, теледидар, радио, мерзімді баспасөз (газет-журналдар), интернет сайттары мен әлеуметтік медиа алаңдарында – ортақ терминдерді жүйелі түрде қолдану терминдерді халыққа таныту мен сіңірудің негізгі тетіктерінің бірі саналады. Ол үшін журналистер мен редакторларға терминдерді біріздендіру мен дұрыс қолдануға арналған әдістемелік ұсынымдар әзірленіп, практикада қолданылуы тиіс. Сондай-ақ ұлттық ақпарат агенттіктері мен халықаралық БАҚ құрылымдары арасында бірлескен семинарлар мен шеберлік сыныптары ұйымдастырылуы тиіс. Түркі халықтарының ортақ жаңалық порталдары немесе медиа платформаларында ақпараттардың бірізді және ортақ терминдермен берілуі – ортақ лексикалық қорды орнықтырудың қарқынды жолы.

Осылайша, түркі тілдеріне ортақ терминжасам тетіктері көпқырлы және кешенді сипатқа ие. Атап айтқанда, ортақ түркі терминологиялық базасын қамтитын цифрлық платформалар құру, мәтіндер корпусын қалыптастыру арқылы терминқолданысты бақылау және үйлестіру, мобильдік қосымшалар мен плагиндер сынды сандық құралдарды енгізу – заманауи тілдік интеграцияны қамтамасыз ететін пәрменді тетіктер. Бұл тетіктер түркі халықтарының ғылыми және мәдени ықпалдастығын тереңдетуге, терминологиялық саясатты үйлестіруге бағытталған негізгі бағдарлар. Алдағы уақытта бұл бастамаларды кеңейтіп, жаңа технологиялар мен ортақ ғылыми стандарттарға негізделген қосымша бағыттармен толықтыру – терминология саласындағы ықпалдастықты одан әрі күшейтудің кепілі.

Проблемалар мен сын-қатерлер

Түркі тілдеріне ортақ терминологиялық қор қалыптастыру – маңызды әрі өзекті міндет. Дегенмен бұл бағытта шешімін күтетін бірқатар өзекті мәселелер мен сын-қатерлер де баршылық.

Бұл қиындықтар тарихи, лингвистикалық, саяси және мәдени түрткіжайттардың (факторлардың) өзара әрекеттесуінен туындап, қазіргі терминологиялық интеграцияны тежеп отыр. Төменде осы мәселелердің бірнешеуін қарастырамыз:

1. Әркелкі әліпби

Қазіргі таңда түркі тілдерінің әртүрлі жазу жүйелерін қолдануы – ортақ терминологиялық кеңістік қалыптастыру үдерісіне едәуір кедергі келтіріп отыр. Мысал үшін қазақ тілі латын графикасына көшуге дайындық жұмыстарын бастап кеткен болса, түрік, өзбек, әзірбайжан, түрікмен тілдері латын графикасына толықтай көшіп, тұрақты қолданып жүр. Ал бұрынғы КСРО құрамындағы қырғыз тілі мен Ресей федерациясы құрамындағы татар, башқұрт тілдері әлі де кириллица әліпбиін пайдалануда. Сонымен қатар Қытай, Иран, Ауғанстан секілді елдердегі кейбір түркі тілді қауымдастықтарда (мысалы, ұйғыр, салар тілдерінде) әлі де араб графикасы қолданылады.

Дегенмен түркі тілдерінің басым көпшілігі қазіргі таңда латын графикасына бейімделіп, оны негізгі жазу жүйесіне айналдырған. Ал кириллица графикасын қолданып отырған тілдер үшін жазу реформасы күн тәртібінде өзектілігін сақтап отыр. Әртүрлі орфография түркі халықтарының өзара түсінісуіне ғана емес, ортақ ақпараттық кеңістікті қалыптастыруға да кедергі келтіреді. Бірдей терминдер әртүрлі графикамен әртүрлі жазылғандықтан салыстырмалы зерттеу жүргізіп, ортақ сөздіктер құрастыру қиынға соғады. Мұндай әркелкілік әсіресе цифрлық технологиялар мен машиналық аударма жүйелерінде автоматты сәйкестендіруді тежейді. Сондықтан түркітілдес елдер арасында ғылыми, білім беру және техникалық салаларда біріздендірілген орфографиялық шешімдер қабылдау қажеттілігі күннен-күнге артып отыр.

2. Әсірепатриотшылдық және ұлттық баламаларға ұмтылыс

Посткеңестік кеңістіктегі түркі мемлекеттерінде жүргізіліп жатқан тілдік жаңғыру үдерісі шетелдік және өзге түркі тілдерінен енген терминдерге балама табуға деген ұмтылыспен қатар жүруде. Бұл құбылыс көбіне ұлттық тілдің әлеуетін арттыру, мәдени дербестікті нығайту және тілдегі кірме элементтерді азайту мақсаттарымен негізделеді. Осы бағытта ұлттық баламаларды жасау әрекеттері кең етек алып, терминжасам үдерісі пуристік (тазалаушы) сипатқа ие болуда.

Бір жағынан, бұл үдеріс тілдің ішкі ресурстарын іске қосып, сөзжасам мүмкіндіктерін кеңейтуге, жаңа терминдердің ұлттық сипатта қалыптасуына және санадағы ұлттық кодтың нығаюына ықпал етеді. Бірақ екінші жағынан, бір ұғымның бірнеше нұсқада беріліп, сол арқылы ортақ ғылыми кеңістіктің фрагменттелуіне алып келіп отыр. Мәселен, «спутник» сөзі түркі тілдерінде әртүрлі баламалармен қолданылып жүр: қазақ тілінде – *серік*, қырғыз тілінде – *спутник*, түрік тілінде – *uydu*, түркімен тілінде – *hemra*, әзірбайжан тілінде – *reyki*. Бұл тілдік әркелкілік ғылыми коммуникация мен терминологиялық сәйкестікті қиындататыны сөзсіз. Нәтижесінде түркі тілдері арасындағы ақпарат алмасу, әсіресе, жаратылыстану, техникалық және қолданбалы ғылымдар саласында кедергілерге ұшырауда.

Сондай-ақ бұл үдеріс кей жағдайда ғылыми қауымдастық қабылдаған халықаралық стандарттардан алшақтауға алып келеді. Терминнің орнын басқан ұлттық балама ұғымды дәл жеткізбесе немесе кәсіби ортада танылмаса, ол коммуникацияда түсініспеушілік туғызуы мүмкін. Мысалы, Түркияда жақында «интернет» сөзіне балама ретінде *bilgisunar* атауы ұсынылды (*bilgi* – ақпарат, *sunar* – ұсынады). Бұл сөз түрік тілінің ішкі ресурстарына негізделіп, халықаралық деңгейде орныққан және барлық түркі тілдерінде кеңінен қолданылып жүрген «интернет» терминін алмастыруға бағытталған. Мұндай біржақты балама түркі тілдері арасындағы терминологиялық сәйкестікті бұзып, ортақ ғылыми кеңістікке нұқсан келтіреді. Сондықтан жаңа ұлттық терминдер ұсыну кезінде тек тілдік шығармашылық емес, ғылыми дәлдік пен түркітілдес елдер арасындағы үйлесімділік те ескерілуі тиіс.

3. Бірыңғай терминологиялық стандарттың болмауы

Түркі елдерінің терминологиясын реттейтін бірыңғай стандарттардың болмауы – интеграцияның маңызды мәселесі. Әр елде өз тілдік нормалары мен терминологиялық қағидалар қалыптасқанымен, олар бір-бірімен үйлеспейді. Мысалы, медициналық терминологияда бір тілде латын және грек тілдерінен енген сөздер қолданылса, басқа бір тілде ұлттық баламалар басым болуы мүмкін. Мысалы «санаторий» сөзі Қырғызстанда *санаторий*, Өзбекістанда *sanatoriю* деп түпнұсқа қалпында қалса, Қазақстанда ол *шипажай*, Түркіменстанда *şurahana* деп ұлттық

баламамен қолданылып жүр. Бұл әркелкілік медицина саласындағы терминологиялық сәйкессіздікке алып келеді. Осылайша, бірыңғай терминологиялық стандарттың болмауы аударма сапасын төмендетіп қана қоймай, ғылыми басылымдар мен оқу құралдарында бір ұғымның әртүрлі нұсқада берілуіне себеп болып, оқырманның түсінігін қиындатады әрі ғылыми мазмұн бірізділігін бұзады (Aldash, 2025).

4. Терминологиялық мектептердің даму деңгейлерінің әртүрлілігі

Түркі тілдеріне ортақ терминологиялық кеңістік қалыптастыру жолында елеулі кедергілердің бірі – түрлі елдердегі терминологиялық мектептер мен дәстүрлердің даму деңгейлерінің әркелкілігі. Бұл мәселе тек ғылыми ұстанымдардың алшақтығын ғана емес, сонымен қатар әдіснамалық, институционалдық және тарихи-мәдени ерекшеліктерді де қамтиды. Мысалы, Қазақстанда Ахмет Байтұрсынұлы бастаған ұлттық терминжасам дәстүрі кеңестік кезеңде жалғасып, қазіргі таңда «Ұлттық терминкорды жаңғырту», «Қазақ терминологиясының онлайн базасы» сияқты жүйелі жобалармен дамып келеді.

Түркияда терминология мәселесі лингвистика, аударматану және арнайы пәндік салалармен тығыз байланыста қарастырылады. Мұнда «*terim bilimi*» (терминтану) жеке ғылыми бағыт ретінде қалыптасқан және жоғары оқу орындарының филология, аударма ісі, қолданбалы лингвистика факультеттерінде жүйелі түрде оқытылады.

Ал кейбір түркі елдерінде терминология саласы әлі де құрылымданбаған немесе жеке пән ретінде оқытылмайды. Бұл – ғылыми кадрлардың тапшылығына, жүйесіздікке және ұлттық терминологиялық стратегияның болмауына алып келеді.

Сондай-ақ терминжасам тәсілдері мен әдістері де бірізді емес. Мысалы, Түркия мен Қазақстанда ұлттық балама табу тәсілі жиі қолданылса, Ресей құрамындағы татар және башқұрт тілдерінде керісінше, орыс тілінен енген халықаралық терминдерді сол қалпында қабылдау үрдісі басым. Бұл тілдердегі терминжасам саясаты көбінесе ресми орыс терминологиясына бейімделу арқылы жүзеге асады. Осылайша әртүрлі тәсілдер бір ұғымның бірнеше атаумен берілуіне әкеліп, ғылыми түсіністік пен коммуникацияны қиындатады. Бұған қоса әр елдегі ұлттық терминологиялық комиссиялардың мәртебесі, құзыреті мен жұмыс форматы әртүрлі. Кейбір елдерде олар тек кеңесші орган ретінде жұмыс істесе, басқаларында нақты бекітуші құрылым ретінде заңды күші бар. Мұндай институционалдық теңсіздік ортақ терминологиялық шешімдер қабылдауға кедергі келтіреді.

Қорытынды

Түркі халықтарының тарихи дамуы, саяси ықпалдар мен мәдени өзгерістер тілдік жүйелердің, соның ішінде терминологиялық құрылымдардың да өзіндік бағытта дамуына ықпал етті. Осман кезеңіндегі араб-парсы әсері, кеңестік дәуірдегі орыс тіліне тәуелділік, егемендік алғаннан кейінгі тілдік жаңғыру және қазіргі жаһандану үдерістері – бәрі де түркі тілдеріндегі терминологияның әркелкі дамуына себеп болды. Дегенмен тілдік туыстық пен типологиялық ұқсастық түркі тілдерінде ортақ терминологиялық кеңістік құруға зор мүмкіндік беріп отыр.

Бүгінгі таңда түркі тілдеріне ортақ терминқор қалыптастырудың бірнеше тиімді тәсілі айқындалған: түбірлес сөздерге сүйену, халықаралық терминдерді калькалау, өнімді сөзжасам үлгілерін қолдану және кірме терминдерді ұлттық тіл нормаларына сәйкестендіру. Бұл тәсілдер терминдердің табиғи түрде қалыптасуына, ұғымдық сәйкестіктің артуы мен өзара ғылыми түсіністіктің нығаюына мүмкіндік береді.

Сонымен қатар ортақ терминологиялық жүйені қалыптастыру үшін заманауи ғылыми тетіктер қажет: ортақ цифрлық платформа мен интербелсенді терминологиялық база құру, көптілді мәтіндер корпусы мен сөздіктер әзірлеу, мобильдік қосымшалар мен плагиндер жасау, жасанды интеллектке негізделген терминологиялық құралдарды қолдану, сондай-ақ ұлттық терминқор арасында жүйелі ынтымақтастық орнату. Бұл бастамалар білім беру, ғылым, БАҚ және технология салаларында терминдерді біріздендіруді қамтамасыз етіп, түркі интеграциясын жеделдетуге мүмкіндік береді.

Алайда бұл жолда бірқатар күрделі проблемалар да бар: әртүрлі орфография мен жазу жүйелері, ұлттық баламаларға әсіре ұмтылу, бірыңғай терминологиялық стандарттың болмауы және әртүрлі елдердегі терминологиялық мектептердің даму деңгейіндегі сәйкессіздік. Бұл мәселелер ортақ терминологиялық кеңістік қалыптастыру үдерісін қиындатуда. Осыған

байланысты, түркі елдерінің ғылыми қауымдастығы ортақ терминжасам стратегияларын әзірлеп, үйлесімді әдістемелер мен стандарттар жүйесін қалыптастыруы қажет. Түркі мемлекеттерінің ұйымы (ТМҰ) және ТҮРКСОЙ секілді ұйымдардың ғылыми терминология саласында белсенді рөл атқаруы бұл бағыттағы жұмысты жүйелеуге мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, ортақ терминологиялық қор – тілдік бірліктердің жиынтығы ғана емес, сонымен қатар ғылыми, технологиялық және мәдени ықпалдастық негізі. Бұл бағытта ұсынылған тәсілдер мен тетіктер жүйелі түрде жүзеге асса, түркі тілдері арасындағы өзара түсіністік күшейіп, түркі әлемінің ғылыми әлеуеті күшейетіні анық.

Әдебиеттер

- Айтбаев Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 624 б.
- Әбдірәсілов Е.Қ. Қазақ терминографиясының ғылыми-теориялық негіздері: филол. ғыл. докт. ... автореф. – Алматы, 2007. – 40 б.
- Білалов Ш. Ұлттық ғылым тілі негіздерін қалыптастыру (математика саласы бойынша): филол. ғыл. докт. ... автореф. – Алматы, 1997. – 44 б.
- Қалиұлы Б. Қазақ терминтанымының өзекті мәселелері. – Алматы: Әлішер, 2008. – 160 б.
- Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы: Сардар, 2014. – 952 б.
- Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 354 б.
- Оразалиева Э. Н. Қазақ тіл біліміндегі когнитивтік парадигма: филол. ғыл. докт. ... автореф. – Алматы, 2007. – 47 б.
- Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы: Ғылым, 2001. – 213 б.
- Орузбаева Б. Кыргыз тил илими. Мақалалар жыйнағы. Т II. – Бишкек, 2004.
- Пенджиєв А. Русско-туркменский технологический словарь. Rusça-türkmençe tehnologik sözlük. – 2023. – 238 с.
- Саидқодирова Д. Инглиз ва ўзбек тилларида интернет терминларининг лингвистик тадқиқи: филол. фан. бўйича фалс. докт. ... автореф. – Тошкент, 2018.
- Сыдыков Ж.К. Лингвистика: типология, терминология / Ж.К. Сыдыков, З.П. Акжолова. – Бишкек: КГУСТА, 2007. – 130 с.
- Сыздық Р. Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. Ғылыми танымдық зерттеу. – Алматы: Арыс, 2009. – 272 б.
- Хайруллин М.Б. Развитие татарской лексики: взаимодействие исконно-национального и инонационального: дис. ... д-ра филол. наук / М.Б.Хайруллин: Ин-т языка, литературы и искусства АН РТ. – Казань, 2000. – 363 с.
- Ajar Sözlük. Türkmen dilindäki sözleriň düşündirişli sözlügi [Электрондық ресурс]. Қолжетімді: <https://ajapsozluk.com> (қаралған күні: 20.03.2025).
- Aldash A., Seidamat A., Aldasheva K., Islamova A., Kulmanov S., Seyitova B. Theory and Practice in Language Studies, Vol. 15, No.3, P. 860-868, March 2025 DOI: <https://doi.org/10.17507/tpls.1503.21> ISSN 1799-2591
- Bozorbekov, A.S. Specific features of logistics terminology. Thematics journal of education (TJE). Vol. 7 – India. 2022, P. 94-98 (ISSN: 2249-9822).
- Develi, H. Türk Halkları Arasında Ortak Dil Arayışları”, Zamanını Aşan Medeniyet Özbekistan Sempozyumu Bildiri Kitabı, İstanbul. S. 125-129.
- Doğan, H. Türk Dilinde Terim Yapımı. Ankara: TDK Yayınları, 2012.
- Eker, S. Çağdaş Türk Dili. 9. Baskı. Ankara: Grafiker, 2015. 478 s.
- Ercilasun, A.B. Türk Lehçeleri Grameri. Ankara: Akçağ Yayınları, 2007. 1340 s.
- Kahraman, M. Kazak Dilinde Terim Yapma Prensipleri Üzerine. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi. Cilt 3, Sayı 4, 2014, s. 696-717.
- Korkmaz, Z. Türk Dili Üzerine Araştırmalar. 2. cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005. 476 s.
- Kubbealtı Lugatı. Osmanlıca-Türkçe sözlük [Электрондық ресурс]. Қолжетімді: <https://lugat.kubbealti.org.tr> (қаралған күні: 19.03.2025).
- Mamedova, M. Term-formation in the contemporary literary Azerbaijani language – The problems of Azerbaijani terminology. Baku: API, 1988.
- Minsafina, A. Çağdaş Türk Dillerinde Ortak Terminoloji Geliştirme İmkân ve Yöntemleri. Doktora tezi. İstanbul. Haziran, 2020. 208 s.
- Nişanyan Sözlük. Türkçe etimolojik sözlük [Электрондық ресурс]. Қолжетімді: <https://www.nisanyansozluk.com> (қаралған күні: 19.03.2025).
- Obastan. Azərbaycan dilinin terminoloji lüğəti [Электрондық ресурс]. Қолжетімді: <https://obastan.az> (қаралған күні: 04.03.2025).
- O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Ziyonet portalı [Электрондық ресурс]. Қолжетімді: <https://www.ziyonet.uz> (қаралған күні: 03.03.2025).
- Sadigova, S. Theoretical problems of terminology of the Azerbaijani language. Baku: Nauka, 2010.
- Sozdikqor.kz. Сөздікқор – қазақ тілінің ұлттық корпусы [Электрондық ресурс]. Қолжетімді: <https://sozdikqor.kz>

(қаралған күні: 20.03.2025).

Tekeli, İ. Ulusal Terim Politikaları. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2001.

Termincom.kz. Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы Республикалық терминология комиссиясының ресми сайты [Электрондық ресурс]. Қолжетімді: <https://www.termincom.kz> (қаралған күні: 03.03.2025).

Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. Türkmenistanyň Bilim ministrligi [Электрондық ресурс]. Қолжетімді: <https://www.dilbilim.gov.tm> (қаралған күні: 20.03.2025).

Zülfikar, H. Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları. Ankara: TDK, 2011. 213 s.

References

Aitbaev, O. (2007) Qazaq til bilimining maseleleri. Almaty: Arys, 624 b. [Aitbayev, O. (2007) Problems of Kazakh linguistics. Almaty: Arys, 624 p.] (in Kazakh)

Abdirasilov, E.Q. (2007) Qazaq teminografijasynyn gylmi-teorijalyq negizderi: Filol. gyl. dokt. ... avtoref. Almaty, 40 b. [Abdrasilov, Ye.K. (2007) Scientific and theoretical foundations of Kazakh terminology: Philol. science. doc. ... abstract. Almaty, 40 p.] (in Kazakh)

Aldash, A., Seidamat, A., Aldasheva, K., Islamova, A., Kulmanov, S., Seyitova, B. (2025) Theory and Practice in Language Studies, Vol. 15, No.3, P. 860-868, March 2025 DOI: <https://doi.org/10.17507/tpls.1503.21> ISSN 1799-2591 (in English)

Bilalov, Sh. (1997) Ulttyq gylm tili negizderin qalyptastyru (mateematika salasy boynsha): Filol. gyl. dokt. ... avtoref. Almaty, 44 b. [Bilyalov, Sh. (1997) Formation of the foundations of the national language of Science (in the field of mathematics): Philol. science. doc. ... abstract. Almaty, 44 p.] (in Kazakh)

Ajap Sözlük. Türkmen dilindäki sözleriň düşündirişli sözlügi [Jelektrondyq resurs]. <https://ajapsozluk.com> (date of review: 20.03.2025).

Bozorbekov, A.S. (2022) Specific features of logistics terminology. Thematics journal of education (TJE). Volume 7 – India. P. 94-98 (ISSN: 2249–9822). (in English)

Develi, H. (2019) Türk Halkları Arasında Ortak Dil Arayışları”, Zamanını Aşan Medeniyet Özbekistan Sempozyumu Bildiri Kitabı, İstanbul. S. 125-129. (in Turkish)

Doğan, H. (2012) Türk Dilinde Terim Yapımı. Ankara: TDK Yayınları. (in Turkish)

Eker, S. (2015) Çağdaş Türk Dili. 9. Baskı. Ankara: Grafiker, 478 s. (in Turkish)

Ercilasun, A.B. (2007) Türk Lehçeleri Grameri. Ankara: Akçağ Yayınları, 1340 s. (in Turkish)

Hairullin, M.B. (2000) Razvitie tatarskoi leksiki: vzaimodeistvie iskonno-nacional'nogo i inonacional'nogo: dis. dokt. filol. nauk / M.B.Hairullin: In-t jazyka, literatury i iskusstva AN RT. Kazan', 363 s. [Khairullin, M.B. (2000) The development of Tatar vocabulary: the interaction of native-national and foreign: dis. doctor of Philology / M.B. Khairullin: Institute of Language, Literature and Art of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. Kazan, 363 p.] (in Russian)

Kahraman, M. (2014) Kazak Dilinde Terim Yapma Prensipleri Üzerine. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi. Cilt 3, Sayı 4. S. 696-717. (in Turkish)

Korkmaz, Z. (2005) Türk Dili Üzerine Araştırmalar. 2. cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 476 s. (in Turkish)

Kubbealtı Lugatı. Osmanlıca-Türkçe sözlük [Jelektrondyq resurs]. <https://lugat.kubbealti.org.tr> (date of review: 19.03.2025).

Mamedova, M. (1988) Term-formation in the contemporary literary Azerbaijani language – The problems of Azerbaijani terminology. Baku: API. (in English)

Mankeeva, Zh.A. (2008) Qazaq tilindegi jetnomadeni ataulardyng tanyndyq negizderi. Almaty: Zhibek zholy, 354 b. [Mankeyeva, Zh.A. (2008) Cognitive foundations of ethno-cultural names in the Kazakh language. Almaty: Zhibek Zholy, 354 p.] (in Kazakh)

Minsafina A. (2020) Çağdaş Türk Dillerinde Ortak Terminoloji Geliştirme İmkân ve Yöntemleri. Doktora tezi. İstanbul. Haziran, 208 s. (in Turkish)

Nişanyan Sözlük. Türkçe etimolojik sözlük [Jelektrondyq resurs]. <https://www.nisanyansozluk.com> (date of review: 19.03.2025).

Obastan. Azərbaycan dilinin terminoloji lüğəti [Jelektrondyq resurs]. <https://obastan.az> (date of review: 04.03.2025).

Oralbai, N. (2001) Qazaq tilining sozzhasamy. Almaty: Gylym, 213 b. [Oralbai, N. (2001) Word formation of the Kazakh language. Almaty: Gylym, 213 p.] (in Kazakh)

Orazalieva, Je.N. (2007) Qazaq til bilimindegi kognitivtik paradigma: filol. gyl. dokt. ... avtoref. Almaty, 47 b. [Orazaliyeva, E.N. (2007) Cognitive paradigm in Kazakh linguistics: philol. science. doct. ... abstract. Almaty, 47 p.] (in Kazakh)

Oruzbaeva, B. (2004) Kyrgyz til ilimi. Makalalar zhyinagy. T II. Bishkek. [Oruzbayeva, B. (2004) Macalar shook his head. T II. Bishkek.] (in Kyrgyz)

O'zbek tilining izohli lug'ati. Ziyonet portalı [Jelektrondyq resurs]. <https://www.ziyonet.uz> (date of review: 03.03.2025).

Pendzhiev, A. (2023) Russko-turkmenskij tehnologicheskij slovar`. Rusça-türkmençe tehnologik sözlük. 238 s. [Pendzhiev, A. (2023) Russian-Turkmen technological dictionary. Rusça-türkmençe tehnologik sözlük. 238 p.] (in Russian)

Qaliuly, B. (2008) Qazaq termintanymynyn ozekti maseleleri. Almaty: Alisher, 160 b. [Kaliuly, B. (2008) Actual problems of Kazakh terminology. Almaty: Alisher, 160 p.] (in Kazakh)

Qurmanbaiuly, Sh. (2014) Qazaq terminologijasy: zertteuler, oqulyq, sozdik, biografija. Almaty. 952 b. [Qurmanbaiuly, Sh. (2014) Kazakh terminology: research, textbook, dictionary, bibliography. Almaty: Sardar. 952 p.] (in Kazakh)

- Sadigova, S. (2010) Theoretical problems of terminology of the Azerbaijani language. Baku: Nauka. (in English)
- Saidkodiroya, D. (2018) Ingliz VA Uzbek tillarida internet termarining linguist tadkiki: Philol. fan. doct. ... abstract. Toshkent. [Saidkodiroya, D. (2018) A linguistic study of the Internet term in English and Uzbek: Philol. fan. doct. ... abstract. Toshkent.] (in Uzbek)
- Sozdikqor.kz. Сөздікқор – қазақ тілінің ұлттық корпусы [Elektrondyq resurs]. <https://sozdikqor.kz> (date of review: 20.03.2025).
- Sydykov, Zh.K. (2007) Lingvistika: tipologiya, terminologiya. / Zh.K. Sydykov, Z.P. Akzholova. Bishkek: KGUSTA, 130 s. [Sydykov, Zh.K. (2007) Linguistics: typology, terminology. / Zh.K. Sydykov, Z.P. Akzholova. Bishkek: KGUSTA, 130 p.] (in Russian)
- Syzdyq, R. (2009) Qazaq tilindegi eskilikter men zhangalyqtar. Gylymi tanyndyq zertteu. Almaty: Arys, 272 b. [Syzdyk, R. (2009) Old and new in the Kazakh language. Scientific Cognitive Research. Almaty: Arys, 272 p.] (in Kazakh)
- Tekeli, İ. (2001) Ulusal Terim Politikaları. Ankara: Türk Dil Kurumu. (in Turkish)
- Termincom.kz. Official website of the Republican terminology Commission under the Government of the Republic of Kazakhstan [Elektrondyq resurs]. <https://www.termincom.kz> (date of review: 03.03.2025).
- Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. Türkmenistanyň Bilim ministrliği [Elektrondyq resurs]. <https://www.dilbilim.gov.tm> (date of review: 20.03.2025).
- Zülfikar, H. (1991) Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları. Ankara: TDK, 1. 213 s. (in Turkish)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 01.08.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 20.09.2025.

Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн / Available online: 30.09.2025.

© Бисенғали А.З., Исалиева А.А., 2025

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

Nuraisha Bekeyeva^{1*}, Ariya Azamatova², Maganat Shegebayev³

^{1*}Corresponding author, Doctor of Philosophy (PhD), KIMEP University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0002-4375-3876 E-mail: nuraisha@kimep.kz

²Doctor of Philosophy (PhD), KIMEP University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0002-5004-5907 E-mail: a.azamatova@kimep.kz

³Doctor of Business Administration (DBA), Associate Professor, KIMEP University,
Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-9041-9096 E-mail: magas@kimep.kz

FEATURES OF THE BLOG AS A GENRE OF INTERNET DISCOURSE

Abstract. Internet communication, with its interactivity, presence effect, and information content, has become an integral part of modern life. The diversity of social interaction online offers new opportunities and significantly influences society. One of the most popular forms of Internet communication today is the blog, a regularly updated website where authors publish posts to express their opinions, ideas, or information on various topics. Interactions range from simple information-sharing to scientific discussions, commentary, editing, and data input. Official blogs, in addition to informing and interacting with citizens, also contribute to expanding the use of the state language in Kazakhstan. The study aims to analyze various genre features and stylistic characteristics of blogs on “Open Dialogue”, the platform for intercommunication among citizens and government agencies of the Republic of Kazakhstan. Particular attention is given to the key linguistic aspects of blog posts, including the analysis of their style, structure, and content. During the analysis, both quantitative and qualitative methods were applied to the official's blog posts. A mixed-method approach was used to conduct the experiment. The blog entries were considered as a specific informational model, and examined in terms of the official's communication with the public in the information space, media culture, and level of interactive engagement. In addition, blog posts were taken as a special information template and examined from the points of view of communication, media culture, and interactive activity of officials with the public in the information space. The study also examines blog posts as a tool for shaping public opinions and contributes to a better understanding of how blogs function in today's digital society. The Kazakhstani experience with the “Open Dialogue” portal demonstrates that a hybrid communication style, which is blending elements of formal authority with interactive, personal discourse, is crucial for transforming official blogs into genuine tools for public engagement. The findings may offer practical insights for content developers, linguists, communication specialists, and policymakers.

Keywords: Internet discourse; “Open Dialogue” portal; blogging; online communication platforms; content analysis

For citation: Bekeyeva, N., Azamatova, A., Shegebayev, M. Features of the Blog as a Genre of Internet Discourse. *Tiltanyim*, 2025. No.3 (99). P. 137-150.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-137-150>

**Нұрайша Жүсіпқызы Бекеева^{1*}, Ария Хазиевна Азаматова²,
Маганат Рахимович Шегебаев³**

^{1*}автор-корреспондент, философия докторы (PhD), КИМЭП Университеті,
Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-4375-3876 E-mail: nuraisha@kimep.kz

²философия докторы (PhD), КИМЭП Университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0002-5004-5907 E-mail: a.azamatova@kimep.kz

³іскерлік әкімшілендіру докторы (DBA), доцент, КИМЭП Университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0002-9041-9096 E-mail: magas@kimep.kz

БЛОГТЫҢ ИНТЕРНЕТ-ДИСКУРС ЖАНРЫ РЕТІНДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Қазіргі уақытта интернет арқылы жасалатын коммуникация өз қарқындылығымен, ақпарат ағынының шексіздігімен және жаппай қолданылдылығымен адам өмірінің ажырамас, маңызды бөлігіне айналды. Интернеттегі байланыс түрлері сан алуандығымен және берер түрлі мүмкіндіктерімен қоғамның барлық салаларын қамтып отыр. Интернет-коммуникацияның ең танымал жанрларының бірі – блог. Блог – бұл авторлар әртүрлі тақырыптар бойынша өз пікірлерін, идеяларын немесе түрлі ақпараттар мен жазбаларды жариялайтын, тұрақты жаңартылатын веб-сайт. Интернет-коммуникация қарапайым ақпаратты қараудан бастап, ғылыми деректерді іздеу, оларға түсініктеме беру, жеке мәліметтерді өңдеу мен енгізу сияқты сан алуан мәселелерді қамтуы мүмкін. Ресми тұлғалардың блогтары азаматтарға түрлі мәселелер бойынша ақпарат беруде, өтініштерге жауап беруде, мемлекеттік тілдің қолданыс аясын кеңейтуге өзіндік ықпалы бар. Бұл мақалада Қазақстан Республикасының азаматтары мен мемлекеттік органдарының өзара әрекеттесуінің ресми алаңы – «Ашық диалог» порталындағы блогтардың жанрлық және стильдік ерекшеліктері қарастырылған. Зерттеудің мақсаты – қоғамдық пікірді қалыптастыру және адам санасына әсер ету құралы ретінде блог жазбаларын талдау. Зерттеу барысында ресми тұлға жазбаларына сандық және

сапалық талдау қатар қолданылды. Аралас талдау түрі арқылы эксперимент жасалды. Блог жазбалары арнайы ақпараттық модель ретінде алынып, ресми тұлғалардың халықпен ақпараттық кеңістіктегі коммуникациясы, медиа мәдениеті, интерактивті белсенділігі аспектісі тұрғысынан қарастырылды. Жұмыста интернет-коммуникацияның бір жанры ретінде блог ерекшелігіне зерттеушілердің көзқарастары сараланды. Аталған жанрдағы ресми тұлғалардың жазбаларының стилі, құрылымы, мазмұны талданды. Сондай-ақ сандық технологияның интернет-дискурсы бойынша зерттеулердің нәтижесі берілді. Зерттеу әдістемесі ретінде аталған блог жазбаларын мазмұндық және құрылымдық тұрғыдан талдау негізге алынды. «Ашық диалог» порталы арқылы көрсетілгендей, ресми блогтар, азаматтармен тиімді өзара байланыс үшін формальды билік элементтері мен жеке, интерактивті дискурсты үйлестіретін гибридік тәсілді қажет ететіні анықталды. Зерттеу нәтижелері интернет-дискурстың дамуын жан-жақты түсіндіру және болашақ зерттеулерде сандық қарым-қатынас табиғатын тану теориясын кеңейтеді. Бұл зерттеу ресми контент құрушыларға, лингвистерге, мемлекеттік қызметшілерге өз пайдасын тигізеді деп санаймыз.

Тірек сөздер: интернет-дискурс; «Ашық диалог» порталы; блог жүргізу; онлайн байланыс платформалары; мазмұнды талдау

Сілтеме жасау үшін: Бекеева Н.Ж., Азаматова А.Х., Шегебаев М.Р. Блогтың интернет-дискурс жанры ретіндегі ерекшеліктері. *Tiltany*, 2025. №3 (99). 137-150-бб. (ағыл. тілінде)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-137-150>

**Нурайша Жусуповна Бекеева^{1*}, Ария Хазиевна Азаматова²,
Маганат Рахимович Шегебаев³**

^{1*}автор-корреспондент, доктор философии (PhD), Университет КИМЭП, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-4375-3876 E-mail: nuraisha@kimep.kz

²доктор философии (PhD), Университет КИМЭП, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0002-5004-5907 E-mail: a.azamatova@kimep.kz

³доктор делового администрирования (DBA), доцент, Университет КИМЭП, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-9041-9096 E-mail: magas@kimep.kz

ОСОБЕННОСТИ БЛОГА КАК ЖАНРА ИНТЕРНЕТ-ДИСКУРСА

Аннотация. Интернет-коммуникация благодаря своей интерактивности, эффекту присутствия и информационной наполненности стала неотъемлемой частью жизни современного человека. Специфика социального взаимодействия в сети заключается в его многообразии, предоставляемых возможностях и значительном влиянии на все сферы жизни общества. Одним из наиболее популярных жанров интернет-коммуникации в наши дни является блог, представляющий собой регулярно обновляемый веб-сайт, где авторы публикуют посты, выражая свои мнения, идеи или информацию по различным темам. При этом интеракция может варьироваться от просмотра простой информации до поиска научных данных, их комментирования, редактирования или ввода собственной информации и других вопросов. Официальные блоги, помимо выполнения своих основных задач по информированию и взаимодействию с гражданами, также способствуют расширению сферы использования государственного языка. Статья посвящена изучению жанровых черт и стилистических особенностей блогов на портале «Открытый диалог», официальной платформе для взаимодействия граждан и государственных органов Республики Казахстан. Целью исследования является анализ блог-постов как инструмента формирования общественного мнения и воздействия на человеческое сознание. В ходе проводился как количественный, так и качественный анализ официальных постов. Был проведен эксперимент с использованием смешанного типа анализа. Публикации из блогов были взяты в качестве особой информационной модели и исследованы с точки зрения коммуникации, медиакультуры и интерактивности официальных лиц с общественностью в общем информационном пространстве. В данной работе также рассматриваются мнения различных ученых о природе и особенностях блогов как жанра интернет-коммуникации. Особое внимание уделяется лингвистическим аспектам блог-постов, включая анализ стиля, структуры и содержания. Также были представлены результаты исследования интернет-дискурса цифровых технологий. Методология исследования основывалась на содержательном и структурном анализе этих записей в блогах. Опыт казахстанского портала «Открытый диалог» показывает, что для превращения официального блога в настоящий инструмент взаимодействия граждан и государственных органов необходим гибридный подход, сочетающий элементы формального авторитета с интерактивным и персональным дискурсом. Данная работа вносит вклад в понимание эволюции интернет-дискурса и в расширение теоретической базы по изучению цифровой коммуникации. Результаты исследования могут быть полезны для разработчиков контента, лингвистов, специалистов по коммуникациям и государственных служащих.

Ключевые слова: интернет-дискурс; портал «Открытый диалог»; ведение блогов; платформы онлайн-коммуникации; контент-анализ

Для цитирования: Бекеева Н.Ж., Азаматова А.Х., Шегебаев М.Р. Особенности блога как жанра интернет-дискурса. *Tiltany*, 2025. №3 (99). С. 137-150. (на англ. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-137-150>

Introduction

The current Internet-based communication has undoubtedly gained wide popularity and holds huge influence on every walk of life today. Therefore, these trends impact the ways and channels of communication and, most importantly, shift paradigms in traditional understanding of how communication works. Firstly, it is becoming more virtual (as opposed to merely human/face-to-face unwired one); and secondly, digital communication expands into areas and activities that previously have never been thought of, both at local and global levels. These activities may include, for instance, various platforms devoted to discussing a wide range of topical issues, decision-making, information-sharing, doing business, being involved in professional development, and many others. In addition, messengers and social networks have revolutionized the ways people communicate within just one generation. However, most importantly, all these technological advances allow users to reflect and express/share their viewpoints by posting and blogging on various platforms. Thus they serve a very important social function and also play a vital linguistic role, where the active use and promotion of a particular language can contribute to bringing the language to its full-fledged capacity or raising its status and active usage. One of such practices that is being implemented in Kazakhstan is the “*Open Dialogue*” portal on dialog.egov.kz website. Its primary function is to establish mutual communication with the government bodies, local authorities and officials. The site serves as an open platform to exchange and discuss various issues, so they can be brought to the attention of the party concerned and resolved in an open and timely manner. It can also be used for other purposes as well, for instance for public opinion polls, virtual discussions and conferences. Therefore, the current paper aims to explore such examples of electronic discourse to identify patterns, specifics, and possible challenges. A particular attention will be given to the degree and level of utilization of the official state language, Kazakh, on the open-access platforms. Based on the analysis of findings, there could be proposed some practical recommendations for the users at large to increase the efficiency and the quality of mutual informational online interaction.

Materials and methods

As it was mentioned in the beginning, the major source of information for the study and analysis was dialog.egov.kz website, which hosts “Open Dialogue” portal. The platform contains personal blogs of the officials that represent various government bodies, local executive offices, and quasi-state agencies. The content analysis was done with the help of 60 students who took Business Correspondence in Kazakh (in the College of Human Sciences and Education, KIMEP University) as part of their course project over three semesters in academic years 2022-2024. Around fifty official posts and blog entries have been carefully examined. The information sources included, in particular, officials’ biographies, various reports, notes related to Public Relations, responses to queries, announcements and notifications in social networks, recorded footage, and featured interviews. The posts have been examined for their specific features in content, layout, functional language use; a content analysis framework was applied to compare and contrast different blogs according to the following criteria:

Table 1 – Content analysis framework

Кесте 1 – Мазмұнды талдау шеңбері

Таблица 1 – Рамки контент-анализа

1	A comprehensive and in-depth comparative analysis of the blog of your choice with another blog. Review of posts, writing style, statistics, etc. & their analysis. Ability to present findings in an engaging manner to the audience.
2	Inclusion of concrete examples: Identifying the advantages and unique features of blog posts in terms of responses to comments, public announcements, news, professional activities, and other types of content (10 examples).
3	Identifying and highlighting weaknesses in blog posts (5-7 examples); providing specific suggestions or correction models for improving these shortcomings.
4	In addition to addressing the identified weaknesses, offering practical and effective recommendations to improve the blog (5 suggestions related to writing style).

During the research, the style, structure, and content of official representatives' blog entries were analyzed. Using critical discourse analysis, specific corrective models were proposed for improving the

discourse of blog authors. Through analytical discourse analysis, blog entries from several officials were compared; exemplary entries were highlighted, while deficiencies were identified, categorized, and examined. Additionally, the logical coherence of blog texts was analyzed using structural-functional analysis methods. The study employed content and structural analysis of the blog entries as its primary methodological approach.

Literature review

Official blogging is a relatively new genre in the digital space; albeit it has mainly originated from personal blogs or virtual diaries, it has developed into a very powerful tool for shaping public opinion, problem-solving, addressing various concerns, voicing ideas, providing constructive feedback, and as well as many other social functions. This was especially evident during crises as rapid COVID-19 spread, when the fast dissemination of information was of vital importance for the human community (Sutton, Renshaw, Butts, 2020). In the post-COVID world, engaging local communities in digital communication to address various issues e.g. as tourism development of the Swiss Alps (Mele, Egberts, 2023), preventing bushfires in Australia (Roger, Kinsela, 2023), or creating an organization's identity through narratives (Ala-Kortesmaa, Laapotti, Mikkola, 2024) have been explored and practiced among many others. With the recent and rapid development of AI, this field may expand even further encompassing other functions and reaching out into new areas of information creation and exchange.

Theoretical perspectives on Internet discourse

Academic discussions on Internet discourse highlight its hybrid nature, combining elements of oral and written communication. Studies by Nowson (2006) and Schiano, Gumbrecht, & Nardi (2004) describe blogs as semi-structured texts influenced by interactive elements such as hyperlinks, comments, and multimedia content. Additionally, Kurkimbayeva (2021) categorizes Internet discourse into four linguistic models: pragmatic, media-parametric, structural-semantic, and stylistic. Although there may seem to be a variety of opinions among the authors on the topic on the online discourses' theoretical perspectives, yet the wealth of opportunities created by modern-day technology can encourage more of their types and forms in the near future.

Blog genres and their characteristics

Blogging, as a genre, encompasses various formats, including personal, corporate, and government blogs. Ala-Kortesmaa et al. (2024) argue that digital platforms contribute to public identity formation, while Mele & Egberts (2023) examine how travel blogs shape perceptions of heritage sites. In official communication, blogs serve as a medium for transparency and direct engagement with the public at large. It should be noted that this channel of communication is gaining popularity for its wide availability, versatility, and prompt direct feedback, emphasizing the importance of clear mutual communication among the parties involved.

Linguistic Features of Blogs

Numerous linguistic studies emphasize the role of stylistic choices in online discourse. For instance, Ulyanova (2011) and Voyskunsky (2012) discuss the fluidity of Internet language, highlighting trends such as informal tone, interactive structures, and multimodal elements. In Kazakhstan, Kurmanbekova (2024) explores language use in social networks, identifying challenges in bilingual communication and digital literacy. Since blog posts are routinely changing on a regular basis, their discourse is also complex and changing. The reason for its change is the liaison between general interactivity in the online discourse and the activities happening around in life. The highly interactive pattern of activities has had its impact on the web contents and, in its turn, influences established stylistic forms. This may have a negative impact on the diversity of language use and on the overall linguistic legitimacy. Therefore, linguists should create a specialized web content that can be used to generate a formal writing style. The challenges and complexities of the internet-based discourse in blogs lies not only in writing but also in images, emoticons, comments, video content, hyperlinks, and visual representations communicated through texts. An official blog consists of written and verbal texts (e.g. taped video interviews) for the purpose of wide communication. Within certain content parameters, blog posts aim to reach out and influence their target audiences. The current development phase of modern online media has resulted in creation of a universal and unlimited communication space. Such trends in modern communication create a lot of opportunities for research, especially in relation to the use and application of language for particular purposes. It has been noted that the topic of language use within the novel forms of communication that groundbreaking

technologies offer is attracting a lot of attention from researchers in the field.

Ulyanova (2011) in her study confirms that the Internet-based discourse is developing as an interesting genre. In the times of rapid growth of digital technologies, there is a growing need for comprehensive studies of the topic of Internet discourse. This is due to the fact that Internet communication among humans now faces various changes and challenges. In linguistic research, there have emerged and been coined many related terms, such as electronic discourse, virtual discourse, “computerized discourse”, electronic communication, Internet communication and others. It is important to distinguish not only the amount of these terms and concepts but also their actual functions. For instance, Gaifullina (2017), by comparing “electronic discourse” and “electronic communication” concludes that e-communication might have a priority over electronic discourse and notes that it is more comprehensive. Therefore, in this study, the concept of “electronic discourse” was considered as “Internet discourse”. This is because electronic discourse may well occur without the Internet. The same concept is also supported by Galichkina (2012); in addition, Galichkina states that the next feature of Internet discourse in the near future can be the ability of a communicator to express their emotions and facial expressions through various emoticons. This is a widely used non-verbal method not only to minimize the language use but also to increase the significance of the text and draw attention to communication, the author concludes. It is worth noting that smileys and emoticons may well convey various emotional meanings in addition to main texts.

Voyskunsky (2012) in their study emphasizes that “Internet discourse” ensures the process of information exchange between both parties and highlights the following features of the informal conversational style:

- Firstly, all web-based text get regularly updated, edited, or developed; although these processes may slightly differ procedurally or otherwise;

- The ubiquitous accessibility of online communication reflects its highly communicative nature;

- Connotative value prevails over denotative meaning within the framework of an online text.

The literature sources on the topic identify the following similar features of Internet discourse, such as a wide coverage of the topic and content of the text, the presence of hyperlinks in the text, famous quotes, and the frequent updates of pages with new materials (Yudina, 2003). Research studies also reveal the fact that online texts sometimes lack either clarity or coherence or both; there could be structural weaknesses in sentences, poor wording and overall signs of low functional literacy of content creators (Dedova, 2001). Our drawn conclusions of the study on the topic are consistent with these findings. Similar topics about language of the Internet-based texts, role of social network in linguistic communication, speech culture of Internet users, and language of computer communication have been explored by several Kazakhstani authors (Smagulova, Sarseke, Yeskermesova, Zhumatayev, and others). Kurmanbekova (2024) has also studied the features of Internet and online discourse to conclude that Internet discourse is communication over the Internet (global network), while online discourse includes any type of communication, including local networks. Therefore, with the increasing volume of studies in the field, there may still seem to be gaps in theoretical studies on the issue of text in blog messages of individuals and discursive communication online.

Results and discussions

The study primarily analyzes blog posts on “Open Dialogue”, focusing on linguistic and structural features. The methodology involves the following course of action:

1. Content Analysis: examining language patterns, stylistic choices, and rhetorical strategies.

2. Comparative Analysis: evaluating blog discourse against previous research.

3. Data Collection: the sample includes 50 blog entries from officials representing various government agencies. Analyses were conducted over three academic semesters (2022 – 2024), with participation from students in a Business Correspondence course at KIMEP University.

To ensure systematic analysis, blog posts were categorized based on the following:

- Writing style and coherence

- Use of formal vs. informal register

- Structural elements (headings, paragraphs, bullet points)

- Degree of public engagement (comments, responses, interactivity).

In addition, for the purpose of the current research, the blog entries samples of various public and state officials have been collected and analyzed from political and social discourse perspectives. In particular, these attributive specifics of their blog communication have been drawn and analyzed:

1. Structural-semantic, whereby the main information provided in the textual content is explained through the meaning of individual lexical units;
2. Linguistic, which considers grammatical structures and phonetic nature of the text;
3. Extralinguistic, or non-linguistic content of the text, which includes emotions, expressions, cumulations, cognitive background, and such.

Within the structural-semantic analysis, the next items were carefully considered, which include shaping message structure, use of overall writing mechanics (fonts, capitalization, spacing, etc.), paragraphing, graphic devices (headings and subheadings, spacing, bulleting), punctuation marks, i.e. features of writing that help emphasize the key words and ideas in a message. As a result of linguistic analysis, the semantic organization of text parts (marked with numbers or letters), conveying the right meaning of the message, correct formulation of ideas, overall cohesion and coherence, semantic brevity, logical patterns of writing and stylistic literacy as well as the use various pragmatic means of conveying thoughts (e.g. rhetorical questions, simile, metaphors, proverbs, regular phrases) have been looked into and discussed. Finally, the applied extralinguistic analysis, considered the use of colorful visual aids, graphics, pictures, videos, and various snapshots.

Previously, proceeding from the literature in the field, the written type of communication has been prioritized over verbal communication. However, in the last decade, there has been a shift in this assumption. It is now hard to make a clear distinction or identify the advantages of one over another. Modern means of communication are multifaceted, and they may combine texts, visuals, and audio in one, and all that inevitably impacts the ways we create written texts. Language is the driving force behind the human mind, and therefore the online language is as important now as the natural language.

Proceeding from modern-day realities and opportunities that electronic means offer, the government and public officials use web platforms for reaching out to wider audiences. These opportunities allow a lot of room for prompt consideration and decision-making, fast exchange of ideas, sharing and receiving feedback, and many other activities that would not be possible in the absence of mass technology that is present today. It should also be noted that the wide use of technology and information sharing go along with the announced Hearing State concept in Kazakhstan, which encourages wider involvement of the public at large in collaboration with government, civil, and public services by means of online communication. What is especially important in these above trends, they help to establish a mutual, two-way flow of communication, where the sender, recipient, and the info text are the integral parts. It is important to mention here that such communication, besides mature writing skills, also required proper functional literacy abilities, analytical skills, and critical thinking.

Through the research, it has been found that blog posts of officials are consistent with the entries such as bios, public requests, and applications. Then, the individual author bios (from around 50 official blogs) were analyzed and the following preliminary conclusions were drawn. It turns out that personal bios followed more of a free/flexible structure of the text composition and mainly revealed the original writing styles of each corresponding author. There has also been observed the tendency to use longer sentence structures, particularly when reporting on past activities. Some other observed text language subtleties included the occasional use of stereotypical assumptions, inconsistencies in information sharing and even small-scale borrowings or self-plagiarism. Given how important the clarity and correctness of any textual information are, a responsible official should strive to maintain a high level of communicative competence to achieve the goals set by the state policy and for the benefit of the public. Therefore, Kurmanbekova (2024), emphasizes the following features of communicative competence such as good level of language proficiency, local awareness, overall intellectual capacity, and cognitive skills.

Since the study was longitudinal, there have been also noted some changes in the observed online texts and materials, yet some remained the same. An illustrative example in Kazakh (with the translation below) could be following screenshot from the page of the Minister of Health of the Republic of Kazakhstan (<https://dialog.egov.kz/blogs/851968/welcome>):

Kazakh:

Сәлеметсіздер ме, құрметті блог оқырмандары!

Менің жеке блогыма қош келдіңіздер! Мен Сіздермен денсаулық сақтау саласындағы өзекті мәселелерді, халыққа көрсетілетін медициналық көмектің сапасына қатысты сұрақтарды талқылауға дайынмын.

Біз мұнда Сіздермен тікелей байланыс орнатып, сіздердің ұсыныстарыңыз бен идеяларыңызды талқылап, орын алған мәселелердің ортақ шешімін табуға тырысамыз. Мен сіздердің тараптарыңыздан келген сұрақтардың барлығын назарда ұстайтын боламын.

Біз бірлесе отырып Қазақстанның денсаулық сақтау жүйесін жақсартып, отандық медицина деңгейін үздік әлемдік стандарттарға көтеретінімізге, қоғамымыздың гүлденуіне үлес қосатынымызға сенімдімін!

English version:

Dear visitors,

You are very welcome to my personal blog. I am ready to listen to your concerns, to discuss with you topical issues in the health care field, and to address any questions you may have regarding the quality of public medical care.

We are here to establish direct contact with you; feel free to share your suggestions and ideas and we will try to deal with any problem that may arise. I will keep track of each query or concern received so they can be resolved for your best benefit.

I am sure that together we will keep improving the healthcare system of Kazakhstan, raise the level of local medicine to the best world standards, and contribute to the prosperity of our society!

Proceeding from analysis of the Kazakh language text, the entry overall is structurally compact; the tone and formality of the message is appropriate to the context. It follows good structure, all important items for the initiation of communication are present; the message creates a welcoming impression. Some possible weaknesses may include some repetitions (these again primarily concern the Kazakh text).

It can therefore be concluded from various practices and relevant literature that the message clarity, conciseness, appropriate tone and level of formality, among other ones, are priority. Avoiding excessively long sentences, keeping to plain language and using various graphic devices to emphasize the important points of a message are important skills as well. Good knowledge of the target audience is also the key.

The following message has been found by the students as exemplary:

Kazakh:

Құрметті блог оқырмандары!

Менің электронды үкімет порталындағы жеке блогыма қош келдіңіздер!

Ашық үкіметтегі жеке парақшамда мен жоғары оқу орындарындағы білім беру қызметінің сапасын арттыру мәселелерін талқылап, Қазақстандағы ғылым мен жоғары білім жүйесін реформалау бойынша кез келген ұсыныстар мен пікірлеріңізді тыңдауға дайынмын.

Барлық шағымдар мен өтініштер мұқият қаралады. Университеттер мен біздің ғылыми ұйымдармен өзара қарым-қатынас барысында қандай да жағдай туындаған жағдайда кез-келген мәселені бірлесіп шешетіндігімізге сенімдімін.

Дегенмен өзгелерге үлгі болу мақсатында позитивті жағдайларды да бөлісе отыруларыңызды сұраймын.

Құрметпен,

ҚР Ғылым және жоғары білім министрі Саясат Нұрбек

English version:

Dear blog readers,

Welcome to my personal blog on the e-government portal!

Over this platform, I am ready to discuss the issues of improving the quality of educational services in higher educational institutions and listen to your suggestions and opinions on reforming the system of science and higher education in Kazakhstan.

Please rest assured that all your queries and concerns will be carefully considered. I am positive that together we can overcome any challenge or issue that may arise for the sustainable development of our universities and research centers.

You are also very welcome to share to your success stories and exemplary achievements so we can

learn from the best practices as well to be an example emulated by others.

Sincerely,

Sayasat Nurbek

Minister of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

(<https://dialog.egov.kz/blogs/6029312/welcome>)

The Kazakh version of the message is also well-structured and is easy to follow. There is a good use of inclusive language (e.g. “we can overcome...”), and, overall, the message is quite positive and displays a high level of communication proficiency. What might be considered in the Kazakh version of the text is the extensive use of the “I” pronoun in the first paragraph.

Based on some other blog entry samples, official social network pages, posted footages, and relevant online materials, the following conclusions can be made. Firstly, it is the varying levels of involvement of Kazakh language in published material. This may be due to insufficient knowledge of the state, Kazakh, language by some authors which can limit its use in public discourse. Even with the use of teleprompter, a few examples of video interviews reveal pronunciation errors, frequent code-switching or excessive accent; the choice of the language to respond in an interview also depended on the speaker's level of proficiency in the either language, which ended up, for example, two languages being involved in a conversation. All these examples show that choosing the right channel and form of communication with the proper language choice and use may reinforce the message and reach a wider target audience.

Some other technicalities of communication online based on the reviewed examples also include but are not limited to untimely update of the profiles, obsolete information still being present, or confusion in reaching out the right contact person. However, all these items are being noted and systematically reviewed by the parties responsible; and, what is important, the technology here can play yet another important role in proofreading, editing, correcting, improving, updating, and enhancing the quality of communication if applied properly. This is a challenge and at the same time an advantage that modern technology offers. The human factor is still essential because a good quality communication message is the human prerogative at least for now, no matter how advanced AI is.

Since the current study is based on a limited selected sample of written entries of primary sources as online diaries, blogs, and social network posts, it does not pretend to be comprehensive nor does it claim to be exhaustive. To explore the subject matter further, some more in-depth studies and observations need to be made, particularly since this field changes fast due to its technological nature and involved human factors. Therefore, this study also involved some survey questionnaires among university students on the topic of research. The data collected below reflect their responses to some key questions.

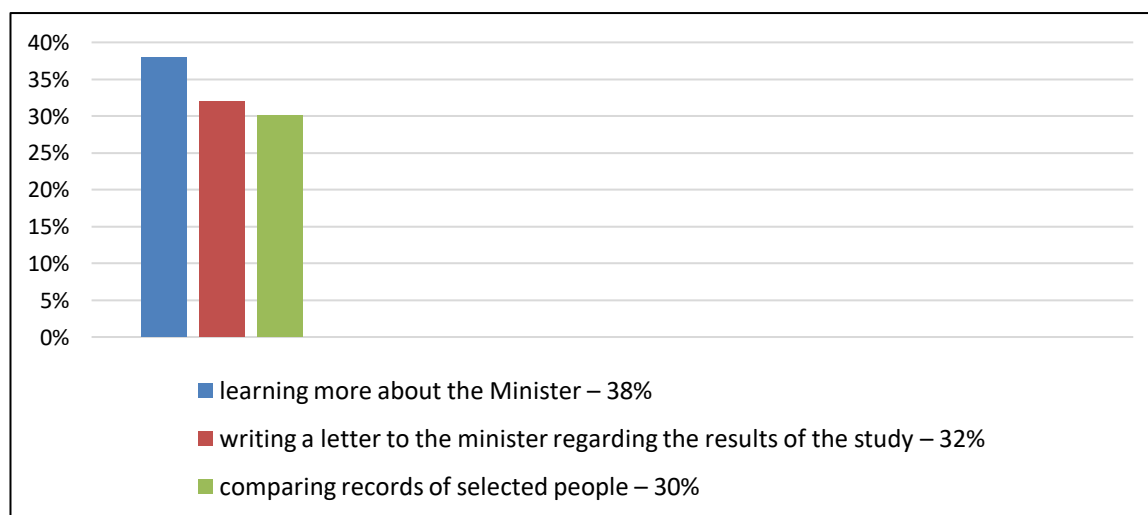

Figure 1 – The blog information that most interesting for the study

Сурет 1 – Зерттеу үшін ең қызықты блог ақпараты

Рисунок 1 – Наиболее интересная для исследования информация из блога

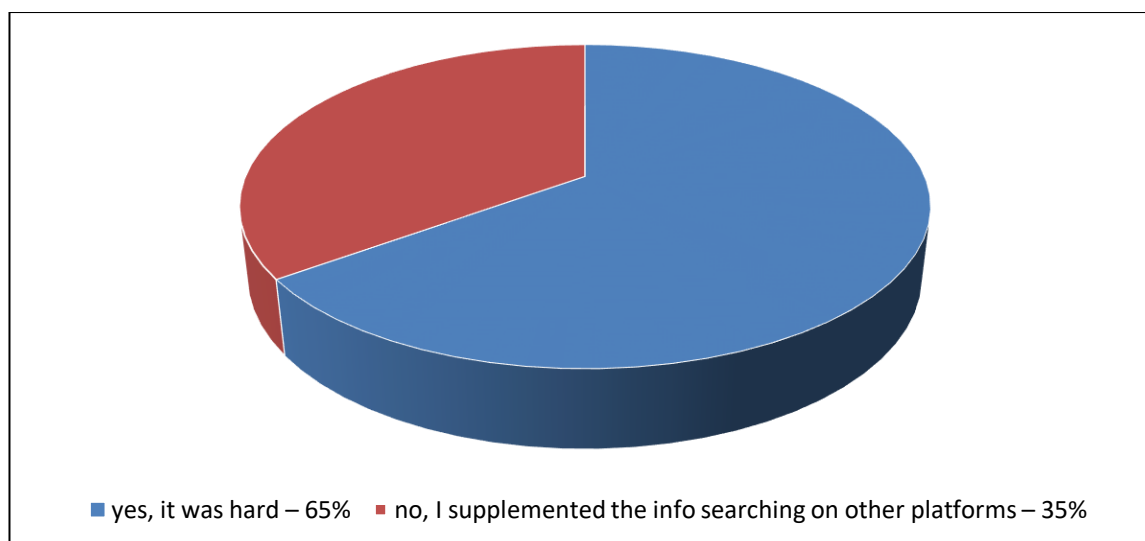

Figure 2 – Difficulties in working with authors who publish infrequently
 Сурет 2 – Сирек жарияланатын авторлармен жұмыс істеудің қиындықтары
 Рисунок 2 – Сложности работы с авторами, которые публикуются нечасто

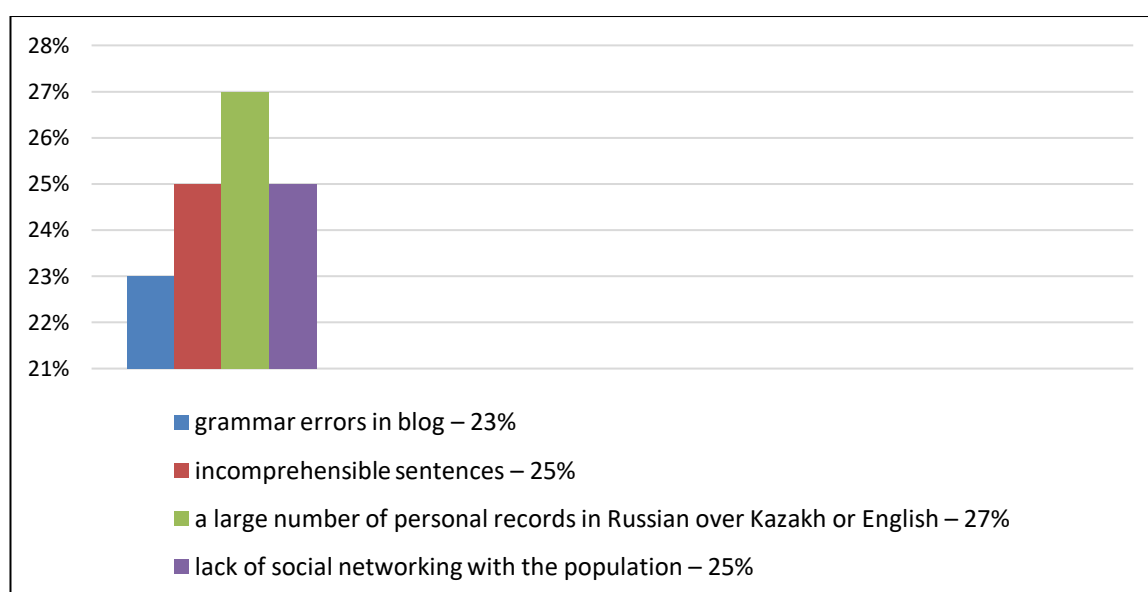

Figure 3 – The main limitation of the analyzed blog posts
 Сурет 3 – Зерттелген блог-посттардың негізгі кемшілігі
 Рисунок 3 – Основной недостаток исследованных блог-постов

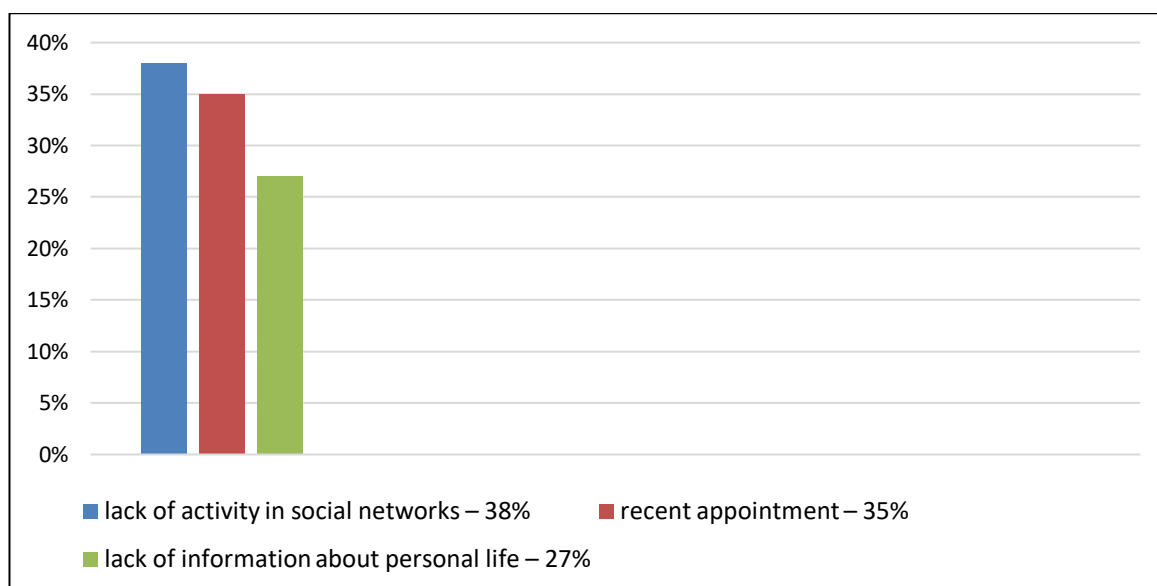

Figure 4 – Difficulties in finding information about the selected minister
 Сурет 4 – Таңдалған министр туралы ақпаратты іздеудегі қиындықтар
 Рисунок 4 – Трудности при поиске информации о выбранном министре

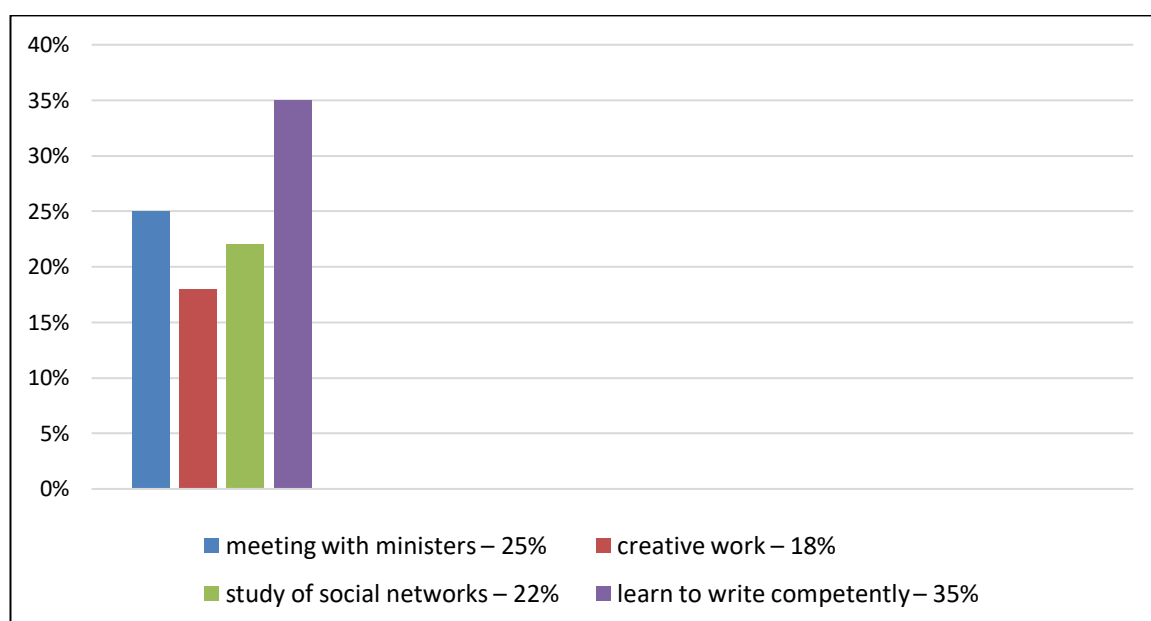

Figure 5 – Additional advantages for the course that such research may provide
 Сурет 5 – Мұндай зерттеулердің курсқа бере алатын қосымша артықшылықтары
 Рисунок 5 – Дополнительные преимущества для курса, которые могут дать такие исследования

To sum up, the analysis reveals that blog discourse exhibits distinct linguistic characteristics, influenced by official tone, stylistic consistency, and audience engagement. Key observations include, e.g. in regards to grammatical and stylistic features, the assumptions that government blog posts maintain a predominantly formal tone though occasional informal phrasing may appear in responses to citizen inquiries. In addition, sentence structures may vary, with some entries featuring complex language, while others adopt a more accessible style. It should also be noted that code-switching between Kazakh and Russian is common, which may influence readability and inclusivity.

Concerning structural organization, most blog entries follow a structured format with clear headings and subheadings. Paragraphing may sometimes be inconsistent; some posts are dense, while others use

bullet points for clarity. Interactive elements (e.g., hyperlinks, embedded videos) may seem underutilized. In regards to public engagement and impact, the following conclusions can be drawn that blog posts related to public services receive higher engagement (e.g., education, healthcare policies); also, the use of visual elements and accessible language increases interaction rates.

Conclusion

Online media texts of various forms and aims, play an important role in the life of the society today, which is supported by the examples drawn from open platforms such as Dialog and others. It was revealed that they help establish mutual communication in different fields of human activity and give access to a wealth of information which could be used for different purposes, such as e.g.

- decision-making,
- informing,
- clarifying,
- explaining, and others.

Thanks to the variety of cutting-edge technology available now, this information could spread quickly across the borders and reach its target audience. Never before has information acquisition been so fast and convenient.

The analysis reveals that online communication platforms are also becoming very influential from the social point of view, whereby they could facilitate open exchange of opinions, argumentation, raising issues and resolving them, and increasing overall awareness for effective dialogue, consensus or decision-making.

This is why blogging can be advantageous for the following reason:

- it can spread quickly across borders and reach its intended audience;
- it is convenient and handy;
- it operates on online communication platforms which are becoming socially very influential;
- it can facilitate open exchange of opinions, provide arguments, raise and resolve issues, and increase general awareness of effective dialogue, consensus, or decision-making.

However, this poses a lot of challenges, particularly to the quality, style and form of the message being created and shared. Misunderstanding and miscommunication may well occur on the global level due to some linguistic or cultural specifics; they can also happen within the local societies as well because of ambiguity, lack of clarity, ways of expression or composition of shared message, and other factors. This is why communicating online effectively, as one of the key skills in the 21st century, should be embedded in higher education curricula and professional development; for instance, there are studies on how to involve students in social media projects through video, podcasting, and blogging (Shrader, Louw, 2021) or about building public collaboration with local governments (Maziashvili, Pleśniak, Kowalik, 2023) that have been put into practice among many others. Therefore, the practical implications of this study encompass, in particular:

- the ability to create a clear and concise, grammatically and stylistically correct message that would appeal to the target audience;
- the proficient use of technology are truly competitive advantage skills that need to be mastered and practiced;
- finally, online blogging, as part of a wider successful public communication strategy, cannot be underestimated; it requires more insight and further studies to understand and enhance its practical application and use.

In regards to the study limitations, it acknowledges some certain ones, such as the sample size which was limited to 50 blog entries, restricting broader generalizations. The overall analysis primarily focuses on a single platform, necessitating comparisons with other government blogs. In addition, the impact of AI-driven content generation on digital discourse remains an open question.

Hence, the main conclusion which can be made is that this study underscores that blogs, as a central genre of internet discourse, are powerful tools for shaping public opinion and influencing consciousness, extending far beyond simple information sharing. The research on Kazakhstan's "Open Dialogue" portal demonstrates that official blogs, while fulfilling their primary role in public information and citizen engagement, also serve linguistic and societal functions, such as promoting the state language. The analysis reveals that blog posts are complex informational models whose effectiveness highly depends on

their stylistic, structural, and content-related linguistic features. Overall, the findings contribute to understanding the specifics of digital communication, providing a theoretical framework for content creators, linguists, communication specialists, and government officials aiming to navigate and utilize the global communicative space effectively.

In addition, drawing from the Kazakhstani experience with the “Open Dialogue” portal and international parallels like the UK's gov.uk blog or Estonia's e-governance communication, a key deduction is that the most effective official blogs synthetically blend formal and informal discourse. Therefore, this study implies that simply transferring traditional or formal language into a digital format may not always be efficient. Instead, official communication should adopt the interactive, personal, and responsive nature of successful international models while strategically maintaining the requisite authority and promoting linguistic policy successfully, as seen in the Kazakhstani context. This hybrid approach is crucial for transforming an official blog from a one-way information channel into a genuine tool for effective communication in the digital age.

As for the future research, one of the promising directions for exploration could be cross-platform comparisons of government blogging strategies and also the influence of cultural and linguistic factors on digital communication styles.

References

- Ala-Kortemaa, S., Laapotti, T., Mikkola, L. (2024) Narrative Start-up Identity Construction as Strategic Communication. A chapter in *Start-up and Entrepreneurial Communication*, 1st Edition (First Published 2024), Routledge, ISBN-9781003481171. (in English)
- Dedova, O.V. (2001) Lingvisticheskaja koncepcija giperteksta: osnovnye ponjatija i terminologicheskaja paradigma. *Vestnik MGU. Serija "Filologija"*. №4. S. 22-36. [Dedova, O.V. (2001) Linguistic concept of hypertext: basic concepts and terminological paradigm. *Bulletin of Moscow State University. Series "Philology"*. No.4. P. 22-36.] (in Russian)
- Eskermesova, G.A. (2022) Qazirgi punktucija: funkciyası men kommunikativtik-pragmatikalıq aleueti: dok. PhD. ... dis. Almaty. 155 b. [Yeskermesova, G.A. (2022) Modern punctuation: functions and communicative-pragmatic properties: dok. PhD. ... dis. Almaty. 155 p.] (in Kazakh)
- Gajfullina, A.N. (2010) Gendernye osobennosti verbalizacii koncepta muzhchina v internet-diskurse: dis. ... kand. filol. nauk. Kazan'. 217 s. [Gaifullina, A.N. (2010) The gender specifics of verbalization of male concept in the Internet discourse: dis. ... kand. filol. nauk. Kazan. 217 p.] (in Russian)
- Galichkina, E.N. (2012) Komp'yuternaja kommunikacija: Lingvisticheskij status, znakomye sredstva, zhanrovoe prostranstvo. *Volgograd: Paradigma*. 322 s. [Galichkina, E.N. (2012) Computer communication: a linguistic status, familiar approaches, genre space. *Volgograd: Paradigma*. 322 p.] (in Russian)
- Goroshko, E.I. (2007) Teoreticheskij analiz Internet-zhanrov. *Zhanry rechi. Vypusk 5 "Zhanr i kul'tura"*. Saratov: Nauka. [Goroshko, E.I. (2007) Theoretical analysis of Internet genres. *Genres of speech. Issue 5 "Genre and culture"*. Saratov: Nauka.] (in Russian)
- Ivanov, V.E. (2000) Internet v formirovanii dialogicheskogo prostranstva v sociokul'turnoi srede. *Mir psichologii*. No.2. [Ivanov, V.E. (2000) Internet in the formation of dialogical space in the sociocultural environment. *The world of psychology*. No.2.] (in Russian)
- Judina, T.V. (2003) Universalnye i specificheskie harakteristiki interneta. *Jazyk SMI kak ob'ekt mezhdisciplinarnogo issledovanija: uch. pos. Moskva: izd-vo im. Lomonosova*. S. 401-407. [Yudina, T.V. (2003) Universal and specific characteristics of the Internet. *The language of mass media as an object of inter-disciplinary research*. Moscow: Lomonosov Publishing House. P. 401-407.] (in Russian)
- Kurkimbaeva, A.M. (2021) Turistik blogging: kommunikativtik strategijalar men taktikalar (agylshyn zhane qazaq tilderi materialdary negizinde: dok. PhD. ... dis. Almaty. 214 b. [Kurkimbayeva, A.M. (2021) Travel blogging: communicative strategies and tactics (based on materials in English and Kazakh languages): dok. PhD. ... dis. Almaty. 214 p.] (in Kazakh)
- Kurmanbekova, Z. (2024) Tildik qatynasty zhuzege asyrudagy aleumettik zhelining roli (qogamdyq sana zhane til madenieti manmatininde): dok. PhD ... dis. Astana. 141 b. [Kurmanbekova, Z. (2024) The role of the social network in the implementation of language communication (in the context of public consciousness and language culture): dok. PhD ... dis. Astana. 141 p.] (in Kazakh)
- Maziashvili, M., Pleśniak, A., Kowalik, I. (2023) The digital communication tools and citizens' relationship with local governments: a comparison of Georgian and Polish cities. *International Review of Administrative Sciences*, 89(2), P. 555-576. <https://doi.org/10.1177/00208523221079746> (in English)
- Mele, E., Egberts, L. (2023) Exploring travel blogs on tourism and landscape heritage: representations of the Swiss Alps. *Journal of Heritage Tourism*, 18(6), P. 785–806. <https://doi.org/10.1080/1743873X.2023.2237617> (in English)
- Nardi, B.A., Schiano, D.J., Gumbrecht, M. (2004) Blogging as Social Activity, or, Would You Let 900 million People Read Your Diary? URL: <https://dl.acm.org/doi/10.1145/1031607.1031643> (in English)
- Nowson, S. (2006) The language of weblogs: a study of genre and individual differences. PhD Thesis (Unpublished manuscript) [Text]. University of Edinburgh. P. 279. (in English)

- QR Densaulыq saqtau ministri paraqshasynyng qaratpa zhazbasy. [Commentary on the page of the Minister of Health of the Republic of Kazakhstan.] <https://dialog.egov.kz/blogs/851968/welcome> (in Kazakh)
- QR Gylym zhane zhogary bilim ministri paraqshasynyng qaratpa zhazbasy. [Commentary on the page of the Minister of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.] <https://dialog.egov.kz/blogs/6029312/welcome> (in Kazakh)
- Roger, E., Kinsela, A.S. (2023) Science communication is integral to attracting widespread participation in bushfire recovery citizen science. *Front. Environ. Sci.* 11:1156078. doi: 10.3389/fenvs.2023.1156078 (in English)
- Shrader, A.M., Louw, I. (2021) Using a social media project as a way to get students to communicate conservation messages to the general public. *Journal of Biological Education*, 57(3), 484–494. <https://doi.org/10.1080/00219266.2021.1924231> (in English)
- Smagulova, G.N. (2014) Kompjuter zhane galamtor diskursy: termin maselesi. *Tauelsizdik kezengindegi qazaq terminologiyasy: konf. mater. Astana. B. 160-164.* [Smagulova, G.N. (2014) Computer and Internet discourse: the term problem. *Kazakh terminology during the period of independence: conference. mater. Astana. P. 160-164.*] (in Kazakh)
- Sutton, J., Renshaw, S.L., Butts, C.T. (2020) COVID-19: Retransmission of official communications in an emerging pandemic. September 16, 2020. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0238491> (in English)
- Sarseke, G. (2019) Kompjuterge negizdelgen kommunikacijanyng lingvistikalyq minezdemesi. *Sh. Ualihanov atyndagy KМУ Habarshysy. №4. B. 100-105.* [Sarseke, G. (2019) Linguistic characteristics of computer-based communication. *Herald of Sh. Ualikhanov KSU. No.4. P. 100-105.*] (in Kazakh)
- Ul'janova, M.A. (2011) Internet diskurs kak zhanr jelektronnoj kommunikacii. *Filologicheskie nauki.* [Ulyanova, M.A. (2011) Internet discourse as a genre of electronic communication. *Philological sciences.*] (in Russian)
- Voiskunskii, A.E. (2002) Issledovaniya Interneta v psihologii. *Moskva: Gendal'f. 235 s.* [Voiskunskii, A.E. (2002) Internet research in psychology. *Moscow: Gendal'f. 235 p.*] (in Russian)
- Zhumataev, E. (2018) Adebi til men aleumettik zheli: til basekelestigi men adebi tilding qazirgi sipaty. *L.N. Gumil'ov at. EYU Habarshysy. №1(122). B. 50-57.* [Zhumatayev, Ye. (2018) Literary language and social network: language competition and the current nature of literary language. *L.N. Gumilev in UNU Herald. No.1(122). P. 50-57.*] (in Kazakh)

Әдебиеттер

- Войскунский А.Е. Исследования Интернета в психологии. – Москва: Гендальф, 2002. – 235 с.
- Гайфуллина А.Н. Гендерные особенности вербализации концепта мужчина в интернет-дискурсе: дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2010. – 217 с.
- Галичкина Е.Н. Компьютерная коммуникация: Лингвистический статус, знакомые средства, жанровое пространство. – Волгоград: Парадигма, 2012. – 322 с.
- Горошко Е.И. Теоретический анализ Интернет-жанров. Жанры речи. Выпуск 5 «Жанр и культура». – Саратов: Издательский центр «Наука», 2007.
- Дедова О.В. Лингвистическая концепция гипертекста: основные понятия и терминологическая парадигма // Вестник МГУ. Серия «Филология». – 2001. – №4. – С. 22-36.
- Ескермесова Г.А. Қазіргі пунктуация: функциясы мен коммуникативтік-прагматикалық әлеуеті: док. PhD. ... дис. – Алматы, 2022. – 155 б.
- Жұматаев Е. Әдеби тіл мен әлеуметтік желі: тіл бәсекелестігі мен әдеби тілдің қазіргі сипаты // Л.Н. Гумилев ат. ЕYU Хабаршысы. – 2018. – №1(122). – 50-57-бб.
- Иванов В.Е. Интернет в формировании диалогического пространства в социокультурной среде // Мир психологии. – 2000. – №2.
- Куркимбаева А.М. Туристік блогинг: коммуникативтік стратегиялар мен тактикалар (ағылшын және қазақ тілдері материалдары негізінде): PhD ... дис. – Алматы, 2021. – 214 б.
- Курманбекова З. Тілдік қатынасты жүзеге асырудағы әлеуметтік желінің рөлі (қоғамдық сана және тіл мәдениеті мәнмәтінінде): PhD ... дис. – Астана, 2024. – 141 б.
- ҚР Денсаулық сақтау министрі паракшасының қаратпа жазбасы // <https://dialog.egov.kz/blogs/851968/welcome>.
- ҚР Ғылым және жоғары білім министрі паракшасының қаратпа жазбасы // <https://dialog.egov.kz/blogs/6029312/welcome>.
- Сәрсеке Г. Компьютерге негізделген коммуникацияның лингвистикалық мінездемесі // Ш.Уәлиханов атындағы КМУ Хабаршысы. – 2019. – №4. – 100-105-бб.
- Смағұлова Г.Н. Компьютер және ғаламтор дискурсы: термин мәселесі // Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ терминологиясы: конф. матер. – Астана, 2014. – 160-164-бб.
- Ульянова М.А. Интернет дискурс как жанр электронной коммуникации // Филологические науки. 2011.
- Юдина Т.В. Универсальные и специфические характеристики Интернета // Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования: уч. пос. – Москва: изд-во им. Ломоносова, 2003. – С. 401-407.
- Ala-Kortesmaa, S., Laapotti, T., Mikkola, L. Narrative Start-up Identity Construction as Strategic Communication. A chapter in *Start-up and Entrepreneurial Communication*, 1st Edition (First Published 2024), Routledge, ISBN-9781003481171. (in English)
- Maziashvili, M., Pleśniak, A., Kowalik, I. The digital communication tools and citizens' relationship with local governments: a comparison of Georgian and Polish cities. *International Review of Administrative Sciences*, 2023, 89(2). P. 555-576. <https://doi.org/10.1177/00208523221079746> (in English)
- Mele, E., Egberts, L. Exploring travel blogs on tourism and landscape heritage: representations of the Swiss Alps. *Journal of Heritage Tourism*, 2023, 18(6). P. 785-806. <https://doi.org/10.1080/1743873X.2023.2237617> (in English)

Nardi, B.A., Schiano, D.J., Gumbrecht, M. Blogging as Social Activity, or, Would You Let 900 million People Read Your Diary? 2004. URL: <https://dl.acm.org/doi/10.1145/1031607.1031643> (in English)

Nowson, S. The language of weblogs: a study of genre and individual differences. PhD Thesis (Unpublished manuscript) [Text]. University of Edinburgh, 2006. 279 p. (in English)

Roger, E., Kinsela, A.S. Science communication is integral to attracting widespread participation in bushfire recovery citizen science. *Front. Environ. Sci.* 11:1156078. doi: 10.3389/fenvs.2023.1156078 (in English)

Shrader, A.M., Louw, I. Using a social media project as a way to get students to communicate conservation messages to the general public. *Journal of Biological Education*, 2021. 57(3). 484-494. <https://doi.org/10.1080/00219266.2021.1924231> (in English)

Sutton, J., Renshaw, S.L., Butts, C.T. COVID-19: Retransmission of official communications in an emerging pandemic. September 16, 2020. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0238491> (in English)

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье.

Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 21.08.2024.

Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 20.09.2025.

Available online / Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн: 30.09.2025.

© Bekeyeva, N., Azamatova, A., Shegebayev, M., 2025

© A. Baitursynuly Institute of Linguistics, 2025

Жамиля Қалдыбекқызы Өмірбекова*

* автор-корреспондент, филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.,
ORCID: 0000-0002-3162-0515 E-mail: ozhamila@inbox.ru

«ҚОБЫЗ» СӨЗІНІҢ ЭТНОМӘДЕНИ БОЛМЫСЫ

Аңдатпа. Тіл – тек қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар ұлттың ғасырлар бойы жинақтаған танымы мен тәжірибесін, рухани болмысын, құндылықтар жүйесін және даналық дүниетанымын сақтайтын құрал. Тіл арқылы халықтың дүниеге көзқарасы, өткенінен қалған өмірлік бай мұрасы көрініс табады. Осы тұрғыдан алғанда, тілдің сөздік қоры мен грамматикалық жүйесі ұрпақтардың тәжірибесін, ойлау ерекшеліктерін және байқауларын жинақтап, келесі ұрпаққа жеткізудің негізгі арнасы болып табылады. Әсіресе, лексикалық құрамда этномәдени мазмұнның орны ерекше. Соның бірі – ұлттық болмысты танытатын музыкалық аспаптар атаулары. «Қобыз» ұғымының этномәдени болмысын ашу үшін ұлттың тарихымен, тұрмыс тіршілігімен, таным-түсінігімен ажырамас бірлікте қарастырылып, ұлт тіліне тән мағыналық кеңістікті түзетін лексикалық топ ретінде қараудың маңызы зор. Қазақ тіл білімінде этномәдени лексикалық бірліктердің мағынасы, этимологиясы, таныммен байланысы, этнографизмдердің мәдениетпен байланысы зерттелгенімен, ұлттық аспаптардың этномәдени болмысының репрезентациясы қарастырылмады. Осы зерттеуде «қобыз» ұғымы негізінде тілдің өміршендігін айқындау мәселесі қарастырылады, бұл тақырып ғылыми және тәжірибелік тұрғыдан өзекті. Этностың дүниетанымындағы «қобыз» аспабының қазіргі кезеңдегі ассоциативтік бейнесін зерттеу – жұмыстың негізгі мақсаты. Атап айтқанда, «қобыз» сөзімен байланысты этномәдени санадағы ұғымдарды талдау арқылы тіл мен ұлттың тұтастығын терең түсінуге, ұлттық кодтың сақталу үдерісін бағалауға және жаһандану жағдайында ұлттың бірегей болмысын ана тілі арқылы танып-білуге жол ашылады. Қобызға қатысты ұжымдық сананың мазмұны еркін ассоциациялар әдісі мен сауалнама жүргізу арқылы анықталды. Алынған нәтижелер жастардың танымында музыкалық аспаптар халық тұрмысы мен дәстүрімен тығыз байланысты екенін көрсетті. Бұл дерек тілдің ұлтты сақтаудағы қызметін, сондай-ақ қазақ дүниетанымындағы киелі ұғымдарды ұрпаққа жеткізудегі маңызын дәлелдейді. Зерттеу барысында мұндай тұжырымдар «қобыз» сөзін ассоциациялық стимул ретінде қолдану арқылы айқындалды.

Түйін сөздер: қобыз; ділдік лексикон; этномәдени лексика; мәдени код; ассоциациялық тәжірибе; сауалнама

Қаржыландыру көзі: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылатын АР23488671 «Қазақ жастарының этномәдени санасының тілдік көріністері» тақырыбындағы гранттық жоба негізінде жазылды.

Сілтеме жасау үшін: Өмірбекова Ж.Қ. «Қобыз» сөзінің этномәдени болмысы. *Tiltanym*, 2025. №3 (99). 151-162-бб.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-151-162>

Жамиля Калдыбековна Омирбекова*

* автор-корреспондент, кандидат филологических наук, доцент,
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана,
ORCID: 0000-0002-3162-0515 E-mail: ozhamila@inbox.ru

ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ САМОБЫТНОСТЬ СЛОВА «ҚОБЫЗ»

Аннотация. Язык – это не только средство общения, но и инструмент сохранения накопленного на протяжении веков опыта и знаний народа, его духовной сущности, системы ценностей и мудрого мировоззрения. Через язык проявляется взгляд этноса на мир, а также богатое жизненное наследие, доставшееся от предков. В этом отношении словарный запас и грамматическая система языка являются главным каналом передачи опыта, особенностей мышления и наблюдений от поколения к поколению. Особенно значимую роль здесь играет лексический состав, где отражено этнокультурное содержание. Одним из таких пластов являются названия музыкальных инструментов, репрезентирующие национальную самобытность. Для раскрытия этнокультурной сущности понятия «қобыз» важно рассматривать его в неразрывном единстве с историей, бытом и мировоззрением народа, а также как лексическую группу, формирующую семантическое пространство родного языка. В казахском языкознании исследованы значения, этимология и когнитивные связи этнокультурной лексики, а также соотношение этнографизмов и культуры, однако репрезентация этнокультурной природы национальных музыкальных инструментов ранее не изучалась. В данном исследовании рассматривается проблема определения жизнеспособности языка через понятие «қобыз», что представляет научный и практический интерес. Основная цель работы – изучение современного ассоциативного образа кобыза в мировоззрении этноса. Анализ этнокультурных представлений, связанных с этим словом, позволяет глубже понять единство языка и нации, оценить процесс сохранения национального кода и выявить роль родного языка в осознании уникальной идентичности в условиях глобализации. Содержание коллективного сознания,

связанное с кобызом, выявлялось методом свободных ассоциаций и анкетирования. Результаты показали, что в восприятии молодежи музыкальные инструменты тесно связаны с образом жизни и традициями народа. Это подтверждает значимость языка в сохранении этнической самобытности и в передаче последующим поколениям сакральных понятий казахского мировоззрения. В исследовании данные были получены на основе использования слова «кобыз» в качестве ассоциативного стимула.

Ключевые слова: кобыз; ментальная лексика; этнокультурная лексика; культурный код; ассоциативный опыт; анкета

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках грантового исследования AP23488671 «Языковые проявления этнокультурного сознания казахской молодежи», финансируемого Комитетом науки МОН РК.

Для цитирования: Омирбекова Ж.К. Этнокультурная самобытность слова «Кобыз». *Tiltany*, 2025. №3 (99). С. 151-162. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-151-162>

Zhamilya Omirbekova*

*Corresponding author, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana,

ORCID: 0000-0002-3162-0515 E-mail: ozhamila@inbox.ru

THE ETHNOCULTURAL IDENTITY OF THE WORD “QOBYZ”

Abstract. Language is not merely a means of communication but also a repository of the accumulated knowledge and experience of a people, their spiritual essence, value system, and philosophical worldview. Through language, a nation's perception of the world and its rich heritage handed down from past generations are revealed. In this respect, the vocabulary and grammatical system of a language serve as the primary channel for transmitting experience, patterns of thought, and observations from one generation to the next. The lexical layer, in particular, plays a crucial role as it embodies ethnocultural content. Among these are the names of musical instruments, which reflect national identity. To uncover the ethnocultural essence of the concept qobyz, it is essential to examine it in inseparable connection with the history, daily life, and worldview of the people, as well as to consider it as a lexical group shaping the semantic space of the native language. While Kazakh linguistics has addressed the meaning, etymology, and cognitive associations of ethnocultural vocabulary, as well as the relationship between ethnographic units and culture, the ethnocultural representation of national musical instruments has not been sufficiently explored. This study focuses on defining the vitality of language through the concept of the qobyz, which is of both scholarly and practical relevance. The central aim is to investigate the contemporary associative image of the qobyz within the worldview of the Kazakh people. By analyzing ethnocultural notions associated with the term, the study seeks to deepen the understanding of the unity of language and nation, to assess the preservation of the national code, and to highlight the role of the native language in maintaining cultural distinctiveness in the context of globalization. The collective consciousness related to the qobyz was identified using free association and survey methods. The findings demonstrated that, in the perception of youth, musical instruments are closely tied to the people's way of life and traditions. This underscores the role of language in preserving ethnic identity and transmitting sacred concepts of the Kazakh worldview to future generations. The data were obtained by employing the word qobyz as an associative stimulus.

Keywords: kobyz; mental lexicon; ethnocultural vocabulary; cultural code; associative practice; questionnaire

Source of financing: The article was prepared within the framework of the grant project AP23488671 “Linguistic manifestations of the ethnocultural consciousness of Kazakh youth,” funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

For citation: Omirbekova, Zh. The Ethnocultural Identity of the Word “Qobyz”. *Tiltany*, 2025. No.3 (99). P. 151-162. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-151-162>

Кіріспе

Тіл білімінде антропоэзектік қағида алғашында кейінірек пайда болғанымен, соңғы жылдары бұл бағыт белсенді дамып келеді. Бұл тәсіл тілді жеке құрылым ретінде емес, адаммен және тілдік емес факторлармен тығыз байланысты кешенді жүйе ретінде зерделеуді көздейді. Антропоэзектілік аясында тілдің прагматикалық, когнитивтік, функционалдық және коммуникативтік қырларын қарастыратын жаңа ғылыми бағыттар қалыптасты. Табиғат, тіршілік және қоршаған орта белгілі бір заңдылықтармен реттелген жүйеге негізделеді. Осы заңдылықтарды танып-білу мен оны құрылымдау – сана-сезімі дамыған адам баласына тән таным үдерісі. Бұл тұрғыдан келгенде жаңа зерттеу объектісіне айналып отырған ұғымдардың бірі – этномәдени бірліктер мен ділдік лексикон.

Қазіргі тіл білімінде этномәдени бірліктерді жекелеген түрде емес, олардың бір-бірімен байланыстағы этномәдени ақпарат тасымалдаушы ретіндегі рөліне ерекше назар аударылуда. Осы

тұрғыдан алғанда, дәстүрлі қазақ мәдениетінің бір бөлшегі ретінде ұлттық музыкалық аспаптарды этномәдени дереккөз ретінде зерттеу және оның этномәдени болмысын ділдік лексикон тұрғысынан айқындау – мақаланың мақсаты.

Ғалым Г. Смағұлова ұлттық мәдениеттің негізі ұлттық мінез, ұлттық сезім және салт-дәстүр деп есептейді: «Мәдени тіршіліктің белгілері мен түрлері, олардың ұлттық сипаты қаншама ғасыр өтсе де, тек тілде ғана сақталады. Кейінгі ұрпақ этностың жүріп өткен жолын оның тілінде сақталған түрлі атаулары арқылы танып біле алады. Ұлт болмысын айқындайтын рухани және материалдық игіліктер ерекшеліктерін тек этномәдени лексика ғана сипаттап жеткізе алады» (Смағұлова, 2017: 185).

Этномәдени лексиканың негізін құрайтын этнолингвистикалық ұстаным оның мазмұндық құрылымын айқындайды, оның ірі бөлімдері макрожүйе ретінде, ал нақты тақырыптық топтар микрожүйе деңгейінде сипатталады. Оны Ж. Манкеева былайша түйіндейді: «Этнолексика түрінде сақталған ұшан-теңіз байлық кез келген жеке тілдік фактіге байланысты емес, белгілі жүйе бойынша, мағыналық тақырыптық топтарға бөлініп, өзара жіктеліп, сараланып зерттелуге тиіс, өйткені кез келген тілдің лексикасы белгілі бір қарым-қатынастар мен байланыстардағы тақырыптық семантикалық топтардың негізіндегі тілдің құрылымдық жүйесінен құралады» (Манкеева, 2008: 83).

Орыс тіл білімінде этномәдени лексика В.Н. Телия, Н.И. Толстой, А.И. Потенбня, А.Карлинский, В.В. Воробьев, В.А. Маслова, А.И. Кравченко, В.И. Полищук, Н.Ф. Алефrienко еңбектерінде жан-жақты қарастырылады. Қазақ тіл білімінде Ш. Уәлиханов, А. Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, С. Мұқанов, К. Аханов, И. Маманов, Ә.Т. Қайдар, А. Сейдімбек, Ә. Марғұлан, Р.Сыздық, Ш.Ш. Сарыбаев, Е.Н. Жанпейісов, Ж.А. Манкеева, А.Ы. Ысқақов, Н.О. Оралбаева, Ғ.Қалиев, Б. Қасым, Б.Қ. Қалиев, О. Нақысбеков, Ә. Нұрмағамбетов, С.М. Исаев, З.Ахметжанова, Н.М. Уәли, С.Н. Смағұлова, Ф.Ш. Оразбаева, М.С. Атабаева, А.Б. Салқынбай, Қ.Ө. Есенова, С.Сәтенова т.б. зерттеушілердің еңбектерінде әр қырынан қарастырылған.

Жоғарыдағы ғылыми еңбектерде этномәдени бірліктер сөз болғанымен, «қобыз» сөзінің этно болмысы тілдік негізінде ассоциативтік тәжірибе арқылы зерттеу нысанына алынбаған. Этномәдени лексика – этностың ақыл-ой санасының, дүниетанымының нәтижесі, материалдық және рухани мәдениетінің тілдегі көрінісін таңбалайтын тіл бірліктерінің жүйесі. Этномәдени лексиканы ұлттық дүниетанымның мазмұнды тіл бірліктері, лингвокультуремалар құрайды. Сондықтан ұлттық санадағы ұлттық аспаптың этномәдени болмысын зерттеу тұтас бір ұлттың, топтың не жеке тұлғаның әлемді қабылдау бейнесін түсінуге, сонымен қатар, танымдық сана ерекшелігін айқындауға, тіл, мәдениет, таным байланысын саралауға, жаһандану үрдістерінің тілдік санаға тигізетін ықпалын бағамдауға мүмкіндік береді. Қобыздың жастардың тілдік санасында қандай ұғым-түсінікпен ассоциацияланатынын зерделеу көпшілікке ортақ көрініс, бейнелерді анықтауда, ұлт пен тіл, тіл мен сана арақатынасын сипаттауда маңызды.

Материал және әдістер

Мақалада қойылған мақсаттар мен міндеттерге сәйкес зерттеудің алғашқы кезеңінде тақырыпқа қатысты теориялық әдебиеттер жинақталып, жүйеленіп, мазмұндық талдау жүргізілді. Сонымен қатар зерттеу нысанына байланысты тілдік материалдар іріктеліп, жұмыс барысында қолданылатын әдіс-тәсілдер айқындалды.

Келесі кезеңде эксперименттік алаң және оған қатысушылар анықталды. Тәжірибе Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің филология факультетінде «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығында оқитын білім алушылармен жүргізілді. Жалпы алғанда, 6 академиялық топтан 104 студент қатыстырылды. Зерттеу барысында ассоциативтік эксперимент ұйымдастырылып, оған қатысушыларға «қобыз» сөзі стимул ретінде ұсынылды.

Эксперименттің негізгі мақсаты – «қобыз» сөзіне байланысты жастар санасындағы этномәдени ұғымдарды айқындау. Қатысушылардың жазған реакция сөздеріне негізделі отырып, оларға қосымша сауалнама жүргізілді. Сауалнама ашық сұрақтар негізінде құрылып, респонденттерден өз жауаптарын дәлелдеумен қатар, «қобыз» сөзімен қандай ассоциацияларды және не себепті байланыстырғандарын жазбаша түрде түсіндіру талап етілді. Аталған тәсіл жастардың тілдік санасындағы ассоциативтік байланыстарды тереңірек тануға және олардың этномәдени құзыреттілік деңгейін анықтауға мүмкіндік берді. Зерттеудің соңғы кезеңінде

сауалнама нәтижелері сараланып, алынған деректерге лингвистика және мәдениеттану тұрғысынан талдау жүргізілді. Эксперименттің әдіснамалық негізі – стимул-реакция әдісі. Мұнда стимул ретінде зерттеуші ұсынған сөз қолданылады, ал реакция – информанттың осы сөзге қатысты еркін түрде жазған ассоциативтік жауабы. Тілдік таңба арқылы зат, құбылыстың материалдық жағының жаңғыруы адам санасында ұғым бейнесін сәулелендіреді деп түсінуге болады. Әрбір ұлттың рухани болмысын, дүниетанымын, тарихи жадын танудың бірегей жолы – оның дәстүрлі музыкасына, соның ішінде ұлттық музыкалық аспаптарына үңілу.

Зерттеу жұмысының әдіснамалық негізінде «қобыз» этномәдени бірлігі стимул сөз ретінде таңдалды. Бұған бірнеше себеп бар. Біріншіден, аталған сөз өзінің денотаттық мағынасымен қатар, этностың дүниетанымдық жүйесіне тән мәдени мазмұнды да қамтиды. Яғни, «қобыз» ұғымы тек музыкалық аспап атауы ғана емес, сонымен қатар, ұлттың рухани-мәдени болмысын сипаттайтын тілдік бірлік ретінде қарастырылады.

Екіншіден, бұл лексема қазіргі қазақ қоғамында, әсіресе, мәдени және академиялық ортада қолданылып жүрген, мағынасы жастар аудиториясына түсінікті сөздердің қатарына жатады. Сөздің мағынасының респонденттер үшін айқын әрі таныс болуы стимул сөздерді таңдаудағы маңызды критерийлердің бірі болды.

Стимул сөздер зерттеу қатысушыларына белгілі бір реттілікпен ұсынылды. Алдымен кең таралған және тілдік қолданыста жиі кездесетін «домбыра» сөзі берілді, содан кейін ғана «қобыз» ұсынылды. Мұндағы мақсат – домбыраға қарағанда қолданыс жиілігі төмендеу «қобыз» сөзінің этномәдени ассоциацияларын айқынырақ анықтау. Себебі «қобыз» сөзінің мәтіндерде және күнделікті тілдік практикада қолданылу белсенділігі салыстырмалы түрде төмен.

«Қазақ тілінің ұлттық корпусында» (<https://qazcorpus.kz/>) қобыз лексемасы 1872 рет кездеседі, сонымен қатар, «қобыз» атауы 601 құжатта қолданылған (<https://qazcorpus.kz/>).

Еркін ассоциациялық тәжірибе әдісі ұлттық музыкалық аспаптардың қазақ этносына тән көрінісін анықтау мақсатында қолданылды. Еркін ассоциациялық тәжірибе сауалнамаға қатысушылардың ойына келген бірінші ассоциациясын жазуға мүмкіндік берді.

Әдебиетке шолу

Ассоциациялар – санадағы үдерістерді зерттеудің тиімді тәсілі. Ассоциативтік тәжірибе – адамның есте сақтау қабілетін, лексиконын, сөйлеуді туындату мен қабылдауды, әртүрлі тілдік сананың ұлттық-мәдени ерекшелігін зерттеудің де тиімді құралы (Горошко, 2005: 95).

Ассоциациялық эксперимент – психология мен психолінгвистикада бұрыннан қолданылып келе жатқан және кең таралған зерттеу әдістерінің бірі. Қазақ лингвистика ғылымында орыс және қазақ тілдерін меңгерген адамдармен алғашқы ассоциациялық эксперименттерді 1960-70 жылдары А.А. Залевская мен М.М. Копыленко жүргізді. Бұл зерттеулер тілдер арасындағы кең ауқымды салыстырулар шеңберіне енгізіліп, ассоциациялық реакциялар арқылы қоршаған әлемді қабылдау мен түсінудің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін, тілдік дүниетанымдарды, адамның вербалды жадын модельдеуді, ішкі лексиконның орталығы мен перифериясын, белгілі бір қоғамның ділдік және лингвомәдени ерекшеліктерін, басқа да көптеген аспектілерді анықтауға болатынын дәлелдеді.

Бірінші бұқаралық ассоциация эксперименті 1910 жылы АҚШ-та американдық психологтар Г. Кент пен А. Розаноффың өтініші бойынша білім деңгейі мен мамандығы әртүрлі 1000 ақпарат берушімен жиі қолданылатын 100 ынталандырушы сөзді қолдану арқылы жүргізілді. Кейінірек Кент-Розанофф тізімі көптеген ассоциациялық эксперименттерге негіз болды, олардың ең әйгілісі – 1952 жылы Миннесота университетінде У. Рассел мен Дж. Дженкинс жүргізген эксперимент («Миннесота нормалары»). Бұл ынталандырушы сөздердің тізімі әлемнің әртүрлі тілдеріне аударылды, еуропалық және еуропалық емес тілдердің ассоциациялық нормаларының көптеген сөздіктерінің негізіне айналды (Н.В. Дмитриук, 2014: 4-5).

Қазақ тіл ғылымында ғалым Қ. Алдашева өз мақаласында «ассоциативтік эксперименттің пәнаралық зерттеулерді жүзеге асырудағы рөлін қарастырады. Сонымен қатар қазақыландырылған лексикалық жаңалықтардың тіл иелерінің ділдік лексиконындағы шоғырлануын сипаттау мақсатында жүзеге асырылған ассоциативтік эксперименттің нәтижелерін талдаған. «Тіл мен сананың байланысын қарастыратын қазіргі зерттеулерде «ділдік лексикон орталық аймағы бар, әртүрлі бағытқа таралған байланыстарды қамтитын

периферияларға ыдырай бағытталған желі түріндегі кеңістік» деген анықтамалар бар. Қазақ тілді қоғам мүшелерінің ділдік лексиконындағы жаңалықтардың ассоциативтік-вербалды желісін анықтау қазіргі сөздік қорда пайда болған атаулардың тіл жүйесіне ену әлеуетін бағалауға мүмкіндік береді» (Алдашева, Набидуллин, 2022) деп тұжырымдайды.

Когнитивті лингвистика қабылдау, ұғыну кезінде болатын ділдік процесті, яғни, санасезім арқылы ақиқатты тану, сонымен қатар, олардың ділдік өкіл түрлері мен формаларын зерттейді. Ал концепт жайында Е.С. Кубрякова былай дейді: «Концепт – жадының оперативті бірлігі, діл сөздігі, тұжырымдамалық жүйе мен ми тілі, толық әлемдік бейне, білім кванты. Ең маңызды концептілер тілде көрініс табады» (Кубрякова т.б., 1996). В.И. Карасиктің ойы бойынша: «Адам жадысында сақталатын маңызды зердесіне жеткен типтелген тәжірибе көріністері есептелетін ділдік жасалым»; «Құрамында бейнеестілім түсінік және құндылықты жақтарын бөліп көрсететін көпөлшемді ділдік жасалым»; «Адамның өмір тәжірибесінің үзіндісі»; «Басынан өткізетін ақпарат» (Карасик, 2004). «Басынан өткізген білім кванты» (Кубрякова т.б., 1996). С.Аскольдов: «Концепт ойлау әрекеті кезінде біртекті заттардың көпшілігін алмастыратын ой жасалымы» деген анықтама берген (Аскольдов, 1997).

Аталған көзқарастарды саралай келе, этномәдени сананың тілдік репрезентацияларын зерттеу қажеттілігі қазіргі кезеңде өзектілігін арттыра түскені байқалады. Бұл бағыттағы ізденістерде психолінгвистикалық зерттеулердің құрамдас бөлігі болып табылатын ассоциативтік эксперимент әдісі тілдік тұлғаның этномәдени құзыретін сипаттауға тиімді құрал бола алады. Себебі тілдік сана көріністерін талдау арқылы ұжымдық сананың мазмұны мен құрылымы, сондай-ақ белгілі бір этносқа тән идиоэтникалық ассоциациялық модельдер жүйеленіп, сипатталады.

Тіл – ұлттың мәдени кодын, дүниетанымын, рухани болмысын сақтайтын ең басты құрал. Ал тілдік сана – сол тіл иесінің әлемді тану, қабылдау, бағалау ерекшеліктерін айқындайтын когнитивтік категория. Тілдік сана – адам баласының дүниетанымдық тәжірибесін, мәдени кодын, әлеуметтік жадын сақтайтын психолінгвистикалық құрылым. Бұл термин қазіргі тіл білімінде, әсіресе, психолінгвистика мен когнитивтік ғылымдар аясында кеңінен қолданылып жүр. И.Овчинникова оны: «Түрлі желілік байланыстар арқылы ұйымдасқан когнитивтік құрылым» деп сипаттайды, «ол адамның жасына қарай өзгеріп отырады» (Овчинникова, 2010: 93). Демек, тілдік сана ұлттың рухани-мәдени мұрасын, соның ішінде музыкаға қатысты концептілерді де сақтайды. Қазақ тіл білімінде тілдік сана жайлы мәліметтер аса көп болмағанымен, осы бағыттағы зерттеулерге жақсы ден қойылып келеді. Оның бастауы, әрине, А. Байтұрсынұлы еңбектерінен көрінеді.

А. Байтұрсынұлы тілдік сана жайында: «Әркімнің өз салты болғанымен, ол салттар жалпы сөз тізу салттарынан аса алмайды. Сөз шығарушылар, әуелі сөз ұнасымына керек жалпы шарттарды орнына келтіріп, өзінің өзгеше әдісі болса, соның үстіне ғана үйлесімді мәнді сөз қосады. Сондықтан сөз шығарушылар бәрінен бұрын лебіз заңынан шыққан сөздің асыл болуының жалпы шарттарын білу қажет.

...Бір нәрсе турасындағы пікірімізді, яки қиялымызды, яки көңіліміздің күйін сөз арқылы жақсылап айта білсек, сол сөз өнері болады. Ішіндегі пікірді, қиялды, көңілдің күйін тәртіптеп, қисынын, қырын, кестесін келтіріп сөз арқылы тысқа шығару – сөз шығару болады», – деген болатын (Байтұрсынов, 2003: 10-17). А. Байтұрсынұлының келтірген тұжырымдары әр адамның тілдік санасына байланысты тілді қолдану ерекшеліктері де түрліше болады деген теорияға саяды. Бұдан бөлек ол адамның тілді қолданудағы ерекшеліктеріне де тоқталады: «... жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама-шарқынша жарайды. Бірақ тілді жұмсай білетін адам табылуы қиын. Ойын ойлаған қалпында, қиялын меңзеген түрінде, көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтпай білдіруге көп шеберлік керек. Мүддесін тілмен айтып жеткізу қиын екендігін, оған өте шеберлік керек екендігін мынадан байқауға болады. Ол – айырым белгілерін жай айтып түсіндіру қиын, әрқайсысының шығарған сөздерін оқып, әбден танысып, үйреншікті болғанда ғана сезілетін белгі. Шеберлердің қолынан шыққан нәрселермен таныс адам, сол шеберлердің істеген нәрселерін қай жерде көрсе де айтпай таниды. Сол сияқты сөз өнерпаздарының да шығарған сөздерін оқып, лұғатына үйір болғаннан кейін, оның бұрын оқылмаған, аты қойылмаған сөздерін де айтпай тануға болады. Сөздің өзін танытатын белгі – тіл

яки лұғат белгісі болады. Ол белгі әркімнің өз ыңғайымен, өз оңтайымен сөз тізіп әдеттенуінен, салттануынан болады» (Байтұрсынов, 2003: 10-17).

Тілдік сана – жеке тұлғаның ғана емес, тұтас этностың ұжымдық ойлау жүйесін көрсететін күрделі құбылыс. Қ. Жұбанов тілдік сана феноменін тіл мен ойдың, мәдениеттің өзара байланысы арқылы түсіндіреді. Ол «тіл – ұлт рухының айнасы» деп көрсетіп, тілдік сананың этностың тарихи жадымен сабақтастығын атап өтеді (Жұбанов, 1999: 54). Е.Жанпейісов қазақтың этнолингвистикалық дүниетанымын зерттей отырып, тілдік санада мифтік бейнелер, табиғат құбылыстары, салт-дәстүр ұғымдары терең сақталатынын айтады (Жанпейісов, 2007: 112). А.Сарыбаевтың пікірінше, тілдік сана ұлттық ойындар, әдет-ғұрып, тұрмыс мәдениеті арқылы көрініс табады (Сарыбаев, 1983: 29).

Тілдік сана – этнос болмысының айнасы, ал қобыз – сол айнадағы ең жарқын символдардың бірі. Қобыз қазақтың мифологиялық дүниетанымынан бастап, фольклорлық мұрасына, музыкасына дейін терең сіңіп, ұлттық тілдік сананың ажырамас бөлігіне айналған. Қобыз ұғымы арқылы қазақ халқының рухани болмысы, дүниені қабылдау ерекшелігі айқын көрінеді. Сондықтан тілдік сана мен қобызды қатар қарастыру – этнолингвистикалық және мәдениеттанулық зерттеулер үшін маңызды бағыт. Қазақ халқының рухани мәдениетінде тілдік санамен біте қайнасып жатқан киелі символдардың бірі – қобыз. Қобыз – тек музыкалық аспап емес, ол мифологиялық, дүниетанымдық, діни-нанымдық қабаттарда сақталған ұлттық кодтың көрінісі. Қобыз қазақ мәдениетінде тек музыкалық аспап емес, мистикалық күшке ие киелі зат ретінде қабылданған.

С.Қасқабасов қобыздың мифтік сипатына тоқталып, оны бақсылық дәстүрмен байланыстырады. Оның пікірінше, қобыз үні адамның ішкі рухани әлемін тазартып, табиғатпен байланысын нығайтқан (Қасқабасов, 2002: 184). Б.Ысқақов қобызды қазақ музыка мәдениетінің өзегі деп бағалап, оның дыбыстық ерекшеліктерін «халықтың жан дауысы» ретінде сипаттайды (Ысқақов, 1995: 76). Қобыздың сакралды мәні тілдік санадан тыс қарастырылмайды. Қазақ тіліндегі «қобыз сарыны», «қобыз үні», «қобыз дауысы» деген тіркестер халық санасындағы қобыздың киелілігін көрсетеді. Р.Исмайылов қобызды ұлттық мәдениет пен тілдік сананың түйіскен тұсы ретінде қарастырады. Оның пайымдауынша, қобыз бейнесі арқылы халықтың табиғатпен, рухпен байланысы тілде де, музыкада да көрініс тапқан (Исмайылов, 2015: 141).

Сондықтан тілдік сана этнос болмысының айнасы болса, қобыз – сол айнадағы ең жарқын символдардың бірі. Қобыз қазақтың мифологиялық дүниетанымынан бастап, фольклорлық мұрасына, музыкасына дейін терең сіңіп, ұлттық тілдік сананың ажырамас бөлігіне айналған. Қобыз ұғымы арқылы қазақ халқының рухани болмысы, дүниені қабылдау ерекшелігі айқын көрінеді. Сондықтан тілдік сана мен қобызды қатар қарастыру – этнолингвистика және мәдениеттану зерттеулері үшін маңызды бағыт.

Нәтижелер және талқылау

Ассоциациялық талдаудың ассоциативтік құрылымы негізгі екі нысаннан тұрады. Ең кіші ассоциативтік құрылым жұп сөзден тұрады: $S \rightarrow R$. (стимул және реакция). Олардың арасындағы бағыт ассоциативтік байланысты көрсетеді. Бір стимул сөзге бірнеше сөздер тізбегі – реакциялар алынуы мүмкін. Олардағы алдыңғы реакция кейінгі реакциялар үшін қосымша стимул қызметін атқарады. Бұны «аралық стимул» деп те атайды. Аралық стимулдар ассоциациялардың бағытын көрсетеді. Алынған ассоциативтік желідегі байланыстар аралас болуы мүмкін.

Зерттеу Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті филология факультеті қазақ тілі мен әдебиеті мамандығында оқитын 18-19 жастағы 2-курс студенттерімен жүргізілді. Барлығы 104 респондент қатысты. Сауалнаманың төлқұжаттық бөліміндегі параметрлер төмендегідей: ұлты – қазақ, ана тілі – қазақ тілі, білімі – аяқталмаған жоғары. 104 білім алушы қазақ мектебін бітірген. Экспериментке қатысушылар – еліміздің әр түкпірінен келген білім алушы жастар. Эксперимент барысында респонденттер «қобыз» сөзіне байланысты ойларына келетін бірінші сөздерді – ассоциацияларды жазу керек болды.

Стимул сөз ретінде ұсынылған «қобыз» сөзі «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде»: «Қылдан жасалған шегі бар ысқышты музыка аспабы. Қобыз да көп жерлерге тараған ысқышты аспап, мойыны имек, шанағы ожау тәрізді қуыс, бет жағы ашық, ал түбі көңмен қапталған болады (Қазақ ССР тарихы)», – деп сипатталады (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2023). «Қазақ тілінің ұлттық

корпусында» (<https://qazcorpus.kz>): «Түркі халықтарының ысқышпен ысып тартатын екі, үш, төрт ішекті көне саз аспабы», – деп беріледі (<https://qazcorpus.kz>).

Қобыз – ғасырлар бойы қазақ халқының рухани мұрасын жеткізуші қасиетті аспап. Бүгінде ол ұлттық оркестрлерде, заманауи музыкалық композициялар мен сахналық өнерде кеңінен қолданылып, дәстүр мен жаңашылдықты ұштастырып келеді. Сондықтан қобызға қатысты ассоциацияларды жазуда респонденттер тарапынан қиындықтардың туындамайтыны алдын ала болжанған болатын. Нәтижесінде осы лексикалық бірліктің семантикалық құрылымымен байланысты 104 реакция алынды. Олар: *Қорқыт Ата* – 38; *аспап* – 21; *күй* – 9; *қоңыр* – 3; *ұлттық аспап* – 3; *мұң* – 3; *сарын* – 2; *жыр* – 2; *ән* – 1; *домбыра* – 1; *құрал* – 1; *үн* – 1; *қоңыр күй* – 1; *зар* – 1; *әуен* – 1; *дыбыс* – 1; *Мадина Сәдуақасова* – 1; *музыка* – 1; *ойық* – 1; *оркестр* – 1; *әдемі* – 1; *инструмент* – 1; *сөз* – 1; *тарту* – 1; *Дана ҚТӘ (Қазақ тілі және әдебиеті мамандығын студенттер қысқартып, ҚТӘ деп атайды)* – 1; *5 жыл* – 1; *ата* – 1; *рух* – 1; *көкем Елдос емел* – 1; *қайғы* – 1.

Ділдік лексиконды құрайтын тілдік бірліктердің барлығы да – жалпыұлттық тілде жиі қолданылатын және танымдық маңызы жоғары лексемалар. Жүргізілген ассоциативтік тәжірибе нәтижесінде «Қорқыт Ата», «аспап», «күй» тәрізді сөздер ассоциативтік өрістің ядросында орналасқан орталық бірліктер ретінде анықталды. Бұл сөздер ұлттық санада орныққан мәдени-тілдік концептілерімен тығыз байланысты.

Алынған ассоциациялар лексика-грамматикалық белгілеріне сүйене отырып үш негізгі топқа жіктеледі. Бұл жіктеу ассоциативтік жауаптардың құрылымдық ерекшеліктерін талдауға және тілдік санадағы жүйелі байланыстарды айқындауға мүмкіндік береді:

- 1) бір сөзді дара реакция: «аспап», «күй», «ән», «сарын», «мұң», «жыр» т.б;
- 2) екі сөзді күрделі реакция (сөз тіркесі): «ұлттық аспап», «қоңыр күй», «бес жыл»;

3) белгілі адамға және кейіпкерге байланысты реакция: «Қорқыт Ата», «Мадина Сәдуақасова», «Дана ҚТӘ», «көкем Елдос емел».

Бір лексемадан тұратын дара реакциялардың көбі – атау тұлғалы зат есімдер: «аспап», «күй», «ән», «домбыра», «мұң», «сарын», «жыр», «құрал», «үн», «зар», «әуен», «дыбыс», «музыка», «оркестр», «инструмент», «сөз», «ата», «рух», «қайғы» (19 сөз). Сонымен қатар бір сөзден тұратын реакциялар қатарынан сын есімдер мен етістік кездеседі: «қоңыр», «әдемі»; «тарту». *Қобыз* сөзі негізінен жалпы ұғымды білдіретін атаулармен репрезентацияланған. Бұдан шығатын түйін – адамның тілдік санасындағы көріністердің жалпы мағынаға ие бірыңғай заттар мен құбылыстарға қатысты ұғым-түсініктермен сақталатыны. Респондент жауаптарында 2 лексемадан тұратын күрделі ассоциациялар қатарында «ұлттық аспап», «қоңыр күй», «бес жыл» деген сөз тіркестерінен және адам, кейіпкер есіміне байланысты компоненттен тұратын «Қорқыт Ата», «Мадина Сәдуақасова», «Дана ҚТӘ», «көкем Елдос емел» секілді тілдік көріністер кездесті. Соңғы реакцияда да *қобыз* туыс, бауыр ұғымымен, яғни көке сөзімен ассоциацияланған. Тағы бір сипат – туыстықты білдіретін *көке (+м)* сөздерінің иелік қатынасқа негізделіп, ассоциацияның посессивтілік мағынада берілуі. Бұдан қоршаған дүние заттары арасындағы байланыстардың тілдік санада белгілі бір грамматикалық формалармен бейнеленетіні анықталды және өзіне тікелей қатысы бар, жақын адамды меншіктік ұғыммен репрезентациялағаны ерекше назар аудартты.

Диаграммада көрсетілгендей (Диаграмма 1), *қобыз* дефинициясындағы «аспап», «инструмент», «құрал» ұғымдары, сондай-ақ ауыспалы мағынада «мұң», «сарын», «зар» бейнесін білдіретін сөздер – «Қорқыт», «музыка», «жыр» ассоциациялық-вербалды өрісте орын алды. Алынған реакцияларда қобыз деректі ұғымды білдіретін 12 («Қорқыт Ата», «аспап», «домбыра», «құрал», «оркестр», «би» «Мадина Сәдуақасова», «инструмент», «Дана ҚТӘ», «ата», «көкем Елдос емел»), дерексіз ұғымды білдіретін 12 («күй», «ән», «мұң», «сарын», «жыр», «үн», «зар», «әуен», «дыбыс», «музыка», «рух», «қайғы») атаумен берілген және көпшілігі деректі зат атаулары.

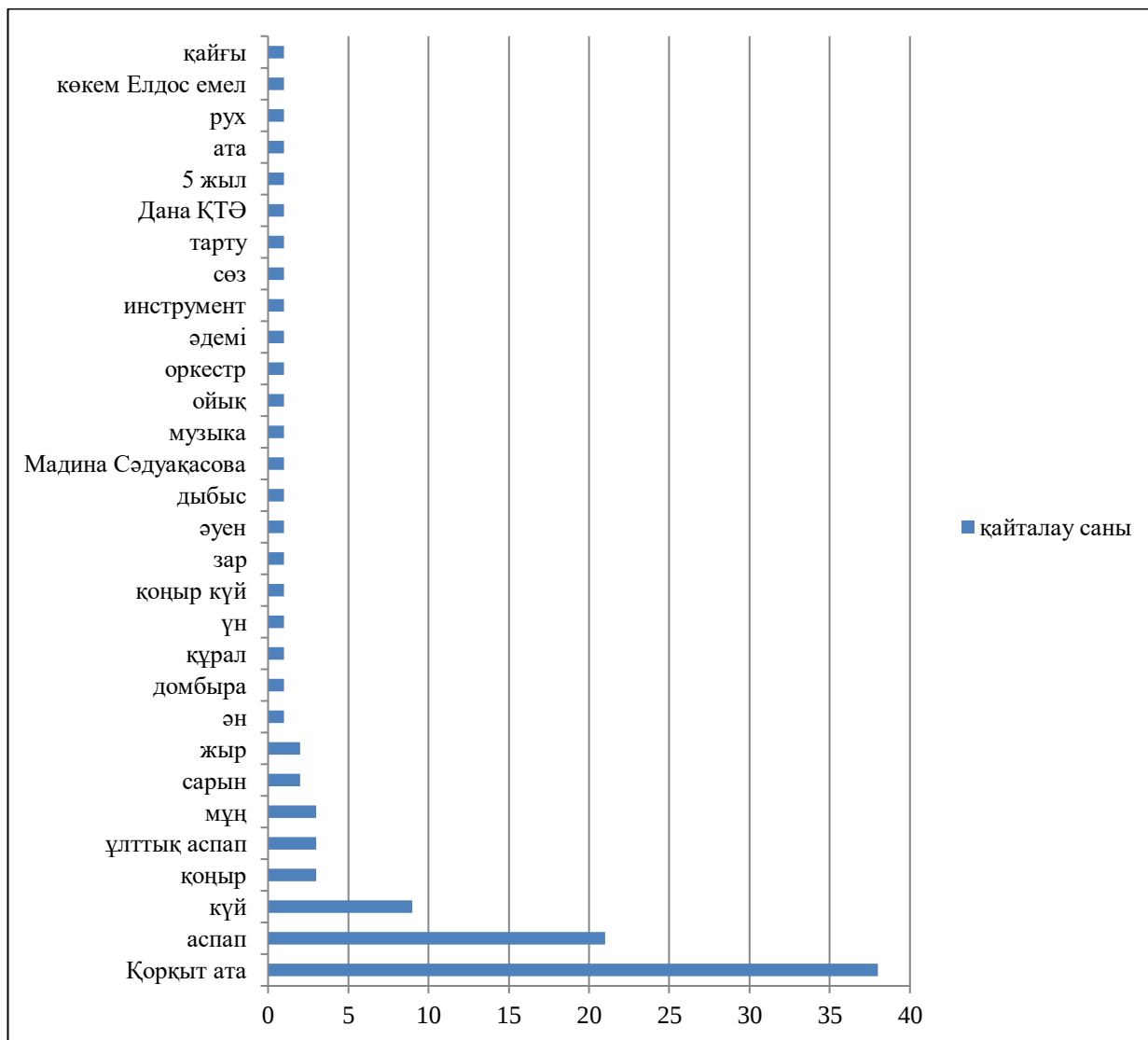

Диаграмма 1 – Ассоциативті эксперименттегі ассоциациялардың кездесу жиілігі
 Диаграмма 1 – Частотность встречаемости ассоциаций в ассоциативном эксперименте
 Diagram 1 – Frequency of Occurrence of Associations in the Associative Experiment

Нәтиже бойынша аспапты әр қырынан ашатын ассоциаттарды тақырыптық мағыналық жағынан төмендегіше топтастыруға болады:

- Қобызды тартатын (тартқан) адам, кейіпкер: «Қорқыт Ата», «Мадина Садуақасова», «Дана ҚТӘ», «ата», «көкем Елдос емел» (5);
- Қобыз шығаратын үн: «күй», «ән», «қоңыр күй», «музыка» (4);
- «Қобыз» сөзінің заттық сипаты: «аспап», «ұлттық аспап», «инструмент» (3).
- Қобыз тартқандағы тыңдаушы эмоциясы: «мұң», «зар», «қайғы» (3);
- «Қобыз» сөзінің сындық сипаты: «қоңыр», «әдемі» (2);
- Қобызды пайдалану үшін жасалатын іс-әрекет: «тарту» (1);
- Қобызды меңгеру үшін берілген уақыт кеңістігі: «бес жыл» (1).

Психолінгвистердің пікірінше, ділдік лексикондағы сөздер белгілі бір лексикалық-семантикалық топтар мен тақырыптар, сондай-ақ ассоциативті топтар бойынша үлкен лексикалық желілер ретінде топтастырылған. Сөздер семантикалық белгілері бойынша олардың жиынтығымен тығыз байланысты деген тұжырымдар бар (Harnsberger, 1999). Осы зерттеудегі пікірлерге сүйене отыра, репрезентациялар қазақ жастарының тілдік санасында қобыз атауына қатысты ұлттық таным-түсінікпен байланысты нақты көріністер мен тұрақты бейнелердің қалыптасқанын айғақтайды. Бұл тілдік санада «қобыз бен Қорқыттың» ажырамас бірлікте тұтасқан мәдени-рухани бейне ретінде қалыптасқанын көрсетеді. Г.И. Біржанова «Қазақ тілі және

қазақ музыка мәдениеті» атты еңбегінде О. Бейсенбекұлының «Сазды аспаптар сыры» еңбегінен алынған үзінді келтіреді: «...*Қобыз* деген атау жөнінде де әр түрлі пікір айтылып келеді. Болат Сарыбаев *қобыз, кобза, қобуз, комуз, комус* деген атаулардың бір сөзден шыққандығын айтады. Ал енді бұл сөзді ғалым Есмағамбет Исмаилов былай талдайды «Қазақтағы *қобыз, лебіз, әуез, аңыз, абыз* деген сөздердің түбірінде жақындық үлкен, бәрі де қобыздан шығатын күйдің сарынын, үнін, әуенін білдіреді. *Қобыз, абыз, лебіз, әуез* деген ұғымдардың украиннің кобзарымен жақындығы да болуы ғажап емес, өйткені кобзардың түбірі татардың комуз дегенінен шыққан...» (Біржанова, 2004). Қобыздың қазақтың тілдік санасында көне дәуірлерден бері тұрақты орныққан рухани-мәдени символ екені аңғарылады. Өйткені реакция сөздердің басым бөлігі «қоңыр, үн, мұң, сарын, күй, рух» семантикасымен тығыз байланыста пайда болған. Бұл тілдік санада қобыздың тек музыкалық аспап емес, сонымен қатар, тылсым күшке ие, ұлттық рух пен тарихи жадыны жеткізуші киелі мұра ретіндегі орны ерекше екенін көрсетеді. Қобызға байланысты ассоциациялар жазудағы ең көп дауысқа ие болған тіркес – Қорқыт Ата. *Қобыз* сөзін естігендегі адамның ойына бірден бұл кейіпкер елестейтіні де кездейсоқ емес. Мысалы, «Түркі дүниесі үшін Қорқыт, қобыз, оғыз, абыз деген сөздер ықылым заманнан бері мәндес, біртұтас құбылыс. Қобыз – күллі ыспалы аспаптардың атасы болса, Қорқыт сол қасиетті қара қобыз иесі. *Қобыз* көне болғандықтан оның атауын түрік халықтары негізінен ортақ сипатта атаған. Башқұрт – *қыл-кубыз*, тыва – *хыл хомус*, татар – *кобуз, кубыз*, өзбек, қарақалпақ – *кобуз*, түрікмен – *оклы гонуз*, балкар – *кыл-кобуз, кобуз*, чуваш – *хама-копас*, моңғолда – *хуур*», – деп, Дархан Қыдырәлі «Мәңгілік өмір жоқшысы» еңбегінде түсіндіріп кетеді (<https://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1562910&simple=true>).

Ассоциациялық тәжірибеде алынған деректерге сүйенсек, респонденттер қобыз концептісіне қатысты жауап берген кезде ең жиі кездескен лексема – «Қорқыт ата» болды (38 рет). Қорқыт ата мен қобыз байланысы – қазақ халқының рухани-мәдени тарихындағы терең әрі киелі ұғымдардың бірі. Аңыздар мен деректерге сүйенсек, Қорқыт ата – қобыздың алғашқы жасаушысы және оны музыкалық аспаптан да жоғары, емдік, тылсым күшке ие рухани құрал ретінде қолданған тұлға. Ол қобыз арқылы өзінің өмір, өлім, тағдыр жайлы толғаныстарын жеткізген. Қобыздың күніренген үні Қорқыттың жан сырын, мәңгілік өмірге ұмтылысын, табиғат пен адам арасындағы үндестікті бейнелейді. Бүгінде қобыз сөзі аталса, ең алдымен Қорқыт ата есімімен қатар аталып, ол қазақ мәдениетінің символына айналғанын осы берілген жауаптар да дәлелдей алады.

Алынған ассоциациялық деректер негізінде «*аспап*» және «*Қорқыт*» сөздері – қазақ халқының мәдени жадында ең белсенді орын алатын репрезенттер ретінде анықталды. Бұл нәтиже қазақ тіліндегі музыкалық-когнитивтік өрісті анықтауда маңызды дереккөз бола алады. Қазақ халқының мәдени кеңістігінде *қобыз* – тек музыкалық аспап ғана емес, ұлттық дүниетаным символына айналған киелі ұғымдардың бірі. Ассоциациялар арқылы көрініс тапқан лексемалар респонденттердің қазақ мәдениетіне деген танымдық ұстанымын, ұлттық сана деңгейінде танылатын ұғымдарды анықтауға мүмкіндік береді. Тілдік ассоциациялар негізінде алынған бұл деректер ұлттық сана құрылымында *қобыз* концептісінің орны мен қызметін сипаттайды.

Респонденттер тарапынан Қорқыт есімінің, күй өнерінің, дыбыс пен тербеліс арқылы эмоциялық мәннің басым келуі қобыздың тек дыбыс көзі емес, рухани және мәдени код ретіндегі қызметін де тануға ұмтылғанын байқатады. *Қобыз* ұғымы тек қазақ музыкасының төл нышаны ретінде емес, тарихи жадымен сабақтасқан, эмоционалды-эстетикалық, дүниетанымдық категория ретінде орныққан. Бұл ұлттық мәдениеттің символдық мәнге ие элементтерінің санааралық қабылдану ерекшелігін көрсетеді.

Жүргізілген ассоциациялық тәжірибе нәтижесінде *қобыз* концептісіне қатысты респонденттердің когнитивтік репрезентациялары айқындалды. Зерттеу барысында алынған *қобыз* лексикалық бірлік негізінде қобыздың ұлттық мәдениеттегі символдық мәні, семантикалық кеңістігі мен санада орнығу деңгейі сараланды. Жиілік бойынша көшбасшы лексема – «Қорқыт ата» сөзі қобызды алдымен музыкалық құрал ретінде тану тенденциясын байқатты. Сонымен қатар, «Қорқыт» тұлғасының жиі аталуы оның тарихи жадыдағы орнының маңызын дәлелдейді. Ассоциациялар мазмұнына жүргізілген лексика-грамматикалық және мағыналық талдау қобыз ұғымының тек музыкалық аспап ретінде емес, ұлттық дүниетаным, эмоциялық-көркемдік, мәдени-рухани код ретінде қалыптасқанын көрсетті.

Қобыздың когнитивтік сипатын зерттеу қазақ этносының рухани-мәдени болмысы мен дүниетанымын түсінудің маңызды құралы бола алады. Ассоциациялық тәжірибе нәтижесінде алынған бұл тілдік көріністер – сана мазмұнын сыртқа шығаратын негізгі құралдар. Тілдік көріністер – сананың қоршаған дүние заттарын, құбылыстарды т.б. танып-білуінің, түйсінудің жемісі.

Қорытынды

Ұлттық музыкалық аспаптардың этномәдени мәнін зерттеу – әрбір ұлттың мәдени кодын сақтау, тарихи жадын жаңғырту және ұлттық бірегейлікті нығайтуға бағытталған маңызды қадамдардың бірі. Бұл ізденістер ата-бабаларымыздың жинақтаған рухани-мәдени тәжірибесін қазіргі қоғамдық санада өзектендіру қажеттілігін көрсетеді. Мұндай бағыт – адамның тарихи-мәдени кеңістіктегі өзіндік орнын ұғынуына, дәстүр мен өткеннің тәжірибесіне сүйене отырып, ұлттық дүниетаныммен байланыс орнатуына мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда тілдік сана, әлемнің тілдік бейнесі, ұлт репрезентациясы сынды мәселелер антропоөзектік парадигма аясында тереңірек қарастырылуда. Осы зерттеу де осы бағыттағы ғылыми ізденістердің қатарын толықтыра отырып, қазақ дүниетанымында киелі мәнге ие «қобыз» сөзі арқылы қазақ жастарының тілдік санасындағы этномәдени ұғымдарды анықтауға бағытталды.

Ассоциативтік тәжірибе барысында алынған нәтижелерге сүйене отырып, «қобыз» сөзі респонденттердің тілдік санасында «Қорқыт ата» және «аспап» ұғымдарымен тығыз байланыста екені анықталды. Бұл бірліктер ассоциативтік өрістің орталығын құрап, ділдік лексиконның ядролық элементтері ретінде көрінді. Жалпы, эксперимент кезінде 104 ассоциативтік реакция тіркелді. Алынған жауаптар тілдік тұлғалардың өз санасында қалыптасқан бейнелер жүйесінің көрінісі ретінде бағаланып, олардың шынайылығы мен мәдени негізі жазбаша сауалнамалар арқылы нақтыланды.

Респонденттер ұсынған ассоциацияларды құрылымдық жағынан үш топқа жіктеуге болады: бір сөзден тұратын дара реакциялар; екі не одан да көп сөзден тұратын күрделі реакциялар; нақты тұлғалар мен кейіпкерлерге бағытталған реакциялар. Аталған топтардың ішінде бір сөзді реакциялар жиілігімен ерекшеленді. Эксперимент қорытындысы бойынша респонденттер реакцияларында көбінесе заттық ұғымдарды, яғни деректі, жалпы есімдерді қолданған. Бұл стимул сөздердің жекеше түрде, атау тұлғада ұсынылуымен байланысты. Лексикалық тұрғыдан алынған ассоциациялар «қоңыр», «әдемі», «ескі» секілді сын-сапалық сипаттағы реакциялармен толықтырылды, ал іс-әрекетке қатысты «тарту», «тербелу», «жеткізу» сияқты жауаптар берілді. Жалқы есімдер саны өте аз (барлығы 5), бұл қобыз ұғымының көбіне мәдени кеңістіктегі символдық мәнде қабылданатынын көрсетеді.

Мұның өзі тілдік санадағы ұғымдардың сөздіктердегі дефинициялармен сәйкес келетінін және қазақ жастарының ділдік құрылымында ұлттық мәдениетке тән бейнелік қабылдаудың бар екенін дәлелдейді. Қобызға қатысты қалыптасқан реакциялар ұлттық мәдени мұраның тілдік санада сақталғанын, сол арқылы әлемнің тілдік бейнесінде тұрақты этномәдени концепт ретінде орныққанын айғақтайды. Тілдік сана – адамзат жинақтаған рухани-танымдық тәжірибенің бір көрінісі. Ділдің тілдік көрінісі – қазақ тіл білімінің өзекті зерттеу нысандарының бірі. Жастардың тілдік санасында дәстүрлі мәдени элементтердің сақталуы – ұлттық тілдің өміршеңдігінің, ұлт болмысының сақталуының айғағы. Осы тұрғыдан алғанда, жастардың этномәдени тілдік құзыретін қалыптастыруда ана тіліндегі мазмұндар ұсынылуы тиіс деген қорытындыға келеміз.

Қорыта айтқанда, қазақ жастарының тілдік санасындағы этномәдени концептіні ассоциативтік әдіс арқылы зерттеу ұлттық тілдің дамуы мен ұлттық бірегейлікті сақтау мәселелерімен сабақтас, өзектілігі жоғары бағыттардың бірі болып қала береді.

Әдебиеттер

- Алдашева К.С., Набидуллин А.С. Лексикалық жаңалықтардың менталды лексикондағы ассоциативтік-вербалды желісі: эмпирикалық зерттеу нәтижелері // ҚазҰУ. Филология сериясы. – 2022. – №3 (187). – 14-24-бб.
- Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность: Антология. – Москва, 1997. – 220 с.
- Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
- Біржанова Г.И. Қазақ тілі және қазақ музыка мәдениеті: Оқу құралы. – Астана: Баспа-полиграфиялық орталығы, 2004. – 176 б.

- Горошко Е.И. Проблемы проведения свободного ассоциативного эксперимента // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. – 2005. – №3 (12). – С. 53-61.
- Дмитрюк Н.В., Молдалиева Д.А., Нарожная В.Д., Молданова Ж.И., Мезенцева Е.С., Сандыбаева Н.А., Абрамова Г.И. Қазақша ассоциациялық сөздік. Казахский ассоциативный словарь. – Алматы-Москва: Медиа-ЛотоС, 2014. – 330 с.
- Жанпейісов Е. Қазақ этнолингвистикасының мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 256 б.
- Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 320 б.
- Жұбанов А. Тәуелсіздік құндылықтарының бірі ретіндегі қазақ тілінің мәтіндер корпусын жасаудың теориялық негіздері // Мемлекеттік тіл – тәуелсіздік кепілі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2011. – 45-81-66.
- Исмайылов Р. Қобыз және этномәдениет. – Астана: Фолиант, 2015. – 230 б.
- Карасик В.И. Введение в когнитивную лингвистику. – Москва, 2004. – 156 с.
- Қалиев Б.Қ. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Керемет медиа, 2023. – 728 б.
- Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 2002. – 368 б.
- Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Лузина Л.Г., Панкрат Ю.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – Москва, 1996. – 197 с.
- Ляшевская О.Н. Репрезентативность и стратификация в корпусной лингвистике // Вопросы языкознания. – 2015. – №4. – С. 40-52.
- Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 356 б.
- Овчинникова Б. Символика музыкальных инструментов. – Москва: Восточная литература, 2010. – 178 с.
- Плангиан А. Национальные корпуса как инструмент межстилевого анализа // Филологические науки. – 2018. – №6. – С. 19-24.
- Сарыбаев А. Қазақ тіл мәдениеті. – Алматы: Мектеп, 1983. – 145 б.
- Смағұлова Г.Н. Түркілер өркениеті: қазақ этномәдени лексикасы // Altay Communities Language and Literature. – Istanbul, 2017. – P. 185-197.
- Harnsberger, J.D., Svirsky, M.A., Kaiser, A.R., Wright, R., Pisoni, D.B. “Vowel Spaces” of Normal-Hearing and Hearing-Impaired Listeners with Cochlear Implants // Research on Spoken Language Processing. Indiana University Progress Report, 1999. – 417 p.

References

- Aldasheva, K.S., Nabidullin, A.S. (2022) Leksikalyq zhangalyqtardyg mental`dy leksikondagy associativtik-verbaldy zhelisi: jempirikalyq zertteu natizheleri. QazUU. Filologija serijasy. №3(187). B. 14-24. [Aldasheva, K.S., Nabidullin, A.S. (2022) The associative-verbal network of lexical innovations in the mental lexicon: results of an empirical study. KazNU. Philology Series, No.3(187), P. 14-24.] (in Kazakh)
- Askoldov, S.A. (1997) Kontsept i slovo. In: Russkaja slovesnost`: Antologija. Moskva. 220 s. [Askoldov, S.A. (1997) Concept and word. In Russian literature: Anthology. Moscow, 1997. 220 p.] (in Russian)
- Baitursynov, A. (2003) Adebiet tanytqysh. Zertteu men olengder. Almaty: Atamura. 208 b. [Baitursynov, A. (2003) The explicator of literature. Research and poems. Almaty: Atamura, 208 p.] (in Kazakh)
- Birzhanova, G.I. (2004) Qazaq tili zhane qazaq muzyka madenieti: Oqu quraly. Astana: Baspa-poligrafijalyq ortalyq. 176 b. [Birzhanova, G.I. (2004) Kazakh language and Kazakh musical culture: A textbook. Astana: Publishing and Printing Center. 176 p.] (in Kazakh)
- Dmitryuk, N.V., Moldaliyeva, D.A., Narozhnaja, V.D., Moldanova, Zh.I., Mezenceva, E.S., Sandybaeva, N.A., Abramova, G.I. (2014) Qazaqsha assotsiativtik sozdik. Kazahskij assotsiativnyj slovar`. Almaty-Moskva: Media-LotoS. 330 s. [Dmitryuk, N.V., Moldaliyeva, D.A., Narozhnaya, V.D., Moldanova, Zh.I., Mezenceva, E.S., Sandybaeva, N.A., Abramova, G.I. (2014) Kazakh associative dictionary. Almaty-Moscow: Media-LotoS. 330 p.] (in Kazakh and Russian)
- Goroshko, E.I. (2005) Problemy provedeniya svobodnogo associativnogo jeksperimenta. Izvestija Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. №3(12). S. 53-61. [Goroshko, E.I. (2005) Problems of conducting a free associative experiment. Proceedings of Volgograd State Pedagogical University. No.3(12). P. 53-61.] (in Russian)
- Harnsberger, J.D., Svirsky, M.A., Kaiser, A.R., Wright, R., Pisoni, D.B. (1999) “Vowel spaces” of normal-hearing and hearing-impaired listeners with cochlear implants. Research on Spoken Language Processing. Indiana University Progress Report. 417 p. (in English)
- Ismailov, R. (2015) Qobyz zhane jetnomadeniet. Astana: Foliant. 230 b. [Ismailov, R. (2015) Qobyz and ethnoculture. Astana: Foliant. 230 p.] (in Kazakh)
- Karasik, V. I. (2004) Vvedenie v kognitivnuju lingvistiku. Moskva. 156 s. [Karasic, V. I. (2004) Introduction to cognitive linguistics. Moscow. 156 p.] (in Russian)
- Kubryakova, E.S., Dem`jankov V.Z., Luzina L.G., Pankrac Ju.G. (1996) Kratkij slovar` kognitivnyh terminov. Moskva. 197 s. [Kubryakova, E.S., Demyankov, V.Z., Luzina, L.G., Pankrats, Yu.G. (1996) A concise dictionary of cognitive terms. Moscow. 197 p.] (in Russian)
- Liashchevskaja, O.N. (2015) Reprezentativnost` i stratifikacija v korpusnoj lingvistike. Voprosy jazykoznanija. №4. S. 40-52. [Lyashevskaya, O.N. (2015) Representativeness and stratification in corpus linguistics. Voprosy Jazykoznanija. No.4. P. 40-52.] (in Russian)
- Mankeeva, Zh.A. (2008) Qazaq tilindegi jetnomadeni ataulardyg tanymdyq negizderi. Almaty: Zhibek zholy. 356 b. [Mankeyeva, Zh.A. (2008) Cognitive foundations of ethnocultural terms in the Kazakh language. Almaty: Zhibek zholy. 356 b.]

p.] (in Kazakh)

Ovchinnikova, B. (2010) Simvolika muzykal'nyh instrumentov. Moskva: Vostochnaja literatura. 178 s. [Ovchinnikova, B. (2010) Symbolism of musical instruments. Moscow: Vostochnaja literatura. 178 p.] (in Russian)

Plangian, A. (2018) Nacional'nye korpusa kak instrument mezhstilevogo analiza. Filologicheskie nauki. №6. S. 19-24. [Plangian, A. (2018) National corpora as a tool of interstyle analysis. Philological Sciences. No.6. P. 19-24.] (in Russian)

Qaliev, B.Q. (2023). Qazaq tilining tusindirme sozdigi. Almaty: Keremet media. 728 b. [Kaliyev, B.Q. (2023) Explanatory dictionary of the Kazakh language. Almaty: Keremet Media. 728 p.] (in Kazakh)

Qasqabasov, S. (2002) Qazaqtyng halyq prozasy. Almaty: Gylym, 368 b. [Kaskabasov, S. (2002) Kazakh folk prose. Almaty: Gylym. 368 p.] (in Kazakh)

Sarybaev, A. (1983) Qazaq til madenieti. Almaty: Mektep. 145 b. [Sarybayev, A. (1983) Kazakh language culture. Almaty: Mektep. 145 p.] (in Kazakh)

Smagulova, G.N. (2017) Turkiler orkenieti: qazaq jetnomadeni leksikasy. Altay Communities Language and Literature. Istanbul. B. 185-197. [Smagulova, G.N. (2017) Turkic civilization: Kazakh ethnocultural lexicon. Altay Communities Language and Literature. Istanbul. P. 185-197.] (in Kazakh)

Zhanpeisov, E. (2007) Qazaq jetnolingvistikasynyng maseleleri. Almaty: Arys. 256 b. [Zhanpeisov, Ye. (2007) Problems of Kazakh ethnolinguistics. Almaty: Arys. 256 p.] (in Kazakh)

Zhubanov, Q. (1999) Qazaq tili zhonindegi zertteuler. Almaty: Gylym. 320 b. [Zhubanov, K. (1999) Research on the Kazakh language. Almaty: Gylym. 320 p.] (in Kazakh)

Zhubanov, A. (2011) Tauelsizdik qundylyqtarynyng biri retindegi qazaq tilining matinder korpusyn zhasaudyng teorijalyq negizderi. Memlekettik til – tauelsizdik kepili. Almaty: Dajk-Press. B. 45-81. [Zhubanov, A. (2011) Theoretical foundations of creating the Kazakh language text corpus as one of the values of independence. State language – the guarantor of independence. Almaty: Daik-Press. P. 45-81.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 05.06.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 20.09.2025.

Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн / Available online: 30.09.2025.

© Өмірбекова Ж.Қ., 2025

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

**Эльмира Әбдіғалиқызы Өтебаева¹, Ардана Батырханқызы Нұстаева^{2*},
Дәрия Тұрсынбекқызы Сәрсенбек³**

¹филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-6500-6062 E-mail: Elmira_abdigali@mail.ru

^{2*}филология магистрі, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0001-8810-3239 E-mail: ardana.nustaeva@bk.ru

³магистрант, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0009-0004-3275-8649 E-mail: ss.dariya01@mail.ru

ЛИНГВОЕЛТАНЫМДЫҚ СӨЗДІК ҚҰРАСТЫРУДАҒЫ ҚАЗАҚ СӨЗДЕРІНІҢ МӘДЕНИ-ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Андатпа. Лингвоелтаным – тілді ұлттық мәдениет, тарихи сана және этникалық дүниетаныммен өзара сабақтастықта қарастыратын кешенді ғылыми бағыт ретінде сипатталады. Мақалада лингвоелтанымдық зерттеулердің теориялық-әдіснамалық негіздері айқындалып, ұғымның мазмұны мен қызметі түрлі ғалымдардың көзқарастары негізінде талданды. Зерттеу барысында қазақ халқының дүниетанымын бейнелейтін лексикалық бірліктер: туыстық атаулар, этикалық ұстанымдар, дастарқан мәдениеті, ұлттық киім атаулары, туған жер мен тарихи оқиғаларға байланысты тілдік деректер, сондай-ақ белгілі тұлғаларға қатысты бірліктер тандалып, олардың лингвоелтани мазмұны кешенді тұрғыда қарастырылды. Әдіснамалық негіз ретінде сипаттамалы, құрылымдық-семантикалық және интерпретациялық талдау әдістері қолданылды. Сөздікке енгізілген материалдар шетелдік тіл үйренушілерге бағытталып, қазақ халқының ұлттық болмысын, мәдениетін және дүниетанымдық ерекшелігін тереңірек түсіндіруге мүмкіндік беретін түсінікті әрі көрнекі форматта ұсынылады. Ақпарат визуалды және мультимедиялық құралдармен (сурет, карта, бейнематериал, QR-код) толықтырылып, практикалық тұрғыдан тіл үйренуге қолайлы ресурстар ретінде қарастырылады. Зерттеу нәтижелері қазақ тілін оқытудың мәдениетаралық аспектісін күшейтуге, ұлттық құндылықтарды насихаттап, мәдени-танымдық әлеуетін арттыруға бағытталған. Осы негізде әзірленген лингвоелтанымдық сөздік – қазақ тілін үйренушілер мен шетелдік саяхатшыларға қазақ халқының салт-дәстүрі, ұлттық тілі мен рухани мәдениеті жайлы кешенді мәлімет беретін, қазақ тіл білімінде баламасы жоқ жаңа үлгідегі танымдық құрал болмақ.

Тірек сөздер: лингвоелтанымдық бірліктер; ұлттық болмыс; мәдени-танымдық мазмұн; мәдениетаралық құзыреттілік; ұлттық ерекшеліктер

Қаржыландыру көзі: Мақала BR21882227 «Жаңа Қазақстан контекстіндегі тілдік сананы жаңғыртудың лингвистикалық құралдары мен әзірлемелері» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Өтебаева Э.Ә., Нұстаева А.Б., Сәрсенбек Д.Т. Лингвоелтанымдық сөздік құрастырудағы қазақ сөздерінің мәдени-танымдық сипаты. *Tiltany*, 2025. №3 (99). 163-173-бб.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-163-173>

**Эльмира Абдугалиевна Утебаева¹, Ардана Батырхановна Нұстаева^{2*},
Дәрия Тұрсынбекқызы Сәрсенбек³**

¹кандидат филологических наук, Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-6500-6062 E-mail: Elmira_abdigali@mail.ru

^{2*}магистр филологии, Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0001-8810-3239 E-mail: ardana.nustaeva@bk.ru

³магистрант, Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0009-0004-3275-8649 E-mail: ss.dariya01@mail.ru

КУЛЬТУРНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ КАЗАХСКИХ СЛОВ В ПРОЦЕССЕ СОСТАВЛЕНИЯ ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКОГО СЛОВАРЯ

Аннотация. Лингвострановедение описывается как комплексное научное направление, рассматривающее язык во взаимосвязи с национальной культурой, историческим сознанием и этническим мировоззрением. В статье определены теоретико-методологические основы лингвострановедческих исследований, проанализированы содержание и функция понятия на основе взглядов различных ученых. В ходе исследования были выбраны лексические единицы, отражающие мировоззрение казахского народа: родственные имена, этические позиции, культура дастархана, национальные названия одежды, языковые данные, связанные с местом рождения и

историческими событиями, а также единицы, относящиеся к известным личностям, и комплексно рассмотрено их лингвокультурное содержание. В качестве методологической основы использованы методы описательного, структурно-семантического и интерпретационного анализа. Материалы, включенные в словарь, ориентированы на изучающих иностранный язык и представлены в понятном и наглядном формате, позволяющем глубже объяснить национальную идентичность, культуру и мировоззренческую специфику казахского народа. Информация дополняется визуальными и мультимедийными средствами (изображение, карта, видео, QR-код) и рассматривается как ресурс, подходящий для изучения языка с практической точки зрения. Результаты исследования направлены на усиление межкультурного аспекта обучения казахскому языку, пропаганду национальных ценностей и повышение их культурно-познавательного потенциала. Разработанный на этой основе лингвострановедческий словарь станет новым видом познавательного инструментария, не имеющего аналогов в казахском языкознании, предоставляющего изучающим казахский язык и иностранным путешественникам исчерпывающую информацию об обычаях и традициях, национальном языке, духовной культуре казахского народа.

Ключевые слова: лингвострановедческие единицы; национальное бытие; культурно-познавательное содержание; межкультурная компетентность; национальные особенности

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта программно-целевого финансирования №BR21882227 «Лингвистические средства и разработки модернизации языкового сознания в контексте нового Казахстана».

Для цитирования: Утебаева Э.А., Нустаева А.Б., Сарсенбек Д.Т. Культурно-познавательные характеристики казахских слов в процессе составления лингвострановедческого словаря. *Tiltanyum*, 2025. №3 (99). С. 163-173. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-163-173>

Elmira Utebayeva¹, Ardana Nustayeva^{2*}, Dariya Sarsenbek³

¹Candidate of Philological Sciences, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0002-6500-6062 E-mail: Elmira_abdigali@mail.ru

^{2*}Master of Philology, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0001-8810-3239 E-mail: ardana.nustayeva@bk.ru

³Master's Student, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0009-0004-3275-8649 E-mail: ss.dariya01@mail.ru

CULTURAL AND COGNITIVE CHARACTERISTICS OF KAZAKH WORDS IN THE PROCESS OF COMPILING A LINGUOCULTURAL DICTIONARY

Abstract. Linguoculturology is described as a complex scientific field that examines language in relation to national culture, historical consciousness, and ethnic worldview. The article defines the theoretical and methodological foundations of linguistic and foreign studies, analyzes the content and function of the concept based on the views of various scientists. During the research, lexical units reflecting the worldview of the Kazakh people were selected: related names, ethical positions, dastarkhan culture, national clothing names, linguistic data related to the place of birth and historical events, as well as units related to famous personalities, and their linguistic and cultural content was comprehensively considered. The methods of descriptive, structural-semantic and interpretative analysis are used as a methodological basis. The materials included in the dictionary are aimed at foreign language learners and are presented in an understandable and visual format that allows for a deeper explanation of the national identity, culture and ideological specifics of the Kazakh people. The information is complemented by visual and multimedia means (image, map, video, QR code) and is considered as a resource suitable for learning a language from a practical point of view. The research results are aimed at strengthening the intercultural aspect of teaching the Kazakh language, promoting national values and increasing their cultural and cognitive potential. The linguocultural dictionary developed on this basis will become a new type of educational tool, unique in Kazakh linguistics, providing students of the Kazakh language and foreign travelers with comprehensive information about the customs and traditions, national language, and spiritual culture of the Kazakh people.

Keywords: linguistic and cognitive units; national identity; cultural and cognitive content; intercultural competence; national characteristics

Source of financing: The article was prepared within the framework of the program-targeted financing project BR21882227 “Linguistic tools and developments for the modernization of linguistic consciousness in the context of new Kazakhstan”.

For citation: Utebayeva, E., Nustayeva, A., Sarsenbek, D. Cultural and Cognitive Characteristics of Kazakh Words in the Process of Compiling a Linguocultural Dictionary. *Tiltanyum*, 2025. No.3 (99). P. 163-173. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-163-173>

Қысқаше

Тіл – адамның басты қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар сол тілде сөйлейтін халықтың өмірін, тарихын, мәдениетін және дүниетанымын бейнелейтін айна. Тіл мен мәдениет

арасында терең және өзара байланыстың бар екендігі қазіргі қоғамда кеңінен мойындалып отыр. Лингвоелтану – тіл мен мәдениеттің тұтастығын түсінуге бағытталған білім саласы. Лингвоелтану пәні арқылы тіл үйренушілер тек сөздер мен грамматикалық ережелерді ғана меңгеріп қоймай, сонымен қатар сол тілде сөйлейтін халықтың дүниетанымын, құндылықтарын, дәстүрін, тарихын және әлеуметтік ерекшеліктерін терең түсінуге мүмкіндік алады. Лингвоелтаным ұғымы лингвистикалық ғылымда елтанымдық бағдардағы тіл үйрету үрдісіне қатысты термин ретінде алғаш рет XX ғасырдың екінші жартысында қолданыла бастады. Е.Верецагин мен В.Костомаровтың пікірінше, бұл термин алғаш рет 1971 жылы жарық көрген «Шет елдіктерге орыс тілін үйретуде елтанымның лингвистикалық проблематикасы» атты еңбекте қолданылғанымен, 1970 жылдардың ортасына дейін ғылыми қауымдастықта кеңінен қолданысқа ене қойған жоқ (Верецагин, Костомаров, 1973: 135). Тіл мен мәдениет арасында тығыз байланыс бар, ал лингвоелтаным осы байланысты зерттеп, оны түсіну және қолдану жолдарын ашады. Е.М. Верецагин лингвоелтанымдық тәсілдің тіл үйрену саласында коммуникативтік әдістеменің қалыптасу кезеңінде дами бастағанын айтып, еңбегінде: «Бұл әдіске сәйкес, кез келген тіл оқыту курсының мазмұны тек лингвистикалық құрылымдармен шектелмей, тілдің семантикалық қатынастарын және әлеуметтік қызметтерін қамтуы қажет, өйткені тілдің басты мақсаты – коммуникация, демек, оны оқытудың да негізгі мақсаты – өзара түсінісу мен қарым-қатынас жасау. Осы себепті лингвоелтану коммуникативтік-елтанымдық әдіспен тығыз байланыста қарастырылады», – деп, тіл мен мәдениеттің өзара байланысын көрсетеді (Верецагин, 1976).

Лингвоелтанымдық бірлік – тіл мен этностың мәдени құндылықтарын, дәстүрін, дүниетанымын бейнелейтін ерекше тілдік бірлік. Қазақ тіліндегі осындай бірліктер халықтың ұлттық болмысын, салт-дәстүрі мен құндылықтарын айқын көрсетеді.

Лингвоелтанымдық бағытта тілді оқытудағы басты нәтиже – меңгерілетін тілдің ұлттық-мәдени семантикасы туралы білім қалыптастыру. Бұл, ең алдымен, тіл үйренушінің тілдік бірліктер арқылы ұлттық менталитеттің көріністерін танып, олардың мәдени астарын түсінуіне жағдай жасайды. Демек, сөздердің мағынасын меңгеру тілдік өлшемдермен шектелмей, мәдени-танымдық мазмұнды да қамтиды. Бұл туралы З.Н. Жұматаева тіл үйретуде лингвоелтанымдық бағытты негізгі ұстаным ету арқылы тіл үйренушінің тұлғалық және рухани дамуына жол ашылатынын атап өтіп: «Тілді үйретудің лингвоелтанымдық бағыты басты ұстаным болса, онда тіл үйренуші күзіретті тұлға деңгейінен рухани тілдік қоры бай Абай айтқан «толық адам» деңгейіне де көтерілу мүмкіндігі бар», – деп жазады (Жұматаева, 2007: 123).

А. Әмірбекова лингвоелтанымдық бағыттың негізгі мақсаты – мәдени константаларды екі немесе үш тілде өзара салыстыра отырып, ұлттық нышандарын айқындайтын, сол елдің болмыс-бітімін, халықтың мінез-құлқы мен тұрмыстық ерекшеліктерін ажыратып көрсететін тілдік ұғымдар мен белгілерді зерттеу және оқыту деп белгілейді. Демек, бұл бағытта қарастырылатын нысандар белгілі бір елдің немесе ұлттың өзіне тән белгілерін, басқа ұлтта жоқ өзіндік нышандарын көрсете алатын тілдік бірліктер болуы керек. Айталық қазақ тілінде абстрактілі ұғымдарды сипаттау барысында күнделікті өмірде жиі ұшырасатын, халыққа кеңінен танылған нақты образдарға сүйену үрдісі байқалады. Момын, жуас адамды сипаттау үшін «қой аузынан шөп алмас» деген фразеологиялық тіркес қолданылады. Бұл тіркес қой жануарына тән жуастық қасиетке негізделген ұлттық танымның көрінісі. Өзге халықтарда момындық мұндай бейнемен байланыстырылмауы мүмкін, өйткені олар қойдың мінез-құлқын тұрмыс-тіршілікте ерекше сипатқа ие деп қабылдамаған. Осы тәрізді фразеологизмдерді өзге ұлт өкілдеріне түсіндіру кезінде лингвоелтанымдық оқытудың әдіс-тәсілдері қолданылады. Бұл әдіс арқылы белгілі бір ұғымның ұлттық мәдениетпен байланысы ашылып, тілдік бірліктің мағынасы этномәдени негізде түсіндірілетінін ашып жазады (Әмірбекова, 2011: 42).

Тіл үйренушінің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру тек тілдік нормаларды меңгерумен қатар, олардың әлеуметтік орта мен өмір шындығына қатысты білімге деген сұранысымен ұштасып жатады. Қазақ халқының тарихи, мәдени және қоғамдық-саяси ерекшеліктерін жүйелі түрде меңгеру арқылы тіл үйренушілер өз елінің және өзге мемлекеттердің ұлттық-мәдени болмысын салыстыра отырып, интермәдениетаралық танымын кеңейтеді. Осыған орай, қазақ тілін меңгерту үдерісінде тіл үйренушінің елтанымдық білімін қалыптастыру – оқытудың негізгі ғылыми-әдістемелік ұстанымдарының бірі ретінде айқындалады.

Қазақ тіліндегі лингвоелтанымдық бірліктерді жүйелеп, олардың мәдени-танымдық мазмұнын ашу арқылы тіл мен мәдениетті қатар меңгерту – қазіргі тіл үйретудің маңызды ғылыми-әдістемелік ұстанымдарының бірі. Сонымен қатар бұл бағытта ұсынылып отырған мәдени-репрезентативті ішкорпус (https://qazcorpus.kz/_madeni-reprezentativti-ishkorpus) ұлттық мәдени мұраларды цифрлық кеңістікте сақтау және заманауи форматта ұсыну ісінде өзектілікке ие. Зерттеудің басты мақсаты – қазақ халқының ұлттық болмысын, тұрмыс-салтын, салт-дәстүрлері мен дүниетанымын бейнелейтін лингвоелтанымдық бірліктерді жүйелеп, оларды мәдени-танымдық мазмұны негізінде сипаттау және сол негізде шетелдік аудиторияға қолжетімді болатындай лингвоелтанымдық сөздік ұсыну.

Материал және әдістер

Зерттеу материалы ретінде қазақ тіліндегі лингвоелтанымдық бірліктер алынды. Бұл бірліктерді іріктеу және сипаттау барысында қазақ халқының дүниетанымын, тұрмыс-салтын, салт-дәстүрі мен мәдени кодтарын бейнелейтін тілдік бірліктерге баса назар аударылды. Мақалада қолданылған материалдар лингвистикалық және этнографиялық еңбектерден, сондай-ақ көркем әдебиеттен алынған тілдік деректерге негізделді.

Лингвоелтанымдық бірліктерді жүйелеу барысында тақырыптық топтастыру, семантикалық талдау, компоненттік талдау және интерпретациялық әдістер қолданылды. Тақырыптық топтастыру әдісі арқылы бірліктер (мысалы, туыстық атаулар, тағам атаулары, киім атаулары, тарихи оқиғалар т.б.) жүйеленіп қарастырылды. Компоненттік талдау әдісі бірліктердің ішкі құрылымын, яғни мағына құраушы негізгі элементтерін анықтауға бағытталды. Этномәдени мазмұн мен танымдық мағына интерпретациялық әдіс арқылы анықталса, мәдени символиканы, ұлттық ерекшеліктерді және дәстүрлі дүниетанымды танытатын жасырын мағыналарды саралауда құрылымдық-семантикалық әдістер басшылыққа алынды.

Әдебиетке шолу

Мақалада қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіне, мәдениетіне қатысты лингвоелтанымдық бірліктер зерттеледі. Зерттеуді тіл мен мәдениеттің өзара байланысын қарастыратын лингвоелтанымдық бағыттағы еңбектер құрайды. Лингвоелтану мәселелері алғаш рет Е.Верецагин мен В.Костомаров еңбектерінде кеңінен сипатталып, тіл үйрету барысында ұлттық-мәдени мазмұнды меңгертудің маңыздылығы негізделген. Авторлар лингвоелтанымдық бірліктерді оқыту-дидактикалық мақсатта пайдалану қажеттілігін, яғни, тіл үйрену процесінде тек грамматикалық құрылымдарды емес, мәдени-танымдық мазмұнды да қатар игеруді ұсынады (Щерба, 2004: 432; Виноградов, 1980: 359).

Тіл мен мәдениет арақатынасы мәселесі Б. Уорф пен Э. Сепирдің гипотезаларымен де сабақтас. Э.Сепирдің пайымдауынша, тіл – мәдениеттің кілті, әр ұлттың тілі дүниені өзіндік таным негізінде бейнелейді. Осы тұжырым ұлттық тілдік бейне мен этномәдени бірліктерді тануда маңызды теориялық негіз болды (Sapir, 1951). Лингвоелтанымдық бағытта тілді оқытудың әдіснамалық қырлары З.Н. Жұматаева мен А.Әмірбекованың еңбектерінде де жан-жақты сипатталған. Атап айтқанда, З.Н. Жұматаева лингвоелтанымдық тәсілді тіл үйренушінің тұлғалық және рухани дамуына ықпал ететін негізгі ұстаным ретінде қарастырса, ал А. Әмірбекова ұлттық болмысты сипаттайтын мәдени константаларды тіл арқылы жеткізу жолдарын нақтылайды (Жұматаева, 2007: 123, Әмірбекова, 2011: 42).

Бұдан бөлек лингвоелтанымдық бірліктердің семантикасын мәдени тұрғыдан интерпретациялау, олардың мәдени-семантикалық белгіленімін жасау үлгілері лингвомәдени ішкорпус аясында да кеңінен жүзеге асырылып келеді (Өтебаева, Исаева, Серікқызы, 2023). Сондай-ақ мәдени дүниетаным ұғымын ашуда лингвомәдени бірліктердің рөлі айрықша. Лингвоелтанымдық бірліктердің тілдік репрезентациясы жануар атаулары арқылы да көрінеді: мысалы, қазақ этномәдениетінде «түйе» бейнесі рухани әрі тұрмыстық мәнге ие болса, ағылшын тілдік қоғамда ол көбіне символдық сипатта қолданылады (Talqatqyzy және т.б., 2024).

Лексикография ғылымының теориялық негізін қалаушылардың бірі Л.В. Щерба екі тілді сөздіктердің, әсіресе шет тілін үйренушілерге арналған лексикографиялық еңбектердің құрылымына ерекше назар аударған. Оның пайымдауынша, шет тілін үйренушіге арналған арнайы бағытталған сөздікте сөз мағынасы оқушының ана тілінде қарапайым әрі түсінікті түрде түсіндірілгені жөн, бірақ бұл түсіндіру сөздің нағыз лингвомәдени табиғатын көмескілеп

жібермеуі тиіс. Осы орайда Л.В. Щербаның сөздіктегі түсіндірме ұлттық-мәдени ерекшелікті бұзбай сақтауы керек деген ұстанымы – қазіргі лингвоелтанымдық лексикография үшін де өзекті. Өйткені мұндай сөздіктер тек тілдік мағынаны емес, сол мағына артындағы ұлттық танымды, құндылық жүйесін жеткізуге бағытталған (Щерба, 1974: 265).

Аталған зерттеу еңбектері мақалада қарастырылған лингвоелтанымдық бірліктерді жүйелеу мен олардың семантикасын мәдени-танымдық тұрғыда ашуда талдау және интерпретациялау барысында теориялық-әдіснамалық негіз ретінде пайдаланылды.

Сонымен бірге сөздікке материалдарды жинауға және сөздік мақаланы дайындауға: Ә.Қайдардың 3 томдық этнолингвистикалық сөздігі, Қазақ тілінің 15 томдық түсіндірме сөздігі, Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, «Жігіттің үш жұрты» атты жинақ кітабы, С.Кенжеахметұлының «Ұлттық әдет-ғұрыптың беймәлім 220 түрі» және «Қазақтың салт-дәстүрлері» еңбектері, Н.Ақбайдың «Қазақтың дәстүрлі атаулары», 5 томдық «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» атты энциклопедия, Б.Кәмалашұлының «Қазақ халқының туыс-туғандық жүйесі, ұрпақ өсіру, тәрбиелеу дәстүрі, үйлену ғұрыптары» атты еңбектері пайдаланылды.

Нәтижелер мен талқылау

Лингвоелтанымдық сөздік – тілдік бірліктерді ұлттық-мәдени мазмұнмен байланыстыра отырып сипаттайтын ерекше лексикографиялық еңбек. Мұндай сөздіктердің басты мақсаты – тілді шет тіл ретінде үйреніп жатқан тұлғаның тілмен қатар сол тілді тұтынушы ұлттың болмысын, дүниетанымын, құндылық жүйесін таныту. Қазіргі лингвистикада бұл коммуникативтік құзыреттілікпен қатар мәдениетаралық құзыреттілікті де қалыптастыруды көздейтін маңызды бағыт саналады. Осы тұрғыда халықаралық деңгейде үлгі боларлық жобалардың бірі – *Пушкин атындағы Ресей мемлекеттік орыс тілі институты әзірлеген «Россия» мультимедиялық лингвоелтанымдық онлайн сөздігі* (<https://ls.pushkininstitute.ru/>). Бұл сөздік құрылымы жағынан күрделі, мазмұны бай әрі мультимедиялық сипатқа бейімделген: ондағы мақалалар аудио, бейне, сурет, карта, деректі мәтіндер және интерактивті тапсырмалармен бірге ұсынылған. Жобаның ауқымы кең – онда орыс мәдениетіне қатысты жиырма шақты тақырып қамтылып, әрбір сөз ұлттық-мәдени контексте түсіндірілген. Аталған онлайн сөздік тіл мен мәдениетті сабақтастыра оқытудың тиімді заманауи үлгісіне жатады. Ал қазақ тілінде әзірленіп отырған жаңа бағыттағы сөздіктің ерекшелігі – мақсатты аудиторияға икемделуі. Қазіргі кезеңде ол дәстүрлі құрылымда ұсынылғанымен, болашақта толықтырылып, кеңейтіліп, онлайн форматқа көшу әлеуеті бар. Бұл – қазақ тілінің лингвоелтанымдық әлеуетін жүйелеудегі алғашқы нақты ғылыми-әдістемелік қадам және іргелі кезең. Салыстырмалы түрде алғанда, орыс тіліндегі сөздік – мультимедиялық, жүйеленген әрі кең ауқымды жоба болса, қазақ тіліндегі сөздік – ықшам, мақсатты және шетелдік аудиторияға бейімделген алғашқы тәжірибе. Екі сөздік те өз міндетін нақты атқарады: біріншісі – тіл мен мәдениетті кешенді меңгертудің үлгісін көрсетсе, екіншісі – ұлттық тілдік-мәдени мазмұнды сұрыпталған әрі қолжетімді түрде ұсынатын жаңа бастама болып қалыптасып отыр. Қазақ ұлтына ғана тән, өзге ұлттарда кездеспейтін өзіндік нышандар мен белгілерді айқындайтын тілдік бірліктер қарастырылды. Сонымен қатар лингвоелтанымдық бірліктердің ұлттанушылық элементтері жүйеленіп, төмендегідей топтарға жіктелді:

- *Қазақ отбасына қатысты бірліктер.* Қазақ қоғамында отбасы – ең негізгі институт. Отбасы мүшелерін атау мен оларға қатысты сөздер терең мағынаға ие. Мысалы, «әже» сөзі тек қана үлкен апа емес, мейірімділік пен даналықтың символы. «Ата» – ұрпақтың бастауы, ел қазынасы. «Келін» – тек әйелдің рөлі емес, жаңа отбасыға қосылған құрметті адам. «Аға» сөзі қазақ мәдениетінде тек туған бауыр ғана емес, сондай-ақ үлкенге деген құрмет пен жақындықты білдіретін кең мағыналы лингвоелтанымдық бірлік. Мәдени семантика тұрғысынан бұл сөз үлкенді сыйлау, әлеуметтік мәртебе мен жауапкершілікті көрсету символы ретінде қызмет атқарады. Қазақ қоғамында «аға» атауы жасы үлкен, тәжірибелі, сенімді адамға қатысты қолданылады. Сонымен бірге «аға» сөзі туыстық шеңберінен тыс жерде де жақын достар мен таныстар арасында құрмет пен бауырмалдықтың белгісі ретінде қолданылады. Осылайша, «аға» сөзі қазақ этникалық менталитетінде үлкенге деген сыйластық пен қоғамдық қатынастардағы сенімділік пен жақындастықты білдіретін мәдени символға айналған. «Ана» сөзі қазақ мәдениетінде тек биологиялық түсінікте ғана емес, сонымен қатар кең мәдени-символикалық

мәнге ие. Қазақ этникалық менталитетінде «ана» – отбасының рухани орталығы, отбасының тұтастығы мен тұрақтылығын қамтамасыз етуші. Бұл сөз үлкен құрметпен айтылады және анаға деген адалдық, шексіз махаббат қазақтың көптеген салт-дәстүрлері мен наным-сенімінде көрініс табады. Сонымен қатар «ана» ұғымы қоғамдағы әйел рөлін, оның отбасындағы және қоғамдағы жауапкершілігін білдіреді. Осылайша, «ана» сөзі – қазақ мәдениетіндегі сүйіспеншілік пен құрметтің, өмірлік сабақ пен тәрбиенің кешенді символы.

Сөздікке жігіттің өз жұртына байланысты *аға, ағайын, ана, апа, ата, әке, әпке, бала, бауыр, жар, жеңге, көке, қарындас* және т.б. атаулардың мәдени-семантикалық мағынасы берілді. Туыстыққа қатысты атауларды қолдануда кейбір аймақтық ерекшеліктер кездесетіні түсіндірілді. Құдандалыққа, қайынжұртына байланысты *бажа, балдыз, келін, келіншек, күйеу, қайың, қайын ата, қайын апа, қайын ене, қайын жұрт, қайын іні, құда, бас құда, құда бала, құдағи* және т.б. атаулар қамтылып, кейбіреулерінің әртүрлі еңбектерде әртүрлі түсіндіріліп жүргендері бір жүйеге түсіріліп, нақтыланды, ара-тұра аймақтық қолданыс ерекшеліктеріне сипаттама берілді.

• *Қазақ этикасына қатысты бірліктер.* Қазақ этикасы – қоғамдағы қарым-қатынас ережелері мен моральдық-әдептік нормаларының жиынтығы. Қазақ мәдениетінде этикалық қатынас ерекше маңызға ие. *Қазақ этикасына* қатысты 40 шақты тілдік бірлік мынадай тақырыптық топқа біріктірілді: *сәлемдесу/амандасу этикеті, танысу әдебі, таныстыру әдебі, қаратпалар, жөн сұрау әдебі, қонаққа шақыру әдебі, қонаққа бару әдебі, әңгімелесу әдебі, қоштасу этикеті.* Шетел азаматына қазақ этикетіне қатысты тоғыз тақырыптық топтың әрқайсысының ауқымын көрсететін тілдік бірліктерге анықтама берілді. Мысалы, *Ассалаумағалейкүм!* Көбіне ер адамдардың амандық сұрасуы, құрмет көрсете сәлемдесуі. Жасы кіші адам жасы үлкен адамға «ассалаумағалейкүм» деп қолын береді, жасы үлкені «уағалейкүмассалам» деп қолын алады. Ал көпшілік жерде сырттан келген адам «ассаламуағалейкүм» деп қолын жүрек тұсына қойып, басын иіп, жалпыға сәлем береді. *Сәлеметсіз бе?/Сәлемет пе?* Қазақ тіліндегі сыпайы әрі ресми сәлемдесу формаларының бірі. Сәлемдесудің бұл түрі қазіргі қазақ қоғамында көп қолданылады. Көбіне бір-бірін танымайтын, жақындығы жоқ адамдар бір-бірімен амандасқанда, ресми орталарда (ұстаз бен шәкірт, дәрігер мен сырқат, дүкенші мен тұтынушы, әріптестер) жиі қолданылады. Сондай-ақ кей сөздердің өңірлік ерекшеліктері көрсетілді. Мысалы, *апа, апай, тәте сөздері* – көпшілік жағдайда бейресми ортада жасы сөйлеушіден үлкен бейтаныс әйел адамға қарата айтылатын қаратпа. Қазақстанның батыс өңірінде бейресми орталарда *апа*, шығысында *апай*, оңтүстігінде *әпше, әпкей, тәте* деп айту қалыптасқан. *Жеңге, жеңеше, жеңгей* – ағаның, жасы үлкен туыстардың әйелі. Дәстүрлі қазақ қоғамында жасы үлкен әйел адамға танымаса да «жеңге, жеңеше, жеңгей» деп сөйлеу қалыптасқан. Өйткені қазақ бір-бірін туыс, бауыр, жақын санаған. Ал жеңгелерінің ішінде өзіне жақын көретін жеңгесін «ақ жеңгем, ақ жеңешем» деп, ерекшелеп айтатын болған. Қазақстанның батыс өңірінде бейресми орталарда *жіше*, оңтүстігінде *жеше* деп айту қалыптасқан.

• *Дастарқан мәдениетіне қатысты бірліктер.* Дастарқан мәдениеті – қазақ халқының ұлттық дәстүрлері мен әдет-ғұрпына негізделген, тағамды ұсыну, оны жеу, қонақ күту және ортақ тамақтану рәсімдерінің жиынтығы. Бұл мәдениет қазақ қоғамындағы қонақжайлылықты, сыйластықты, отбасы мен қауым арасындағы татулық пен ынтымақтастықты білдіреді. *Дастарқан мәдениетіне, дастарқан әдебіне, өлім-жітім, қайғы қасіретте жайылатын дастарқан, мерекелік іс-шараларда берілетін ас-дәм түрлеріне* қатысты тілдік бірліктер жинақталды және олардың мәдени-танымдық мағынасы берілді. *Қолға су құю* – дастарқан және қонақ күту мәдениетіндегі дәстүрлі ғұрып. Қонақ келгенде немесе ас алдында үйдің кішісі қонақтың қолына арнайы құманмен су құйып, тазалық жасауға мүмкіндік береді. Бұл рәсім – қонаққа құрмет көрсетудің белгісі. Қолына су құйған балаға немесе жасқа қонақ ризашылығын білдіріп, «Көп жаса», «Судай тұнық бол», «Ғұмырлы бол», «Таудай азамат бол» сияқты алғыс пен ақ бата береді. *Дастарқан басына отыру реті* – әр адамның жасына, әлеуметтік мәртебесіне және отбасындағы орнына қарай дастарқан басында арнайы белгіленетін отыру тәртібі. Ежелгі дәстүр бойынша, ең сыйлы, жасы үлкен адам үйдің төріне, яғни есіктің қарама-қарсы жоғарғы жағына отырғызылады. *Төрге отырғызу* – қазақ халқының дәстүрлі қонақжайлылық мәдениетінде ерекше сый-құрмет белгісі ретінде танылатын ғұрып. Қонақ келген кезде үй иесі оны «төрлетіңіз», «төрге шығыңыз» деп қарсы алады, көрпе төсеп, жастық қойып, төрге отырғызып құрмет көрсетеді. *Дастарқан жасу*

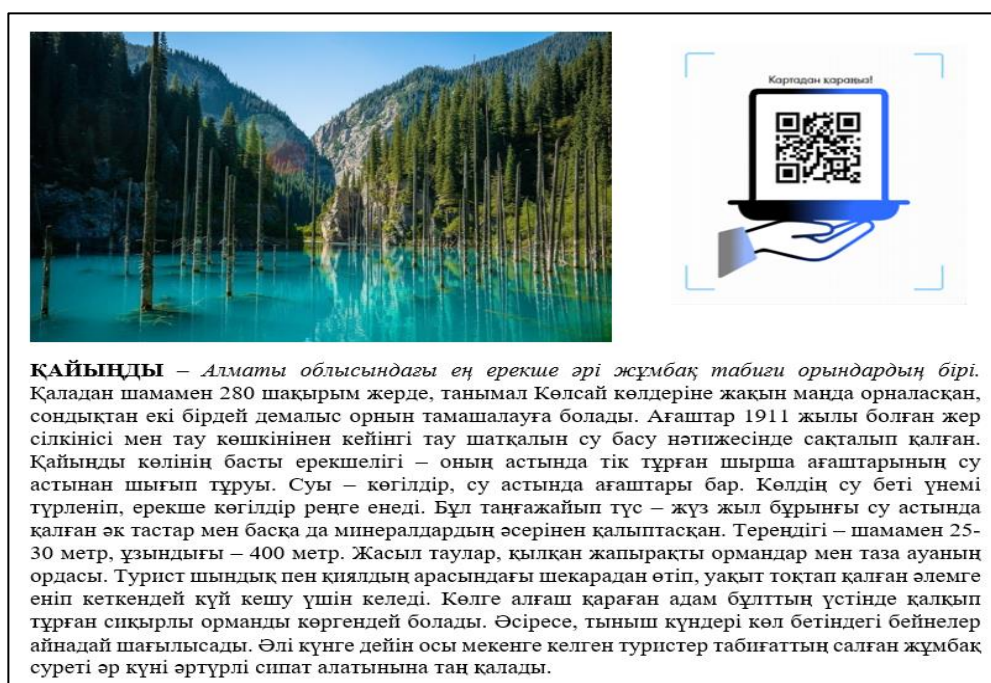
– қазақы ортада дастарқан жаю, әдетте, арнайы қонақ шақыру жосынына байланысты атқарылатын үрдіс. Яғни, ас-тағамды дайындаудан бастап, қонақ шақыру дәстүрін білдіретін ауқымды ұғым. *Ас ұсыну* – қазақ дастарқанындағы сыйластық әдептерінің үлкені, бір-біріне ас ұсыну рәсімі. Ол – ет асату, бас тарту, құлақ ұсыну, таңдай ұсыну, қымыз ұсыну, жілік ұсыну, ет ұсыну. Бұл қазақтың есте жоқ ескі замандардан жалғасып келе жатқан сыйластық мәдениеті мен әдемі әдебіне жатады. *Құлақ беру* – қойдың құлағын балаларға беру рәсімі. Ол «тіл алғыш, сөзге құлақ асқыш болсын», «сақ құлақ, алғыр болсын», «есті жігіт болсын» деген ырыммен беріледі. Дастарқан мәдениетінде бір бастың екі құлағын бір балаға бермейді. Себебі, екі құлақты бірдей жеген баланың бір құлағынан кірген сөз екінші құлағынан шығып кетеді, тіл алмайды, ақпа құлақ болады деген сенім бар. *Көз жегізу* – қойдың көзін балаға немесе құрметті адамға ұсыну ғұрпы. «Көзің ашық болсын, көреген, зерек бол!» деген тілекпен жасалады. Қойдың екі көзін бір адамға ғана береді, себебі бұл ерекше символдық мәні бар ырым.

• *Ұлттық киімдерге қатысты бірліктер.* Киім тұрмыстық қажеттілікті өтеумен шектелмей, адамның жас ерекшелігін, әлеуметтік мәртебесін, этникалық және аймақтық ерекшелігін білдіретін этномәдени маркер ретінде де қызмет атқарады. Әр киімнің өзіндік символдық мәні болды, мысалы, «шапан» – мәртебенің белгісі, «бөрік» – ерлік пен намыстың көрінісі. *Орамал* – әртүрлі матадан шаршы, үшбұрыш етіп тігілген, әйел, қыз бала басына тартатын жаулық. *Келіннің орамал тағуы* – жас келіннің тәрбиесі мен әдептілігінің белгісі. Орамалдың ғұрыптық мәні зор. *Ақ түсті* орамал қуанышты, жақсылықты аңғартса, *қара орамал* қайғы-қасіретті білдірген. Күйеуі қайтыс болғанда жиналған әйелдер марқұмның әйелі мен қызының басына *қара орамал* салған. Осыған орай қазақ халқында «*Орамал тонға жарамаса да, жолға жарайды*», «*Орамал тон болмайды, жол болады*», «*Жақсы кісінің ашуы жібек орамал кепкенше*, деген орамды сөз қалыптасқан. *Шапан* – астарына жүн не мақта салынып, сырты бағалы матамен қапталған, іші астарланған сырт киім. *Адамға шапан кигізу, иығына шапан жабу* – үлкен құрметтің символы. Қазақы шапандардың пошымы мен пішімінде аймақтық ерекшеліктерге байланысты бірқатар өзгешеліктер бар. Атап айтқанда, Жетісу мен Оңтүстік өңірлерінің шапандарының етек-жеңдері ұзын келіп, әшекейлі болады. Ал Сыр өңірі мен Батыс аймақтардың шапандары кең, жеңдері де ұзын келген қайырма жағалы болады. Орталық пен Шығыс өңір шапандарының басты ерекшелігі етек-жеңдері кең әрі ұзын келіп, жағалары қысқа болады. *Ішік* – теріден тігіліп, тысталған қыстық сырт киім түрі. Қазақтың әдет-ғұрпында ішіктің алатын өзіндік орны бар. Мысалы, *қасқыр ішікті* жиырма беске толмаған жастарға киюге болмайды, себебі жастық жалыны мен тері қызуы жігіттің күшін қайтарады немесе ауруға ұшыратады. Сондықтан қасқыр ішікті қырық жастан асқан ер азаматтарға ғана киюге рұқсат етілген. Тон бағалы киім болғандықтан: «*Ел ағасыз болмас, тон жағасыз болмас*», «*Таныған жерде бой сыйлы, танымаған жерде тон сыйлы*», «*Орамал тон болмайды, жол болады*» сынды тонға байланысты мақал-мәтел түрлері көп.

• *Туған жер ұғымына қатысты бірліктер.* Туған жер – лингвоелтанымдық бағыттың негізі объектілерінің бірі. Аталған ұғым жалпы атау болғанымен, зерттеу аясында оны жүйелі түрде талдау мақсатында екі негізгі тармаққа бөліп қарастырылды. Оның алғашқысы – киелі және әулиелі жерлер ұғымы, екінші тармақ – туристік нысандар мен табиғи-географиялық мекендер. Зерттеу барысында Қазақстан аумағынан 10-нан астам киелі орын мен 38-ге жуық туристік нысан іріктеліп алынды. Әрбір нысан бойынша оның атауының аталу сипаты, мәдени, табиғи тұрғыдағы ерекшелігі, танымал болу себептері мен сол жер атауына байланысты қазақ халқының санасында қалыптасқан тұрақты тіркестер, аңыз-әңгімелер мен қанатты сөздер жүйелі түрде сараланды. Бұл мәліметтер жер атауларының лингвоелтанымдық сипатын ашуға және ұлттық дүниетаныммен сабақтастығын анықтауға негіз болды. Мәселен, *Түркістан* – Қазақстанның оңтүстігінде, Ұлы Жібек жолының бойында, Қаратау мен Сырдария өзендерінің ортасында орналасқан ежелгі қала. Түркістан – көне заманда *Шаугар* деп аталған. Ол ғасырлар бойы түркі халықтарының мәдени, діни және саяси орталығы болып келген. Қазіргі таңда Түркістан қаласында шамамен 200 мыңға жуық адам тұрады. Түркі халықтарының ортақ құндылықтары мен мұрасы осы қаланың төрінен орын тапқан. 2021 жылы *Түркістан ТҮРКСОЙ* ұйымы тарапынан «*Түркі әлемінің мәдени астанасы*» деп жарияланды. Орта Азиядағы ислам архитектурасының інжу-маржаны саналатын әлемге әйгілі *Қожа Ахмет Ясауи кесенесі* орналасқан. Кесененің асқақ күмбездері мен нәзік

оюлары ғасырлар бойы сақталып, туристерге ежелгі дәуірлердің ізі қалған көне қала ретінде танымал. *Алтын самұрық* – Түркістан қаласында орналасқан мифологиялық сипатта бой көтерген ойын-сауық орталығы. Бұл алып құс бейнесіндегі өнер туындысы – еркіндік пен берекенің, күш пен батырлықтың көрінісі. Ғимараттың сәулеті де өзгеше: жұмыртқа пішіндес құрылымның маңдай тұсында алтын түстес қыран бейнеленген. Бұл символ ел рухының асқақ көрінісін білдіреді. Осында келушілердің басты назарын аударатын ерекшелік – 8D театр. Театр – заманауи сипаттағы, ТМД елдері бойынша баламасы жоқ нысан. Келушілер 8D технологиясының мүмкіндіктерімен еліміздің ең көрікті аймақтарының үстінен «ұшып өтетін» әсерлі виртуалды саяхатқа аттанады. Ұшатын театр Түркістанға келген әрбір турист естен кетпес әсер алатын мәдени кеңістікке айналды. Бүгінде ол бар назарды аударатын, тіпті, арнайы келетін қала орталығындағы басты алаң ретінде танымал. *Айқайқұм (Әниі құм)* – Алматы облысындағы «Алтынемел» ұлттық паркінде орналасқан ерекше табиғи нысан. Ұзындығы шамамен 3 км, биіктігі 150 м құмды жота. Жергілікті аңызға сәйкес, мұнда Шыңғыс ханның қазынасы жасырылған делінеді. Құм төбенің «ән салуы» – екі жақтан соққан желдің әсерінен төменгі қабаттағы құм қозғалысқа түсіп, сырнай үніне ұқсас әуен шығаруымен байланысты. Дыбыс кейде ұшақтың гүріліндей күшті гуілге айналады. Бұл құбылыс әсіресе кешкі немесе түнгі салқын желде айқын естіледі. Халық сенімі бойынша, төбенің шыңына шыққан адамға бақыт пен бақ қонады. Туристерді бұл мекеннің тылсым табиғаты, күн батардағы құм әуені және түнгі аспан көрінісі ерекше баурайды.

Лингвоелтанымдық бірліктерді ұсыну үлгісі ретіндегі табиғи-географиялық нысандар жөніндегі ақпарат қысқа мәтін, иллюстрациялық сурет және қосымша мультимедиялық элементтер (бейнеролик, карта, QR-код) арқылы беріледі. Мәселен, Алматы облысындағы Қайыңды көліне қатысты мәлімет осылай ұсынылады: көлдің орналасуы, тарихы, ерекше табиғи сипаты мен туристік әлеуеті сипатталып, суретпен және QR-кодпен толықтырылады. Бұл тәсіл ақпараттың мазмұндылығын арттырып қана қоймай, пайдаланушыға ұлттық-мәдени нысанды көпқырлы тұрғыдан танып-білуге мүмкіндік береді. Сөздікте әрбір нысан атауының тарихи, мәдени және танымдық мазмұны ықшам анықтама түрінде беріліп, иллюстрациямен толықтырылады. Мысалы, Қайыңды көліне қатысты сөздік мақаланың үлгісі (Сурет 1). Бұл үлгі лингвоелтанымдық сөздіктің құрылымдық ерекшелігін, яғни тілдік дерек пен мәдени ақпараттың ықшам әрі көрнекі ұсыну тәсілін айғақтайды.

Сурет 1 – Қайыңды көліне қатысты сөздік мақаланың үлгісі

Рисунок 1 – Образец словарной статьи об озере Кайыңды

Figure 1 – Model Lexicographic Entry for Lake Kaindy

• *Тарихи оқиғаларға қатысты бірліктер.* Қазақ халықтың тарихи өткенін, маңызды оқиғаларын, сонымен қатар сол оқиғалармен байланысты мәдени құндылықтары мен ұлттық санасын білдіретін тілдік бірліктер. Мұндай бірліктер тарихи оқиғалардың маңыздылығын, олардың ұлттың болмыс-бітімі мен мәдени ерекшеліктерін қалай қалыптастырғанын көрсетеді.

Мысалы, қазақ тілінде «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама», «Ұлы Жібек Жолы», «Қазақ хандығы», «Желтоқсан оқиғасы» сияқты атаулар тарихи оқиғаларға қатысты лингвоелтанымдық бірліктерге жатады. Олар тек тарихи фактілерді білдіріп қана қоймай, сол оқиғалардың халық санасындағы рөлін, олардың рухани және мәдени маңызын да жеткізеді. *Қазақ хандығы* – 1465 жылы құрылған мемлекет, қазақ халқының тәуелсіздігін сақтауға бағытталған саяси құрылым. Бұл атау қазақ халқының тарихындағы маңызды кезеңдермен байланысты. Қазақ хандығының құрылуы қазақ мәдениетінің қалыптасуына негіз болды. Қазақ хандығы кезеңінде музыка, би, қолөнер және әдебиет дамыды. Осы уақыттағы ұлттық қолөнер мен өрнек түрлері қазақ халқының мәдени байлығын айшықтады. Қазақтың күй өнері, дәстүрлі әндері мен жырлары сол кезеңнен бастап дамып, қазіргі заманға дейін сақталып келеді. *Тәуелсіздік күні* – 1991 жылдың 16 желтоқсаны, Қазақстанның Тәуелсіздік алған күні. Бұл тарихи оқиға қазақ халқының мәдениетін жаңғыртып, ұлттық ұстанымдары мен болашағын айқындауда маңызды кезең болды. Тәуелсіздік жылдарында қазақ мәдениетінің қайта жаңғыруы байқалды: ұлттық театр, кино, музыка, және басқа да өнер салаларында жаңа тыныс пайда болды. Қазақ тілінің мәртебесі көтеріліп, ұлттық дәстүрлер мен рухани мұралар қайта жанданды.

• *Танымал тұлғаларға қатысты лингвоелтанымдық бірліктер.* Халықтың ұлттық болмысы мен мәдени келбетін танытатын лингвоелтанымдық бірліктердің келесі бір арнасы – ел тарихында, ғылымында, өнерінде, саяси-әлеуметтік өмірінде өзіндік із қалдырып жүрген танымал тұлғалар. Сөздіктің мазмұнына қазіргі Қазақстан қоғамының рухани және мәдени келбетін айқындайтын, елдің халықаралық деңгейдегі имиджін қалыптастыруға үлес қосып жүрген танымал тұлғалар енгізілді. Бұл бағыттағы мақсат – белгілі қоғам қайраткерлері, өнер және спорт жұлдыздары, ғылым мен техника саласында танылған азаматтар арқылы ұлт мәдениетін, құндылықтарын және ұлттық сананың заманауи көріністерін тіл арқылы таныту.

Атап айтқанда, Қазақстанның әлемдік сахнада беделін арттырып жүрген әнші Димаш Құдайберген, кәсіби боксшы Геннадий Головкин және ғарышкер Айдын Айымбетов сынды тұлғаларға байланысты лингвоелтанымдық бірліктер жинақталып, олардың тілдік репрезентациясы мен ұлт бейнесін қалыптастырудағы рөлі сипатталды. Халықтың осы тұлғаларға деген көзқарасын, ұлттық мақтаныш сезімін және мәдени санасын айқындайтын маңызды тілдік деректер берілді. Мысалы, әлемге *Димаш* атымен танылған *Дінмұхаммед Қанатұлы Құдайберген* – қазақ өнерінің жаһандық брендіне айналған әнші, композитор.

Димаш Құдайберген – сирек кездесетін 6 октавалы дауыс иесі, оның диапазоны бас регистрінен бастап колоратуралық сопрано мен ысқырық регистріндегі ең жоғары ноталарға дейін жетеді. Димаш есімі халықаралық медиа кеңістігін қамти отыра белсенді тілдік қолданысқа енген. «*Әлемді тамсандырған дауыс*» деп БАҚ беттеріне жазылып, әлемнің түкпір-түкпіріне тарады. Димашты, оның өнерін сүйетін жанкүйер қауым оны «*Қазақтың бұлбұлы*» деп атап, ұлт мақтанышына балайды. Димаштың атымен байланысты сөз тіркестері ел абыройы, рухани мотивация, мәдени биіктік ұғымдарын білдіреді. Бұл тілдік бірліктер тек сипаттамалық емес, бағалаушылық реңкке ие. Сонымен қатар әлеуметтік желіде Димаш жанкүйерлерінің «dears» деген атауы қалыптасып, ол да қазіргі таңда тілдік жүйеде тұрақты қолданыс аясында.

Қорытынды

Лингвоелтанымдық сөздік құрастыру барысында бірінші кезекте жүйелеу, топтастыру тәсілдері жүргізілді. Жүйелеу, топтастыру әдісінің нәтижесінде сөздіктің құрылымы мен тақырыптық топтар анықталды. Ал екінші кезекте тілдік бірліктердің артындағы мәдени-рухани мағынасын түсіндіру мақсатында интерпретациялық әдіс қолданылса, сөздің құрылымы (формасы) мен мағынасы (семантикасы) арасындағы өзара байланысын зерттеуге бағытталған құрылымдық-семантикалық әдіс жүргізілді. Бұл лингвоелтанымдық сөздік шетел азаматтарына қазақ тілін оқыту үдерісінде, аударма ісінде және туристік бағыттағы мәдени-танымдық коммуникацияда тиімді қолданылатын қолданбалы лексикографиялық ресурс болып табылады.

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде қазақ тіліндегі лингвоелтанымдық бірліктердің мәдени-

танымдық мазмұны мен ұлттық ерекшеліктерді бейнелеу әлеуеті жан-жақты айқындалды. Лексикалық бірліктерді тақырыптық топтарға бөліп қарастыру олардың әрқайсысының ұлт дүниетанымындағы орны мен қызметін тереңірек түсінуге мүмкіндік берді.

Атап айтқанда, *отбасы мен туыстық атаулар* ұлттық менталитеттің өзегін, үлкенге құрмет пен туыстық байланыстардың маңызын ашса, этикетке қатысты бірліктер – қазақ қоғамындағы қарым-қатынас мәдениеті мен моральдық құндылықтардың көрінісін танытады. Дастарқан мәдениеті – халықтың қонақжайлылығы мен сыйластыққа негізделген қарым-қатынас үлгісін бейнелейтін тілдік өрнектер жүйесі ретінде танылды. *Ұлттық киім атаулары* – адамның әлеуметтік мәртебесі, жасы, жынысы мен аймақтық ерекшеліктерін білдіретін маңызды этномаркерлер ретінде сипатталды.

Сондай-ақ *туған жерге* қатысты бірліктер ұлттық тарихи жадымен, киелі кеңістік ұғымымен тығыз байланыста қарастырылып, мәдени-географиялық идентификация құралы ретінде анықталды. *Тарихи оқиғаларға* қатысты тұрақты тіркестер мен атаулар халықтың тарихи жады, рухани төзімділік пен ұлттық сана деңгейін сипаттайтын лингвомәдени құндылықтар ретінде жіктелді.

Танымал тұлғаларға қатысты лингвоелтанымдық бірліктер заманауи ұлттық бейненің қалыптасуына, елдің халықаралық аренадағы беделінің артуына ықпал ететін тілдік және мәдени репрезентациялар ретінде бағаланды. Ұлттың мәдени коды мен заманауи дүниетанымы танытылып, олардың есімімен байланысты сөз тіркестері ұлттық мақтаныш пен рухани мотивация ұғымдарын білдіретін бағалаушылық бірліктер ретінде сипатталды.

Зерттеу нәтижесінде іріктелген тілдік материалдар негізінде құрастырылатын лингвоелтанымдық сөздік қазақ тіліндегі елтанымдық тілдік бірліктердің ұлттық мәдениетті танытудағы әлеуетін арттырып, оларды тіл үйрену процесінде қазақ мәдениетінің өзіндік ерекшеліктерін тіл арқылы таныстыруға бағытталған, тіл үйренуші, тіл танушы шетелдік аудиторияға арналған инновациялық-әдістемелік құрал ретінде қарастырылады. Аталған сөздік шет тілінде білім алушылардың қазақ тілі мен мәдениетіне деген танымдық қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың қатысымдық және мәдениетаралық құзыреттілігін қалыптастыруға да елеулі үлес қосады.

Сонымен қатар бұл елтанымдық сөздік – тек шетелдік тіл үйренушілер үшін лексикалық және мәдени-танымдық құрал ғана емес, сонымен қатар қазақ тілінің мазмұндық әлеуетін арттыруға бағытталған, Қазақ тілінің ұлттық корпусына енгізілетін ғылыми-әдістемелік ресурс. Ол Корпус дерекқорын мазмұндық тұрғыда байытады. Тілдік бірліктердің қолданылу аясын тек құрылымдық тұрғыдан ғана емес, мәдениетаралық коммуникация тұрғысынан да жүйелеуге мүмкіндік береді. Сөздік шетелдік аудиторияның қажеттілігіне сай құрылып, тілді практикалық тұрғыдан меңгеруге бағытталған. Берілген сөздер мен сөз тіркестері нақты контексте, мысалдармен, иллюстрациялармен, мәдени түсіндірмелермен беріледі. Бұл – тілдік бірліктердің функционалдық сипатын арттырады әрі корпусың мәдени бағытына сай келеді. Сондай-ақ шетелдік зерттеушілер мен оқытушылар үшін қазақ тілінің мәдени-танымдық негіздерімен жұмыс істеу анағұрлым жеңілдей түседі. Болашақта осы бағыттың жүйеленуі тіл мен мәдениет сабақтастығын сақтай отырып, білім алушылардың танымдық сұранысына толық жауап бере алады.

Әдебиеттер

- Әмірбекова А. Қазіргі қазақ тіл біліміндегі жаңа бағыттар. – Алматы: Елтаным, 2011. – 142 б.
- Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Языки и культуры: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – Москва: Русский язык, 1973. – 135 с.
- Верещагин Е.М. Язык и культура. – Москва: Русский язык, 1976. – 248 с.
- Виноградов В.В. О языке художественной прозы. Избранные Труды. – Москва: Наука, 1980. – 359 с.
- Жұматаева З.Н. Қазақ тілін түркітілді студенттерге лингвоелтаным бағытында оқыту әдістемесі: пед. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 2007. – 123 б.
- Кенжеахметұлы С. Ұлттық әдет-ғұрыптың беймәлім 220 түрі. – Алматы: Санат, 1998. – 256 б.
- Қазақ халқының ұлттық киімдері. – Алматы: Алматыкітап, 2011. – 384 б.
- Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. (Т 1. Адам. Алматы, 2009; Т. 2. Қоғам, Т. 3. Табиғат). – Алматы: Сардар, 2013.

- Өтебаева Э.Ә., Исаева Г.С., Серікқызы М. Лингвомәдени ішкорпусты әзірлеудегі мәдени-семантикалық белгіленім // Tiltanym. – 2023. – №3. – 135-143-66. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-135-143>
- Щерба Л.В. О трех лексикографических работах // Языковая система и речевая деятельность. – Ленинград: Наука, 1974. – С. 265-274.
- Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Москва: Едиториал УРСС, 2004. – 432 с. <https://ls.pushkininstitute.ru/lsslovar/?title=%D0%A2%D0%B5%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%87%D>
- Sapir, E. The status of Linguistics as a science. / Collected Writings. / Ed. By D. Mandelbaum. – Berkly: University of California Press, 1951.
- Talqatqyzy, G., Amirbekova, A., Fazylyzhanova, A., Gabitkhanuly, K., Issayeva, G. Exploring the Semantic Significance ‘Camel’ and Cultural Representation in the Kazakh Ethnic Worldview as Reflected in the National Corpus. Forum for Linguistic Studies, 6(4), 2024. P. 268-276. <https://doi.org/10.30564/fls.v6i4.6986>.

References

- Amirbekova, A. (2011) Qazirgi qazaq til bilimindegi zhanga bagyttar. Almaty: Eltanym baspasy. 142 b. [Amirbekova, A. (2011) New Directions in modern Kazakh linguistics. Almaty: Eltanym publishing house. 142 p.] (in Kazakh)
- Kenzheahmetuly, S. (1998) Ulttyq adet-guryptyng beimalim 220 turi. Almaty: Sanat. 248 b. [Kenzheahmetuly, S. (1998) 220 unknown types of national customs. Almaty: Sanat. 248 p.] (in Kazakh)
- Otebaeva, Je.A., Isaeva, G.S., Serikqyzy, M. (2023) Lingvomadeni ishkorpusty azirleudegi madeni-semanticalyq belgilenim. Tiltanym. (3), 135-143. [Otebayeva, E.A., Issayeva, G.S., Serikqyzy, M. (2023) Cultural and semantic in the development of Linguocultural subcorpus. Tiltanym. No.3. P. 135-143. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-135-143>.] (in Kazakh)
- Qazaq halqynyng ulttyq kiimderi. (2011) Almaty: Almatykitap baspasy. 384 b. [National costumes of the Kazakh people. (2011) Almaty: Almatykitap publ. house. 384 p.] (in Kazakh)
- Qaidar, A. (2013) Qazaqtar ana tili aleminde: jetnolingvistikalıyq sozdik (T 1. Adam. Almaty, 2009; T. 2. Qogam, T. 3. Tabigat. Almaty: Sardar. [Qaidar, A. (2013) Kazakhs in the world of native language: ethnolinguistic dictionary (T. 1. Human. Almaty, 2009; Vol. 2. Society, Vol. 3. Nature. Almaty: Sardar.) (in Kazakh)
- Sapir, E. (1951) The status of Linguistics as a science. / Collected Writings. / Ed. By D. Mandelbaum. – Berkly: University of California Press. (in English)
- Shherba, L.V. (1974) O trjoh leksikograficheskikh rabotah. V kn.: Jazykovaja sistema i rechevaja dejatel'nost'. Leningrad: Nauka. S. 265-274. [Shcherba, L.V. (1974) On three lexicographical works. In: The language system and speech activity. Leningrad: Nauka. P. 265-274.] (in Russian)
- Shherba, L.V. (2004) Jazykovaja sistema i rechevaja dejatel'nost'. Moskva: Editorial URSS. 432 s. [Shcherba L.V. (2004) Language system and speech activity. Moscow: Editorial URSS. 432 p.] (in Russian)
- Talqatqyzy, G., Amirbekova, A., Fazylyzhanova, A., Gabitkhanuly, K., Issayeva, G. (2024) Exploring the Semantic Significance ‘Camel’ and Cultural Representation in the Kazakh Ethnic Worldview as Reflected in the National Corpus. Forum for Linguistic Studies, 6(4). P. 268-276. <https://doi.org/10.30564/fls.v6i4.6986>. (in English)
- Vereshhagin, E.M., Kostomarov, V.G. (1973) Jazyki i kul'tury: Lingostranovedenie v prepodavanii russkogo jazyka kak inostrannogo. Moskva: Russkij jazyk. 135 s. [Vereshhagin, E.M., Kostomarov, V.G. (1973) Languages and cultures: Linguistic and foreign studies in teaching Russian as a foreign language. Moscow: Russkij jazyk. 135 p.] (in Russian)
- Vereshhagin, E.M. (1976) Jazyk i kul'tura. Moskva: Russkij jazyk. [Vereshchagin, E.M. (1976) Language and culture. Moscow: Russkij jazyk.] (in Russian)
- Vinogradov, V.V. (1980) O jazyke hudozhestvennoj prozy. Izbrannye trudy. Moskva: Nauka. 359 s. [Vinogradov, V.V. (1980) About the language of fiction. Selected Works. Moscow: Nauka. 359 p.] (in Russian)
- Zhumataeva, Z.N. (2007) Qazaq tilin turkitildi studentterge lingvoeltanyng bagytynda oqytu adistemesi: ped. gyl. kand. ... dis. Almaty. 123 b. [Zhumatayeva, Z.N. (2007) Methods of teaching the Kazakh language to Turkic-speaking students in the direction of linguoeltanyng: Ped. Science. Kand. ... dis. Almaty. 123 p.] (in Kazakh)
- <https://ls.pushkininstitute.ru/lsslovar/?title=%D0%A2%D0%B5%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%87%D>

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 17.06.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 20.09.2025.

Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн / Available online: 30.09.2025.

© Өтебаева Э.Ә., Нұстаева А.Б., Сәрсенбек Д.Т., 2025

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

Құралай Биәділқызы Түйлебаева^{1*}, Ляйля Мидхатовна Хусаинова²^{1*} автор-корреспондент, докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ., ORCID: 0009-0005-5457-1874 E-mail: TKB.84@mail.ru²филология ғылымдарының докторы, профессор, М. Ақмулла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Башқұртстан, Уфа қ., ORCID: 0000-0002-7571-8143 E-mail: lejla-kh@yandex.ru**ЛИНГВОСИНЕРГЕТИКА. SCOPUS ЖАРИЯЛАНЫМДАРЫН ТАЛДАУ**

Аңдатпа. Мақалада соңғы жылдары белсенді қолданылып жүрген «лингвосинергетика» терминінің мән-мағынасы қарастырылады. Зерттеу жұмысының мақсаты – синергия құбылысының шығу тарихына шолу жасау, «лингвосинергетика» терминінің мән-мағынасын ашу, Scopus дерекқорында жарияланған 2005-2025 жылдар аралығындағы мақалаларға талдау жасай отырып, нәтижесін ұсыну. Жалпы синергия мәселесі көптеген ғылымдар тоғысында орналасқандықтан, түрлі ғылым саласында жүргізіліп жатқан зерттеулер бұл мәселенің қаншалықты өзекті екенін айқын көрсетеді. Зерттеудің теориялық маңыздылығы лингвосинергетикаға қатысты білімді жүйелеу және осы саладағы қазіргі заманғы зерттеулердің сипатын тереңірек түсіну болса, практикалық маңызы синергия және лингвосинергетика бойынша ізденушілердің зерттеу, талдау нәтижесі негізінде тереңірек білім қалыптастыруға қосқан үлесі арқылы көрінеді. Терминнің шығу тарихына, ғылыми материалдар мен түрлі дереккөздеріне сүйене отырып, авторлар қоғамдағы күрделі де ашық жүйелерді, оның ішінде тіл жүйесін зерттеуде синергия заңдылығын білу маңызды деген қорытындыға келеді. Мақалада салыстырмалы-хронологиялық және статистикалық талдау әдістері қолданылады. 2005-2025 жылдар аралығындағы Scopus дерекқорында жарияланған синергия және лингвосинергетикаға қатысты жүздеген зерттеу жұмысына шолу жасалып, нәтижесі салыстырмалы түрде диаграммалар арқылы ұсынылады.

Тірек сөздер: синергия; синергетика; лингвосинергетика; тілдік жүйе; Scopus дерекқоры; статистикалық талдау**Сілтеме жасау үшін:** Түйлебаева Қ.Б., Хусаинова Л.М. Лингвосинергетика. Scopus жарияланымдарын талдау. *Tiltany*, 2025. №3 (99). 174-186-бб.DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-174-186>**Куралай Биәдиловна Түйлебаева^{1*}, Ляйля Мидхатовна Хусаинова²**^{1*} автор-корреспондент, докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва, Казахстан, г. Астана, ORCID: 0009-0005-5457-1874 E-mail: TKB.84@mail.ru²доктор филологических наук, профессор, Башкирский государственный педагогический университет имени М. Акмуллы, Башкортостан, г. Уфа, ORCID: 0000-0002-7571-8143 E-mail: lejla-kh@yandex.ru**ЛИНГВОСИНЕРГЕТИКА. АНАЛИЗ ПУБЛИКАЦИЙ В SCOPUS**

Аннотация. В статье рассматривается значение термина «лингвосинергетика», который активно используется в последние годы. Цель настоящего исследования – дать обзор истории возникновения явления синергии, раскрыть смысл термина «лингвосинергетика», а также представить результаты анализа публикаций, размещённых в базе данных Scopus за период с 2005 по 2025 год. Поскольку проблема синергии в целом находится на стыке многих научных дисциплин, исследования, проводимые в различных областях, наглядно демонстрируют её актуальность. Теоретическая значимость работы заключается в систематизации знаний, связанных с лингвосинергетикой, а также в углублённом понимании характера современных исследований в данной области. Практическая значимость проявляется во вкладе в формирование более глубоких знаний на основе анализа научных публикаций и результатов исследований, связанных с синергией и лингвосинергетикой. Основываясь на изучении происхождения термина, научных материалов и различных источников, авторы приходят к выводу о важности понимания закономерностей синергии при исследовании сложных и открытых систем в обществе, включая языковые системы. В работе использовались методы сравнительно-хронологического и статистического анализа. В качестве материала представляется обзор сотен научных работ, опубликованных в базе данных Scopus с 2005 по 2025 год, посвящённых синергии и лингвосинергетике. Полученные результаты проиллюстрированы с помощью сравнительных диаграмм.

Ключевые слова: синергия; синергетика; лингвосинергетика; языковая система; база данных Scopus; статистический анализ**Для цитирования:** Түйлебаева К.Б., Хусаинова Л.М. Лингвосинергетика. Анализ публикаций в Scopus.

Kuralay Tuilebayeva^{1*}, Lyailya Khusainova²^{1*}Corresponding author, Doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana, ORCID: 0009-0005-5457-1874 E-mail: TKB.84@mail.ru²Doctor of Philological Sciences, Professor, M. Akmulla Bashkir State Pedagogical University, Bashkortostan, Ufa, ORCID: 0000-0002-7571-8143 E-mail: lejla-kh@yandex.ru**LINGUOSYNERGETICS. ANALYSIS OF SCOPUS PUBLICATIONS**

Abstract. This article explores the meaning of the term “linguosynergetics”, which has gained increasing prominence in recent years. The aim of the study is to review the historical development of the concept of synergy, clarify the definition of “linguosynergetics”, and present the results of an analysis of publications indexed in the Scopus database from 2005 to 2025. Given the interdisciplinary nature of the concept of synergy, research conducted across various scientific domains clearly demonstrates its relevance and applicability. The theoretical significance of this study lies in the systematization of knowledge related to linguosynergetics and in fostering a deeper understanding of contemporary research in this field. The practical significance is reflected in the contribution to the development of a more comprehensive understanding of synergy and linguosynergetics, based on the analysis of scholarly publications and empirical research findings. Based on the study of the origin of the term, scientific literature, and a wide range of sources, the authors conclude that understanding the patterns of synergy is essential for investigating complex and open systems within society, including linguistic systems. The research methodology includes comparative-chronological and statistical analysis. The study is based on a review of hundreds of scholarly works published in the Scopus database between 2005 and 2025, focusing on synergy and linguosynergetics. The findings are illustrated using comparative diagrams.

Keywords: synergy; synergetics; linguosynergetics; language system; Scopus database; statistical analysis**For citation:** Tuilebayeva, K., Khusainova, L. Linguosynergetics. Analysis of Scopus Publications. *Tiltany*, 2025. No.3 (99). P. 174-186. (in Kazakh)DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-174-186>**Кіріспе**

Синергия термині күнделікті қарым-қатынас тілінде бірлескен әрекет және сол бірлескен әрекеттің жиынтық әсерін сипаттайтын ұғым ретінде белсенді қолданылатын терминдер қатарында, себебі қоғамда бірлесе әрекет ететін құбылыс та, фактор да көп (интеграция, кооперация). Сондықтан да болар, бірнеше қызмет түрін біріктіріп отырған ұйымның («Synergy Group» – су жолы қатынасы, логистика және энергетикамен айналысатын конгломерат, Гонконг), білім беру орындарының («Синергия университеті», бірнеше сала бойынша маман даярлайтын, 75000 студенті бар Мәскеудегі ірі жоғарғы оқу орны), газет-журналдардың («Синергия» Ресейлік ғылыми-практикалық журнал) атауында кездесіп жатады. Бұл аталған ұғымның әрқилылығын, эвристикалық және гносеологиялық әлеуетінің жоғары екенін көрсетеді.

Синергия терминінің мағынасына ғылыми тұрғыдан талдау жасасақ, ол ғылымның түрлі саласында ашық та күрделі жүйелерде болатын құбылыстардың өздігінен ұйымдасуы арқылы қоғамға бейімделу сипатын білдіретін ұғым ретінде қарастырылады. Жаратылыстану ғылымдарынан бастау алған термин тіршілік заңын ашуда белсенді қызмет ете отырып, кейіннен мәдениет пен әдебиет, тіл мен тарих сияқты гуманитарлық ғылым саласына да қарқынды түрде еніп, түрлі зерттеу жұмыстардың өзегіне айналды.

Синергия мен синергетика ұғымдары бір-бірімен байланысты болғанымен, мағыналары бір емес, сондықтан да оларды бірінің орнына бірін қолдану қателік болып саналады. Синергия күрделі де ашық жүйені құрайтын құбылыстар болса, *синергетика* сол күрделі жүйені құрайтын құбылыстардың бірлесе әрекет жасай отырып, нәтижесінде беретін әсерін, заңдылығын зерттейді, сол заңдылықтың пайда болуын, сипатын, тіршілік атаулыға берер мән-мағынасын зерттейді.

Біздің айтып отырғанымыз жүйелердің ішіндегі ашық, бейберекет, өзін-өзі реттейтін сипаттағы жүйе хақында болмақ, себебі бұдан басқа жабық, біртекті, қарапайым жүйенің де бары белгілі.

Тіл жүйесін синергиялық құбылыс деп тану неміс синергетикалық лингвистика мектебінің өкілдерінің есімдерімен байланысты. Олар тіл жүйесін синергиялық құбылыс ретінде зерттеудің маңыздылығы туралы тұжырым қалыптастырады, нәтижесінде лингвистикада «синергетикалық

лингвистика», «лингвосинергетика» термині ғылымға енді.

Материал және әдістер

Зерттеу жұмысының материалдық базасын аталған тақырыптар бойынша жазылған отандық және шетелдік монографиялар, түсіндірме сөздіктер мен 2005 жылдан бастап 2025 жылға дейінгі Scopus дерекқорында жарияланған лингвосинергетикаға қатысты жүздеген зерттеу жұмыстары құрады. Бұл материалдар аталған ұғымның мән-мағынасы, тарихи дамуы, түрлі ғылым саласындағы қолданысын жан-жақты зерделеуге мүмкіндік берді.

Зерттеу жұмысы бірнеше кезеңнен тұрды. Алдымен синергия және лингвосинергия терминдеріне қатысты ғылыми зерттеулер жинақталды. Аталған құбылыстың мәнін теңірек ашу үшін, жаратылыстану ғылымдарының әртүрлі саласындағы қолданылу мәнін, кейін гуманитарлық ғылымдардағы, соның ішінде тіл білімі саласындағы көрінісін зерттедік. Үшінші кезеңде алынған нәтижелер негізінде семантикалық, статистикалық және хронологиялық талдау жасалып, жұмыс нәтижесі салыстырмалы диаграммалар мен кестелер арқылы берілді.

Әдебиетке шолу

Синергия ұғымының мәнін түсіну үшін тарихқа жүгінеміз, қолдану саласының әртүрлілігіне қарамастан, түпкі мәні негізделген екі түрлі саланы анықтауға болады. Біріншіден, теологиялық наным-сенімге байланысты. Екіншіден, жаратылыстану саласында күрделі жаңалықтарға негіз болған білім.

Ғылыми зерттеулерге сүйенсек, аталған термин православиіде философияның негізгі ұғымы болып табылады, яғни аскетизмге негізделген діни ұстанымға байланысты туындаған деседі. XVII ғасырда христиандық теологиялық тұжырымдамаға сәйкес, адам өзінің құтқарылуына ықпал ете алады, оған қатыса алады, яғни Құдаймен (рақымымен) бірге күш біріктіреді. Құдайдың энергиясы (рақымы) мен адамның энергиясы (еркі) арасындағы құтқарылу, адамды Құдаймен байланыстыру қажеттілігін растайды (The Oxford Dictionary of English Etymology, 1966: 407). Сондықтан да болар, әуелде «синергия» сөзі грек тілінде «συνεργία» – біріккен әрекет, көмек деген мағынаны береді. Ежелгі Грецияда пайда болған, жалпы қазіргі кездегі көптеген ғылыми терминдер грек тілінен шыққан. Кейін ол латын тіліне енеді де, сөз мағынасы өзгеріске ұшырап (synergein syn – бірге, ergon – жұмыс), «бірге жұмыс жасау» мағынасына ие болады.

Кейін термин Еуропаның бірнеше тілдерінде қолданыла бастайды. Мұнда ғылыми термин емес, күнделікті сөйлеу тілінде «бірлескен іс-әрекет, ынтымақтастық» мағынасында қолданылады. Әрі қарай терминнің лексикаға енуі 1850 жылдары АҚШ-тың медицина саласында жалғасады да, «белгілі бір ауруға қарсы тұрушы органның басқа органмен бірлесе жұмыс жасауы» мағынасында қолдана бастайды.

1896 жылы Француз журналисті және ғалымы Генри Мазель «La synergie sociale» еңбегінде оны қоғамның дамуына түрткі болатын ұғым ретінде сипаттап, «әлеуметтік синергия» тіркесін қолданады (Иванов, 2016). Ал 1909 жылы психологиялық эволюционизм өкілі Лестер Уорд «Табиғатта өздігінен дамиды әмбебап принцип бар, ол маған ұзақ уақыт бойы айқын болды. Мен мұны білгеннен кейін тиісті атпен сипаттау керек екенін түсіндім, ақыры «синергия» сөзіне тоқталдым» деп жазады (Иванов, 2016).

Осылайша, қоғамның әр саласында ара-тұра кездесіп жүрген терминнің гүлденуі XX ғасырдың ортасынан асқан кезеңде болды. Термин жаратылыстану бағытының барлық дерлік ғылыми әдебиеттерінде жиі қолданыла бастады. Мысалы, биология ғылымында ол тірі организмдер арасындағы өзара әрекеттесу нәтижесінде өмір сүру қабілеттерінің артуын сипаттаса, химияда ол тепе-теңсіздік жағдайында жүйелердің өзін-өзі ұйымдастыруы, сызықтық емес ашық жүйеде орын алатын құбылыстар заңдылығы т.б.

Нәтижелер және талқылау

Бұл терминнің арнайы ғылыми тұжырымдама ретінде алғаш қалыптасуы 1969 жылмен байланысты, оның негізін қалаушы – неміс физигі Герман Хакен (Hermann Haken). Ол физика-химия ғылымдарын сабақтастыру арқылы күрделі болып саналатын жаратылыстану бағытының аталған салаларын меңгерту мақсатын көздейді, ол үшін табиғаттағы физикалық құбылыстардың өзін-өзі ұйымдастыру процестерін және күрделі жүйелердің эволюциясын зерттеу керек деп санайды (Dombrov, 2016). «Я искал такое слово, которое выражало бы совместную деятельность, общую энергию что-то сделать...» деген Герман Хакен Е.Н. Князеваға берген

«Әлемнің синергетикалық бейнесі» атты сұхбатында «Синергияның негізгі мазмұнын жақсы білдіретін қандай кілт сөздерді атауға болады?» деген сұрағына (Князева, 2000), аталған ұғымды «бірігу», «үйлесімділік», «энергия» сөздерімен ұштастырады да, синергияның мәнін ашатын келесі негізгі ережелерді атайды (Данилов, 2008):

1. Зерттелетін жүйе бір-бірімен өзара әрекеттесетін бірнеше құбылыстардан тұрады.
2. Бұл жүйедегі түрлі элементтер бір-бірімен әрқилы резонанстық типте байланысады.
3. Бұл жүйе ашық әрі біртекті емес, сондықтан ішкі және сыртқы тербелістерге ұшырайды, өзгеріске бейім.
4. Сыртқы және ішкі өзгерістердің әсерінен жүйеде тұрақсыздық пайда болады, хаос туындайды.

5. Жүйенің өздігінен реттелу мүмкіндігіне байланысты сапалы өзгерістер болады.

6. Нәтижесінде жүйеде жаңа қасиеттер пайда болады, құрылымы қоғамға бейімделеді.

Г. Хакеннің синергияны жоғарыда берілгендей сипаттауын, монографиялар мен түрлі ғылыми зерттеу мақалаларын негізге ала отырып, аталған ұғымға белгілі бір күрделі жүйедегі құбылыстар, яғни жүйені түзуші құбылыстар деген анықтама береміз.

Жаратылыстану бағытындағы синергия ұғымын зерттеуші кейбір ғалымдар (Е.С. Узкова, А.Ф. Лосев, Т.В. Васильева) «энергия», «ағым», «әрекет», «күш» ұғымдары ықылым замандағы ежелгі грек философы әрі ғалымы Аристотель ілімінен бастау алады, IX ғасырдағы «Метафизика» кітабында ол қозғаушы күш – энергияның басқа құбылыс түзудегі әлеуеті туралы жазғандығын айтады (Каиржанов, 2007: 23).

Зерттеу нәтижесі бойынша «синергия» терминінің даму көрсеткішін сызба түрінде ұсынамыз.

Сызба 1 – «Синергия» терминінің даму көрсеткіші
 Схема 1 – Динамика развития термина «Синергия»
 Diagram 1 – Development Trend of the Term “Synergy”

Сонымен, аталған ұғымды термин ретінде ғылыми тұрғыдан алғаш сипаттаған, физикалық құбылыстардың заңдылықтарын анықтаудағы синергияның мәнін, термин ретінде танытқан Г.Хакен болды. Оның идеясын жалғастырушы, синергия ұғымының жалпыхалықтық термин ретінде қолданысқа еніп, жаратылыстану ғылымдарында өркендеуіне үлес қосқан, орыс жерінде туылған (1917 ж. Мәскеу) бельгиялық ғалым И.Р. Пригожин болды. Ғалымға 1977 жылы қайтымсыз процестердің термодинамикасындағы жұмысы, яғни химия саласындағы диссипативті құрылымдар теориясы үшін Нобель сыйлығы берілді. Мұндағы басты тұжырым сызықтық емес ашық жүйеде орын алатын құбылыстар заңдылығына арналды. Синергия іліміне сәйкес, күрделі жүйе тепе-тең емес, ашық, сызықты емес және өзін-өзі ұйымдастыратын жүйе түрінде болады. Сол жүйе ішкі және сыртқы тербелістердің (өзгерістердің) әсерінен өзін-өзі реттей отырып, жаңартудан өтеді (бірақ түбегейлі емес), яғни жүйеде жаңа құрылымдар мен жаңа тәртіп пайда болады, химия саласының ғана емес, табиғаттағы, айналамыздағы осы синергия заңдылықтарын меңгеру көптеген жаңа ашылуларға әкеледі. Осылайша күрделі жүйені меңгеруде жаңаша көзқарас ұсынған И.Р. Пригожин тұжырымдамасының мәні осында еді. Мұндай күрделі жүйелер тек

физика мен химияда ғана емес, биология, экология, экономика, медицина, ғылым мен білім, тіл мен психология сияқты қоғамның сан түрлі саласында кездеседі. Сондықтан да И.Р. Пригожиннің тұжырымдамасы физика мен химия шеңберінде ғана қалып қоймай, биология, нейрофизиология, социология, педагогика, әдебиет, лингвистика, сондай-ақ өнер, мәдениет пен коммуникация сияқты жаратылыстану және гуманитарлық ғылымдардың көптеген салаларында одан әрі дамытылды. Бұл бағыттың дамуына Е.Н. Князева, В.И. Аршинов, Д.С. Чернавский, В.Г. Буданов сияқты синергетик-ғалымдардың қосқан үлесі ерекше (Манкеева, 2021: 32).

Төменде ұсынылған Кесте 1-де синергия ұғымының мәнін, әр ғылым саласындағы қолданылу ерекшелігін терең түсіну үшін кесте арқылы салыстырып беруге тырыстық.

Кесте 1 – «Синергия» ұғымының әртүрлі ғылым саласына енуі, авторы және қолданылу мәні

Таблица 1 – Введение понятия «синергия» в различные области науки, его автор и значение применения

Table 1 – Introduction of the Concept of “Synergy” into Various Fields of Science, its Author and the Significance of its Application.

<i>Ғылым саласы</i>	<i>Автор</i>	<i>Жыл</i>	<i>Мәні, қолданылуы</i>
Философия, пәлсапа	Аристотель	Б.з.б. 384-322	Энергия ұғымының қозғаушы күш ретіндегі құбылыс түзушілік әлеуеті.
Дінтану, теология	Христиандық теологиялық тұжырым	XXVII ғасыр	Адамның Құдаймен (рақымымен) күш біріктіруі арқылы өзін құтқара алу ілімі.
Биология	Людвиг фон Бергаланфи	1930	Тірі организмдер арасындағы өзара әрекеттесу нәтижесінде олардың өмір сүру қабілеттерінің артуы.
Физика	Герман Хакен	1977	Өзара әрекеттесетін элементтердің күрделі жүйелерде бірлесіп жұмыс істеуі нәтижесінде жаңа қасиеттердің пайда болуы.
Химия	И.Р. Пригожин	1970	Тепе-теңсіздік жағдайында жүйелердің өзін-өзі ұйымдастыруы, сызықтық емес ашық жүйеде орын алатын құбылыстар заңдылығы.
Экономика	Адам Смит	1776	Топтық жұмыс кезіндегі жалпы нәтиженің біріккен әсерлердің қосындысынан асып түсетін жағдай немесе жеке мүшелердің біріккен әрекетінен үлкен нәтиже алуға мүмкіндік беретін әсер (мысалы, командалық жұмыстағы өнімділік).
Менеджмент	Питер Друкер	1954	Ұйым ішіндегі топтардың және бөлімшелердің тиімді ұйымдасуы арқылы компанияның жалпы мақсатқа жетуін қамтамасыз ету.
Медицина	Дональд Бервик	1990	Науқасты жылдам қалпына келтіру процесіне немесе ағзаның екі немесе одан да көп дәрілік заттардың аралас әсеріне реакциясының атауына қатысты қолданылады. Әдетте, науқасқа дәрі-дәрмектердің және/немесе ем-шараның бірнеше түрінен тұратын кешенді емдеу тағайындалады.
Бизнес	Генри Минцберг	1970	Тиімділікті арттыру үшін басқаруда синергетика заңдылығын, яғни қоғамға бейімделе отырып ұйымдасу әдісін қолдану.
Педагогика	Джон Дьюи	1930	Синергия тұжырымдамасы бойынша білім беру жүйесі кез келген қоғамдағы өзгерістерге, жаңашылдыққа бейім ашық болуы керек, педагогикалық жүйе бастапқы мықты күшке ие болуы тиіс.
Әлеуметтану	Пьер Бурдьё	1970	Қауымдастықтың негізі ретінде адам қызметінің барлық салалардағы бірлескен еңбегі немесе капиталды және оның қоғамдағы бірлескен әсерін топтық зерттеу.
Экология	Рэйчел Карсон	1960	Организмдер мен қоршаған ортаның өздігінен ұйымдасуы арқылы экожүйелерді қалпына келтіру.
Спорт	Фил Джексон	1990	Максималды нәтижеге жету үшін командалық спорт түрлерінде синергияны қолдану.

Ақпараттық технология	Тим Бернерс-Ли	1990	Ақпарат алмасу технологиясының синергиясы ретінде дүниежүзілік желі құру.
Лингвистика	Г. Альтман	1986	Тіл жүйесін синергиялық құбылыс ретінде зерттеудің маңыздылығы туралы тұжырым қалыптастырды.

Табиғаттағы кез келген құбылыс өз түрі мен қасиетін сақтау үшін, өмір сүруін қамтамасыз ету үшін қандай да бір белсенділік танытуы тиіс. Адам күшіне ғана тәуелді құбылыстар адами фактор болмаған жағдайда жоғалып кетуі мүмкін, ал өздігінен реттелетін құбылыстар ғасырлар бойы жасай береді. Сондықтан да синергетика заңдылығын білу – әлемді түсіну мен танудың жолы, дамуға әкелер күш, ал оған адами фактордың қосымша әсер етуі – жоғары жетістікке әкелері анық (Герман, 2007). Сол себепті аталған тақырыпқа қатысты Scopus дерекқорында жарияланған мақалаларға статистикалық талдау жасауды жөн көрдік.

Зерттеу нәтижесі арқылы синергия іліміне қай елдердің белсенді екенін көрсету арқылы зерттеу бағытының жаһандық даму қарқыны мен географиясын сипаттауға болады.

Төменде берілген диаграммада 2005 жылдан бастап, 2025 жылға дейінгі Scopus дерекқорында синергия тақырыбында жарияланған мақалалар бойынша терминді көбірек қолданатын 10 елдің көрсеткішін ұсынамыз. Қытай елі тізімнің басында тұр. Бұл сол елдің зерттеу саласындағы белсенді ғылыми қызығушылығы мен ресурстық мүмкіндіктерін көрсетеді.

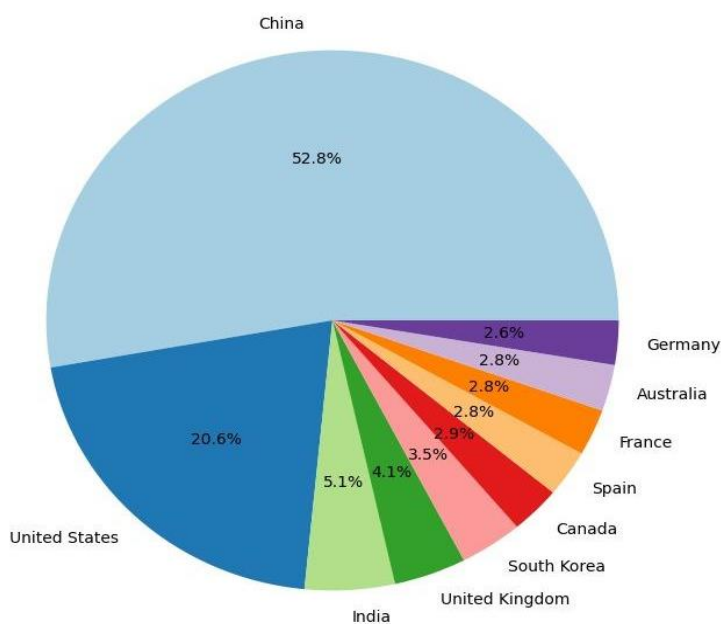

Диаграмма 1 – «Синергия» терминін жиі қолданатын, мақала жариялауда ең белсенді 10 ел (ақпарат Scopus индекстеген басылымдардың деректері (2005-2025 жж.) негізінде автор есептеуі бойынша алынды)

Диаграмма 1 – Топ-10 стран, наиболее активно использующих термин «синергия», публикующих наибольшее количество статей

(по расчетам автора на основе данных изданий, индексируемых в Scopus (2005-2025 гг.).

Diagram 1 – Top 10 Countries Most Actively Using the Term “Synergy”, with the Highest Number of Publications

(Based on the Author's Calculations Using Data from Scopus-indexed Sources (2005-2025).

Қытай, АҚШ сияқты алдыңғы қатарлы елдердің бұл тақырыпқа қызығушылығы аталмыш саланың өзектілігін дәлелдейді. Бұл – зерттеу бағытымыздың әлемдік тенденцияны түсінуде негізді екенін көрсетеді.

Тіршілік атаулыны синергетика тұрғысынан қарастырсақ, келесідей үш топқа жіктеуге болады: табиғи (физика, биология, экология), әлеуметтік (қоғам, экономика, педагогика) және ақпараттық (өнер, тіл, ғылым). Аталған саланың қайсысында болмасын зерттеу мақсаты –

өздігінен реттелетін құбылыстар түзетін жалпы заңдылық пен ұстанымдарды болжау және айқындау, жүйені дамытатын стратегия құру.

Жүйе деп кез келген құбылысты атай беруге болмайды (Klyumenko, 2022: 418). Оны жүйе деп тану үшін ол мынадай негізгі қағидаларға сай келуі керек:

1. Тұтастық – жүйе өзара байланысты бөліктерден құралады, оны бөлшектерінен бөлек түсіну мүмкін емес.

2. Құрылымдылық – жүйенің қасиеті тек жеке бөліктеріне емес, олардың байланыс құрылымына да байланысты.

3. Ортамен байланыс – жүйе ортадан оқшау емес, оның әсерімен дамиды және өзі де ортаға әсер етеді.

4. Иерархия – жүйенің әрбір бөлігі де жеке жүйе бола алады, ал өзі басқа жүйенің бөлігі болуы мүмкін.

5. Көптүрлілік – күрделі жүйелерді әр қырынан тану үшін түрлі тәсілдер қажет.

Тіл білімі саласында синергетикалық бағыттың пайда болуы В.Вилдген, Р.Келер, Г.Альтман сынды ғалымдар мен олардың зерттеуін жалғастырушы ізбасарлары – неміс синергетикалық лингвистика мектебінің өкілдерінің есімдерімен байланыстырылады (Vasylchenko, 2019; 23). Олар тіл жүйесін синергиялық құбылыс ретінде зерттеудің маңыздылығы туралы тұжырым қалыптастырады, нәтижесінде лингвистикада «синергетикалық лингвистика» терминінің орнына енді «лингвосинергетика» термині қолданылады. «Лингвосинергетика» ұғымын ғылыми қолданысқа украин ғалымы, ғылым докторы Лидия Сергеевна Пихтовникова енгізді, оның зерттеулері лингвистикадағы осы бағытты қолдануда шешуші рөл атқарды. Ғалымның пікірінше, тіл біліміндегі синергетикалық тәсіл тілдегі өзін-өзі ұйымдастыру процестерін, оның эволюциясын және мәдени, әлеуметтік және техникалық өзгерістер сияқты әртүрлі факторлардың әсерінен қоғамға бейімделуін тереңірек талдауға мүмкіндік береді.

Осы бағытта В.И. Аршинов, Я.И. Свирскийдің «Синергетическое движение в языке» (1994), Г.Г. Москальчуктің «Структурная организация и самоорганизация текста» (1998), И.А. Герман, В.А. Пищальникованың «Введение в лингвосинергетику» (1999) сияқты ғылыми-теориялық еңбектер қатарын атауға болады.

Аталған ғалымдардың қай-қайсысы болмасын, тіл жүйесін синергиялық құбылыс ретінде қарастырудың аппликативті әлеуеті жоғары деп санайды (Dombrova, 2019: 101). Аппликативті әлеует дегеніміз – кез келген теорияның нақты өмірде, ғылымда, білімде, технологияда, тіл оқытуда, мәтін талдау мен түсіндіруде, аудармада, стилистикада, дискурс-анализде қолдану мүмкіндігін көрсететін әлеует. Біздің пайымдауымызша, тілді жүйе ретінде қарастыратын лингвосинергетика ғылымының нақты қолданбалы салаларға тигізер пайдасы мен тиімділігі айрықша жоғары, атап айтсақ:

- лексикалық-семантикалық талдаулардың негізді болуы;
- көркем мәтіндегі мағыналық ұйымдасуды талдау;
- мәтіндердегі хаос пен тәртіп арақатынасын анықтау;
- стиль мен дискурстың өзгеруін болжау;
- тілді оқытуда динамикалық модельдерді қолдану;
- тілдік нормадан ауытқулардың заңдылығын түсіндіру.

Аталған авторлардың зерттеулерін қорытындылай келе, «лингвосинергетика – тілді өзін-өзі ұйымдастыратын жүйе ретінде зерттеудің әлемдік әдістемелік құралы» деп тұжырым жасауға болады.

Лингвосинергетика теориясының дәстүрлі лингвистикалық мектептерден басты айырмашылығы – тілді тұтас, ашық, динамикалық жүйе ретінде қарастыруында. Дәстүрлі лингвистика, әсіресе структурализм мен жүйелік-құрылымдық бағыттар, тілді статикалық, тұйық жүйе ретінде сипаттап, оның элементтерін (фонема, морфема, сөйлем құрылымы) жүйелеуге басымдық береді. Яғни, олар тілдік құбылыстарды сыртқы факторлардан оқшау, ішкі заңдылықтарға ғана сүйене отырып түсіндіреді. «Бұл бағыт тіл қызметі мен дамуына қатысты зерттеулеріне жаңа серпін беріп, тілдің құрылымы мен дамуын жан-жақты түсінуге айтарлықтай үлес қосады» (Қожахметова, Манкеева, Хабиева, 2025: 89)

Бұл бағыт тілдің дамуында кездейсоқтық, хаос, тармақталу, өзара әсер етуші факторлар

рөлін де ескеріп, когнитивтік, әлеуметтік, мәдени контексті қоса зерттейді (Khramchenko, 2023: 371). Жалпы тілді жүйе ретінде қарастырудың мәні мынада: тіл бізден тәуелсіз, өз принципімен жұмыс істейтін құбылыс болып табылады. Лингвист сол заңдылықтарды зерттейді, ал тілді қолданушы адам сол принциптерге бағынады.

Синергетика терминінің мәнін келесі аталған ұғымдардан бөліп қарауға болмайды: күрделілік, ашықтық, өзгермелілік (тұрақсыздық), хаос (бейберекет) және өздігінен ұйымдастырушылық.

Олай болса, тіл – өзін-өзі реттейтін, ұйымдастыратын, сыртқы ортамен үздіксіз әрекеттесіп отыратын ашық әрі күрделі жүйе. Тілдік бірліктер мен құрылымдар тіл иелерінің саналы әрекетінсіз-ақ, өздігінен реттеліп, жаңа деңгейге бейімделіп отырады. Бұл, әсіресе, ауызекі сөйлеу тілі мен интернеттегі коммуникацияда айқын көрінеді. Жаңа сөздер мен тіркестер халық арасында тез таралып, тілдің өздігінен дамуын қамтамасыз етеді. Енді сол тілді синергиялық жүйе ретінде сипаттайтын ұғымдарға жеке-жеке тоқталсақ:

1. Тіл жүйесінің күрделілігі

Тіл – көпқабатты, иерархиялық құрылымнан тұратын жүйе. Онда фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік және семантикалық деңгейлер бір-бірімен тығыз байланысып, өзара ықпалдасады. Мысалы, бір ғана сөздің формасы мен мағынасы оның сөйлемдегі орнына, тұлғалық өзгерісіне және контекстке байланысты түрленіп отырады. Бұл тілдік бірліктердің арасындағы күрделі байланыстың айғағы.

2. Тіл жүйесінің ашықтығы

Тіл – қоғаммен, мәдениетпен, уақытпен тығыз байланыста дамитын жүйе. Ол сыртқы ақпаратқа, тарихи-әлеуметтік өзгерістерге бейім келеді. Мысалы, қазіргі қазақ тіліне жаһандану үдерісінің әсерінен жаңа кірме сөздер, терминдер (*смартфон, вакцинация, онлайн, стартап* т.б.) кеңінен еніп, тілдік қордың ашықтығын көрсетіп отыр.

3. Тіл жүйесінің өзгермелілігі мен тұрақсыздығы

Тіл статикалық емес, динамикалық жүйе. Тілдегі нормалар, ережелер мен қолдану үлгілері уақыт өте келе өзгеріске ұшырап отырады. Бұл – тілдің ішкі заңдылығы ғана емес, қоғамдық қажеттіліктің де көрінісі. Мәселен, бұрын әдеби норма саналмаған кейбір сөздер мен қолданыстар (мысалы, *тренд, хайп, пранк*) қазіргі таңда тілдік нормаға жақындап келеді.

4. Тілдің өздігінен ұйымдасуы

Тілді синергетикалық жүйе ретінде қарастырудың басты белгілерінің бірі – оның өзіндік ішкі тәртібінің болуы. Яғни тілдік бірліктер мен құрылымдар тіл иелерінің саналы әрекетінсіз-ақ, өздігінен реттеліп, жаңа деңгейге бейімделіп отырады. Бұл, әсіресе, ауызекі сөйлеу тілі мен интернеттегі коммуникацияда айқын көрінеді. Жаңа сөздер мен тіркестер халық арасында тез таралып, тілдің өздігінен дамуын қамтамасыз етеді.

Сонымен, тіл жүйесі – үнемі қозғалыста, дамуда, өзгерісте болатын ашық, күрделі, өздігінен ұйымдасатын динамикалық сипаттағы синергиялық жүйе.

Келесі статистикалық талдауымызда 2005-2025 жылдар аралығында Scopus мәліметтер базасында лингвосинергетика саласы бойынша жарияланған ғылыми мақалалардың сандық көрсеткіші ұсынылады (Диаграмма 2). Бұл талдаудың мақсаты – зерттеліп отырған бағыттың ғылыми кеңістікте қаншалықты қарқынды дамып жатқанын, уақыт өте келе зерттеушілердің қызығушылығы қалай өзгергенін анықтау. Сонымен қатар бұл статистикалық мәліметтер лингвосинергетика теориясының заманауи лингвистикадағы орны мен маңызын бағамдауға, ғылыми трендтер мен зерттеу әлеуетін талдауға мүмкіндік береді. Жарияланымдар динамикасын саралау арқылы аталған саланың қандай кезеңдерде белсенді дамығанын немесе баяулағанын көруге болады, бұл өз кезегінде ғылыми қауымдастықтың назарын аударуға негіз болады.

Зерттеу нәтижесі бойынша 2005 жылы 4-5 мақала жарияланса, тақырыпқа деген ғылыми қызығушылықтың артқанын араға 3 жыл салып, 2008 жылы жиырмадан астам жарияланған мақала санынан аңғаруға болады. Осы жылдан бастап жариялымдар саны тұрақты өсіп, 2023 жылы жүзге жуықтайды. 2024 жылы екі есеге артып, 150 мақаланы көрсетеді. Бұл талдау осы бағыттағы академиялық базаның біртіндеп қалыптасуын көрсетеді.

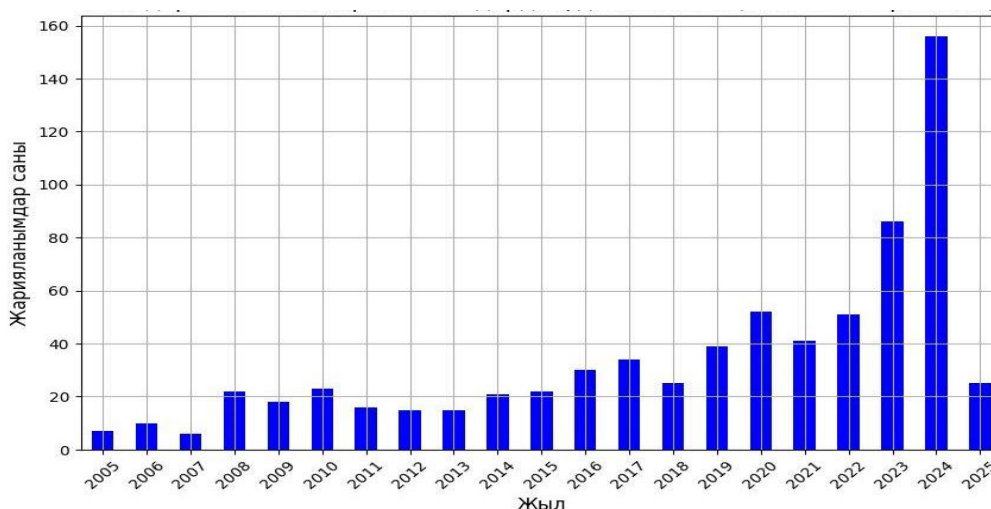

Диаграмма 2 – 2005-2025 жылдардағы лингвосинергетика тақырыбы бойынша жарияланымдар динамикасы (ақпарат Scopus индекстеген басылымдардың деректері негізінде автор есептеуі бойынша алынды)

Диаграмма 2 – Динамика публикаций по теме лингвосинергетики за 2005-2025 годы (информация составлена автором на основе данных изданий, индексируемых в Scopus)

Diagram 2 – Publication Dynamics on the Topic of Linguosynergetics from 2005 to 2025 (Data Compiled by the Author based on Scopus-indexed Sources)

Лингвосинергетика тақырыбына қатысы бар ғылыми жарияланымдарды талдау әртүрлі журналдардың осы зерттеу саласының дамуына қосқан үлесін бағалауға мүмкіндік береді. Springer Science+Business Media («Шпрингер: ғылым және іскери медиа») журналы ғылыми жарияланымдар арасында көшбасшы болды. Аталған журнал 2005-2025 жылдар аралығында синергетика және лингвосинергетика тақырыбына қатысты (тірек сөзді есепке алғанда) 30-дан астам мақала жариялаған. Сондай-ақ Routledge, Taylor and Francis сияқты гуманитарлық ғылымдар саласындағы көшбасшы журналдар мен Халықаралық компьютерлік лингвистика Ассоциациясы (Association for Computational Linguistics (ACL) журналы лингвосинергетика тақырыбы бойынша алдыңғы қатарлардан (10-нан аса мақала жарияланған) көрінді.

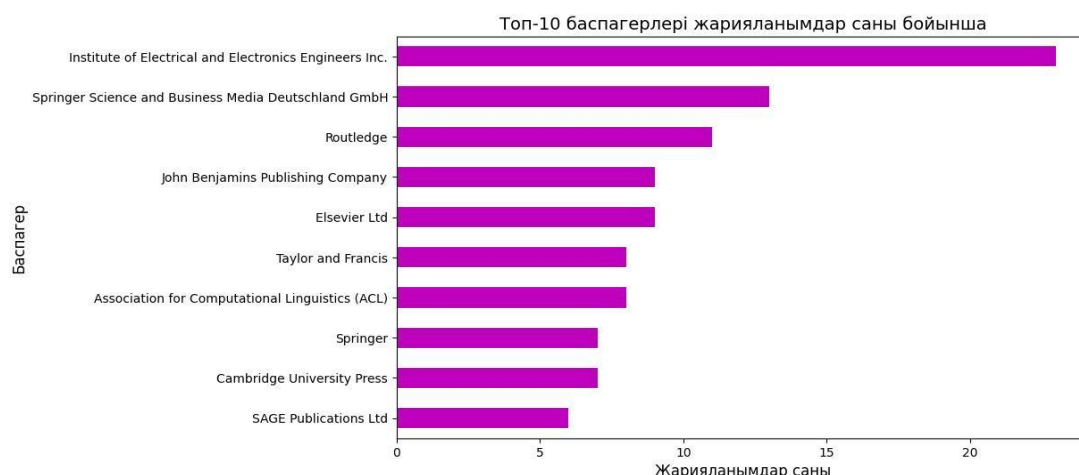

Диаграмма 3 – 2005-2025 жылдар аралығындағы лингвосинергетика тақырыбы бойынша 10 топ журнал тізімі (ақпарат Scopus индекстеген басылымдардың деректері негізінде автор есептеуі бойынша алынды, сәуір, 2025 ж.)

Диаграмма 3 – Список 10 ведущих журналов по теме лингвосинергетики за 2005-2025 годы (информация на основе данных изданий, индексируемых в Scopus, апрель, 2025 г.)

Diagram 3 – List of the Top 10 Journals on the Topic of Linguosynergetics from 2005 to 2025 (Data Compiled by the Author based on Scopus-indexed Sources, April, 2025)

Келесі кестеде лингвосинергетика тақырыбына қатысты мақалалардағы ең жиі қолданылатын тірек сөздерді зерделеп көрдік. Тізімді *тіл, талдау, тілдік жүйе* сөздері бастап тұр, одан кейін *тіл жүйесі, коммуникация, синергия жүйесі, тіл оқыту/үйрену, тілдік талдау, семантика, дискурс, мәтін, желі* сияқты сөздер жиі қолданылған.

Кесте 2 – 2005-2025 жылдардағы Scopus мақалаларын талдау. Лингвосинергетика тақырыбындағы мақалаларда жиі қолданылған тірек сөздер (ақпарат Scopus индекстеген басылымдардың деректері негізінде автор есептеуі бойынша алынды)

Таблица 2 – Анализ статей в Scopus за 2005-2025 годы. Часто используемые ключевые слова в публикациях по теме лингвосинергетики (информация составлена автором на основе данных изданий, индексируемых в Scopus)

Table 2 – Analysis of Scopus articles from 2005 to 2025. Frequently used Keywords in Publications on the Topic of Linguosynergetics (Data Compiled by the Author based on Scopus-indexed Sources)

Сөз	Қайталану саны	Сөз	Қайталану саны
language	81	systems	16
analysis	58	networks	15
fuzzy	49	natural	15
linguistic	44	intelligence	14
learning	38	critical	14
discourse	32	model	14
synergy	27	social	13
communication	22	english	13
processing	20	concept	13
linguistics	20	models	12
text	17	artificial	12

Сонымен, синергетиканы лингвистикада қолданудың негізгі принциптерінің бірі – тілді өзін-өзі ұйымдастыратын жүйе деп санау түсінігінен туындады. Тіл жүйесінің сыртқы факторларға жауап беру имунитетінен туындайтын өздігінен реттелу құбылысы оның өзін-өзі дамыту және бейімделу қабілеті арқылы көрінеді, нәтижесінде тіл білімінде лингвосинергетика деп аталатын жаңа ұғым пайда болды.

Синергия құбылысының заңдылығын меңгеру тілдің даму мүмкіндігін, өсу траекториясын, өзгеру принципі сияқты факторларды айқындауда маңызды рөл атқарады десек, онда лингвосинергетика – тілдің дамуы мен қоғамдық өзгерістерге бейімделу заңдылығын анықтауда қызмет ететін тіл білімінің бағыты. Тілдік жүйедегі өзгеріс тіл білімінің қай саласына болмасын әсер етері анық.

Мысалы, *фонетика* саласындағы әр алуан дыбыстық өзгерістер: дыбыстардың айтылуда өзгеруі, ассимиляция, ықпал түрлері, орфоэпия, екпін сияқты ерекшеліктер осы синергия, яғни тілдік жүйенің өздігінен реттелу заңдылығынан туындайды. Әр тілдің өзіне ғана тән болатын дыбысталу ерекшелігі өзге тілдерден енген сөздерді де өзгертпей тұра алмайды. Кірме сөздер халықтың айту машығы, артикуляциясы сияқты өзіндік «қара қазанында» қайнап, қайта қорытылып, дыбыстық өзгеріске ұшырап, кейде тіпті кірмелік белгісі болмай да қалып жатады. Сөйтіп, сөз сапалық өзгеріске ұшырап, өздігінен реттеледі. Мысалы: *протеза* – сөздің алдынан басы артық дыбыстың қосылуы (Ы: лаж, лай, лас, лау («ылау деп, үй деп дікілдеп» (Абай) рас, рақмет, разы, рай т.б.) Бұл кірме сөздің айтылуын жеңілдету үшін қажет. *Эпентеза* сөз ішінде дауыссыздардың арасына дауыстының қыстырылуы: класс – кылас, аброй – абырой. Айта берсек, мұндай құбылыс өте көп, бәрін тізіп шығу мақсатымыз емес.

Тілдік жүйенің өздігінен реттелу құбылысы – сан ғасырлар бойы үздіксіз жүзеге асып келе жатқан процесс. Мұнда тілдік құрылымдар мен нормалар қандай да бір оралықтанған бақылаусыз, қатаң реттеусіз өздігінен дамитын процесс.

Тіл білімінің *лексика* саласындағы синергия мәнін ашып көрейік. Айналамыздағы кез келген затты немесе құбылысты көрген сәтте адамның санасына неше алуан ұғым, ассоциация келеді.

Мысалы «күн көру» сөз тіркесінің контекстегі мәні (күннің көзін көру немесе кунелту, тіршілік ету) анықталғанша хаос орын алары анық.

Синергия көрінісін тіл эволюциясында, әртүрлі контексте, тілдік қарым-қатынас барысында, тілдік формалар мен құрылымдардың пайда болуынан байқауға болады. Адамдар әңгімелесушілердің кері байланысына жауап ретінде өздерінің тілдік стратегияларын үнемі бейімдейді, адам коммуникацияға түскенде яғни қарым-қатынас барысында баяндауышты сөйлемнің соңына немесе анықтауышты өзі анықтайтын зат есімнің алдына қойып айту сияқты мәселелерге бас қатырып жатпайды. Мұның барлығы автоматтандырылған әрекет ретінде, тілдік жүйенің үнемі өздігінен реттелу құбылысы нәтижесінде туындап отырады. Осылайша, лингвосинергетика тілдің табиғи өзін-өзі ұйымдастыруын зерттеудің әлемдік құралы болып табылады. Бұл тілдің қоғамдағы жаңа жағдайларға бейімделу қабілетін сақтауға, сондай-ақ оның эволюциясына ықпал ететін механизмдерді анықтауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ лингвосинергетика тілді үйренуде де маңызды, мұнда жаңа лингвистикалық формалардың пайда болуы сөйлеушілер арасында ортақ лексиканың пайда болуы үшін өте маңызды, өйткені бұл оларға мағынаны үйлестіруге және жалпы түсінік қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл тілді әлеуметтік және экологиялық факторларға жауап ретінде дамитын динамикалық жүйе ретінде кеңірек түсінуге сәйкес келеді.

Лингвосинергетика ілімінің басты мақсаты – тілдік жүйелердің эволюциясын модельдеу. Бұл тіл элементтерінің бір-бірімен қалай әрекеттесетінін және бұндай өзара әрекеттесу жаңа тіл формалары мен құрылымдарына қалай әсер ететінін ескеруге мүмкіндік береді, сонымен қатар бір деңгейдегі өзгерістердің тілдің басқа деңгейлеріне әсер ету мүмкіндігін саралайды. Мәтіндік талдауда синергетикалық тәсіл мәтіннің символизм, метафора және контекстік ерекшеліктер сияқты пайда болатын қасиеттерін анықтауға мүмкіндік береді (Моисеева, 2013: 9).

Тіл жүйесі де өзге құбылыстар сияқты өзгеріске ұшырайтын қасиеттерге ие. Бізде ақпаратты қабылдау, сақтау, тасымалдау, негізінен, тұрақты жүйе арқылы жүзе асатыны туралы түсінік қалыптасқан. Алайда құнды ақпарат туғызу, сөз қуаты мен құдіретін таныту мен түсіну тілдік жүйенің тек тұрақсыздық жағдайында болатыны – тілдік жүйенің синергиялық ерекшелігін танытады. Яғни дүниені танудың үздіксіз үдерісі тілдік жүйенің ашық, іштей реттелетін қабілеті мен бір-бірімен байланысты әртүрлі ақпараттың ұйымдасуы арқылы синергиялық құбылыс түзетін қасиетіне сай жүзеге асады.

Қорытынды

Қазір әлемнің қай саласын алсаңыз да, оның ішінде қазақ ғылымында да «синергия» ұғымы жаңа бір үрдіске, үдеріске айналды. Мұны зерттеу жұмысының талдау нәтижесі көрсетіп отыр.

Сонымен, зерттеу жұмысының мақсатына орай синергия құбылысының шығу тарихына талдау жасалып, лингвосинергетика терминінің мән-мағынасы зерделенді. Аталған ұғымның шығу тарихын, дамуы мен семантикалық динамикасын талдай келе, сонау Аристотель заманынан бастау алған ұғымның негізі өте әріде жатқаны, бірақ нақты ғылым саласында қолданылуы өткен ғасырға тиесілі екені анықталды.

Ғалымдар құбылыстарға бұрынғыдай функционализм, структурализм тұрғысынан емес, тұтас, жүйелі және динамикалық құрылым ретінде қарай бастады. Дәл осы тәсіл болмыстың барлық саласы мен құбылыстары негізіндегі ғылымдарды жалпы синергетикалық жүйе деп түсінуге негіз болды.

Нәтижесінде келесідей тұжырым жасалды: синергетика – күрделі, бейсызық, өзара әрекеттесетін жүйелердің дамуы мен құрылымының өзгеруін зерттейтін ғылым ретінде, тіл сияқты ашық әрі көпдеңгейлі жүйені тануда тиімді әдіснамалық негіз бола алады. Лингвосинергетика осы бағыттың тіл біліміндегі көрінісі ретінде тілдің өзін-өзі ұйымдастыратын, үнемі өзгеріп, жаңарып отыратын тірі жүйе ретіндегі қасиеттерін ашады.

Сондай-ақ синергетика заңдылықтарын тілдік құбылыстарға қолдану тіл жүйесінің ішкі динамикасын, даму бағыттарын, мағына ауысуы мен жаңа құрылымдардың пайда болуын түсінуге мүмкіндік береді. Терминнің қалыптасу тарихын, ғылыми әдебиеттер мен дереккөздерді саралай отырып, лингвосинергетика тілдің ішкі заңдылықтарын жаңа қырынан қарастыруға жол ашатыны дәлелденді. Осылайша, тіл жүйесін синергиялық жүйе ретінде тану – қазіргі лингвистиканың теориялық өрісін кеңейтіп, болашақ зерттеулерге тың бағыт ұсынатыны айқындалды.

Зерттеу жұмысының міндеттерін жүзеге асыру мақсатында салыстырмалы-хронологиялық әдіс пен статистикалық талдау әдістері қолданылды. Терминнің жаратылыстану мен гуманитарлық ғылымдардағы қолданыс ерекшелігі мен мазмұндық сипаты, ғылымға ену мерзімі мен алғаш ұсынған авторлары кесте түрінде берілді. Сонымен қатар 2005 жылдан бастап, 2025 жылға дейінгі Scopus дерекқорында жарияланған синергия және лингвосинергетикаға қатысты жүздеген ғылыми зерттеулерге шолу жасалып, олардың нәтижесі кестелер, диаграммалар мен динамикалық графиктер арқылы көрініс тапты. Бұл талдаулар лингвосинергетика теориясының қазіргі тіл біліміндегі орнын, зерттеу бағыты ретіндегі әлеуетін жан-жақты көрсетіп, оны жаңа ғылыми парадигма ретінде қарастыру қажеттілігін дәлелдей түсті.

Әдебиеттер

- Герман И.А. Лингвосинергетика. – Барнаул, 2007. – 168 с.
- Данилов Ю.А. Синергетика – наука о самоорганизации // Прекрасный мир науки. – Москва: Прогресс-Традиция, 2008. – 149 с. [Электронды ресурс]. – <https://vikent.ru/enc/3717/> (Пайдаланылған күні: 15.03.2025).
- Иванов Д.А. Понятие «синергия» и «синергический эффект»: семантический и эволюционный аспекты // Российское предпринимательство. – 2016. – Т. 17. – №20. – С. 2583-2594. <https://10.18334/rp.17.20.36917>
- Каиржанов А.К. Синергия языка: Монография. – Астана, 2007. – 240 с.
- Князева Е.Н. Интервью с профессором Г. Хакеном // Вопросы философии. – 2000. – №3. – С. 53-61.
- Қожахметова А.Қ., Манкеева Ж.А., Хабиева А.А. Поэтикалық дискурс лингвосинергетикасы // Tiltany, 2025. №2 (98). – 86-93-66. DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-86-93>
- Манкеева Ж.А. Қазақ сөзінің синергиясы. – Алматы: Қазақ ұлттық университеті, 2021.
- Моисеева И.Ю. Лингвосинергетика: метод. указания для самостоятельной работы студентов. – Оренбург: ОГУ, 2013. – 30 с.
- Dombrovan, T.Y. Linguistic synergetics: origin, key concepts and application. Writings in Romance-Germanic Philology, 2016, 2(37), 95-107. [https://doi.org/10.18524/2307-4604.2016.2\(37\).93771](https://doi.org/10.18524/2307-4604.2016.2(37).93771)
- Dombrovan, T.Y. On the complex nature of a simple word: a diachronic linguosynergetics view. Scientific Bulletin of Kherson State University Series Germanic Studies and Intercultural Communication, 2019 (1), 36-42. <https://doi.org/10.32999/ksu2663-3426/2019-1-5>
- Khranchenko, D. The power of synergy in discourse: Exploring persuasive language in English mass media. Indonesian journal of applied linguistics. Vol. 13 No. 2, September 2023, P. 368-379. <https://ejournal.upi.edu/index.php/IJAL/article/view/63068>
- Klymenko, O. Synergetic Linguistics as a New Philosophy of Language Studies, Theory and Practice in Language Studies, Vol. 12, No. 2, P. 417-423, February 2022. <https://tpls.academypublication.com/index.php/tpls/article/view/2206>
- The Oxford Dictionary of English Etymology. Oxford: Oxford University Press, 1966. 546 p.
- Vasylichenko, E.G. Variability of the German phoneme / r / from the point of view of linguosynergetics. Writings in Romance-Germanic Philology, 2019, 2(43), 20-29. [https://doi.org/10.18524/2307-4604.2019.2\(43\).186208](https://doi.org/10.18524/2307-4604.2019.2(43).186208)

References

- Danilov, Ju.A. (2025) Sinergetika – nauka o samoorganizacii. Prekrasnyj mir nauki. [Elektrondy resurs]. <https://vikent.ru/enc/3717/> (date of Use: 15.03.2025). [Danilov, Yu.A. (2025) Synergetics – The Science of Self-Organization. The Wonderful World of Science [Electronic resource – <https://vikent.ru/enc/3717/> (date of Use: 15.03.2025).] (in Russian)
- Dombrovan, T.Y (2016) Linguistic synergetics: origin, key concepts and application. Writings in Romance-Germanic Philology, 2(37), 95-107. [https://doi.org/10.18524/2307-4604.2016.2\(37\).93771](https://doi.org/10.18524/2307-4604.2016.2(37).93771) (in English)
- Dombrovan, T.Y. (2019) On the complex nature of a simple word: a diachronic linguosynergetics view. Scientific Bulletin of Kherson State University Series Germanic Studies and Intercultural Communication, (1), 36-42. <https://doi.org/10.32999/ksu2663-3426/2019-1-5> (in English)
- German, I.A (2007) Lingvosinergetika. Barnaul. 168 s. [German, I.A. (2007) Linguosynergetics. Barnaul. 168 p.] (in Russian)
- Ivanov, D.A. (2016) Ponjatie “Sinergija” i “Sinergicheskij effekt”: semanticheskij i jevolucionnyj aspekty. Rossijskoe predprinimatel'stvo. T. 17. №20. S. 2583-2594. [Ivanov, D.A. (2016) The Concept of “Synergy” and “Synergistic Effect”: Semantic and Evolutionary Aspects. Russian Journal of Entrepreneurship. Vol. 17, No.20. P. 2583-2594.] <https://10.18334/rp.17.20.36917/> (in Russian)
- Kairzhanov, A.K (2007) Sinergija jazyka: Monografija. Astana. 240 s. [Kairzhanov, A.K. (2007) Language Synergy: Monograph. Astana. 240 p.] (in Russian)
- Khranchenko, D. (2023) The power of synergy in discourse: Exploring persuasive language in English mass media. Indonesian journal of applied linguistics. Vol. 13 No.2, September. P. 368-379. <https://ejournal.upi.edu/index.php/IJAL/article/view/63068> (in English)
- Klymenko, O. (2022) Synergetic Linguistics as a New Philosophy of Language Studies, Theory and Practice in Language Studies, Vol. 12, No.2, P. 417-423. February. <https://tpls.academypublication.com/index.php/tpls/article/view/2206> (in English)

- Knjazeva, E.N. (2000) Interv' u s professorom G. Hakenom. Voprosy filosofii. No.3. S. 53-61. [Knyazeva, E.N. (2000) Interview with Professor G. Haken. Questions of Philosophy. No.3. P. 53-61.] (in Russian)
- Mankeeva, Zh.A. (2021) Qazaq sozining sinergijasy. Almaty: Qazaq ulttyq universiteti. 272 b. [Mankeyeva, Zh.A. (2021) Synergy of the Kazakh Word. Almaty: Kazakh National University. 272 p.] (in Kazakh)
- Moiseeva, I.Yu. (2022) Lingvosinergetika: metod. ukazaniya dlja samostojatel'noj raboty studentov. Orenburg: OGU. 30 s. [Moiseyeva, I.Yu. (2022) Linguosynergetics: Methodological Guidelines for Students' Independent Work. Orenburg: OSU. 30 p.]. (in Russian)
- Qozhahmetova, A.Q., Mankeeva, Zh.A., Habieva, A.A. (2025) Pojetikalyq diskurs lingvosinergetikasy. Tiltany, 2025. №2 (98). B. 86-93. [Kozhakhmetova, A., Mankeyeva, Zh., Khabiyeva, A. (2025) Linguosynergetics of Poetic Discourse. Tiltany, 2025. No.2 (98). P. 86-93]. DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-2-86-93> (in Kazakh)
- The Oxford Dictionary of English Etymology (1966) Oxford: Oxford University Press. 546 p. (in English)
- Vasylchenko, E.G. (2019) Variability of the German phoneme / r / from the point of view of linguosynergetics. Writings in Romance-Germanic Philology, 2(43), 20-29. [https://doi.org/10.18524/2307-4604.2019.2\(43\).186208](https://doi.org/10.18524/2307-4604.2019.2(43).186208) (in English)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 07.04.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 20.09.2025.

Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн / Available online: 30.09.2025.

© Түйлебаева Қ.Б., Хусаинова Л.М., 2025

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

**Жарас Ертаулы Ескендір^{1*}, Сәрсенбай Қуантаулы Құлманов²,
Нұрлан Айтақынұлы Қайранбаев³**

^{1*}автор-корреспондент, докторант, Эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-9623-3559 E-mail: jaras.eskendir.98@mail.ru

²филология ғылымдарының кандидаты, профессор,

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0001-8289-9299 E-mail: k.k.sarsen@mail.ru

³А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0009-0008-2856-9406 E-mail: nurlan09061976@gmail.com

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ӘМБЕБАП ЭЛЕКТРОНДЫҚ СӨЗДІГІ – ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҰЛТТЫҚ КОРПУСЫНЫҢ ВЕБ-ҚҰРАЛЫ

Аңдатпа. Мақала Қазақ тілінің ұлттық корпусының веб-құралы ретіндегі Қазақ тілінің әмбебап электрондық сөздігінің құрылымы мен мазмұнына, оны әзірлеу мен пайдалану тәсілдеріне арналады. Мақалада электрондық сөздіктердің баспадан шыққан сөздіктерден айырмашылықтары, өзіндік ерекшеліктері мен қиындықтары, түрлері ғылыми әдебиеттерге сілтеме жасала отырып қарастырылды. Сапалық сипаттама әдісі арқылы электрондық сөздіктерге сипаттама беріліп, талдау жасалды. Отандық электрондық сөздіктер баспадан шыққан сөздіктердің электрондық нұсқаларын жинақтаған веб-сөздіктер, пайдаланушы үшін электрондық платформаларда әзірленген веб-сөздіктер және жиынтық сөздіктер сияқты түрлерге бөлініп, әрбір электрондық сөздік туралы қысқаша ақпарат берілді. Тәуелсіз мемлекеттер достығына мүше мемлекеттердің электрондық сөздіктеріне жалпы шолу жасалды. Ал шетелдік электрондық сөздіктер мазмұны, құрылымы мен ерекшеліктеріне қарай әмбебап, түсіндірме, жиынтық, тарихи, сленг, визуалды және аударма тәрізді түрлерге жіктеліп талданды. Осы аталған отандық және шетелдік тәжірибелерді ескере отырып, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында әзірленген «Қазақ тілінің әмбебап электрондық сөздігінің» жасалу барысы, бағдарламалық құрылымы, өзіндік ерекшеліктері мен әмбебаптылығы сипатталды. Бұл сөздік Қазақ тілінің ұлттық корпусының веб-құралы ретінде қызмет етеді. Себебі ұлттық корпус пен веб-сөздік – тілдік деректерді бір-бірімен толықтырып отыратын цифрлық ресурс. Зерттеу барысында салыстырмалы талдау әдісі арқылы аталмыш әмбебап сөздіктің өзге де отандық электрондық сөздіктермен ұқсастығы және олардан айырмашылығы анықталды.

Тірек сөздер: электрондық сөздік; веб-сөздік; лексикография; электрондық платформа; әмбебап электрондық сөздік

Қаржыландыру көзі: Мақала BR21882249 «Мәдениетаралық коммуникация құралы ретіндегі Қазақ тілінің ұлттық корпусын (ҚТҰК) жетілдіру және оның ішкорпустарын кеңейту» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Ескендір Ж.Е., Құлманов С.Қ., Қайранбаев Н.А. Қазақ тілінің әмбебап электрондық сөздігі – қазақ тілінің ұлттық корпусының веб-құралы. *Tiltanyam*, 2025. №3 (99). 187-201-бб.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-187-201>

**Жарас Ертаулы Ескендір^{1*}, Сәрсенбай Қуантаевич Құлманов²,
Нурлан Айтақынұлы Қайранбаев³**

^{1*}автор-корреспондент, докторант, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-9623-3559 E-mail: jaras.eskendir.98@mail.ru

²кандидат филологических наук, профессор,

Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0001-8289-9299 E-mail: k.k.sarsen@mail.ru

³Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0009-0008-2856-9406 E-mail: nurlan09061976@gmail.com

УНИВЕРСАЛЬНЫЙ ЭЛЕКТРОННЫЙ СЛОВАРЬ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА – ВЕБ-ИНСТРУМЕНТ НАЦИОНАЛЬНОГО КОРПУСА КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Статья посвящена структуре и содержанию универсального электронного словаря казахского языка как веб-инструмента Национального корпуса казахского языка, способам его разработки и использования. В статье, опираясь на научную литературу, анализируются различия электронных словарей и печатных изданий, их характерные особенности, возникающие сложности и основные виды. Электронные словари были описаны и

проанализированы с использованием качественного описательного метода. Отечественные электронные словари были классифицированы на следующие типы: веб-словари, содержащие электронные версии печатных изданий; веб-словари, разработанные непосредственно на электронных платформах для пользователей; а также сводные словари, предоставляющие краткую информацию о каждом электронном ресурсе. Проведен общий обзор электронных словарей государств – членов Содружества Независимых Государств. Иностранные электронные словари проанализированы по содержанию, структуре и специфике, с разделением на универсальные, толковые, сводные, исторические, сленговые, визуальные и переводческие типы. С учетом данного отечественного и зарубежного опыта был описан ход разработки, программная структура, специфические особенности и универсальность «Универсального электронного словаря казахского языка», разработанного Институтом языкознания имени А.Байтурсынулы. Этот словарь служит веб-инструментом Национального корпуса казахского языка, так как Национальный корпус и веб-словарь – это цифровой ресурс, который дополняет друг друга языковыми данными. В ходе исследования методом сравнительного анализа было выявлено сходство и отличие данного универсального словаря от других отечественных электронных словарей.

Ключевые слова: электронный словарь; веб-словарь; лексикография; электронная платформа; универсальный электронный словарь

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта программно-целевого финансирования BR21882249 «Совершенствование Национального корпуса казахского языка (НККЯ) как средства межкультурной коммуникации и расширение его внутрикорпусов».

Для цитирования: Ескендир Ж.Е., Кулманов С.К., Кайранбаев Н.А. Универсальный электронный словарь казахского языка – веб-инструмент Национального корпуса казахского языка. *Tiltanyim*, 2025. №3 (99). С. 187-201. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-187-201>

Zharas Yesskendir^{1*}, Sarsenbai Kulmanov², Nurlan Kairanbayev³

^{1*}Corresponding author, Doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-9623-3559 E-mail: jaras.eskendir.98@mail.ru

²Candidate of Philological Sciences, Professor, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-8289-9299 E-mail: k.k.sarsen@mail.ru

³A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0009-0008-2856-9406 E-mail: nurlan09061976@gmail.com

UNIVERSAL ELECTRONIC DICTIONARY OF THE KAZAKH LANGUAGE – WEB-BASED TOOL OF THE NATIONAL CORPUS OF THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. The article is devoted to the structure and content of the universal electronic dictionary of the Kazakh language as a web-based tool of the National Corpus of the Kazakh language, ways of its development and use. The article discusses the differences between electronic dictionaries and published dictionaries, their specific features and difficulties, types with reference to scientific literature. Using the qualitative description method, descriptions were given and electronic dictionaries were analyzed. Domestic electronic dictionaries were divided into types such as web dictionaries, which collected electronic versions of published dictionaries, web dictionaries developed on electronic platforms for users, and summary dictionaries to provide brief information about each electronic dictionary. A general review of the electronic dictionaries of the Friendship of Independent States member states has been conducted. Foreign electronic dictionaries were analyzed in terms of content, structure, and features, divided into universal, explanatory, summary, historical, slang, visual, and translation types. Taking into account this domestic and foreign experience, the course of development, program structure, specific features and universality of the “Universal Electronic Dictionary of the Kazakh language” developed by the A. Baitursynuly Institute of Linguistics was described. This dictionary serves as a web-based tool for the National corpus of the Kazakh language. Because the National corpus and the web dictionary are a digital resource that complement each other with linguistic data. The comparative analysis revealed the similarity and difference of this universal dictionary from other Russian electronic dictionaries.

Keywords: electronic dictionary; web dictionary; lexicography; electronic platform; universal electronic dictionary

Source of funding: The article was prepared within the framework of the program-specific financing project BR21882249 “Improvement of the National Kazakh Language Corpus (NKLC) as a means of intercultural communication and expansion of its internal buildings”.

For citation: Yesskendir, Zh., Kulmanov, S., Kairanbayev, N. Universal Electronic Dictionary of the Kazakh Language – Web-based Tool of the National Corpus of the Kazakh Language. *Tiltanyim*, 2025. No.3 (99). P. 187-201. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-187-201>

Кіріспе

Бүгінгі ақпараттық цифрлық технология қарыштап дамып отырған жаһандану заманында тілдер де сол технологиямен бірге автоматты түрде даму үстінде. Себебі тілсіз ақпараттық

технологиялармен жұмыс жасау мүмкін емес. Тілді цифрландырудың алғашқы қадамдары тілдік базаны корпусқа енгізуден басталып, жасанды интеллектіні қалыптастыру мен дамытуға арналады. Ал электрондық сөздіктер – тілдің ақпараттық жүйеге енуінің және тілді цифрландырудың маңызды құралдарының бірі. Техникалық мүмкіндіктердің кеңеюіне байланысты қоғамның қажеттілігі де күшейе түсті, осының негізінде лексикография теориясы мен тәжірибесі жаңа деңгейге көтеріліп, қазақ тілінің қолданыс кеңістігі арта түсуде. Егер белгілі бір тілдің сөздігі немесе сол тіл туралы ақпарат интернетте табылмаса, онда ол тілді толыққанды өмір сүріп жатыр деудің өзі қиын. Демек, интернет кеңістігінде белгілі бір тілдің орын алуы сол тілдің өміршеңдігі мен қажеттілігін көрсетеді. Сондықтан сөздік жасауды автоматтандыру жұмыстары интернет жүйесінің дамуымен тығыз байланысты. Бүгінгі күннің талаптарына сәйкес сөздік жасаудың алдына жаңа міндеттер қойылып отыр. Осы ретте қазақ тілінің сапалы электрондық веб-сөздіктерін жасау және оларды кешенді тұрғыдан зерттеу – күн тәртібінде тұрған міндеттердің бірі.

Электрондық сөздіктерге түсіндірме сөздік, фразеологизмдер, синонимдер, омонимдер, антонимдер сөздігі, аударма сөздіктер және ұлттық корпустар жатады. Мұндай сөздіктердің мынадай ерекшеліктері болады: терминологиялық, тілдік бірлікті және дефиницияны іздеу әлдеқайда жеңіл болады, тек сөзді тауып қана қоймай, тілдік бірліктің лингвистикалық сипаттамасын, қызметін және ерекшеліктерін де көрсете алады, қосымша иллюстрацияларды, схемаларды, аудио, сурет және бейне материалдарды беруге болады, тұтынушыға керек ақпаратты ғана береді, сөздікті толықтырып отыру аса үлкен күш пен қаржыны талап етпейді және т.б. Электрондық сөздіктер арнаулы платформаларда (сайттарда) орналастырылады. Мұндай платформаларды «веб-сөздіктер» деп те атайды. Сол платформалар негізінде ақпараттық технологиялық бағдарламалар мен қосымшалар жасалады. Сонымен бірге электрондық сөздікті тіл үйрету мақсатында пайдалануға болады. Әлемнің дамыған елдеріндегі электрондық сөздікте ағылшын тілін үйрететін арнаулы парақшалар да кездеседі. Сол себепті тілді цифрландыру мен оның өміршеңдігін арттыруда электрондық веб-сөздіктерді дамыту тіл білімі мен цифрлық лингвистика саласының өзекті мәселесіне айналды. Осы ретте бұл зерттеу жұмысы қазақ тілінің әмбебап электрондық сөздігін әзірлеудің ғылыми-практикалық мәселелеріне арналып отыр.

Материал және әдістер

Мақалада, ең алдымен, сипаттама және салыстырмалы талдау әдістері басшылыққа алынды. Зерттеу нысаны ретінде отандық, шетелдік және А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты әзірлеген «Қазақ тілінің әмбебап электрондық сөздігі» алынды. Осы сөздікті жасау үшін, бүгінде қолымызда бар шетелдік және отандық электрондық сөздіктердің ерекшеліктерін, құрылымы мен мазмұнын талдау және әмбебап, түсіндірме, тарихи, жиынтық, сленг, визуалды және т.б. түрлерге жіктеу үшін сипаттама әдісі қолданылды. Сонымен бірге «Қазақ тілінің әмбебап электрондық сөздігінің» өзге отандық сөздіктерден айырмашылықтары мен ұқсастығын, әмбебап сипатын анықтау және өзге шетелдік сөздіктерді бір-бірімен салыстырып талдау барысында салыстырмалы талдау әдісі қолданылды. Нәтижесінде әрбір сөздіктің құрылымдық ерекшеліктері ашылып, «Қазақ тілінің әмбебап электрондық сөздігін» әзірлеу тәсілдері мен өзге сөздіктермен ұқсастығы және айырмашылықтары көрсетілді.

Әзірленген «Қазақ тілінің әмбебап электрондық сөздігі» сайтының әзірлеу мақсатында төмендегідей бағдарламалық құралдар мен әдіс-тәсілдер пайдаланылды:

1. Қолданылған дерекқор (Database)

- сайттың құрылымына және іздеу мүмкіндіктеріне қарай, онда мәтіндер мен сөздерді морфологиялық талдау үшін дерекқор ретінде MySQL қолданылды;

- MySQL дерекқоры лингвистикалық ақпаратты, сөздердің негізгі формалары мен сөз тіркестерін, сондай-ақ әртүрлі грамматикалық сипаттамаларды талдау үшін қолданылды.

2. Қолданылған бағдарламалық тілдер (Backend languages)

- PHP: Бұл бағдарлама тілі веб-сайттардың сервер жағын құруда жиі қолданылады және дерекқормен оңай интеграцияланады;

- Python: Кейбір морфологиялық талдау және тіл өңдеу алгоритмдерін орындау үшін пайдаланылды; Python-ның тілдік деректерді өңдеу мүмкіндігі кең, мысалы, морфология және синтаксисті талдауда кеңінен қолданылды.

3. Сайттың интерфейсін жасауда төмендегі технологиялар қолданылды:

- HTML құрылымын құруға арналды;
- CSS беттердің стилін және көрінісін жақсартуға арналды;
- JavaScript интерактивті элементтерді жасауға арналды;
- jQuery іздеу формасын және қолданушылардың сұраныстарын өңдеуге арналды.

4. Сайт API арқылы деректерді талдау және өңдеу қызметтерін атқарды. Бұл API арқылы пайдаланушылар сайтқа енгізген сөздер туралы кең ақпарат алуға болады. Сайтта сөздерді морфологиялық талдау автоматтандырылғандықтан, морфологиялық ақпараттарды өңдейтін API қолданылды. Бұл API-лер сөздің негізін, сөз тудырушы аффикстерін және олардың өзгеру түрлерін анықтайды.

5. Қолданылған құралдар мен модульдер:

- Morphological Parsers: Сайт морфологиялық талдау жасауды жүзеге асыратындықтан, арнаулы морфологиялық талдаушылар (parsers) қолданылды. Бұл құралдар сөздің негізін және түрлі аффикстерді бөліп көрсетеді;

- Search Engine: Іздеу жүйесі қолданушыға нақты сөзді немесе сөз тіркесін табуға мүмкіндік береді.

6. Көптеген PHP және MySQL қолданатын жобалар Linux серверлерінде орналастырылды. Apache немесе Nginx сияқты веб-серверлер қолданылып, сайтқа кірген қолданушылардың сұраныстарын өңдеп, оларға жауап қайтарады.

7. Сайтта қазақ тілінің морфологиялық заңдылықтарын талдауға арналған күрделі лингвистикалық алгоритмдер мен құралдар қолданылды. Бұл құралдар сөздердің әртүрлі грамматикалық формаларын тану мен өңдеуге мүмкіндік береді.

Әдебиетке шолу

Интернет кеңістігінің кең жайылуы сөздіктердің жаңа түрлерінің пайда болуына әсер етіп, тіларалық, мәдениетаралық байланыстар өріс алып, күшейе түсті. Бұл өз кезегінде лексикография мәселелеріне деген қызығушылықты арттырды. Зерттеушілер Н. Сармила, А.М. Яури, Х. Ресиади электрондық сөздікке енген тілдік бірліктер баспадан шыққан сөздікке қарағанда әлдеқайда көп және электрондық сөздіктерде сөз іздеу жылдамдығы жоғары әрі жеңіл болатынын жазса (Sarmila, 2022: 40), М.В. Макарич, Ю.Б. Швед, М.О. Попова өз мақалаларында заманауи электрондық сөздіктің бағдарламалық қамтымын жүзеге асырудың екі типі бар екенін айтады. Бірі – мобильді қосымшалар, екіншісі – веб-қосымша, яғни сайт арқылы. Бірінші интернетте веб-сөздік жасалып, соның негізінде мобильді қосымшасы жасалады. Веб-сөздікті қолдану үшін пайдаланушыға интернет қолжетімді болғаны маңызды. Яғни смартфонның операциялық жүйесімен шектелмейді, жадты толтырмайды және бір сәтте сөздікті көптеген адам пайдалана алады. Ал мобильді қосымшада қосымшалар орналасқан дүкеннен жүктеп, жаңартып отыру керек. Интернетте орналасқан веб-сөздіктің кемшілігі үнемі онлайн жұмыс жасауға тура келеді, ал смартфонда офлайн жұмыс жасай беруіне болады (Makarych, 2020: 424).

Зерттеушілер О.П. Фесенко мен С.С. Лаухина электрондық сөздіктерді екі топқа бөледі:

1. Лексикографиялық баспадан шыққан сөздіктің электрондық нұсқасы. Ондай нұсқаларға pdf, epub, jpeg, doc, т.б. форматтағы сөздіктер кіреді.

2. Пайдаланушы үшін электрондық платформаларда әзірленген, компьютерлік бағдарламаларда жасалған сөздік. Мысалы: termincom.kz, sozdik.kz, ABBYY Lingvo x6, Oxford English Dictionary, Мультитран (Фесенко, 2015: 46).

Пайдаланушы үшін электрондық платформаларда әзірленген электрондық сөздіктің мынадай ерекшеліктері бар:

1. Электрондық форматта терминді, тілдік бірлікті және дефиницияны іздеу әлдеқайда жеңіл болады. Егер іздеу жолында сөз қате терілген болса, электрондық сөздік өз нұсқаларын көрсетеді. Сол сөзді ғана емес, сонымен тіркесетін, қосарласатын күрделі сөздерді де ұсынады. Осы гиперсілтемелерді басу арқылы пайдаланушы өзіне керек ақпаратты тез тауып алады. Мұндай мүмкіндікті лексикограф ғалымдар сөздіктің икемділігі немесе «гипермәтінділік» деп атайды.

2. Веб-сөздік тек сөзді тауып қана қоймай, тілдік бірліктің сипаттамаларын, қызметін және ерекшеліктерін де көрсете алады. Ондай сипаттамаларға сөздің құрамы мен құрылымы, фонетикалық және грамматикалық талдауы, басқа сөздермен тіркесуі, лексикалық мағынасы мен

этимологиясы, дефинициясы және т.б. жатады. Бұл сөздіктің әмбебаптылығын көрсетеді.

3. Веб-сөздікке қосымша иллюстрацияларды, схемаларды, аудио, сурет және бейне материалдарды беруге болады. Сөздіктің мұндай қасиетін лексикографияда «мультимедиялылық» деп атайды.

4. Электрондық веб-сөздік пайдаланушыға керек ақпаратты ғана береді. Біреуге сөздің дұрыс нұсқасы, біреуге оқылуы мен дыбысталуы, дефинициясы т.б. керек. Осы арқылы компьютерлік электрондық сөздік әртүрлі білім, мәдениет, сала мамандарына, қала және ауыл тұрғындарына, мектеп оқушылары мен студенттерге және ғалымдарға бағытталып икемделеді (Фесенко, 2015: 47).

5. Қажетті сөзді іздеудің түрлі мүмкіндіктері болады. Мысалы, француз тілінің электрондық лексикографиялық ресурсы «Nouveau Petit Robert. Version électronique» (Жаңа кішкентай Роберт. Электрондық нұсқасы) мынадай сөз іздеу түрлері бар: мақала тақырыбы бойынша іздеу (Entrées), дыбыстау арқылы іздеу (Phonétique), этимологиясы бойынша іздеу (Étymologie), цитата бойынша іздеу (Citations), бүкіл сөздіктің мәтіні бойынша іздеу (Texte) (Морель Морель, 2008: 132-133).

Сөздіктер тілдің сөздік қорына қарай үнемі толығып, өзгеріп және жаңарып отырады. Электрондық сөздікті толықтырып отыру аса үлкен күш пен қаржыны талап етпейді. Сондықтан тіл өміршендігін арттырудың бірден-бір жолы осы веб-сөздіктер әзірлеу болып табылады.

Веб-сөздіктерді жасаудың мынадай қиындықтары да кездеседі:

1. Ақпараттық технологияның қарқынды дамуы электрондық платформалар (сайттар), бағдарламалар мен қосымшалардың тез ескіруіне және жаңа буын пайдаланушыларына жарамсыз болып қалуына әкелуі мүмкін. Сондықтан заманауи лексикографтарға тек сөздік қорды ғана жаңартпай, сонымен бірге сөздік орналасқан платформаларды да жаңартып отыруға тура келеді.

2. Бүгінгі сөздіктің заманауи компьютерлік электрондық нұсқасында сөздік қор ғана емес, сонымен бірге көптеген ғалымдар мен ғылыми мектептердің еңбектерінің нәтижелерін біріктіру қажеттілігі де туды. Көптеген ғалымдардың еңбектерінде тіл тарихындағы әртүрлі кезеңдердің лексикалық базасы, фразеологиялық қоры жинақталған.

3. Жаңа электрондық сөздіктерді шығарушылар сөздікті коммерцияға айналдыруы мүмкін. Яғни пайдаланушыларға тегін берудің орнына, ай сайын немесе жыл сайын түсетін табыс көзіне айналдыру қаупі де бар. Мұндай жағдайды болдырмас үшін пайдаланушының сұранысын қанағаттандыру мақсатында мемлекеттің қолдауы аса маңызды (Фесенко, 2015: 47).

Осындай қиындықтарға қарамастан, электрондық сөздік баспадан шыққан сөздіктерді біртіндеп ығыстыруда. Сондықтан заманауи компьютерлік электрондық сөздікті жасайтын мамандардың, мекемелердің басты міндеті – қолдануға жеңіл әрі ыңғайлы, әмбебап, тілдің барлық саласын қамтыған, пайдаланушының сұраныстарын қанағаттандыра алатын, қоғамның барлық саласында пайдаға асатын сөздік жасау.

Электрондық сөздіктерді кез келген адам тілді зерттеуге, тіл бірліктері туралы ақпарат алуға және өзге тілді үйренуге пайдалана алады. Тіл үйренуде электрондық сөздікті пайдаланудың тиімділігін дәлелдеу мақсатында Н. Сармила, А.М. Юри, Х. Ресиани Индонезияның бастауыш мектебінде оқитын 8 жастағы 45 оқушыға ағылшын тілін меңгеру бойынша тәжірибе өткізді. Нәтижесінде электрондық сөздік оқушылардың белсенділігі мен сөздік қорды кеңейтуге деген ынтасын арттырған (Sarmila, 2023: 43). С. Карами мен М.Дж. Риасати де тілді үйрету және үйрену барысында электрондық сөздікті қолданудың маңыздылығын жоққа шығаруға болмайтынын айтады. Өйткені, білім алушыларды оқытушыға тәуелділіктен арылтады. Ол үшін білім алушылар электрондық сөздікті білім алу үдерісінде тиімді пайдалануды үйренулері қажет (Karami, 2023: 2). Бұдан электрондық сөздікті тілді зерттеу мақсатында ғана емес, сонымен қатар отандық және шетелдік азаматтарға тіл үйрету сабақтары үшін ұтымды пайдалануға болатынын көруімізге болады.

Сайтта орналасқан электрондық сөздікті әртүрлі тақырыптармен байытуға болады. Мысалы: әдебиеттану, спорт, өнер, тарих т.б. Соның ішінде спорттық метафоралармен толықтырылған электрондық сөздіктің жобасы туралы О. Карабутова т.б. өздерінің мақаласында баяндайды. Онда украин тілді спорт комментаторларының сөздерінен жазылып алынған спорттық метафоралар енгізілген (Karabuta, 2020: 45-46).

Сондай-ақ М.Л. Марус ABBYY Lingvo x6 және Мультитран электрондық сөздіктерін талдаса

(Марус, 2015: 68-70), Г.А. Мадьярова, К.Н. Байсалбаева, А. Ибрайымқызы мақалаларында Мультитран, Prompt және Кембридж (Cambridge Dictionary) электрондық сөздіктеріне сипаттама беріп өтеді (Мадьярова, 2021: 320). Т.С. Критчфелд мақаласында Визувордс сөздігі талданса (Critchfeld, 2017: 318-322), Т.Б. Вепрева Dictionary.com және OneLook Dictionary Search электрондық сөздіктерін қарастырады (Вепрева, 2017: 165).

Зерттеуші Р.В. Кузьмина Оксфорд ағылшын сөздігінің білім беру саласында беретін мүмкіндіктері мен ерекшеліктерін қарастырса (Кузьмина, 2021: 179-186), Э.Акимов мен В.Акимов мақаласында диалектілік фразеологизмдердің электрондық сөздіктерін, электрондық картотеканы автоматты түрде жасаудың алғышарттары айтылады (Акимов, 2013: 1-3), ал электрондық аударма сөздікті әртүрлі лексикографиялық сөздіктерді қамтитын кешенді электрондық сөздікке айналдыру жолдарын А.Н. Ефремова өз мақаласында әртүрлі дереккөздерге сілтеме жасай отыра баяндайды (Ефремова, 2015: 40).

Қазақ тіл білімінде лексикография мен терминографиядағы баспадан шыққан сөздік түрлерінің ұқсастығын (аударма, түсіндірме), олардың мақсат-міндеттеріне байланысты айырмашылықтарын Е. Әбдірәсілов өз еңбегінде атап өтсе (Әбдірәсілов, 2005: 34), қазіргі қазақ лексикографиясының электрондық сөздіктерге дейінгі тарихы Г. Көбденованың мақаласында қарастырылады (Көбденова, 2013). Сонымен қатар С.Қ. Құлманов және т.б. бірлескен авторлар мақаласында Қазақ тілінің ұлттық корпусы құрамындағы терминологиялық ішкорпус әзірлеу барысында белсенді түрде қолданылған termincom.kz қазақ-орыс тілдеріндегі салалық терминологиялық қорға арналған терминологиялық дерекқор туралы зерттеу жасалған (Құлманов және т.б., 2024: 155-165).

Аталған ғылыми әдебиеттерді, шетелдік электрондық сөздіктерді бір-бірімен салыстырып талдай келе, мақалада А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты әзірлеген «Қазақ тілінің әмбебап электрондық сөздігінің» сипаты, өзге отандық сөздіктермен ұқсастығы мен айырмашылықтары нақты мысалдар арқылы көрсетілді.

Нәтижелер және талқылау

XXI ғасырда қазақ тілінде баспадан шыққан сөздіктердің дамуы мына қадамдардан тұрады:

1. Баспадан шыққан сөздіктер сканерлік аппараттан өту арқылы электрондық pdf, epub, jpeg және т.б. нұсқалары әзірленіп, оқулықтарға арналған сайттарға салыну керек;

2. Pdf, epub, jpeg және т.б. нұсқалардағы электрондық сөздіктерді оқып қана қоймай, оның мәтіндерін автоматты тану арқылы «тірілтіп», құрамындағы сөздерді іздеу, көшіру, «doc» нұсқаға ауыстыру мүмкіндігі болу керек;

3. Бірнеше сөздіктегі ақпараттарды сұрыптап, қосымша ақпараттарды қосып, дербес деректер ретінде (кітап күйінде емес) интернеттегі платформаларға салып, пайдаланушының (адамның) қажетіне қарай керек ақпаратын сүзгілер арқылы іздеу батырмасы болу керек т.б.

Біз отандық электрондық сөздіктерді олардың түрі мен нұсқаларына қарай: баспадан шыққан сөздіктердің электрондық нұсқаларын жинақтаған веб-сөздіктер, пайдаланушылар үшін электрондық платформаларда әзірленген веб-сөздіктер және жиынтық сөздіктер түрлеріне жіктедік (Кесте 1).

Кесте 1 – Отандық электрондық сөздіктердің түрлері

Таблица 1 – Виды отечественных электронных словарей

Table 1 – Types of domestic electronic Dictionaries

<i>Сөздіктің түрлері</i>	<i>Электрондық сөздіктер</i>
Баспадан шыққан сөздіктердің электрондық нұсқаларын жинақтаған веб-сөздіктер	Электрондық мемлекеттік кітапхана қорының каталогы (https://kazneb.kz/), Тілтанымдық электрондық кітапхана (https://tbikitap.kz/), Сөзтексер (https://soztekser.kz/)
Пайдаланушы үшін электрондық платформаларда әзірленген веб-сөздіктер	Емле.кз (https://emle.kz/), Сөздік.кз (https://sozdik.kz/), Терминком.кз (https://termincom.kz/), Кітап.кз (https://kitap.kz/)
Жиынтық сөздіктер	Сөздікқор (https://sozdikqor.kz/), Словопедия (http://kaz.slovopedia.com/), Лұғат сөздіктер (https://lugat.kz/)

Баспадан шыққан сөздіктердің электрондық «pdf» нұсқаларын жинақтаған қазақ тіліндегі

отандық веб-сөздіктерге төмендегі платформалар жатады:

1. Электрондық мемлекеттік кітапхана қорының каталогы (<https://kazneb.kz/>) – қазақша электрондық кітаптардың қоры көп ресурстардың бірі. Мұнда сөздіктерді онлайн ашып оқуға, 3D танысуға және жүктеуге болады;

2. Тілтанымдық электрондық кітапхана (<https://tbikitap.kz/>) – қазақ тіл білімінің ғылыми еңбектері мен сөздіктерін қамтыған электрондық ресурс. Бұл платформада сөздікке арнайы парақша арналып, тіл біліміне қатысты барлық электрондық сөздіктер жинақталған;

3. Сөзтексер (<https://soztekser.kz/>) – пайдаланушыларға кирил және латын графикалары бойынша тілдегі жеке әдеби сөздер мен оларға жалғанатын қосымшаларды, сөз тіркестері мен сөйлемдерді орфографиялық нормаға сай жазылуын тексере алатын платформа. Бұл платформада «Орфографиялық сөздіктің», «Терминдер сөздігі» мен «Жиілік сөздіктің» «pdf» форматы, сондай-ақ монографиялар мен мақалалар, сөйлеу мен жазуға қатысты аудио және бейне дәрістер берілген.

Ал пайдаланушы үшін әзірленген электрондық платформалардағы веб-сөздіктер мыналар:

1. Емле.кз (<https://emle.kz/>) – қазақ тілінің орфографиялық электрондық базасы. Сайтта кез келген сөзді теріп, дұрыс жазылуын тексеруге болады. Дереккөз ретінде 2013 жылғы Н. Уәли, Қ.Күдерінова, А. Фазылжанова, Ж. Исаева, Н. Әміржанова, А. Әмірбекова құрастырған орфографиялық сөздік берілген. Сөздікте дара және күрделі сөздер, фразеологизмдер, терминдер, ұйым, мекеме атаулары, транслитерациясы (бұрынғы нұсқасымен), дыбысталуы т.б. қамтылған;

2. Сөздік.кз (<https://sozdik.kz/>) платформасы – қазақ тілі мен орыс тілі арасындағы сөздерді немесе сөз тіркестерін, фразеологизмдерді аударуға бағытталған веб-сөздік. Мұнда сөздерді кирил жазуын латын графикасына транслитерациялау мүмкіндігі бар. Сөздікте салалар, халықаралық фонетика әліппесі (ХФӘ), сөздердің мағыналары (ауыспалы, қарғыс, көнерген), мақал-мәтелдер және т.б. арнайы көрсетілген;

3. Салалық терминдер, олардың орыс тіліндегі аудармалары, бекітілген жылдары және әртүрлі салалардағы қолданысы – Терминком.кз (<https://termincom.kz/>) платформасында қамтылған. Мұнда 30 томдық қазақша-орысша, орысша-қазақша сөздіктер, бекітілген терминдердің 1971 жылдан соңғы жылдар аралығындағы барлық жинағы, пән сөздер сөздігіндегі терминдер орыс тіліндегі аудармасымен бірге кездеседі. Іздеу жолынан салалар бойынша және бекітілген жылы бойынша терминдерді ықшамдап іздеуге болады. Платформаның басты кемшілігі – терминологиялық түсіндірме сөздіктердегі терминдердің дефинициялары берілмеген;

4. Бес мыңнан аса кітапты оқу және тыңдау платформасы – Кітап.кз (<https://kitap.kz/>). Бұл платформадағы сөздікке «Қазақ тілінің әмбебап сөздігі» деген атау берілген. Сөздікке «Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі», энциклопедиялар, платформаға енгізілген барлық кітаптар т.б. енгізілген. Сөзді іздегенде сол сөздің сөз табы, дефинициялары, халықаралық атауы, орыс тіліндегі аудармасы, шығармалардағы мысалы берілген.

Мысалы, «тақта» сөзін іздегенде мынадай нәтижелер шықты:

а) зат есім;

ә) дефинициялары: бормен жазуға лайықталып жасалған қара не қызыл түсті оқу құралы; түрлі құлақтандыру, жарнама, күнделікті хабар, газет және т.б. ілінетін арнаулы тақтай; құрылыста, үйлердің, ғимараттардың және т.б. іші-сыртын қаптауға, еденге төсеуге, төбесін жабуға пайдаланылатын құрылыстық құрылым;

б) мысалдар: социалистік міндеттеме жазылған тақта ерекше көз тартатын («Социалистік Қазақстан»); тақтатастан (гранит, мәрмәр), бетоннан, темір-бетоннан, керамикадан, гипстен, асбестцементтен, шыныдан, ағаштан және т.б. дайындалады (ҚҰЭ) т.б.

Белгілі бір сөз туралы ақпаратты бірнеше сөздік ішінен тауып, жинап беретін жиынтық веб-сөздіктер бар. Олардың қатарына мына сөздіктер кіреді:

Сөздікқор (<https://sozdikqor.kz/>) платформасы – сөздердің дефиницияларын, синонимдерін, омонимдерін, антонимдерін, фразеологиялық және сөз тіркестерді, сөйлемдерді «Қазақ әдеби тілінің сөздігінен», М. Қашқаридің «Түрік сөздігінен», Б. Қалиевтің «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінен», «Қазақ тілінің аймақтық сөздігінен» т.б. көптеген сөздіктер мен энциклопедиялардан, оқу құралдарынан іздеуге мүмкіндік беретін платформа. Бұл платформада сөздердің сөз табы, дефинициялары, дереккөзі, латынша транслитерациясы, кейбір сөздер мен сөйлемдердің дыбысталуы берілген.

Қазақ тіліндегі көптеген сөздіктердің қорын құрайтын платформалардың бірі – Словопедия (<http://kaz.slovopedia.com/>). Бұл платформаларда мынадай сөздіктер кездеседі: Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, Қазақ тілінің аймақтық сөздігі, Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі, Философиялық терминдердің сөздігі, Б. Қалиевтің «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі», Синонимдер сөздігі, Арабша-қазақша тілашар, Қазақша-ағылшынша сөздік т.б.

Лұғат сөздіктер (<https://lugat.kz/>) – Ағылшынша-қазақша сөздік, Орысша-қазақша сөздік, Түсіндірме сөздік, Түрікше-қазақша сөздік, Аймақтық сөздік, Орфографиялық сөздік, Синонимдер сөздігі, Арабша-қазақша сөздіктерді қамтитын жиынтық сөздік.

Бұл сөздіктен «үй» сөзін іздегенде мынадай нәтиже шықты:

- 1) Қазақша-ағылшынша сөздік: house (үй (ғимарат)), family (үй іші), block (үй алабы) т.б.;
- 2) Түсіндірме сөздік: үй – белгілі бір қоғамдық қажеттілік үшін пайдаланылатын орын, мекеме; үй іші – үй адамдары, отбасы мүшелері; үй иесі – үй қожасы т.б.;
- 3) Қазақша-орысша сөздік: үй – гнездо (перен.) (домашний очаг), двор; үй ішін сәндеу – декорирование с. ~ помещения т.б.;
- 4) Синонимдер сөздігі: баспана; үй іші – отбасы, жанұя т.б.;
- 5) Қазақша-арабша сөздік: بيت, منزل т.б.;
- 6) Қазақша-түрікше сөздік: ev (үй); ev içi (үй іші) т.б.

Аталған сөздіктерден бөлек көптеген сөз бен сөз тіркестердің мысалдары мен олардың дереккөздері жинақталған интернет платформа бар. Ол – А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының картотекалық қорының ТБИ картотека (<https://tbikartoteka.kz/>) платформасы. Мұнда қазақ тіл білімі ғалымдары өңір-өңірден, газет-журналдардан жинаған жеке әдеби сөздер, сөз тіркестері мен олардың мысалдарының көптеген картотекасы сканерленген нұсқалары жинақталған. Мысалы, «алан» сөзін іздегенде мынадай мысалдар шықты: «Алан мен Қыпшақты жеңе алмайтынына көзі жеткен монғолдар Қыпшақтарға көп тартумен «сендер бізбен қандас елсіңдер, аландар бөтен жұрт, біз сендермен бітімге келеміз, оларға болысушы болмандар» деп кісі салды», «Солтүстік Кавказда тұратын алан жұрты «монғолға бірігіп қарсы тұрайық» деп Қыпшақтарды болысуға шақырды» және т.б. Сонымен қатар қазақ тілін меңгеріп жатқан азаматтарға арналған – Тілқұрал (<https://tilqural.kz/>) платформасы да кездеседі. Бұл платформадағы сөздік А1 – қарапайым деңгей, А2 – базалық деңгей, В1 – орта, В2 – ортадан жоғары, С1 – жоғары деңгейлерді қамтиды. Әр деңгей әртүрлі тақырыптарды, мысалы, әуесқойлық, денсаулық, менің мүмкіндіктерім және т.б. қамтиды. Мұнда кез келген сөзді іздеу мүмкіндігі қарастырылмаған. Тақырыптарда сөздер мен сөз тіркестері және олардың дыбысталуы да бар.

Электрондық сөздік жасаудың халықаралық тәжірибелерін қарастырдық. Олардың ішінде Кесте 2-де Тәуелсіз мемлекеттер достығына (ТМД) мүше мемлекеттердің электрондық сөздіктеріне жалпы шолу жасалды. Ал Кесте 3-те Ұлыбритания, АҚШ пен Ресейдің электрондық сөздіктері сипаттарына қарай түрлерге бөлінді.

Кесте 2 – ТМД-ға мүше мемлекеттердің электрондық сөздіктері

Таблица 2 – Электронные словари государств-членов СНГ

Table 2 – Electronic Dictionaries of CIS member States

Елдер	Электрондық сөздіктер
Әзербайжан	Obastan сөздігі (https://obastan.com/)
Қырғызстан	Эл-Сөздук.кг (https://el-sozduk.kg/), Эл-Сөздүк (https://tamgasoft.kg/dict/)
Өзбекстан	Лугат.уз (http://www.lugat.uz/), Орысша-өзбекше онлайн аударма мен сөздік (http://solver.uz/), Кәсіби аударманың онлайн сервисінің сөздігі (https://freelance.from-to.uz/dictionary)
Тәжікстан	Зафар Усмонов атындағы Ақпараттық технологияларды дамыту орталығының сөздігі (https://tajlingvo.tj/ru/online-slovar), Луғат (https://lugat.tj/), Офтоб.ком (https://oftob.com/), Орысша-тәжікше сөздік (https://russko-tadzhikskij-slovar.slovaronline.com/), Вожаҷу (https://vazhaju.tj/), Сахифа.тж (https://sahifa.tj/)
Армения	Бараран.ру (http://brn.ru/ru/brn/), ISMA түсіндірме сөздігі (http://translator.am/ru/index.html)
Беларусь	Скарник сөздігі (https://www.skarnik.by/), Орыс-беларусь сөздігі (https://russko-belorusskij-slovar.slovaronline.com/)
Молдова	Молдовениидің орысша-молдо/румынша сөздігі (https://www.moldovenii.md/md/lexicon), Румын тілінің сөздіктері (https://www.dex.md/)

Кесте 3 – Халықаралық электрондық веб-сөздіктердің түрлері

Таблица 3 – Типы международных электронных веб-словарей

Table 3 – Types of international electronic Web Dictionaries

<i>Сөздіктің түрлері</i>	<i>Электрондық сөздіктер</i>
Аударма сөздіктер	ABBYY Lingvo x6, Мультигран, Prompt, Polyglossum
Әмбебап сөздіктер	Cambridge Dictionary, Merriam-Webster Dictionary, Collins Dictionary, Thesaurus.com, Dictionary.com
Тарихи сөздік	Oxford English Dictionary
Сленг сөздіктер	Green's Dictionary of Slang, Urban Dictionary
Визуалды сөздіктер	Visuwords, Visualthesaurus
Түсіндірме сөздік	Ozdic.com
Жиынтық сөздік	OneLook Dictionary Search

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты отандық және халықаралық тәжірибелерді ескере отырып әзірлеген, пайдаланушыларға арналған тұңғыш қазақ тіліне арналған әмбебап электрондық сөздіктің (<https://tbisozdik.kz/>) сипаттары Кесте 4-те көрсетілді, ал оның отандық электрондық сөздіктермен ұқсастығы мен айырмашылығы Кесте 5-те берілді.

Кесте 4 – Қазақ тілінің әмбебап электрондық сөздігінің әмбебап сипаттары

Таблица 4 – Универсальные свойства универсального электронного словаря казахского языка

Table 4 – Universal properties of the Universal electronic Dictionary of the Kazakh language

<i>Ақпарат түрі</i>	<i>Сипаттамасы</i>
Реестрлік сөз туралы ақпарат	Жеке түбірден құралған сөздер ғана емес, дефиспен жазылған сөзді реестрден анықтайды.
Орфограммалық ақпарат	Дұрыс және қате нұсқаларды көрсетеді.
Салаға қатысты ақпарат	Өртүрлі сала бойынша белгіленімін көрсетеді.
Тіл игеру деңгейіне қатысты ақпарат	Әр сөзді мына тіл игеру деңгейлеріне қарай іздеп табады: A1 – қарапайым деңгей A2 – базалық деңгей B1 – орта деңгей B2 – ортадан жоғары деңгей C1 – жоғары деңгей
Этимологиясына қатысты ақпарат	Сөздің қай тілден шыққанын шартты қысқартуларға қарап анықтауға болады. Этимологиясы сол тілде жазылған.
Халықаралық атауы туралы ақпарат	Терминнің латын, грек, т.б. тілдердегі ғылыми баламасы берілген.
Орфоэпиялық ақпарат	1) аудиомен берілген 2) транскрипциясымен берілген.
Графикалық ақпарат	Қазақ жазуын латынға көшіру мәселесі ескеріліп, қазақ тіліндегі латынша транскрипциясы берілген.
Грамматикалық ақпарат	1) сөз құрамы мен тұлғасын анықтайды 2) сөз табын анықтайды 3) сөздің алды-артынан тіркесетін сөздерді анықтайды.
Лексикологиялық-семантикалық ақпарат	1) мағынасы 2) мысалдары 3) омонимдік қатары 4) синонимдік қатары 5) Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы мысалдар мен тілдік деректер беріледі 6) Қазақ тілінің ұлттық сөздік қорындағы (картотекадағы) мысалдар берілген.
Фразеологиялық өрісі туралы ақпарат	1) фразеологизмдер 2) фразеологизмдердің дефинициялары
Паремиялогиялық өрісі туралы ақпарат	Мақал-мәтелдер берілген.
Аудармалық өрісі туралы ақпарат	1) орыс тіліне аударарды 2) ағылшын тіліне аударарды

Кесте 4 жалғасы / Продолжение Таблицы 1 / Continuation of Table 1

Омонимдік өрісі туралы ақпарат	Өр омонимнің мынадай тілдік ақпараттары берілген: 1) сөз табы 2) мағынасы 3) саласы 4) мағынасы 5) мысалдары 6) синонимдері 7) тіркесімділігі 8) фразеологизмдері 9) орысшасы 10) ағылшыншасы
--------------------------------	---

Кесте 5 – Қазақ тілінің әмбебап электрондық сөздігінің отандық электрондық сөздіктермен ұқсастығы және айырмашылықтары

Таблица 5 – Сходства и различия универсального электронного словаря казахского языка с отечественными электронными словарями

Table 5 – Similarities and differences of the Universal electronic Dictionary of the Kazakh language with Domestic electronic Dictionaries

<i>Қазақ тілінің әмбебап электрондық сөздігінің отандық электрондық сөздіктермен ұқсастығы</i>	
Әртүрлі сала бойынша белгіленімін көрсетеді.	
Сөздің қай тілден шыққанын шартты қысқартуларға қарап анықтауға болады. Этимологиясы сол тілде жазылады.	
Қазақ жазуын латынға көшіру мәселесі ескеріліп, қазақ тіліндегі латынша транскрипциясы берілген.	
Сөз табын анықтайды.	
Сөздің алдында және соңында тіркесетін сөздерді анықтайды.	
Сөз мағынасын, мысалдарын, омонимдерін, синонимдерін табады.	
Фразеологизмдер дефиницияларымен бірге берілген.	
Өр омонимнің мағынасы, сөз табы, мағынасы, мысалдары берілген.	
Жеке сөздерді орыс және ағылшын тілдеріне аударады.	
Орфоэпиялық ақпарат аудиомен берілген.	
Сөз құрамын анықтайды.	
<i>Айырмашылығы</i>	
<i>Қазақ тілінің әмбебап электрондық сөздігі</i>	<i>Отандық электрондық сөздіктер</i>
Жеке түбірден құралған сөздер ғана емес, дефиспен жазылған сөзді реестрден анықтайды.	Тек жеке түбірден құралған сөздерді іздейді.
Дұрыс және қате нұсқаларды көрсетеді.	Тек дұрыс нұсқасын ғана көрсетеді.
Өр сөзді тіл игеру деңгейлеріне қарай іздеп табады.	Өр сөзді тіл игеру деңгейлеріне қарай іздемейді. Сөздер жалпы деңгейге қарай бөлініп, бір жерге жинақтап берілген.
Терминнің латын, грек, т.б. тілдердегі ғылыми баламасы берілген.	Терминнің латын, грек, т.б. тілдердегі ғылыми баламасы берілмеген.
Орфоэпиялық ақпарат транскрипциясымен берілген.	Орфоэпиялық ақпарат транскрипциясымен берілмеген.
Сөз тұлғасын анықтайды.	Сөз тұлғасын анықтамайды.
Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы және Қазақ тілінің ұлттық сөздік қорындағы (картотекадағы) мысалдар мен тілдік деректер берілген.	Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы мысалдар мен тілдік деректер және Қазақ тілінің ұлттық сөздік қорындағы (картотекадағы) мысалдар берілмеген.
Мақал-мәтелдер берілген.	Мақал-мәтелдер берілмеген.
Өр омонимнің саласы, синонимдері, тіркесімділігі, фразеологизмдері, орысша және ағылшынша аудармасы жеке-жеке берілген.	Өр омонимдік мағынаның саласы, синонимдері, тіркесімділігі, фразеологизмдері, орысша және ағылшынша аудармасы жеке берілмеген.
Реестрдегі сөз туралы барлық тілдік ақпарат сайттың бір бетіне орналастырылған.	Реестрдегі сөз туралы барлық тілдік ақпарат сайттың бірнеше бетіне орналастырылған.
Сөздіктің тілдік деректер базасына 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» және институт мамандары жасаған өнімдері енді.	Сөздіктің тілдік деректер базасына 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігімен» қатар әр түрлі ғалымдар жасаған көптеген сөздіктер еніп, электрондық сөздіктердің жалпы жиынтығынан құралған.

Веб-сөздік негізіне мынадай міндеттерді шешуді көздейді:

- 1) электрондық веб-сөздіктің сайты жасау;
- 2) сол сайтқа лайықтап тілдік дерекқорды, яғни баспадан шыққан сөздіктердің, сала мамандарының жасаған жұмыстарының электрондық дерекқорын жинау;
- 3) сол дерекқордағы ақпараттарды сұрыптап, өңдеп, ретімен веб-сөздіктің сайтына салу;
- 4) веб-сөздік сайтының жұмысын бірнеше қайтара тексеріп, кемшіліктерін жойып, жетілдіріп, пайдаланушыларға ұсыну.

Бұл міндеттерді орындау үшін мынадай жұмыстар жасалды:

1. Интернет платформасында электрондық веб-сөздіктің сайты ашылып, оның дизайны, интерфейсі, бұйрықтық пернелері және жалпы бағдарламасы әзірленді;

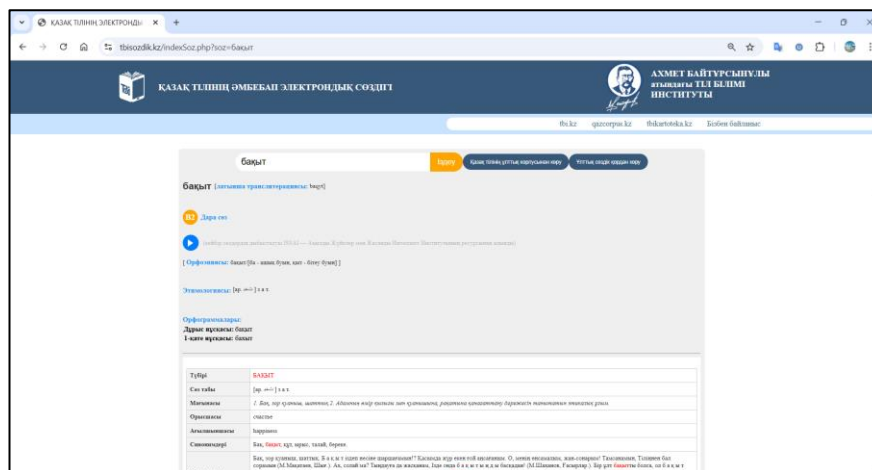
2. Веб-сөздік сайтына арналған тілдік дерекқор жиналды. Ол сайтқа кез келген нұсқа (.pdf, .jpeg, .doc, т.б.) жарамайтындықтан, тек «xlsx» нұсқасындағы деректер ғана қолданылып, қолда бар сөздіктерді «xlsx» нұсқаға айналдыру және Институт ғалымдарының осы нұсқада жасаған жұмыстарын алу қажеттілігі туындады. Соған орай А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғалымдары әзірлеген 15 томдық «Қазақ әдеби тілі сөздігінің», қазақша-орысша сөздіктің, орфограммалардың, фразеологизмдер мен сөз тіркестердің, сөздер тіркесімділігінің, синонимдердің, біріккен сөздердің, қос сөздердің, лексикалық минимумдардың (A1, A2, B1, B2, C1), транслитерацияның «xlsx» нұсқасындағы дерегі алынып, веб-сөздік сайтына енгізілді;

3. Институттың Қазақ тілінің ұлттық корпусы (<https://qazcorpus.kz/>), ТБИ картотека (<https://tbikartoteka.kz/>), Орфоэпиялық конвертер (<https://v2.qazcorpus.kz/taldau3/>), Синонимайзер (<https://qazcorpus.kz/tools/sinonim/index.php>), Транслитерация (<https://v2.qazcorpus.kz/qazlat/>) сынды өнімдері веб-сөздікке «байланды»;

4. 15 томдық «Қазақ әдеби тілі сөздігінде» кездесетін сөздердің этимологиясы, халықаралық атауы, сөздердің мағыналары ажыратылып, сайтқа жеке-жеке енгізілді;

5. Веб-сөздік жұмысын бірнеше рет тексеру нәтижесінде олқылықтары жойылып, жұмысы жақсартылды. Сөздікті толықтыру, өңдеу және жетілдіру жұмыстары мұнымен тоқтамай, жалғасып жатыр.

Сонымен бірге мынадай қиындықтар да кездесті: «xlsx» нұсқадағы кейбір электрондық сөздіктердің болмауы, электрондық нұсқадағы омонимдердің ажыратылмауы, сөздердің дыбысталмауы т.б. Бүгінде бұл мәселелерді шешу үшін көптеген жұмыстар жүргізілуде. Электрондық веб-сөздіктің скриншоты Сурет 1-де көрсетілген.

Сурет 1 – Қазақ тілінің әмбебап электрондық сөздігінің интерфейсі

Рисунок 1 – Интерфейс универсального электронного словаря казахского языка

Figure 1 – Interface of the Universal electronic Dictionary of the Kazakh language

Электрондық веб-сөздікке Тіл білімі институтының электрондық платформалары «байланды». Олардың қатарында «Қазақ тілінің ұлттық корпусы» мен Институттың картотекалық қорының «ТБИ картотека» атты веб-ресурсы бар. Бұл платформалар сөздікке үлкен қор болу

арқылы сөздік ауқымын кеңейтті. Себебі Қазақ тілінің ұлттық корпусында 65 миллионға жуық сөзқолданыс пен 16 ішкорпус қамтылғандықтан, сөздіктен тілдік бірліктерге көптеген мысалдар алынды. Ал Институт ғалымдары жинаған сөздер мен олардың мысалдарынан, мысалдардың дереккөздерінен тұратын, цифрланған 3 миллионнан астам қима қағаздың «jрег» нұсқасын қамтитын «ТБИ картотека» платформасы сөздіктің тілдік қорын арттырып қана қоймай, тарихи семантикасының өрісін де кеңейтті. Себебі бұл платформада 1930-1986 жылдар аралығындағы беделді авторлар мен академиялық басылымдардан, құнды кітаптардан, халықтың тіл қазынасынан жинақталған қазақтілді жазбаша сөз қоры жиналған.

Сөздіктен сөз іздегенде мынадай нәтижелер шығады: латынша транслитерациясы, сөз құрамы, лексикалық минимумы, дыбысталуы, орфоэпиясы, орфограммалары (дұрыс және қате нұсқалары), түбірі, сөз табы, мағыналары, этимологиясы немесе халықаралық атауы, синонимдері, өзге сөздермен алды-артынан тіркесімділігі, орысша аудармасы, сөз тіркестері мен фразеологизмдері және олардың дефинициялары берілген.

Мысалы, «кітап» сөзін іздегенде мынадай ақпараттар шығады:

- 1) Латынша транслитерациясы: kitap;
- 2) Лексикалық минимумы: A1 (ішінде тізімі бар);
- 3) Сөз құрамы: дара;
- 4) Орфограммалары: дұрыс нұсқасы (кітап), қате нұсқалары (кітәп, кітаб);
- 5) Түбірі: кітап;
- 6) Сөз табы: зат есім;
- 7) Этимологиясы: ар. کتاب; ;
- 8) Мағыналары:

а) мерзімсіз баспасөз басылымы көркем-әдеби, қоғамдық саяси, ғылыми-практикалық мазмұндағы туынды;

ә) есеп-қисап, мәлімет т.б. мағлұматтарды тіркеп, жазып отыратын түптелген таза ақ қағаз, қалың дәптер;

б) мектеп оқушыларына арнап, белгілі оқу бағдарламасына негізделіп жазылған оқулық.

в) ауыс. Құран;

9) Мысалдар: Ахмет Байтұрсынұлы «Оқуға шақыру»: *Аллалап, ал кітапты қолдарыңа! Кекілбаев Әбіш «Түйелер»: Келеді ұзын көш шұбалып, Кебежеде кітап жоқ, ірімшік. Әбділда Тәжібаев «Ашықтар»: Қолтықтап жуан жуан кітаптарын, Бос тастап иығына тар шапанын, Барады өрлеп дөңге балғын ақын Шолуға алыстармен ауыл маңын т.б.;*

10) Тіркесімділігі: *кітап жүктеу, кітап оқу, кітап сөзі, қызыл кітап;*

11) Орысшасы: книга;

12) Ағылшыншасы: book;

13) Фразеологизмдері және мағыналары: *кітап кемірді* (кітапты көп оқыды, бас алмады), *кітап басу* (қолжазбаны дайын кітап етіп шығаратын полиграфиялық өндіріс процестерінің жиынтығы), *алтын кітап* (құрметті еңбек озаттары, үлгілі, табысты азаматтар тіркейтін кітап) т.б.;

14) Сөз тіркестері және мағыналары: *қызыл кітап* (көне дәуірлерге тән, бұл күнде сирек ұшырайтын аң-құстарды тіркейтін кітап), *еңбек кітапшасы* (еңбек өтілін көрсететін, істеген қызметін жазып отыратын құжат) т.б.

Электрондық сөздіктердің ғылыми зерттеулердегі, білім берудегі, коммуникациядағы және мәдениеттегі маңыздылығы күннен күнге артып келеді. Олардың үлкен дерекқоры зерттеушілерге әртүрлі ғылыми салалардағы соңғы жаңалықтар мен жарияланымдарға қол жеткізуге мүмкіндік береді. Электрондық сөздікті жасанды интеллектіге интеграциялауға болады. Қазақтілді кез келген жасанды интеллекті электрондық сөздікті өз дерекқорына енгізіп, пайдаланушыларға сөздіктегі тілдік деректерді электрондық сөздік сілтемесімен бірге бере алады.

Қорытынды

Баспадан шыққан лексикографиялық сөздіктердің орнын бүгінде электрондық сөздіктер басуда. Әлемнің озық елдері мемлекеттік тілдерінің жан-жақты қырын ашатын әртүрлі сөздіктердің электрондық нұсқаларын жасаған. Мақалада А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты әзірлеген «Қазақ тілінің әмбебап электрондық сөздігінің» сипаттамасы көрсетіліп, өзге отандық сөздіктермен ұқсастығы мен айырмашылықтары анықталды, сондай-ақ бағдарламалық

құрылымы мен мазмұны баяндалды. Цифрлық ресурстағы мұндай сөздік тілді цифрландыру ісінде, қолданысын кеңейтуде, әрбір сөз туралы терең ақпарат алуда және тілдің өміршеңдігін арттыруда аса маңызды электрондық құрал деп есептейміз.

Бұл әмбебап электрондық сөздік болашақта қазақ тілін зерттеушілерге және қазақ тілін меңгерушілерге бағытталып, дамып, толыға түседі. Атап айтқанда:

1) қазақ тілін зерттеушілерге бағытталған веб-сөздік мыналармен толығады:

а) іздеу жолына бірнеше категория бойынша сүзгілер қосылады;

ә) веб-сөздікті пайдалану жолын түсіндіретін жасанды интеллектіге негізделген бот іске қосылады;

б) барлық сөздер мен сөз тіркестері дыбысталатын болады;

в) дара және күрделі сөздерге грамматикалық талдау жасалады;

г) күрделі сөздер түріне қарай тереңірек ашылады;

ғ) омонимдердің электрондық нұсқасы ажыратылып, веб-сөздік құрамына енеді;

д) фразеологизмдер мен сөз тіркестерінің және олардың мағыналарының ара-жігі ажыратылып, жеке-жеке көрініс табады;

е) диалектілік сөзқолданыстар енеді (Қазақстан өңірлеріндегі отандастар мен шетелдегі қандастардың тілі);

ж) ассоциациялық сөздік енеді;

з) тарихи этимологиялық сөздік енеді;

и) ономастикалық сөздіктер енеді;

й) антонимдер сөздігі қосылады;

к) қазақ тілін ағылшын, француз, неміс, қытай және т.б. тілдерге аударатын аударма сөздіктер енеді;

к) өзге де сөздіктермен толығады;

л) «Сөзтексер» электрондық платформасы байланады;

м) болашақта Институт жасаған өзге өнімдермен де толығып отырады;

н) ай сайын жаңа сөздер жеке парақшада мысалдарымен және дереккөзімен бірге шығып отырады, жыл соңында көп қолданылған «жыл сөзі» жарияланады.

2) Қазақ тілін меңгерушілерге бағытталған веб-сөздік мыналармен толығады:

а) қазақ тілін меңгерудің әр деңгейі (қарапайым мен күрделі деңгей арасындағы) және сол деңгейдің тақырыптары бойынша тілді меңгерушілер білуі керек дара сөздер мен күрделі сөздер, сөйлемдер және олардың дыбысталуы, мысалдары енеді;

ә) деңгейлік тапсырмалар, ойындар қосылады;

б) қазақ тілін үйрететін жасанды интеллекті іске қосылады;

в) шетелдік қазақ тілін меңгерушілерге қазақтілді ортамен байланыс орнатуға мүмкіндік беретін парақша ашылады т.б.

Әдебиеттер

Акимов Э.Н., Акимов В.Л. Электронный словарь диалектных фразеологизмов // Вестник ННГУ. – 2013. – №6-2. – С. 1-3.

Әбдірәсілов Е. Қазақ терминографиясының жүйесі. – Астана, 2005. – 208 б.

Вепрева Т.Б. Расширение словаря магистрантов неязыковых обеспечивают подготовку при помощи онлайн-ресурсов // Вестник Череповецкого государственного университета. – 2017. – №6 (81). – 165 с.

Ефремова А.Н. Комплексный электронный словарь: особенности проектирования // Известия РГПУ имени А.Герцена. – 2015. – №178. – С. 40.

Көбденова Г. Электронды сөздік – заман талабы. – 2013. – URL: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/16025> (қаралған күні: 03.05.2024).

Кузьмина Р.В. Электронный словарь Oxford English Dictionary как основа проектной деятельности студентов // Вестник Гуманитарного института. – 2021. – №2. – С. 179-186.

Құлманов С.Қ., Бисенғали А.З., Шүленбаев Н.Қ., Омарова А.Д. Қазақ цифрлық терминологиясы: терминологиялық ішкорпус әзірлеу тәжірибесі (метамәтіндік және терминологиялық белгіленімдер параметрлері) // TILTANYM. 2024; (1): 155-165.

Мадьярова Г.А., Байсалбаева К.Н., Ибрайымқызы А. Сравнительный анализ существующих электронных словарей // Statistics, account and audit. – 2021. – 320 с.

Марус М.Л. Современные многоязычные электронные словари // Электронный научно-методический журнал

Омского ГАУ. – 2015. – №3(3). – С. 68-70.

Морель Морель Д.А., Шатилина С.И., Шашкин Л.М. Электронный словарь как средство обучения и исследовательский ресурс // Альманах современной науки и образования. – Тамбов: Грамота, 2008. – №8 (15): в 2-х ч. – Ч. I. – С. 132-133.

Фесенко О.П., Лаухина С.С. Электронные словари как продукт современной лексикографии // Омский научный вестник. – 2015. – №4(141). – С. 46-47.

Critchfeld, T.S. Visuwords: A handy online tool for estimating what non-experts may think when hearing behavior analysis jargon // Behavior Analysis in Practice, No.10. P. 318-320. <https://doi.org/10.1007/s40617-017-0173-0>

Karabuta, O., Mandych, T., Lemeshchuk, O. Electronic dictionary of sports metaphors as an instrument to develop the ukrainian computer lexicography // Journal of Information Technologies in Education (ITE). 2020. No.44. P. 42-48. <https://doi.org/10.14308/ite000725>

Karami, S., Riasati, M.J. A Study of Electronic Dictionary Use and Attitudes among Iranian Students of Translation during COVID-19 Pandemic // Education Research International. 2023. P. 2. <https://doi.org/10.1155/2023/7616256>

Makarych, M.V., Popova, Yu.B., Shved, M.O. Electronic Lexicography: Traditional and Modern Approaches // Science and Technique. 2020. Vol. 19. No.5. 424 p.

Sarmila N., Yauri, A.M., Resyadi, H. The Effectiveness of Electronic Dictionaries in Learning Vocabulary at Indonesia Junior High School Context // International Journal of Research on English Teaching and Applied Linguistics. 2022. T. 3. No.2. P. 40-43.

References

Abdirasilov, Ye. (2005) Qazaq terminografiasynyng zhujesi. Astana, 208 b. [Abdrasilov, Ye. (2005) System of Kazakh terminology. Astana, 208 p.] (in Kazakh)

Akimova, E.N., Akimov, V.L. (2013) Jelektronnyj slovar' dialektnyh frazeologizmov. Vestnik NNGU. No.6-2. S. 1-3. [Akimova, E.N., Akimov, V.L. (2013) Electronic dictionary of dialect phraseological units. Bulletin of the National Research University. No.6-2. P. 1-3.] (in Russian)

Critchfeld, T.S. (2017) Visuwords: A handy online tool for estimating what nonexperts may think when hearing behavior analysis jargon. Behavior Analysis in Practice. No.10. P. 318-320. <https://doi.org/10.1007/s40617-017-0173-0> (in English)

Efremova, A.N. (2015) Kompleksnyj jelektronnyj slovar': osobennosti projektirovaniya. Izvestija RGPU im. A.Gercena. No.178. S. 40. [Efremova, A.N. (2015) Comprehensive electronic dictionary: design features. Bulletin of the Russian State Pedagogical University named after A. Herzen. No.178. P. 40.] (in Russian)

Fesenko, O.P., Laukhina, S.S. (2015) Jelektronnye slovaki kak produkt sovremennoj leksikografii. Omskij nauchnyj vestnik. No.4(141). S. 46-47. [Fesenko, O.P., Laukhina, S.S. (2015) Electronic dictionaries as a product of modern lexicography. Omsk Scientific Bulletin. No.4(141). P. 46-47.] (in Russian)

Karabuta, O., Mandych, T., Lemeshchuk, O. (2020) Electronic dictionary of sports metaphors as an instrument to develop the ukrainian computer lexicography. Journal of Information Technologies in Education (ITE). No.44. P. 42-48. <https://doi.org/10.14308/ite000725> (in English)

Karami, S., Riasati, M.J. (2023) A Study of Electronic Dictionary Use and Attitudes among Iranian Students of Translation during COVID-19 Pandemic. Education Research International. P. 2. <https://doi.org/10.1155/2023/7616256> (in English)

Kobdenova, G. (2013) Jelektronnyj sozdik – zaman talaby. [Kobdenova, G. (2013) Electronic dictionary – a requirement of the times]. URL: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/16025> (review date: 03.05.2024). (in Kazakh)

Kuz'mina, R.V. (2021) Jelektronnyj slovar' Oxford English Dictionary kak osnova projektnoj dejatel'nosti studentov. Vestnik Gumanitarnogo instituta. No.2. S. 179-186. [Kuz'mina, R.V. (2021) Electronic dictionary Oxford English Dictionary as the basis of students' project activity. Bulletin of the Humanitarian Institute. No.2. P. 179-186.] https://doi.org/10.6060/BHIISUCT2021_179 (in Russian)

Mad'jarova, G.A., Baisalbaeva, K.N., Ibrajymqyzy, A. (2021) Sravnitel'nyj analiz sushhestvujushhih jelektronnyh slovar'ej. Statistics, account and audit. 320 s. [Madyarova, G.A., Baisalbayeva, K.N., Ibrajymqyzy, A. (2021) Comparative analysis of existing electronic dictionaries. Statistics, account and audit. 320 p.]. <https://doi.org/10.51579/1563-2415.2021-1.44> (in Russian)

Makarych, M.V., Popova, Yu.B., Shved, M.O. (2020) Electronic Lexicography: Traditional and Modern Approaches. Science and Technique. Vol. 19, No.5. P. 424. <https://doi.org/10.21122/2227-1031-2020-19-5-421-427> (in English)

Marus, M.L. (2015) Sovremennye mnogojazychnye jelektronnye slovaki. Jelektronnyj nauchno-metodicheskij zhurnal Omskogo GAU. No.3(3). S. 68-70. [Marus, M.L. (2015) Modern multilingual electronic dictionaries. Electronic scientific and methodological journal of Omsk State Agrarian University. No.3(3). P. 68-70.] (in Russian)

Morel' Morel', D.A., Shatilina, S.I., Shashkin, L.M. (2008) Jelektronnyj slovar' kak sredstvo obuchenija i issledovatel'skij resurs. Al'manah sovremennoj nauki i obrazovaniya. Tambov: Gramota. No.8 (15): v 2-h ch. Ch. I. S. 132-133. [Morel' Morel', D.A., Shatilina, S.I., Shashkin, L.M. (2008) Electronic dictionary as a teaching tool and research resource. Almanac of Modern Science and Education. Tambov: Diploma. No.8(15): in 2 hours. Part 1. I. C. P. 132-133.] (in Russian)

Qulmanov, S.Q., Bisengali, A.Z., Shulenbaev, N.Q., Omarova, A.D. (2024) Qazaq cifrlıyq terminologıjası: terminologıjalyq ishkorpus azırleu tazhıribesi (metamatındik zhane terminologıjalyq belgilenimder parametrleri). TILTANYM. (1): 155-165. [Kulmanov, S.K., Bissengali, A.Z., Shulenbayev, N.K., Omarova, A.D. (2024) Kazakh digital terminology: experience in developing a terminological subcorpus (parameters of meta-textual and terminological

designations). TILTANYM. (1): 155-165. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-1-155-165> (in Kazakh)

Sarmila, N., Yauri, A.M., Resyadi, H. (2022) The Effectiveness of Electronic Dictionaries in Learning Vocabulary at Indonesia Junior High School Context. International Journal of Research on English Teaching and Applied Linguistics. T. 3. No.2. P. 40-43. <https://doi.org/10.30863/ijretal.v3i2.3903> (in English)

Vepreva, T.B. (2017) Rasshirenie slovarja magistrantov nejazykovyh obespechivajut podgotovku pri pomoshhi onlajn-resursov. Vestnik Cherepoveckogo gosudarstvennogo universiteta. No.6(81). S. 165. [Vepreva, T.B. (2017) Expanding the vocabulary of non-linguistic undergraduates provides training using online resources. Bulletin of Cherepovets State University. No.6 (81). P. 165.] (in Russian)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 26.03.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 20.09.2025.

Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн / Available online: 30.09.2025.

© Ескендір Ж.Е., Құлманов С.Қ., Қайранбаев Н.А., 2025

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

Айдана Махамбетова^{1*}, Қуатбек Қонысбайұлы Дүйсен²^{1*} автор-корреспондент, докторант, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0009-0005-5846-7433 E-mail: aidanamakhambett@gmail.com² философия докторы (PhD), А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-4242-1044 E-mail: kuat.duisen@gmail.com**BIG CITY LIFE: ҚАЛАЛАНУДЫҢ ӘН МӘТІНДЕРІНДЕГІ КӨРІНІСІ**

Андатпа. Бұл мақала қазақ тілінің урбандану құбылысын ән мәтіндері негізінде қарастырады. Қазақстанда урбандану үдерісі, яғни қалаларға қоныс аудару 2000 жылдардың басынан бастау алып, күні бүгінге дейін жалғасып келеді. Бұл құбылыс Қазақстан тұрғындарының табиғи кеңістігінің өзгерісімен ғана шектелмейді, сонымен бірге олардың дүниетанымындағы трансформацияны да қамтиды. Осы ретте ел тұрғындарының қалалық ортаны қабылдауын және жаңа ортаға сіңісуін тілдік тұрғыдан бақылау өзекті мәселелердің біріне айналып отыр. Себебі қалалық кеңістікті игеруді жеңілдету әрі жеделдету ісінде тіл факторы маңызды рөл атқарады. Осыған байланысты біз «Қалаға көшіп келген қазақтілді тіл иелменінің санасындағы қала бейнесі қандай?» деген сауалға жауап іздеп көрдік. Қалалану үдерісінің көрінісін қазақ тілінде жарияланған ән мәтіндерін талдау арқылы көрсетуді зерттеу мақсатына айналдырдық. Зерттеу материалы ретінде 2014-2025 жылдар аралығында қазақ эстрадасында танымал болған қазақ тіліндегі ән мәтіндерін алдық. Мақалада ән мәтіндеріндегі қала аттарының кездесу жиілігі, Қазақстан қалаларын сипаттаудағы негізгі паттерндер және қалалық ортаға қатысты қатынастар талданған. Мақалада урбанданудың музыкалық мәдениетке және ағымдарға әсері көрсетіліп, қалалық өмір ырғағының ән мәтіндеріндегі көрінісі және қалалық ортаға тән мәдени құбылыстар сипатталған. Зерттеуде статистикалық талдау, дескриптивтік талдау, семантикалық талдау, салыстыра талдау әдістері қолданылған. Зерттеу нәтижелері Қазақстанда жүріп жатқан қалаға қоныстану үдерісінің әлеуметтік табиғатын айқындап, урбандануды жаңа қырынан көрсететін еңбек болады деген сенімдеміз. Қоғамның урбандануға қатысты көзқарасын ән мәтіндері негізінде талдау әлеуметтік-тілтанымдық үдерістерді зерттеудің теориялық деңгейін тереңдетуге мүмкіндік береді деп ойлаймыз.

Тірек сөздер: қалалану; урбандану; тілдік ландшафт; ән мәтіндері; ішкі миграция**Қаржыландыру көзі:** Мақала ЖТН АР19680279 «Қазақстандағы ұлт құрылысы контекстінде қазақ тілінің қалалануы» атты гранттық жобасы аясында әзірленді.**Сілтеме жасау үшін:** Махамбетова А., Дүйсен Қ. Big City Life: Қалаланудың ән мәтіндеріндегі көрінісі. *Tiltanym*, 2025. №3 (99). 202-214-бб.DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-202-214>**Айдана Махамбетова^{1*}, Қуатбек Қонысбайұлы Дүйсен²**^{1*} автор-корреспондент, докторант, Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0009-0005-5846-7433 E-mail: aidanamakhambett@gmail.com² доктор философии (PhD), Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-4242-1044 E-mail: kuat.duisen@gmail.com**BIG CITY LIFE: ОТРАЖЕНИЕ УРБАНИЗАЦИИ В ТЕКСТАХ ПЕСЕН**

Аннотация. В данной статье рассматривается феномен урбанизации казахского языка через ее отражение в текстах песен. С начала 2000-х годов в Казахстане идет процесс урбанизации, то есть переселения людей в города. Это явление не ограничивается изменением привычной жизненной среды казахстанца, но также приводит к ее полной трансформации. В связи с этим, одной из актуальных проблем становится наблюдение за тем, как жители страны принимают городскую среду и внедряются в новое окружение с языковой точки зрения. Языковой фактор играет важную роль в упрощении и ускорении освоения городского пространства. Однако трансформация языковой среды людей, недавно обосновавшихся в городе, само по себе сложное явление. Вместе с тем, наблюдение за языковой перцепцией в принятии городской среды жителями Казахстана является одним из наиболее актуальных вопросов на сегодняшний день. В связи с этим, в этой статье мы ищем ответ на вопрос: «Каков образ города в сознании казахоязычного жителя недавно переехавшего в город?» В соответствии с поставленной целью, предпринимается попытка показать процесс урбанизации путем анализа текстов казахоязычных песен. В качестве материала для исследовательской статьи были использованы тексты песен на казахском языке, популярных на казахской эстраде с 2014 по 2025 год. В исследовании проанализирована частота встречаемости названий городов в текстах песен, основные закономерности в описании городов Казахстана и отношение к городской среде. В статье рассматривается влияние урбанизации на музыкальную культуру и ее музыкальные движения, отражение ритма городской жизни в текстах песен и культурные феномены, присущие городской среде. В исследовании используются методы статистического, дескриптивного, семантического и сравнительного анализа. Результаты исследования выявляют

социальную природу процесса городского расселения в Казахстане и показывают урбанизацию в новом свете. Анализ отношения общества к урбанизации на основе текстов песен способствует углублению теоретического уровня изучения социолингвистических процессов.

Ключевые слова: урбанизация, языковой ландшафт; тексты песен; внутренняя миграция

Источник финансирования: Статья опубликована в рамках грантового проекта ОГРН AP19680279 «Урбанизация казахского языка в контексте национального строительства в Казахстане».

Для цитирования: Махамбетова А., Дуйсен К. Big City Life: Отражение урбанизации в текстах песен. *Tiltany*, 2025. №3 (99). С. 202-214. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-202-214>

Aidana Makhambetova^{1*}, Quwatbek Duysen²

^{1*}Corresponding author, Doctoral student, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0009-0005-5846-7433 E-mail: aidanamakhambett@gmail.com

²Doctor of Philosophy (PhD), A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-4242-1044 E-mail: kuat.duisen@gmail.com

BIG CITY LIFE: THE REFLECTION OF URBANIZATION IN THE LYRICS

Abstract. This article examines the phenomenon of the urbanization of the Kazakh language through its reflection in song lyrics. Since the early 2000s, Kazakhstan has been undergoing a process of urbanization, that is, the migration of people to cities. This phenomenon is not limited to a mere change in the habitual living environment of Kazakh citizens but leads to its complete transformation. In this regard, observing the way the citizens perceive the urban environment and integrate into the new surroundings from the linguistic viewpoint becomes one of the most relevant issues. Language factor plays a crucial role in easing and accelerating the process of integration into the city space. However, the transformation of the linguistic environment among people who have recently settled in cities is, in itself, a complex phenomenon. At the same time, observing linguistic perception in the adoption of urban environments by Kazakhstan's residents is one of the most relevant issues today. In this regard, the article seeks to answer the following question: What is the image of the city in the mind of a Kazakh-speaking resident who has recently moved to an urban area? In accordance with this research goal, the article attempts to demonstrate the process of urbanization through the analysis of Kazakh-language song lyrics. The corpus for this study consists of Kazakh-language song texts that were popular in Kazakh pop music from 2014 to 2025. The study analyzes the frequency of city names in the lyrics, the dominant patterns in the description of Kazakhstani cities, and attitudes toward the urban environment. The article considers the impact of urbanization on musical culture and its stylistic movements, the reflection of the urban rhythm of life in song lyrics, and the cultural phenomena inherent to the cityscape. The research uses methods of statistical analysis, descriptive analysis, semantic analysis, and comparative analysis. The research findings reveal the social nature of the urban settlement process in Kazakhstan and offer a novel perspective on urbanization. The analysis of society's attitude toward urbanization based on song lyrics contributes to deepening the theoretical understanding of sociolinguistic processes.

Keywords: urbanization; urbanization; linguistic landscape; song lyrics; internal migration

Source of financing: The article was developed within the framework of the OGRN Grant Project AP19680279 «Urbanization of the Kazakh Language in the Context of Nation-Building in Kazakhstan».

For citation: Makhambetova, A., Duysen, Q. Big City Life: The Reflection of Urbanization in the Lyrics. *Tiltany*, 2025. No.3 (99). P. 202-214. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-202-214>

Кіріспе

Жеделдетілген қалалану үдерісі ұлт бейнесін түрлендіріп, жаңа мәдени трендтерді анықтайтын ерекше мәдени құбылыстарды қалыптастырады. Жаһанданудың бір сипаты ретінде қалалалану үдерісі әртүрлі мәдениеттердің бір-бірімен тез әрі қарқынды араласып, бір-біріне әсер етуіне ықпал етеді. Демек, мәдениеттердің өзара араластығы – қоғамның ықтиярынсыз, яғни өзгерген ортаға бейімделу түрінде болатын үрдіс. Сондықтан да қалалық жерлер бүгінде тұрақты өсудің, инновацияларды ынталандырудың, мәдениет пен шығармашылықтың тұрақты дамуының негізгі көзі болып саналады.

Қалалық орта өзгерістерге тез бейім келеді: онда дәстүрлі мәдениет пен байланыстарды әлсірететін жағдайлар болуы мүмкін, сонымен бірге жергілікті бірегейліктің орнын урбанданған жаңа мәдени бірегейлік басуы әбден мүмкін. Бұл жағдайда жеке адам өзін белгілі бір этнос немесе ауыл өкілі ретінде ғана емес, өзіндік паттерндері бар қалалық қауымдастық бөлшегі ретінде сезінеді. Мәселен ірі қалалардағы жастар көбінесе бірнеше тілде қатар сөйлейді (орыс, ағылшын тілдері және т.б.). Сонымен бірге бұл паттерндер музыкалық талғамнан да, сән стилінен де, қарым-қатынас формасын таңдаудан да байқалуы мүмкін. Бұл өз кезегінде мәдени кодтың өзгерісін де

тудырады.

Жалпы алғанда урбандану үдерісі қалалық ортаның жағдайына түбегейлі әсер етіп, әртүрлі құбылыстар тудырады. Қалалық жерлерде халықтың көбеюі, экономикалық және мәдени өмірдің жандануы қоғамдық үдерістерге әсер етпей қоймайды. Урбандану үдерісінің әсерінен мәдени институттар өзгеріске біртіндеп ұшырайды. Урбандану әсерінен қалалардың әлеуметтік-мәдени кеңістігінде де түрлі өзгерістер болып жатады.

2005-2010 жылдар аралығында Қазақстанда қала халқының үлесі аз болды. 2010 жылдардан бері қарай урбандану күшейіп, бүгінгі даму деңгейіне жетіп отыр.

Посткеңестік кезеңде Қазақстандағы урбандану қарқыны біркелкі болған жоқ. КСРО ыдырағаннан кейін республикадағы көптеген қалалар негізгі өндіріс орындарының жабылуына, қалалық инфрақұрылымның құлдырауына, қала тұрғындарының және жалпы халықтың, әсіресе, жергілікті емес ұлт өкілдерінің шетелдерге көшуіне байланысты ұзаққа созылған тоқырауды бастан өткерді. 1989 жылы урбанданудың ең жоғарғы деңгейі тіркелді. Одан кейінгі 20 жыл ішінде ол көрсеткіш әлдеқайда төмендеді. Осы уақыттарда ауыл халқының саны біртіндеп өсті. Мұндай өзгерістерден кейін кейбір қалаларда дезурбанизация (қалалардың өндіріссізденуі) кезеңі басталды. Осылайша 1989 жылдан бастап тәуелсіздіктің алғашқы онжылдығында халық санының өсу қарқыны баяулап, 1999 жылғы көрсеткіштер 1979 жылғы деңгейге жуықтады (Ахатова, Бекенова, Сейтхамзина, 2022: 85).

ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының ақпаратына сүйенсек, 2021 жылдың басында жалпы халық саны 18 879 552, оның ішінде қала халқының үлесі 11 млн 45 мыңды құрайды (<https://stat.gov.kz>). Қазақстандағы қалалану үдерісінің қарқыны жыл өткен сайын артып келеді. 2021 жылғы санақ қорытындысы бойынша республикада ішкі миграция ағыны республикалық маңызы бар үш қалада (Астана, Алматы, Шымкент) ерекше шоғырланғанын көреміз. Алматы және Астана қалаларында оң миграциялық тренд жиырма жылдан астам уақыт бойы тіркелген қалыпты құбылыс болса, Шымкент қаласындағы миграция құбылысының табиғаты өзгеше екенін айта кеткен жөн. Шымкент қаласында қалыптасқан оң миграциялық трендке Қазақстанның оңтүстік өңіріндегі демографиялық өсімнің жоғары көрсеткіштері себеп болып отыр. Осының нәтижесінде Шымкент республикалық маңызы бар қала статусын иемденіп, жеке әкімшілік бірлік ретінде бөлініп шықты. Статистика деректері соңғы онжылдықта облыс орталықтарында көп өзгерістер барын байқатады. Мәселен Түркістан облысы қалалану деңгейі бойынша ең төмен өңір ретінде (қала халқының үлесі 20 – 22% ғана) тіркелген. Бірақ соңғы жылдары Түркістан қаласының әкімшілік мәртебесінің айқындалуы және инфрақұрылымының дамуы аймақтағы урбанизацияның жаңа серпінін көрсетеді.

Ішкі көші қон – қазіргі таңдағы урбанизацияның басты қозғаушы күші. Қалаларға қоныс аударып жатқан тұрғындар, негізінен, қолайлы өмір сүру ортасын және экономикалық тұрақты жағдайды іздеп барады. Қоныс аударушылар қалалық ортаға өзімен бірге дүние-мүлкін ғана көшіріп алып бармайды, сонымен бірге, көзбен көріп, қолмен ұстауға болмайтын құндылықтарын, тілдік ерекшеліктерін де ала барады. Қалалық орта көшіп келгендерді қалай қабылдайды? Қаладағы тілдік ландшафт көшіп келушілер үшін қаншалықты қолайлы жағдай туғызады? Қазақтілді ішкі мигранттар санасындағы қалалық кеңістіктің бейнесі қандай? Біз бұл зерттеуімізде осы сұраулардың жауабын іздеп табуға тырыстық.

Қалаға көшіп келушілердің материалдық жағдайына қатысты зерттеулер әлеуметтану, экономика ғылымдары тұрғысынан ұдайы зерттеліп келеді. Ал қалаға көшіп келушілердің сөйлеу тілінің жаңа ортаға бейімделуі туралы деректер жоқтың қасы. Біз осы мәселелерді субмәдениеттер шеңберінде талдауды көздедік.

Материал және әдістер

Біз зерттеу материалы ретінде 2014 – 2024 жылдар аралығында және 2025 жылдың қаңтар, ақпан айларында YouTube бейнехостинг сервисінде жарияланған ән мәтіндерін алдық. Материалдарды іріктеу кезінде әндердің YouTube бейнехостингі сервисінің Қазақстандық сегментіндегі қаралымына назар аудардық. Ән мәтіндерін зерттеудің бастапқы кезеңінде белгіленген талаптар бойынша жинақтадық. Бұл кезеңде сандық әдістерді, соның ішінде жинақтау, топтау, жалпылау әдістерін пайдаландық. Жинақталған материалдарды олардың ортақ және формалды белгілері негізінде (авторы, атауы, жариялау жылы) сұрыптап, бастапқы

дерекқорды құрып алдық.

Зерттеудің келесі кезеңінде алдын ала белгіленген талаптарға мейлінше сәйкес келетін ән мәтіндерін іріктеп алдық. Ән мәтіндеріне қойылған техникалық талаптар:

- ән мәтіні толықтай қазақ тілінде немесе ән мәтінінің кем дегенде жарты бөлігі қазақ тілінде болу керек;

- бір ән мәтінінің көлемі қайырмасын қоса алғанда 10 жолдан аз болмауы керек;

- ән жанрына байланысты шектеулер жоқ;

Зерттеу барысында ән мәтіндеріне қойылған этикалық талаптар мен шектеулер:

- кавер әндер зерттеуге алынған жоқ; каверлер бұрын жарияланған әндердің репродукциясы саналады, сондықтан олар зерттеу талаптарына сәйкес келмейді;

- аударма әндер мүлдем қарастырылған жоқ; ән мәтінінің аудармасы түпнұсқа өнім ретінде танылмайды;

- отандық және шетелдік киностудиялардың тапсырысы негізінде әзірленген, соның негізінде жарияланған кино, анимация өнімдерінің саундтректерін қарастырған жоқпыз;

- жаргон сөздер, дисфемизм сөздер (қорлау, өшпенділік мәндегі лексика) араласқан ән мәтіндері зерттеуге мүлдем алынған жоқ;

- белгілі бір этносқа, этникалық топқа (топтарға), нәсілге, әлеуметтік топқа бағытталған әндерді дерекқордан алып тастадық.

Зерттеудің бұл кезеңінде классификациялау, іріктеу, сұрыптау, сүзгілеу сияқты әдістер пайдаланылды. Бұл жұмыстардың бәрі бастапқы дерекқорда орындалды.

Зерттеудің келесі кезеңінде талдау жүргізіліп, дерекқорға енген ән мәтіндеріндегі қала атаулары, қалалық кеңістіктерге тән атаулар (әуежай, жолайырық, биік ғимараттар, қалың трафик т.б.), қала аумағында орналасқан табиғи нысан атаулары (өзен, төбе, көл т.б.) сұрыпталып алынды. Метабелгіленімге сүйене отырып, зерттеуде талданатын тілдік бірліктердің қайталану жиілігі шығарылды. Іріктеу сатысында атаулар семантикалық үшбұрыш тәсілі арқылы сұрыпталды. Метаны құрастыру барысында статистика әдісінің дескриптивті тәсілі қолданылды.

Зерттеудің келесі кезеңінде алынған нәтижелерге ұқсас әрі бағыттас зерттеу нәтижелерімен салғастыра талдау жүргізілді. Жинақталған урбонимдер мен қалалық кеңістікке тән нысан атауларының сандық көрсеткіштері негізге алына отырып, аталған урбонимдердің ортақ көрсеткіштері анықталды. Соның негізінде аталған қалаларға ортақ әлеуметтік құбылыстар айқындалды, олардың қалаларда жүріп жатқан тілдік миграциямен байланысы, тілдік санадағы көрінісі талданды. Сонымен қатар код миксинг құбылысының қазақ тіліндегі сипаты туралы айтылды. Бұл кезеңде зерттеу мақсатына сәйкес салыстыру, салғастыру, сәйкестендіру, аналогия құру әдістері пайдаланылды.

Әдебиетке шолу

Урбандану – экономикалық өмірдің қалаға жиналу үдерісі (Сүлейменова және т.б., 2020: 400).

Қалаға қатысты алғашқы зерттеулер экономикалық тұрғыдан жазылған еді. Өткен ғасырда әлеуметтанулық зерттеулердің саны артып, қаланың әлеуметтік-мәдени әлеуетін зерттейтін әдіс-тәсілдер де көбейді. Ол еңбектердің авторлары ретінде Дж. Кей-Шатлуорт, Ф. Ле Пле, К. Маркс, Ф. Энгельс сияқты ғалымдарды танимыз (Erlich, 2011: 238).

Қаланы әкімшілік-саяси жүйе ретінде қарастырған М. Вебер оны екі негізгі топқа: өндірушілер мен тұтынушыларға бөлуді ұсынды. Чикаго әлеуметтану мектебінің өкілдері қаланы әлеуметтану және жаратылыстану ғылымдары тоғысында талдады. Осы мектептің интеллектуалды жетекшісі Роберт Эзра Парк әлеуметтік мәселелерді шешудің алғашқы қадамы қаланы зерттеуден басталу керек деген ой айтты. Сөйтіп қала социализациясы В.Томас, Э.Бургесс, Р. Маккензи, Л. Вирт сынды ғалымдардың ықпалымен дамыды (Мигунова, Новиков, 2019: 43).

Кейінгі капиталистік қоғамдағы қалалардың урбанистік формалары Чикаго мектебінің модельдеріне сәйкес келмегендіктен Лос-Анджелес мектебі пайда болды. Осы мектептің өкілдері болып саналатын М. Дэвис, Ф. Джеймисон, Э. Соджа және бірқатар еуропалық зерттеушілер қалаға аймақтағы барлық ресурстарды алатын жалғыз орталық ретінде қараудан бас тартты. Олардың пікірінше әрбір елді мекен ерте ме, кеш пе, өздерінің әлеуметтік-мәдени ерекшеліктері негізінде қалаға айналады. Қалалық кеңістіктің мәдени ортасына, архитектурасына және

әлеуметтік-мәдени әлеуетіне баса назар аудару осы бағыт өкілдеріне қаланың жаңа функцияларын бөліп көрсетуге мүмкіндік берді: қала тұрғындарына тән өмір салтын қалыптастыру және күнделікті тұрмысты өзгерту (Valdes Audriosola, 2014: 320).

Экономикалық фактордың қалалық саясатты қалыптастырудағы рөлінің ерекше екенін және урбанданумен тығыз байланыстылығын Э.С. Демиденко, А.С. Синяковский, В.А. Русановский, В.А. Марков сияқты авторлардың зерттеулері растайды. Қаланың немесе аймақтың әлеуметтік-мәдени әлеуетіне бағалау түрінде талдау жасайтын авторлардың басым көпшілігі тұрғындардың өз әл-ауқатына өзіндік баға беруін, сондай-ақ қала халқының жан басына шаққандағы орташа табысының мөлшерін талдайды (Abdulkabatova, 2009: 326).

Урбанист әлеуметтанушы Э. Соджа урбандану салдарынан әлеуметтік теңсіздіктердің өсуі, табыс айырмашылығының артуы, стратификацияның жаңа түрлерінің пайда болуы сияқты құбылыстарды бір сөзбен «метрополия» деп атады.

Қала тұрғындарының өмір сүру деңгейі мен сапасын арттырудың маңызды шарты – әлеуметтік инфрақұрылымға кіретін салаларды біріктіру және дамыту екені белгілі. Л.Абдулқабатова, Г.В. Эрлих, Ю.В. Ашнина, А.В. Борисов, Н.И. Борисова сияқты ғалымдар өз зерттеулерінде урбанизация және инфрақұрылымды дамыту процестерінің өзара байланысын кеңінен баяндайды (Сүлейменова және т.б., 2020), (<https://stat.gov.kz>).

Урбанданудың экологиялық жағдайға әсері – ең көп зерттелген тақырыптардың бірі. З.Фокина, А.Л. Поздняков, А.М. Самохвалов, С.В. Костарев және т.б. ғалымдар урбанданған және табиғи ортаның бірлескен дамуының өзгермейтіндігін, сонымен бірге бір-біріне теріс әсері болмауы үшін олардың арасындағы қатынастарды үнемі тиімді тұрғыдан реттеп отыру қажеттілігін айтады (Kostarev, 2012: 75), (Pozdnyakov, Samokhvalov, 2014: 54).

Зерттеушілер урбанданудың (қалаланудың) қала мәдениетіне әсері туралы көп жазып келеді. Өйткені ол оның әлеуетінің ажырамас бөлігі. З.А. Трифонова бұқаралық және жаһандық мәдениеттің басымдықтарын, сондай-ақ жергілікті мәдени стандарттарды сақтау мен олардың арасындағы қайшылықтардың бар екенін ерекше атап көрсетеді (Gres, 2017: 55).

Адамдардың білім деңгейі – мәдени компоненттің ажырамас бөлігі. Оларды қалалық жерлердегі жоғары өмір сүру деңгейі, дамыған инфрақұрылым, кәсіптік білім алу және әлеуметтік-мәдени мүдделерді іске асыру мүмкіндіктері қызықтырады (Klyachko, Semionova, 2018: 115).

Қала тұрғындарының өз өміріне қанағаттану деңгейі урбанизацияны анықтайтын фактор ретінде аз сипатталады. Н.В. Андрееenkova әлеуметтік орта факторларының тұрғындардың қанағаттану деңгейіне әсері туралы айтып, әлеуметтік қарым-қатынастың жиілігін және психикалық қарым-қатынас мүмкіндіктерін талдайды (Andreenkova, 2010: 190).

М. Кастельс халық тығыздығының артқан кезеңінде адамдардың бір-біріне неғұрлым жақын болуы оларды соғұрлым әлеуметтік қарым-қатынас пен байланыс тұрғысынан алыстататынын айтады (Castells, 1977: 77).

Бүгінде ЮНЕСКО-да әлемнің кез келген урбанданған қаласының шығармашылығын арттыру және ноу-хау алмасу мақсатында құрылған Creative cities Network деп аталатын бүкіләлемдік бірлестік бар (Рейтинг стран мира по показателю уровня урбанизации, 2020). «Шығармашылық индустрия», «креативті қала» ұғымдары – ХХІ ғасыр ұғымдары. Ал ХХ ғасырдың 70-жылдарынан бастап бұл ұғымдар қалаларды дамыту үшін қолданыла бастады (Trifonova, 2008: 79).

Қалаланудың адам тіліне әсері туралы нақты зерттеулер бертінде жүргізіле бастады. Бұл үрдістің тілдік ландшафтыға әсері туралы зерттеулер ХХ ғасырдың 90-жылдарынан бастап жүйелене бастады. Аталған мәселе бойынша М. Тандефелт, Т. Пепински, М. Абтахиан, А. Кон, Х.Төрән және өзге де зерттеушілердің ізденістерін айтуға болады (Pepinsky, Abtahian, Cohn, 2022: 2511). Фин социолингвистерінің осы тақырып бойынша зерттеулері «The Sociolinguistics of Urbanization: The Case of the Nordic Countries» (Қалаланудың социолингвистикасы: Солтүстік Еуропа мемлекеттерінің кейсі) жинағында жарияланған. Сондай-ақ М. Тандефелттің «Urbanization and Language Shift» мақаласында («Қалалану және тілдік жылжу») қаланың тілдік ландшафтындағы өзгерістер жайы аз-кем сипатталады, нақтырақ айтқанда, ол өзгерістердің тіл иелмендерінің жаңа кеңістікті игеру қажеттілігінен туындайтыны айтылады (Tandefelt, 1994: 251).

Тілдің қалалық кеңістікте түрленуінің прагматикалық сипатын Т. Пепински бастаған зерттеушілер талдаған. Т. Пепинскидің зерттеулерінде Шығыс Азия мемлекеттерінде жүріп жатқан қалалану деректері негізге алына отырып, тілдегі өзгерістер жайы сипатталған. Мәселен «Urbanization, ethnic diversity, and language shift in Indonesia» («Индонезиядағы қалалану, этникалық әралуандылық және тілдік жылжу») зерттеуінде қалаланудың тілдегі көрінісі жан-жақты талданған.

Қазақстанда урбандану тақырыбы түрлі аспектілер бойынша: демография, экономика, әлеуметтану, география және мәдениет салалары тұрғысынан зерттелді. Лингвистикалық тұрғыдан қазақ тілінің урбанизациялық үдерістегі мәселелері ішінара қарастырылып келеді. Белгілі социолингвист Ж. Смағұлова «Language Policies of Kazakhization and Their Influence on Language Attitudes and Use» мақаласында Қазақстандағы қазақтандыру саясатының тілдік ұстанымдары туралы талдай келе, соның негізінде социолингвистикалық зерттеу нәтижелерін ұсынады. Нұргүл Терлікбаева, Гүлбахыт Менлібекованың «The Dynamics of Language Shift in Kazakhstan: Review Article» мақаласында Қазақстандағы тіл ауысу үдерісінің баяу жүру себептері мен тілдік саясаттың әсері талданады. Әсел Ақжігітова, Шолпан Жарқынбекованың «Language planning in Kazakhstan: The case of ergonyms as another scene of linguistic landscape of Astana» зерттеуінде Астананың тілдік ландшафтысы және эргонимдер арқылы тілдік жоспарлау үдерістері жайы қарастырылады. Гүлнара Сүйінова, Ольга Андриющенконың «Regional urban studies as a promising trend in Kazakhstan linguistics» зерттеу мақаласында Қазақстан қалаларындағы урбанонимдер мен ономастикалық жүйелердің тілдік және мәдени аспектілері қаралады.

Нәтижелер және талқылау

Біз зерттеуге 143 әншінің репертуарындағы жалпы саны 351 ән мәтінін алдық. Жинақталған ән мәтіндерін олардың айналымға түсу жылдары бойынша жіктедік. Зерттеу материалдары осы әндер жарияланған сайттардан және жеке орындаушылардың сайттарынан алынып, арнайы ашылған дерекқорға (Excell кестеге) жинақталды. Дерекқор келесі мәліметтерді қамтиды: *ән атауы, ән мәтіні, орындаушысы, ән жарық көрген жыл.*

Ән мәтіндері жылдар бойынша төмендегідей жіктелді:

2014 жыл – 16 ән, 2015 жыл – 11 ән, 2016 жыл – 28 ән, 2017 жыл – 43 ән, 2018 жыл – 39 ән, 2019 жыл – 38 ән, 2020 жыл – 30 ән, 2021 жыл – 21 ән, 2022 жыл – 30 ән, 2023 жыл – 35 ән, 2024 жыл – 46 ән және 2025 жыл – 13 ән.

Зерттеуді бастағанда, ең алдымен, бір немесе бірнеше қала аттары аталған әндерді іріктеп алдық. Бұдан кейін ән мәтінінде нақты қала атауы болмаса да, қала кеңістігіне тән нысандарға сілтеме жасалған және белгілі бір қалаға қатысты нысан атаулары аталған мысалдарды да сұрыптап алдық. Халық көп шоғырланған аймақтардағы қала кеңістігіне тән нысан атаулары ретінде ғимараттар, инфрақұрылым элементтері және мәдени кеңістік атаулары (мысалы: әуежай, вокзал, даңғылдар, жолайырықтар т.б.) алынды. Осының негізінде алғашқы 351 әннен 69 ән талдауға жарамды болып шықты.

Біз талдау жасаған ән мәтіндерінде жалпы саны 17, соның ішінде Қазақстанның 10 қаласы: Алматы, Шымкент, Астана, Ақтөбе, Ақтау, Қызылорда, Орал, Атырау, Тараз, Көкшетау қалалары аталған. Бұл реттілік қайталану жиілігіне байланысты белгіленді. Әндерде аты аталған қалаларды өңірлер бойынша топтастырсақ: оның 4-еуі – Қазақстанның оңтүстігінде, келесі төрттік – республиканың батысында, Астана және Көкшетау қалалары – Қазақстанның орталығында орналасқан.

Ән мәтіндерінде Қазақстан Республикасынан тыс жерлерде орналасқан жеті қаланың аты аталады. Олар: Анкара (Түркия), Анталия (Түркия), Бішкек (Қырғызстан), Лондон (Біріккен корольдік), Мекке (Сауд Арабиясы), Париж (Франция), Рио де Жанейро (Бразилия). Ал шетелдік қалалардың төртеуі – Азия құрлығында, біреуі – Еуропа құрлығында және тағы біреуі – Оңтүстік Америка құрлығында орналасқан (толығырақ мәліметті Кесте 1-ден қараңыз).

Кесте 1 – Қазақ ән мәтіндеріндегі қала бейнесі және оған байланысты туындайтын ассоциациялар

Таблица 1 – Образ города в казахских песенных текстах и ассоциации, возникающие с ним

Table 1 – The Image of the City in Kazakh Song Lyrics and the Associations it Evokes

Қала аты	Ән мәтінде қала атауының кездесу жиілігі	Ән мәтіндеріндегі мәдени нысан немесе кеңістік атаулары	Ән мәтіндеріндегі табиғи нысан атаулары	Ән мәтіндеріндегі қалаға қатысты туындаған ассоциациялар
Алматы	20	Абай мен Достық даңғылдарының қиылысы, түнгі қала, барахолка, Медеу	Көктөбе Алатау	үлкен, қатігез, шулы, тәкаппар, құбылмалы, ұмытылмас, жалғыздық
Шымкент	7	түнгі қала		жайлы
Астана	6	Ақорда, Бәйтерек		мемлекет орталығы, ел ордасы
Ақтөбе	3			туған жер
Ақтау	3		жағалау	туған жер
Қызылорда	2			туған жер
Орал	1			туған жер
Атырау	1			туған жер
Тараз	1			
Көкшетау	1			әдемі
Жалпы қалалық кеңістікті сипаттау	20	вокзал, әуежай, парк, алаң		

Ән мәтіндерін талдау барысында алынған нәтижелер қазақ ақындары мен композиторларының қоғамда жүріп жатқан үдерістерден хабардар екенін, олардың трендтерге уақытында ілесе алатынын көрсетеді. Бұл, ең бастысы, шығармашылық топтың халық сұранысына сай ән тудырып жатқанын да байқатады. Талдау барысында анықталған қалалардың үшеуі – халық саны миллионнан асатын ірі метрополистар (Астана, Алматы, Шымкент). Қалған жеті қала – өсу қарқыны жоғары облыстардың орталықтары.

Ән мәтіндерінде белгілі бір қала атының аталуының өзіндік мақсаттары бар. Соның негізгісі – сол қалада жүріп жатқан демографиялық үдерістерді көрсету, қала тұрғындарының сезімін таныту. Ән мәтіндерінде қалаларды белгілеудің өзіндік корреляциясы бар. Біз тізбектеп шыққан 10 қалада 2000-жылдардың басынан бастап қалалану үдерісі жоғары қарқынмен жүруде. Ұлттық статистика бюросының мәліметіне сүйенсек, ән мәтіндерінде аталған 10 қаланың халқы 2014 – 2025 жылдар аралығында орта есеппен 37,7%-ға өскен. Қалалардағы халық санының өзгерісі туралы толық мәліметті Кесте 2-ден қараңыз.

Кесте 2 – Қазақстандағы халық санының өзгерісі (2014 – 2025 жылдар аралығы)

Таблица 2 – Изменение численности населения в Казахстане (за период с 2014 по 2025 годы)

Table 2 – Population Change in Kazakhstan (2014 – 2025 Period)

Қала халқы	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025	Өсу (%)
Ақмола облысы	352 866	354 955	360 319	357 938	360 557	360 789	362 786	365 691	438 207	441 997	445 715	450 271	27,60%
Ақтөбе облысы	548 955	561 946	573 619	585 757	601 955	614 328	627 866	640 810	681 135	692 467	703 670	717 622	30,73%
Атырау облысы	305 272	315 445	325 867	336 242	344 719	350 812	355 351	360 895	376 056	382 459	389 872	390 932	28,06%
БҚО	307 533	312 847	317 775	324 892	333 697	339 690	344 826	348 712	382 302	386 803	391 761	398 389	29,54%

Жамбыл облысы	436 373	442 619	449 416	448 558	443 775	446 926	448 059	453 997	521 943	526 938	530 817	535 394	22,69%
Қызылорда облысы	316 329	324 587	333 286	340 422	345 762	351 606	357 705	364 530	385 564	391 207	395 163	398 336	25,92%
Маңғыстау облысы	277 225	282 837	286 299	288 274	285 702	287 515	293 091	304 168	336 108	346 958	358 235	370 671	33,71%
Астана қаласы	820 745	859 129	878 913	979 017	1 036 905	1 084 712	1 142 470	1 190 711	1 295 711	1 354 559	1 430 105	1 528 703	86,26%
Алматы қаласы	1 605 537	1 646 144	1 707 439	1 755 935	1 806 609	1 859 288	1 921 499	1 981 992	2 101 485	2 161 901	2 228 675	2 292 055	42,76%
Шымкент қаласы	828 698	857 883	886 095	912 120	951 974	1 008 894	1 037 924	1 074 221	1 162 308	1 192 199	1 222 066	1 256 164	51,58%

Көші-қонның жоғары көрсеткіштері қалалардағы тұтынушылар аудиториясының өскенін дәлелдейді. Ән мәтіндерінің авторлары қала аттарын референт түрінде белгілеу арқылы өз аудиториясын қалыптастырады. Бұл өз кезегінде оны коммерциялық мақсатта пайдалануға жол ашады.

Жалпы ән мәтіндерінде қалаларды атаудың тағы бір ерекшелігі байқалады. Бұл үрдіс Кеңес уақытынан бері қарай өз жалғасын тауып келеді. Кеңестік кезеңде, *Алматы қаласын* әнге қосу тренд болған еді. 2000 жылдардың ортасында бұл тренд айтарлықтай бәсеңдеген. Трендтегі түбегейлі өзгеріс 2017 жылы болды десек қателеспейміз. Өйткені 2017 жылдан бұрынырақ жарияланған әндерде қаланы тегтеу құбылысы әлсіз болған. 2017 жылы эстрадада «Қайда?» деген атпен жаңа ән шықты, осыдан кейін ән мәтіндерінде қалаларды атау жиілігі едәуір артқанын байқаймыз. Ерке Есмаханнның орындауындағы бұл әнде 2000 жылдардың басынан бүгінге дейін халық саны едәуір артқан қалалардың аттары аталады. Ән көпшілік көңілінен шығып, ютубта аз уақыт ішінде 100 млн-нан көп қаралым жинады. Ерекше ықыласқа бөленіп, аудиторияны өзіне еріксіз тартқан ән Қазақстанның облыс орталықтарында жүріп жатқан урбандану үдерісін ұтымды көрсеткен. Біз музыка индустриясында Ерке Есмаханнның «Қайда?» әнінің жетістігінен бастау алған бұл құбылысты «*Ерке Есмахан эффектiсi*» деп атауды жөн көрдік. «*Ерке Есмахан эффектiсiнiң*» коммерциялық тұрғыдан да бәсекеге қабілетті бола алғанын айта кеткен жөн.

Зерттеу барысында ән мәтіндерінде көп ұшырасқан англицизмдер мен цифрлық жаргондар да өзіне назар аудартап қойған жоқ. Поэзияда пафостың азайып, ұйқастың жеңілдеу формаға ауысқаны ерекше аңғарылады. Әсіресе рэп және хип-хоп стиліндегі әндер қалалық ортаға тән үйреншікті көше динамикасын байқатады. Сондай мысалдардың бірнешеуін келтірейік (Agugai.kz, 2024), (Muzzona.kz, 2024), (Kazamuz.kz, 2024).

«Айналада лай, айналада лай
Үйде бәрі теп-тегіс, үйде бәрі мол
Далада тек – *кептеліс*, дала лайға толы
Бататын бәрі лай, бала, абай бол,
Айналада – у-шу, кунг-фу мен у-шу
Мағыналы әңгіменің сүйектері бар-ау».

(«*Ninety One*» тобының орындауындағы «*Lie*» әні)

Қазіргі урбанданған қоғамда «кептеліс» сөзі уақыт тапшылығы, жүйелік тығырыққа тірелу сияқты кең әлеуметтік проблемаларды қамтиды. Сондықтан бұл сөзді естігенде тілдік санада жағымсыз ассоциацияның туындауы түсінікті. *Кептеліске тап болдым, кептеліс басталды, кептеліс уақыты, т.б. сөз тіркестері* сөйлеу актісінде уақытша қиындықты немесе қандай да бір жағдайға тәуелділікті білдіреді.

«У (у), Әлемді бері қарату

Жақсы мен жаманды оңай ажырату
Төрт дөңгелектер, түнгі көбелектер
Қаланы айналып, әрі-бері жүрсің не істеп?»

(Prince лақап атымен танымал орындаушының «Big City Life» әні)

Бұл үзіндідегі мысалдар санада қайшылықты сезімдер тудырады: бір жағынан еркіндік пен қозғалысты меңзесе, екінші жағынан урбанданудың көлеңкелі жақтарын көрсетеді деп болжамдаймыз. Эвфемизм мәніндегі сөз жастардың бос жүрісін, жүйесіз түнгі өмірін аңғартады.

Ал сен жоқсың, жоқсың, таба алмадым сені
 Сен жоқсың, жоқсың, іздемейсің мені
 Сен жоқсың, жоқсың, бар болсаң, қайдасың?
 Сен кімсің? Жүрсің қайда?
Алматыда жоқ-жоқ, Астанада жоқ-жоқ
 Сені іздедім, үмітті үзбедім...

(Ерке Есмаханнның орындауындағы «Қайда?» әні)

Бәрімізге таныс бұл әнді тыңдағанда, оқырман санасында мынадай ассоциациялар туындайды: үлкен қаладағы жалғыздық, жан айқайы, келер күнге үміт арту т.б. Демек, автор жеке адамның сезімі арқылы қоғамдық көңіл-күйді көрсетуді көздеген. Қоғамның урбандануы жағдайында нәзік сезімдердің бәсендеуі, адамдар арасындағы байланыстардың әлсіреуі сияқты мәселелер де көрініс береді.

Аэропорт
 Кездесу мен қоштасу,
 Мүмкін емес достасу...

(Ерке Есмаханнның орындауындағы «Аэропорт» әні)

Урбандану кезеңінде *аэропорт* сөзі қоғамдағы байланыстардың тұрақсыз және уақытша сипатын білдіреді. Бұл үзіндіде *кездесу мен қоштасу* мағыналық контрасты арқылы эмоциялық шиелініс көрініс тапқан деуге болады. Сонымен бірге урбандану мен әлеуметтік мобильділіктің әсерінен терең, тұрақты байланыстардың сиреу жайы тыңдарманды ойға қалдырады.

Ән мәтіндерінің көбінде «үлкен қалалардағы жалғыздық» тақырыбы көтерілген. Бұл тақырыптың жиі көтерілуі қала өмірін толық сипаттайды десек қателеспейміз.

Біз талдаған ән мәтіндерінде, сонымен бірге, қалалану динамикасы, қала өмірінің ерекшеліктері көп көрініс береді, ауыл өмірінен ажыраудан туындаған адамның ішкі сезімдерінің қайшылығы да ұшырасып жатады. Адамның бұл күйі бұрыннан үйренген кеңістікті әртүрлі себептерге байланысты (білім алу, жұмыс бабы және т.б.) ауыстырғандықтан туындауы мүмкін деп топшыладық. Мысалы:

«Бұртиғаныңды сүйдім, сүйгенім үшін күйдім,
Не десең де келмейді ауылды қизым...».

(Әділет Жауғашардың орындауындағы «Бұртиғаныңды сүйдім» әні)

Бұл жолдардан ауыл мен қала өмірі арасындағы әлеуметтік қарама-қайшылық, қалалық махаббат пен ауылдағы жайлы өмір арасындағы әлеуметтік таңдау да байқалады.

Кей мәтіндерде қалалық кеңістіктегі адамдар арасындағы қарым-қатынастың күрделілігі қала мен ауыл өмірі арасындағы айырмашылықты көрсету арқылы сипатталады. Мысалы:

«Ол кезде бәрі тәтті еді,
 Ауылда, ауылда,
 Көшенің заңы қатты еді –
 Ініге, бауырға.
 Жиналушы едік топ болып,
 Далаға, далаға,
Ал қазір кеттік жоқ болып,
Қалаға, қалаға».

(Жандос Қаржаубайдың орындауындағы «Уақыт» әні)

Енді бір топ әндерде үлкен қалалардағы түнгі өмір көрінісіне назар аударту көзделеді. Бұл құбылыс қала инфрақұрылымының түнгі уақытта қолайлы тіршілік етуге мүмкіндік беретінін аңғартқысы келгеннен туындаған ой болса керек. Мысалы:

«Түніменен аралаймыз біз Ақтауды

Сөйтіп жүрген кезде уақыт өтіп, таң атады».

(Азамат Аралбай мен Хансаматтың орындауындағы «Каспий жағалауы» әні)

«Қолымызда тәтті латтемен

Серуенге түнгі Алматымен

Сенің салған әніңді ұнаттым мен

Сенің салған әніңді мен».

(Artur мен Raim, «Latte» әні).

Енді мына әнде автор өзін тек географиялық кеңістік арқылы емес, мәдени кеңістік арқылы таныстырады:

Өз үйім – өлең төсегім,

Ерекше бұл қалада өкпеге – оттегі,

Кім болсаң да табылады басып тастайтын эго

Кто из себя тут строит шашылады будто lego.

Мұнда бұзық балдар

Стиль таза Қызылорда

Мұнда бұзық балдар

Стиль таза Қызылорда.

(Belucci тобының орындауындағы «Стиль таза Қызылорда» әні)

Бұл ән заманауи урбан жастар мәдениетінің элементтерін де анық көрсетеді. Қызылорда бірден-бір қазақы аймақ болса да, урбандану әсерінен жастар тілінде өзгерістердің бары осы әннен-ақ байқалады. Мұндай тілдік маркерлер жастар арасындағы әлеуметтік топтық шекараны бекітетін құрал ретінде де қызмет атқарады.

Қорытынды

Қазіргі кезде Қазақстан тұрғындарының қалаларға қоныс аудару қарқыны күшеймесе, еш бәсеңдеген емес. Алдағы уақытта да ішкі миграция қарқынының артуы әбден мүмкін. Көші-қон үдерісі өз кезегінде қалалардың ұлғаюына және инфрақұрылымның күрделенуіне алып келетіні анық. Сонымен бірге орын алған өзгерістер қала тұрғындарының танымы мен санасында байқалатынын ерекше атап айтқан жөн. Себебі қоғам өмірінде орын алған өзгерістер міндетті түрде сол қоғамның тілдік санасында көрініс табады. Осы зерттеу тілдегі өзгерістерді ән мәтіндері мысалында қарастырады. Зерттеу нәтижелері қоғам санасында қалалық кеңістіктің қайта өзекектеніп жатқанын көрсетті. Ән мәтіндерінде мәдени және көпшілік орын атауларының кеңінен сипатталғаны, жай сипаттап қана қоймай, олардың көмегімен эмоционалды-экспрессивті қатынасты өзекектендіру мақсаты қойылғаны байқалады. Осы бір ерекшелік Кеңес дәуіріндегі және тәуелсіздіктің алғашқы онжылдығындағы ақындардың шығармаларында анық көріне бастады, оның басты себебі – трендтердің түбегейлі ауыса бастауы. Бұл құбылыс лингвистикада қазақ тілінің қалалық кеңістікті игеріп жатқанын және оны сипаттайтын тілдік бірліктердің тіліміздің лексикалық қорын белсенді түрде толықтырып жатқанын көрсетеді.

Код миксинг құбылысының (эртүрлі тілдердің элементтерін араластырып қолдану) ән мәтіндерінде көп көрініс беруі көптілді қала кеңістігінде тілдік бірегейлік трансформациясының жүріп жатқанын дәлелдейді. Бұдан бөлек қазақ тілінің тұтас қалалық кеңістікті игеруі, жаңа кеңістіктегі жастардың жаңаша сөйлеу мәнері де назардан тыс қалмайды. Біз талдаған ән мәтіндеріндегі код миксинг құбылысының ерекшелігі – орыс, ағылшын тілдеріндегі лексикалық және грамматикалық формалардың қазақ тілінде бар үлгілермен үйлесе, қабыса қолданылуы. Демек, код миксинг – қазақ тілін қала кеңістігіне енгізу амалдарының бірі. Қорыта келе, ән мәтіндерінде нақты бір тілдің грамматикалық заңдылығы толық сақталған деп айта алмаймыз, өйткені олар көбіне ұйқасқа құрылады. Басымдық код миксингтен туындаған формалардың интеграциялық қуаты мен эмоционалды-экспрессивті мәніне беріледі. Бұл тұрғыдан біздің талдау Э. Сүлейменованың «Biz birgemiz» мультитіркесінің мағыналық құрылымын қайталайды. Осы тұрғыдан қазіргі таңда Қазақстанда жүріп жатқан урбанданудың ықпалы тілдік деңгейде жаңа семантикалық құрылымдардың туындауына және дамуына ықпал етіп жатыр дей аламыз.

Статистика бойынша Қазақстан урбандану деңгейі жағынан орта деңгейдегі елдер қатарына жатады. 1960 жылғы мәліметтер бойынша, елдегі қала халқының үлесі 44,2%-ды құраса, 2020

жылы бұл көрсеткіш 57,7%-ға жетті (Национальный доклад о человеческом развитии, 2019).

Ән мәтіндерін талдау нәтижелері Қазақстанда қалалану құбылысының кең спектрде сипат алғанын көрсетті. Қалаға қоныстану көпшілік үшін жаңа тәжірибе болғандықтан қоғам санасында әртүрлі эмоция тудырады. Бұл өз кезегінде қала тұрғындарының санасында жаңа айдентика тудырып, құндылықтар жүйесінде өзгерістердің болуына да ықпал жасап жатқанын аңғартты.

Қалалану – халықтың қалаларға көшу процесі ғана емес, мәдениеттің де қуатты трансформаторы. Ол мәдениеттің кей түрлерін бұзады, бірақ оның орнын басқасымен алмастырады. Қалалық мәдениет дәстүрлі мәдениетті алмастырмайды, бірақ оны кейде күтпеген қалыпта, тіпті парадоксальды түрде өзгертетінін түсіну маңызды. Қалалану кезінде мәдени тұрақтылық мәселесіне қатысты қиындықтардың туындайтыны жасырын емес, бірақ бұл үрдіс шығармашылық жаңаруға және мәдениетаралық диалогқа түсуге жол ашады.

Зерттеу нәтижелері Қазақстандағы қалалану құбылысына деген көзқарасты репрезентациялайды. Сонымен бірге ән мәтіндері қалаға көшкен адамдардың жаңа кеңістікке қатысты түсінігін индикациялауға да мүмкіндік береді. Зерттеу нысанына алынған әндердің бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтпауы әндердегі қалалану сипатының қала тұрғындарына таныс болғандығынан деп ойлаймыз. Осы ретте аталған әндер белгілі бір деңгейде қоғамның қалалануға көзқарасын, сезімін бейнелейді деп айта аламыз.

Қорыта келгенде, урбандану кезеңінде туған ән мәтіндерін қала өмірінің айнасы деп айтуымызға толық негіз бар. Өйткені ән мәтіндері белгілі бір уақыт шеңберінде қала шежіресіне айналады: онда қала өмірінің сарыны, қаладағы өмір ырғағы, адамдардың үміті, жалғыздығы және қала тұрғындарының бітпейтін өмірлік күресі суреттеледі.

Әдебиеттер

- Ахатова Э.Х., Бекенова Л.М., Сейтахмзина Г.Ж. Ретроспективный анализ этапов урбанизации и тенденций развития городов в Казахстане // Научный журнал «Вестник университета «Туран». – 2022. – №3 (95).
- Мигунова Ю.Ю., Новиков В.Ю. Влияние урбанизации на формирование социокультурного потенциала городов // Вестник Майкопского государственного технологического университета. – 2019. – №4. – С. 43.
- Национальный доклад о человеческом развитии. Урбанизация как ускоритель инклюзивного и устойчивого развития в Казахстане. 2019 / ПРООН в Казахстане [Электронды ресурсы]. – URL: https://ecogofond.kz/wp-content/uploads/2020/03/RUS_KAZ-NHDR2019_compressed.pdf (Пайдаланылған күні: 19.05.2024).
- Рейтинг стран мира по показателю уровня урбанизации (Urbanization Index) / Департамент ООН по экономическим и социальным вопросам [Электронды ресурсы] // Гуманитарный портал. – URL: <https://gtmarket.ru/ratings/urbanization-index> (Пайдаланылған күні: 20.10.2023).
- Сүлейменова Э.Д., Шәймерденова Н.Ж., Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. – Алматы: Арман-ПІБ, 2020. – 400 б.
- Ұлттық статистика бюросы. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі [Электронды ресурсы]. – URL: <https://stat.gov.kz/> (Пайдаланылған күні: 19.05.2024).
- Abdulkabatova, L.G. Social infrastructure: role and importance in the development of a region // Issues of structuring the economy. 2009. No.2. P. 325-327.
- Agugai.kz [Электронды ресурсы]. – URL: <http://agugai.kz/> (Пайдаланылған күні: 19.05.2024).
- Andreenkova, N.V. A comparative analysis of life satisfaction and its determining factors // Monitoring of public opinion. 2010. No.5(99). P. 189-215.
- Castells, M. The urban question: a Marxist approach. London, 1977. P. 77-78.
- Erlich, G.V. The urbanization role of infrastructure in the development of the urban economy // Bulletin of SUSU. 2011. No.21. P. 238-246.
- Gres, R.A. To the question of the influence of the process of urbanization on the intensity of ethnic and quasi-ethnic identities // Symbol of science. 2017. No.9. P. 51-57.
- Kazamuz.kz [Электронды ресурсы]. – URL: <http://kazamuz.kz/> (Пайдаланылған күні: 19.05.2024).
- Klyachko, T.L., Semionova, E.A. Employment of graduates of secondary vocational educational institutions // Economic policy. 2018. No.2. P. 100-125.
- Kostarev, S.V. Urbanization as a factor in the dynamics of culture // Omsk Scientific Bulletin. 2012. No.5. P. 233-236.
- Muzzona.kz [Электронды ресурсы]. – URL: <http://muzzona.kz/> (Пайдаланылған күні: 19.05.2024).
- Pepinsky, T.B., Abtahian, M.R., Cohn, A.C. Urbanization, ethnic diversity, and language shift in Indonesia // Journal of Multilingual and Multicultural Development. 2022. Vol. 45(7). P. 2503-2521. <https://doi.org/10.1080/01434632.2022.2055761>
- Pozdnyakov, A.L., Samokhvalov, A.M. Urbanization and its impact on the ecology of cities and settlements // Bulletin of the Southwestern State University. 2014. No.6(57). P. 74-78.
- Tandefelt, M. Urbanization and Language Shift / Ed. B. Nordberg. The Sociolinguistics of Urbanization: The Case of

the Nordic Countries. Berlin; New York: De Gruyter, 1994. P. 246-273. <https://doi.org/10.1515/9783110852622.246>

Trifonova, Z.A. Assessment of the socio-cultural potential of the centers of national-territorial formations of Russia // Proceedings of the Russian Academy of Sciences. Series: Geographical. 2008. No.3. P. 74-80.

Valdes Audriosola, M.S. The evolution of sociological theories of a city of XIX – XX centuries // Knowledge. Understanding. Skill. 2014. No.2. P. 319-325.

References

Abdulkabatova, L.G. (2009) Social infrastructure: role and importance in the development of a region. Issues of Structuring the Economy, No.2. P. 325-327. (in English)

Agugai.kz [Elektrondy resurs]. <http://agugai.kz/> (Pajdalanylgan kuni: 19.05.2024.) [Agugai.kz [Electronic resource]. – <http://agugai.kz/> (date of use: 19.05.2024.)]. (in Kazakh)

Ahatova, Je.H., Bekenova, L.M., Seithamzina, G.Zh. (2022) Retrospektivnyj analiz jetapov urbanizacii i tendencij razvitiya gorodov v Kazahstane. Nauchnyj zhurnal “Vestnik universiteta Turan”. No.3(95). [Ahatova, Je.Kh., Bekenova, L.M., Seithamzina, G.Zh. (2022) Retrospective Analysis of the Stages of Urbanization and Development Trends of Cities in Kazakhstan. Scientific Journal Bulletin of Turan University, No.3 (95).] (in Kazakh)

Andreenkova, N.V. (2010) Sravnitel'nyj analiz udovletvorennosti zhizn'ju i ee opredelajushchih faktorov. Monitoring obshchestvennogo mnenija, No.5(99). S. 189-215. [Andreyenkova, N.V. (2010) A comparative analysis of life satisfaction and its determining factors. Monitoring of Public Opinion. No.5(99). P. 189-215.] (in Russian)

Bureau of National Statistics. (n.d.) Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. <https://stat.gov.kz/> (in English)

Castells, M. (1977) The Urban Question: A Marxist Approach. London. P. 77-78. (in English)

Erlich, G.V. (2011) The urbanization role of infrastructure in the development of the urban economy. Bulletin of SUSU, No.21(238). (in English)

Gres, R.A. (2017) To the question of the influence of the process of urbanization on the intensity of ethnic and quasi-ethnic identities. Symbol of Science, No.9. P. 51-57. (in English)

Kazamuz.kz [Elektrondy resurs]. <http://kazamuz.kz/> (Pajdalanylgan kuni: 19.05.2024.) [Kazamuz.kz [Electronic resource]. <http://kazamuz.kz/> (date of use: 19.05.2024.)]. (in Kazakh)

Kljachko, T.L., Semjonova, E.A. (2018) Zanjatost' vypusnikov srednih professional'nyh obrazovatel'nyh uchrezhdenij. Jekonomicheskaja politika, No.2. S. 100-125. [Klyachko, T.L., Semionova, E.A. (2018) Employment of graduates of secondary vocational educational institutions. Economic Policy, No.2. P. 100-125.] (in Russian)

Kostarev, S.V. (2012) Urbanizacija kak faktor dinamiki kul'tury. Omskij nauchnyj vestnik, No.5. S. 233-236. [Kostarev, S.V. (2012) Urbanization as a factor in the dynamics of culture. Omsk Scientific Bulletin, No.5. P. 233-236.] (in Russian)

Migunova, Yu.Yu., Novikov, V.Yu. (2019) Vlijanie urbanizacii na formirovanie sociokul'turnogo potenciala gorodov. Vestnik Majkopskogo gosudarstvennogo tehnologicheskogo universiteta, No.4(43). [Migunova, Yu.Yu., Novikov, V.Yu. (2019) The influence of urbanization on the formation of the socio-cultural potential of cities. Bulletin of Maykop State Technological University, No.4(43).] (in Russian)

Muzzona.kz [Elektrondy resurs]. <http://muzzona.kz/> (Pajdalanylgan kuni: 19.05.2024.) [Muzzona.kz [Electronic resource]. <http://muzzona.kz/> (date of use: 19.05.2024.)]. (in Kazakh)

Pepinsky, T.B., Abtahian, M.R., Cohn, A.C. (2022) Urbanization, ethnic diversity, and language shift in Indonesia. Journal of Multilingual and Multicultural Development, Vol. 45(7). P. 2503-2521. <https://doi.org/10.1080/01434632.2022.2055761> (in English)

Pozdnjakov, A.L., Samohvalov, A.M. (2014) Urbanizacija i ee vlijanie na jekologiju gorodov i poselenij. Vestnik Jugo-Zapadnogo gosudarstvennogo universiteta, No.6(57). S. 74-78. [Pozdnyakov, A.L., Samokhvalov, A.M. Urbanization and its impact on the ecology of cities and settlements. Bulletin of the Southwestern State University, No.6(57). P. 74-78.] (in Russian)

Rejting stran mira po pokazatelju urovnja urbanizacii (Urbanization Index). Departament OON po ekonomicheskim i social'nym voprosam [Elektrondy resurs]. <https://gtmarket.ru/ratings/urbanization-index> (Pajdalanylgan kuni: 20.10.2023.) [Urbanization Index of the countries of the world. UN Department of Economic and Social Affairs [Electronic resource]. <https://gtmarket.ru/ratings/urbanization-index> (date of use: 20.10.2023.)]. (in Russian)

Sulejmenova, Je.D., Shaimerdenova, N.Zh., Smagulova, Zh.S., Aqanova, D.Kh. (2020) Aleumettik lingvistika terminderining sozdigi. Almaty: Arman-PV. 400 b. [Sulejmenova, E.D., Shaimerdenova, N.Zh., Smagulova, Zh.S., Aqanova, D.Kh. (2020) Dictionary of sociolinguistic terms. Almaty: Arman-PV. 400 p.] (in Kazakh)

Tandefelt, M. (1994) Urbanization and Language Shift / Ed. B. Nordberg. The Sociolinguistics of Urbanization: The Case of the Nordic Countries. Berlin; New York: De Gruyter. P. 246-273. <https://doi.org/10.1515/9783110852622.246> (in English)

Trifonova, Z.A. (2008) Assessment of the socio-cultural potential of the centers of national-territorial formations of Russia. Proceedings of the Russian Academy of Sciences. Series: Geographical, No.3. P. 74-80. (in English)

Urbanizacija kak uskorelitel' inkluzivnogo i ustojchivogo razvitiya v Kazahstane. Nacional'nyj doklad o chelovecheskom razvitii. (2019) / PROON v Kazahstane [Elektrondy resurs]. https://ecogofond.kz/wp-content/uploads/2020/03/RUS_KAZ-NHDR2019_compressed.pdf (Pajdalanylgan kuni: 19.05.2024.) [Urbanization as an accelerator of inclusive and sustainable development in Kazakhstan. National Human Development Report. (2019) / UNDP in Kazakhstan [Electronic resource]. https://ecogofond.kz/wp-content/uploads/2020/03/RUS_KAZ-NHDR2019_compressed.pdf (date of use: 19.05.2024.)]. (in Russian / Kazakh)

Valdes Audriosola, M.S. (2014) The evolution of sociological theories of a city of XIX – XX centuries. Knowledge. Understanding. Skill, No.2. P. 319-325. (in English)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 31.05.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 20.09.2025.

Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн / Available online: 30.09.2025.

© Махамбетова А., Дүйсен Қ., 2025

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

Nurgul Rysmagambetova^{1*}, Zhanna Tektigul², Ardak Mukatayeva³

^{1*}Corresponding author, Doctoral student, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Kazakhstan, Aktobe, ORCID: 0000-0002-9599-812X E-mail: aitokrayan@gmail.com

²Doctor of Philological Sciences, Professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Kazakhstan, Aktobe, ORCID: 0000-0002-9987-3105 E-mail: t.khamza@mail.ru

³Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Satpayev University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-9728-561X E-mail: a.mukhataeva@satbayev.university

COMPARATIVE LINGUISTIC AND CULTURAL ANALYSIS OF HUMOROUS DISCOURSE (based on Kazakh and English materials)

Abstract. A comparative study of humor in a linguocultural aspect among various ethnic groups aims to identify and analyze the spiritually significant values of Kazakh and English cultures, as well as to examine the mechanisms of their transformation. Cultural values are reflected in humorous texts, which are closely intertwined with the daily life and traditions of each nation, manifesting in diverse ways. In this regard, analyzing humor in Kazakh and English from the perspective of its semiotic nature, encompassing pragmatic, syntactic, and syntagmatic levels, is both relevant and significant. In the study, the pragmatic aspect is considered through the lens of normative-evaluative and situational-logical discrepancies, the syntactic aspect is examined in the context of genre transformations of comic elements, while the syntagmatic aspect is interpreted as the interaction between the comic effect and its semiotic form. The purpose of the study is to identify cultural and linguistic differences in the mechanisms of construction of Kazakh and English humorous discourse. It also aims to describe the structural characteristics that determine the interpretation of communication links (pragmatic, syntactic and syntagmatic). Achieving this goal requires solving the following tasks: analyzing the structure of humorous communication, examining pragmatic realizations, syntactic incongruities, and syntagmatic features to determine their specificity. The study employs linguistic, linguocultural, and pragmalinguistic methods of analysis. The research material consists of Kazakh humorous expressions and English jokes, selected from well-known literary, cultural, and online sources. The scientific novelty of the research lies in the fact that the linguistic structure of humorous discourse, which has not previously been the subject of a comprehensive study in Kazakh linguistics, is presented in a comparative perspective based on Kazakh and English language materials. The results of the study contribute to the development of discourse theory within the framework of linguocultural studies. The practical significance of the research lies in the possibility of applying its findings in higher education courses on general linguistics, speech culture, pragmatics, and text linguistics, as well as in expanding scientific knowledge about the pragmatics of humor and speech acts.

Keywords: humorous discourse; communication; cultural features; English and Kazakh jokes; linguoculture

For citation: Rysmagambetova, N., Tektigul, Z., Mukatayeva, A. Comparative Linguistic and Cultural Analysis of Humorous Discourse (Based on Kazakh and English Materials). *Tiltanyim*, 2025. No.3 (99). P. 215-228.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-215-228>

Нұрғұл Рысмагамбетова^{1*}, Жанна Тектігүл², Ардақ Мұқатаева³

^{1*} автор-корреспондент, докторант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан, Ақтөбе қ., ORCID: 0000-0002-9599-812X E-mail: aitokrayan@gmail.com

²филология ғылымдарының докторы, профессор, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан, Ақтөбе қ., ORCID: 0000-0002-9987-3105 E-mail: t.khamza@mail.ru

³филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Сәтбаев университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0001-9728-561X E-mail: a.mukhataeva@satbayev.university

ӘЗІЛ-ОСПАҚ ДИСКУРСЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН САЛҒАСТЫРМАЛЫ ЛИНГВОМӘДЕНИ ТАЛДАУ (қазақ және ағылшын материалдары негізінде)

Аңдатпа. Әртүрлі этностардағы әзілді лингвомәдени тұрғыдан салғастырмалы зерттеу қазақ және ағылшын мәдениеттерінің рухани маңызы құндылықтарына, олардың өзгеру сипаттарына ерекше мән бере қарастыруды көздейді. Мәдени құндылықтар әр халықтың тұрмыс-тіршілігімен біте қайнасып жатқан әзіл-оспақ мәтіндерінде де түрліше сипатта көрініс табады. Осыған байланысты қазақ-ағылшын тілдеріндегі әзіл-оспақты таңбалық сипаттары тұрғысынан-прагматикалық, синтаксистік және синтагматикалық қырынан қарастыруды көздейді. Жұмыста прагматикалық аспекті нормативтік-бағалау мен ситуациялық-қорытынды сәйкессіздіктерге негізделсе, синтаксистік

аспекті комікалық элементтердің жанрлық өзгерістерінде, ал синтагматикалық аспектi-комікалық әсер мен таңбалық тұлғаның арақатынасы ретінде көрініс табады. Зерттеудің мақсаты – қазақ және ағылшын әзіл-оспақ дискурсын құру тетіктеріндегі мәдени және тілдік айырмашылықтарды анықтау. Сондай-ақ ол коммуникациялық байланыстарды (прагматикалық, синтаксистік және синтагмалық) түсіндіруді айқындайтын құрылымдық ерекшеліктерді сипаттауға бағытталған. Мақсатқа қол жеткізу мынадай міндеттерді айқындайды: әзіл-қалжың арқылы қарым-қатынас берілуіндегі құрылымдық белгілер – прагматикалық қолданыстарды, синтаксистік сәйкессіздік пен синтагматикалық жақтарын талдай отырып, олардың ерекшеліктерін көрсету. Мақалада лингвистикалық, лингвомәдени және прагмалингвистикалық талдау әдістері қолданылып, зерттеу материалдары танымал әдеби, мәдени және интернет көздерінен алынған қазақ әзілдері мен ағылшын репликалары болып табылады. Қазақ тіл білімінде бұған дейін жан-жақты зерттеу нысаны ретінде терең зерттелмеген әзіл-оспақ дискурсының тілдік құрылымы қазақ және ағылшын тілдері материалдары негізінде салғастырмалы сипатталуы зерттеудің ғылыми жаңалығын айқындайды. Зерттеу нәтижесі лингвомәдениеттану саласында дискурс теориясының дамуына өзіндік үлесін қосады. Зерттеудің практикалық нәтижелері жалпы тіл білімі, сөйлеу мәдениеті, прагматика және мәтін лингвистикасына қатысты ЖОО курстарында пайдаланылып, әзіл-оспақ пен сөйлеу актілерінің прагматикасы туралы ғылыми түсініктерді байытуға көмектеседі.

Тірек сөздер: әзіл-оспақ дискурсы; қарым-қатынас; мәдени ерекшеліктер; ағылшын және қазақ қалжындары; лингвомәдениет

Сілтеме жасау үшін: Рысмагамбетова Н., Тектігүл Ж., Мұқатаева А. Әзіл-оспақ дискурсының құрылымдық ерекшеліктерін салғастырмалы лингвомәдени талдау (қазақ және ағылшын материалдары негізінде). *Tiltany*, 2025. №3 (99). 215-228-бб. (ағыл. тілінде)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-215-228>

Нургуль Рысмагамбетова^{1*}, Жанна Тектигул², Ардак Мукатаева³

^{1*}автор-корреспондент, докторант,

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Казахстан, г. Актобе,
ORCID: 0000-0002-9599-812X E-mail: aitokrayan@gmail.com

²доктор филологических наук, профессор,

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Казахстан, г. Актобе,
ORCID: 0000-0002-9987-3105 E-mail: t.khamza@mail.ru

³кандидат филологических наук, доцент, Университет Сатпаева,

Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0001-9728-561X E-mail: a.mukhataeva@satbayev.university

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ АНАЛИЗ ЮМОРИСТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА (на материале казахского и английского языков)

Аннотация. Сопоставительное исследование юмора в лингвокультурном аспекте различных этнических групп призвано выявить и проанализировать духовные ценности казахского и английской культур, а также исследовать способы их изменения. Культурные ценности находят свое отражение в юмористических текстах, которые тесно связаны с повседневностью и образом жизни каждого народа, и по-разному в них проявляются. В связи с этим анализ юмора в казахском и английском языках с позиций его знаковой природы, охватывающий прагматический, синтаксический и синтагматический уровни, представляется актуальным и значимым. В исследовании прагматический аспект рассматривается через призму нормативно-оценочных и ситуационно-логических несоответствий, синтаксический аспект – в контексте жанровых трансформаций комических элементов, тогда как синтагматический аспект интерпретируется через взаимодействие комического эффекта с его знаковой формы. Цель данного исследования заключается в выявлении культурных и языковых различий в механизмах формирования юмористического дискурса на примере казахского и английского языков. Также предполагается описание структурных характеристик, которые влияют на интерпретацию коммуникативной связи между говорящим и слушающим. Это включает в себя анализ прагматических, синтаксических и синтагматических параметров. Для достижения поставленной цели необходимо решить несколько задач: провести анализ структурных характеристик юмористической коммуникации, исследовать прагматические реализации, а также изучить синтаксические несоответствие и синтагматические особенности с целью выявления их специфики. В данной статье используются лингвистические, лингвокультурологические и прагмалингвистические методы анализа. В качестве исследовательского материала представлены казахские и английские остроумные реплики, отобранные из известных литературных, культурных и интернет-источников. Научная новизна исследования заключается в том, что языковая структура юмористического дискурса, ранее не подвергавшаяся всестороннему анализу в казахском языкознании, рассматривается в сопоставительном аспекте на материалах казахского и английского языков. Результаты данного исследования способствуют развитию теории дискурса в области лингвокультурологии. Практическая значимость работы заключается в возможности применения ее результатов в курсах высших учебных заведений по общей лингвистике, культуре речи, прагматике и лингвистике текста, а также в углублении научных знаний о прагматике юмора и речевых актов.

Ключевые слова: юмористический дискурс; коммуникация; культурные особенности; английские и казахские шутки; лингвокультура

Для цитирования: Рысмагамбетова Н., Тектигул Ж., Мукатаева А. Сопоставительный лингвокультурный анализ юмористического дискурса (на материале казахского и английского языков). *Tiltanym*, 2025. №3 (99). С. 215-228. (на англ. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-215-228>

Introduction

As one of the fundamental aspects of human communication, humor is studied from a variety of angles in the sciences, including philosophy, ethics, aesthetics, sociology, psychology, and philology.

Linguoculturalology is an interdisciplinary field of study that sits at the nexus of cognitive psychology, cultural studies, and linguistics. Its main goals are to investigate the relationships between language and culture and to pinpoint the structural elements that give cultural notions their identity.

The development, preservation, and transmission of culture to future generations are all facilitated by language. In numerous scientific investigations, the structural features of humor have been thoroughly examined, mostly through language analysis. Although humor has been widely studied in the literary field, this study focuses on the unique characteristics of how humorous speech is constructed using various linguistic devices.

The fact that humorous discourse is a unique kind of discourse makes a comparative linguocultural investigation of its structural elements pertinent. Its structural characteristics in Kazakh and English have not been compared, nor has it been the focus of extensive investigation in Kazakh linguistics.

An examination of the viewpoints of both domestic and international academics on humor discourse is one of the previously unknown topics this study tackles. The study finds linguistic and cultural parallels and discrepancies by analyzing how native speakers' use of humor reflects their national consciousness and worldview.

The analysis of the structural features of humor in Kazakh and English focuses on syntactic and pragmatic inconsistencies, as well as syntagmatic use of parallels and contrasts.

These components show how language is adaptable and versatile, which emphasizes how humor is strongly related to a society's customs, culture, and social mores. Because of this, the research is highly relevant.

This study intends to emphasize the structural peculiarities of humorous discourse in Kazakh and English by identifying the universal and specific features of humor based on linguistic and cultural similarities and differences. In the realm of contemporary linguistics, this research is necessary.

Materials and methods

In our work, general methods as linguistic (lexical, syntactic) and linguocultural (customs, values), pragmatic (context, audience) were used.

Linguistic analysis contributed to the examination of linguistic techniques that influence the effect of humorous discourse in English and Kazakh jokes. The main subject of this method is the cultural features that influence humorous discourse in both languages.

The lexical method explores words and phrases characteristic of each language. This facilitates humorous analysis of the structural representation of humorous language units.

In particular, studying the lexical features of English and Kazakh jokes in various contexts makes it possible to identify differences in the linguistic processes that create humor.

At the syntactic level, this approach reveals word order, phrase structure, inversions, and other grammatical techniques that contribute to the emergence of humor.

Linguocultural methods enable us to analyze humor and cultural reality based on country customs, mindsets, historical events, and social factors. For example, while English humor frequently reflects cultural characteristics like the commercialization of knowledge and the reinforcement of social stereotypes, such as the portrayal of blonde women as naive. Kazakh humor is distinguished by national characteristics like respect for elders and the use of proverbs as a means of expression.

The goal of the pragmatic method is to investigate the origins of comedy and its usage context. Examining how humor is tailored to a particular audience is part of analyzing the communicative context. We can determine the similarities and differences between Kazakh and English humor by applying the comparative technique. By using these techniques, we may trace how the linguistic characteristics of the

English and Kazakh peoples reflect their national cultural goals and worldviews, as well as how linguistic and cultural distinctions affect how humor is perceived.

The research materials included approximately 100 Kazakh and English jokes collected from widely recognized literary works and internet sources, with 16 selected as specific examples. The selection prioritized jokes that best illustrate the similarities and differences between Kazakh and English humor. Kazakh jokes were drawn from national folklore, contemporary literature, as well as social media and websites in the Kazakh language. English jokes were sourced from classical and modern literature, along with globally popular internet platforms. This broad range of sources allowed for an in-depth analysis and description of the unique features of humor in different cultural and linguistic contexts.

Literature Review

The in-depth analysis of humorous discourse has received a lot of attention in modern linguistics. Humorous discourse certainly needs special attention in Kazakh linguistics. Nonetheless, a number of Kazakh scholars have investigated humor. For example, T. Kozhekeyev breaks down Kazakh satire into distinct eras and explores the quirks of humor usage across history in his monograph "Satire and Era" (Kozhekeyev, 1976). G.N. Smagulova and G.A. Amirkhanova examined how Kazakh jokes were categorized by topic (Smagulova, Amirkhanova, 2016).

Several Kazakh scholars have explored the phenomenon of humor from a linguistic perspective. A. Salikhova studies the structural-stylistic and lexical-semantic system of humor (Salikhova, 2001). B. Maulenova explores the language and linguistic features of Kazakh satire (Maulenova, 2006), while K. Ibrayeva conducts an in-depth study of linguistic techniques used in satirical genres (Ibrayeva, 2010).

A. Amirakynova studied the ethnocultural characteristics of Kazakh humor, examining proverbs, phraseological expressions, and riddles used in jokes as a reflection of the centuries-old worldview and experience of the Kazakh ethnos (Amirakynova, 2016). K. Yessenova and B. Seitova asserts that the ongoing pragmatic studies conducted under the new linguistic paradigm have effectively highlighted their diverse functions, particularly in the area of stylistics (Yessenova, Seitova, 2023).

Humor is "a great natural characteristic of a person, defined by intellectual depth, emotional complexity, and the ability to detect, analyze, and assess the phenomena of reality", according to A. Musayev, a literary scholar who has researched satire and humor. It is a component of intellectual norm and a special capacity to recognize, comprehend, and articulate one's outlook on life (Musayev, 2023).

We try to examine what both domestic and international researchers have to say. A concept's structural elements are a collection of traits that give it its distinctive cultural substance and define its core. Y.S. Stepanov asserts that these characteristics act as a bridge connecting linguistic and cultural systems (Stepanov, 2020).

Despite being presented at a level unrelated to the subject matter, humor is a generic representation of reality that conveys the subject's relationship to the meanings of linked texts, linguistic assertions, mental images, psychological states, and actions (Musiichuk, 2015). To put it another way, humor is a subjective way for an author to express their own (often satirical) thoughts about a certain issue. However, humor is considered a complex form of communication, influenced by many factors, particularly the subject's varying levels of knowledge and perception. This knowledge includes not only proficiency in one's own and foreign languages but also familiarity with historical figures, historical events, religious information, and literary and historical allusions.

As N.N. Nikolina (Nikolina, 2017) writes, the lack of such knowledge can lead to misunderstandings and, in some cases, a complete distortion of meaning. This phenomenon is called linguistic-cultural interference, where information familiar to one's culture is communicated to the speaker (Vereshchagin, 2005).

The lack of such knowledge of the cultural worldview of the interlocutor is one of the main factors that complicates the appropriate use of humor as a means of communication.

T.F. Kuznetsova and V.A. Lukov defines the worldview as a structured mental framework that includes concepts of space, time, motion, and other elements specific to each individual. It represents a body of knowledge about cultural or philosophical universals (Kuznetsova, Lukov, 2009).

The phenomenon of humor is interpreted by Kazakh scientist A. Musayev (2023), as follows both satire and humor have a special place in public life (Musayev, 2023). The soul of every nation is manifested not only in its song, but also in its laughter and humor. The history, culture of the people, the

country, and the moods of different eras are reflected in the satire. We are guided by the scientist's opinion from a linguocultural perspective.

A comparative analysis shows that Kazakh researchers focus mainly on the historical, cultural, genre and linguistic features of humor, while foreign authors study its cognitive and pragmatic mechanisms related to interpretation and perception. The strength of Kazakh research is its rich cultural material, but it does not sufficiently address the issues of audience perception of humor; on the contrary, foreign studies describe in detail the cognitive mechanisms of perception.

Thus, Kazakh scholars who study laughter in connection with culture conclude that it is not just a means of entertainment but also a force that reflects the worldview, life experience, and spiritual values of the people.

Results and discussions

A variety of topics pertaining to the speaker and the addressee, their interactions in a communicative setting, and the rules controlling language use in diverse communicative contexts are covered by linguistic pragmatics. The inconsistency between assertions and conventions is the foundation of humor's pragmatic characteristics. Numerous examples from various kinds of hilarious literature can be used to demonstrate these differences.

In the English language, many humorous expressions are based on contradictions to the norms upheld by society. For example, the English proverb *When the wine is in, the wit is out* illustrates that drunkenness and greed ultimately lead to negative consequences. *Our fathers who were wondrous wise, did wash their throats before their eyes. (Proverbial Advice on Keeping Healthy)*

Such behavior can be excused by sarcasm and mocking arguments for drinking and alcoholism. Examples of justifying this type of alcoholism are frequently found in Kazakh-language humorous materials.

Өмір бойы ақ ішті,

Қалта түбін қаға ішті.

Араққа уланып өлмей қалып еді.

Қуанғаннан тағы ішті

The meaning in English: *He drank alcohol all his life,*

Spent everything he had on it.

Poisoned by liquor, he almost died,

But out of joy, he drank again. (Smahanuly, 2005).

Әйеліне таңертең:

– Қойдым, – деді – арақты,

Ал кешкісін жөнелер

«Жібітуге» тамақты.

The meaning in English: *To his wife in the morning:*

"I've quit," – he said, "no more booze".

But by evening, he sets out

"To soften up the stew" (the translation is ours) (Smahanuly, 2005).

In this instance, the humor partially agrees with the criticism while simultaneously attempting to challenge some of the societal conventions that are taken for granted at their core. In this particular case, the proverb's denunciation of drinking is not only noteworthy but also humorously expressed. Typically, these statements are organized using formulations such as "although..., nevertheless..., while..."

In many cases, English proverbs that carry a condemning meaning tend to have a serious tone, whereas proverbs that justify bad habits or actions often contain elements of humor. For example, regarding the situational pragmatic incongruity in humorous texts: *A woman got on a bus holding a baby. The bus driver said: "That's the ugliest baby I've ever seen". In a huff, the woman slammed her fare into the fare box and took an aisle seat near the rear of the bus. The man seated next to her sensed that she was agitated and asked her what was wrong. "The bus driver insulted me" she fumed. The man sympathized and said: "Why, he's a public servant and shouldn't say things to insult passengers". "You're right" she said. "I think I'll go back up there and give him a piece of my mind". "That's a good idea" the man said. "Here, let me hold your monkey" (<https://jokes-riddles.entmt.narkive.com/Yk2v33RG/okay-lets-just-say-you-were-the-bus-driver>).*

This situation can be classified as a type of pragmatic incongruity redirecting: situation X is presented as negative, but attempts to correct it lead to situation Y, which is even worse than the initial situation. We refer to this type of pragmatic incongruity as the creation of a humorous scenario.

A good example of pragmatic incongruity can be found in the following Kazakh joke about Kojanasyr: *Қожанасыр түрі келіспеген әйелімен керісін қалып теріс қарап ұйықтауға жатады. Әйелі айнадағы жүзіне қарап отырып, Қожанасыр ұйықтап жатқан болар деп:*

- Мен сонша неге көріксіз болдым екен, егер сұлу болсам ғой, ерім мені жәбірлей бермес еді, – деп ақырын ғана кемсеңдеп жылай бастайды. Мұның әлгі сөздерін естіген Қожанасыр кенет еңіреп жылап жіберіпті.

- Молдеке, сізге не болды? – деп сұрайды әйелі таңданып.

- Мен де қу тағдырға күйініп жылап жатырмын, – депті Қожанасыр.

- Сен бар жоғы жүзіңді айнадан бір көрдің де, жылап жатсың, ал мен ше? Мен сенің түріңді күнде көремін, шыдап келемін-ау, ол қашанға дейін созыла бермек? Сонда мен жыламағанда, кім жылайды?

The meaning in English: Kozhanasyr, after arguing with his wife, turns his back and lies down to sleep. His wife, looking at her face in the mirror, quietly begins to sob, thinking that Kozhanasyr must be asleep. She says, “Why have I become so unattractive? If I were beautiful, my husband wouldn’t keep mistreating me.” Hearing these words, Kozhanasyr suddenly bursts into tears.

“What happened to you?” asks his wife, surprised.

“I am also crying over my miserable fate”, replies Kozhanasyr.

“You just looked at your face in the mirror and started crying, but what about me? I have to see your face every day, and I endure it. How much longer will this go on? If I don’t cry, who will?” (Kozhanasyr stories, 2007).

In this example, although the reader's perspective is that the husband tries to correct situation X, it actually leads to situation Y, thus creating a humorous effect by shifting the listener's focus in a different direction. The pragmatic incongruities in the given texts highlight a clear similarity in the ways humor is conveyed in Kazakh and English linguistic and cultural contexts.

Syntactic incongruity is also associated with an unexpected genre-style shift or intertextual transition within a specific fragment of the text: *A member of the faculty of a London medical college was chosen to be an honorary physician to the Queen.* Syntactic incongruity is also associated with an unexpected genre-style shift or intertextual transition within a specific fragment of the text. “*Beginning next month, I will be an honorary physician to Queen Elizabeth*”.

The next day, when the professor returned to the classroom, he noticed that someone had written the following line under his announcement: “God save the Queen”.

Here, we can observe that the text of the English hymn “God Save the Queen” has acquired a new meaning, namely, it is conceived as a wish that the queen does not suffer from the newly appointed doctor.

Such syntactic incongruity in the Kazakh language can also be observed in the current use of the verses from Abai’s poem that describe the path to becoming a “Complete Human”. For example:

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста.

Сонда толық боласың елден бөлек.

The meaning in English:

Hold mind, will, and heart as one in your breast;

Then you’ll stand Complete, above all the rest.

Abai Kunanbayev's profound thoughts on becoming a “Complete Human” have, in subsequent generations, been transformed into a syntactic incongruity at the level of humor, with the structure “Becoming a complete human is easy, just eat food” being used. In this sentence, there is an attempt to use a word with a metaphorical, figurative meaning in its literal sense, thereby distorting the core idea presented in the poet's verses (Egemen Kazakhstan, 2020).

In some cases, humorous texts in English are often based on playing with the form of signs. For example: *What do you call a fish with three eyes? A Fiiish.* (Reddit jokes)

The humorous effect in this joke is based on the homophony between the word “eye” and the letter “i”.

Such syntagmatic usages are often found in Kazakh humor. For example, in the humor of the prominent satirist-poet Shona Smakhanuly, the Russian word “nakhal” (нахал) and the Kazakh word “qakal” (қақал) are used together, with their phonetic (x/q) similarity being employed in the syntagmatic combination, as seen in the following example:

Ауылдан келген жеңгейге
«Кезексіз колбаса алдың» деп,
Қалалық жеңгей «Нахал» деді,
Ауылдан келген жеңгей
Есе жібермей:
«Әдірем қал,
Қақалсаң қақал!» – деді.

The meaning in English: *The city-bred sister-in-law, upon seeing the countryside sister-in-law, said, “You got sausage without waiting your turn”, to which the city sister-in-law responded by calling her a “Nakhal” (implying a rude or cheeky person). The countryside sister-in-law, not backing down, retorted: “Good riddance, if you're rude, then be rude!”* (Smahanuly, 2005).

«Ақ тілеу» мен Ақтілеу
Мал үшін
Мал дәрігер «ақ тілеулі»,
Әдемілеп жасайды
Ақтілеуді (Smahanuly, 2005).

In this wordplay, we can see that the phrase “aq tileu” (well-wishing) and the proper name “Aqtileu” are phonetically similar, creating a homophonic effect. “Aq tileu” in Kazakh means traditional benevolence. The phonetic similarity of words (homonymic /paronymic series) creates a humorous effect. In Kazakh culture, the color “white” is a symbol of purity, loyalty, and goodwill.

This positive cultural code is combined with the veterinary procedure, creating cultural and cognitive dissonance. The linguistic and cultural symbol is used in a new, unexpected context, creating humor.

Thus, playing with the form of signs in humor not only reflects the linguistic and cultural features of humor, but also highlights the structural peculiarities of a particular language. The manipulation of sign forms in humor demonstrates the polysemy of words and their contextual variations. Through this technique, it becomes possible to gain a comprehensive understanding of each nation's system of thinking and worldview. Additionally, it clarifies the semantic nuances and stylistic usage of linguistic units.

The universal nature of humor and culture allows for a deeper understanding of how language and culture interact through humorous discourse. In the current stage of linguistic development, more attention is being paid to issues related to the national-cultural uniqueness of languages and the national characteristics of the worldview formed within a linguistic-cultural community.

The cultural features that shape the humorous discourse in both Kazakh and English are directly related to linguistic structures and national mentalities. Humor is a complex phenomenon that is perceived differently in each culture, arising from national traditions and worldviews.

When we address the cultural features that form humorous discourse in both languages, we have examined the use of pragmatic, syntactic, and syntagmatic structures in humorous discourse from a linguistic-cultural perspective.

We try to analyze humorous discourse in English with pragmatic usage from a linguistic-cultural perspective through the following examples. Example:

In a Small Town

Toscanini was a great musician. He lived in America. One day he came to a very little town. He was walking along the street when he saw a piece of paper in one of the windows. He read:

Mrs. Smith. Music lessons.

Two dollars a lesson.

Then Toscanini heard the music. Somebody was playing Chaikovsky.

“Mrs. Smith is playing”, he thought, “she isn’t a very good musician. She doesn’t play Tchaikovsky well. I must show her how to play it”.

He went up to the door of the house and rang. The music stopped, and soon a woman opened the

door.

“Are you Mrs. Smith?” asked Toscanini. “My name is Toscanini and I want to show you how to play Chaikovsky”.

Mrs. Smith was very glad to meet the great musician. She asked him to come in. Toscanini played Chaikovsky for her and went away.

A year later, Toscanini visited the same town again. When he went up to the house where he had played Tchaikovsky the year before, he again saw a piece of paper. Now it reads.

Mrs. Smith. (Toscanini’s pupil)

Music lessons.

Four dollars a lesson. (<https://jokes-riddles.entmt.narkive.com>)

The text highlights several important aspects of English culture:

The image of a provincial town: The small town is depicted as a place where musical education is widespread, but does not reach a high level of mastery. Commercialization of knowledge: The price of music lessons (initially two dollars, and four dollars after Toscanini's visit) demonstrates the pragmatic approach to education typical of Western culture. Use of a celebrity's name: The inclusion of Toscanini's name serves as an authoritative argument, enhancing both the credibility and comedic effect of the story. The commercialization of knowledge and the pragmatism typical of Western culture are linguistic-cultural features in this context.

Provide an example of humorous discourse with pragmatic usage in Kazakh:

«Муза ағам...» (Dear brother)

Республикамыздың мемлекеттік әнұранына лайықты мәтін таңдап алу үшін арнайы комиссия конкурсқа түскен өлеңдерді талқылап, жиі-жиі мәжілістер өткізеді. Осындай күндердің бірінде төрт-бес танымал ақын өзара бірлесіп жазған әнұран мәтінінің жағдайын білу үшін ақын Қадыр Мырзалиев сарапшылар комиссиясының мүшесі, жазушы-сыншы Сұлтан Оразалиновқа телефон соғыпты:

— Өлеңнің кейбір сөздері нақты емес, әлі де солғындау екен, – дейді Сұлтан сөз арасында өз пікірін айтып.

— Ол қандай сөздер?

— Мәселен, «Сәулелі салтымыз сақталғай саламат» деген жолдағы «сәулелі», «сақталғай», «саламат» деген сөздер тұжырымсыз, әнұранға келіңкіремейді.

— Ол басқанікі емес, Мұзағаң сынды жәкеңіздікі, – дейді Қадекең, жасы үлкен ағасының атын көлденең тартып, әрі бір жағы қалжыңға сүйеп.

Сонда Сұлтекең:

— Мұзағам – сыйлап, жақсы көретін ағам екені рас, бірақ Мұзағамнан да жоғары Муза ағам бар ғой, – деген екен (Niyazbekov, 1993).

The meaning in English:

The text describes a discussion about the lyrics submitted for the national anthem. Poet Qadyr Myrzaliev calls literary critic and commission member Sultan Orazalin to ask for his opinion on a jointly written version. Sultan remarks that some words (such as “säuleli” [radiant], “saqtalgai” [may be preserved], and “salamat” [safe/healthy]) are vague and not quite suitable for a national anthem. Qadyr jokingly responds that those lines were written by their respected elder, Muzafar Alimbayev. To this, Sultan replies, “That brother (Muz aga) is indeed someone I respect, but even above him Muza aga (in a figurative sense, it means the mastermind)”, emphasizing that art and creativity take precedence over personal reverence.

“Muz agam” is a respectful address to a senior colleague. “Muza” is an abstract concept of creative inspiration. A concrete personality (Muzagam) and an abstract creative force (Muza) are contrasted. This joke serves as a valuable example of understanding the power of words in Kazakh culture, demonstrating respect for literature and skill in criticism. The tradition of playful language use in Kazakh, combined with respect for elders and high demands on art, is beautifully exemplified in this situation.

While these examples allow us to understand the significance of pragmatic usage in the humor structure of English culture, particularly in the process of commercialization, the use of humor in Kazakh reflects a deep intertwining of respect for elders, spiritual culture, and admiration for art, all conveyed through humor.

Furthermore, the syntactic incongruities in the humor structures of both languages help to identify the unique linguistic-cultural aspects of each nation. For example:

Disney Land

There was a blonde who was taking her kids to Disney Land. When they were about half way there, the blonde saw a sign that said “Disney Land Left”, so the blonde turned back around and went home.

The humor lies in the dual meaning of the phrase “Disney Land Left” – most people interpret it as a directional sign indicating “Disneyland is to the left”, but a blonde woman (a stereotypical portrayal of a fair-haired woman) takes it literally as “Disneyland is gone” (meaning it's no longer there) and turns around, heading back home.

In Anglo-American culture, humor based on stereotypes of social groups is widespread. In this case, the humor relies on the stereotype of “blondes”, who are often depicted as naïve or not very clever. Such anecdotes are a part of folk literature and reflect the distinctive features of American humor, where self-irony and exaggeration play an important role.

An example of syntactic incongruity in Kazakh humor structures can be found in the following:
Кешігу мен кешіру

Сатирик Төлеухан Аязбаев – қасқабас, өз сөзімен айтқанда «сақалы сапалы, шаш жағы ақаулы» адам. Бірде оны жасы үлкен әрі тәп-тәуір лауазымы да бар ағайындас біреу қонаққа шақырса, Төкең бір себептермен кешеуілдеп келінті. Бұл қылығын жақтырмаған үй иесі:

— Ау, бала, бұл не сонша жас босанғандай керіліп-созылып? – дейді шытынап.

Сонда Төкең еш саспастан:

— Ағасы-ау, қазағым «Таз таранғанша той тарқайды» деп бекер айтпаған ғой, – деген екен, қасқа басын сипап қойып (Niyazbekov, 1993).

Satirist Toleukhan Ayazbayev was bald – or, as he used to joke, “my beard is solid, but my hair is faulty”.

Once, an older relative of his, who also held a respectable position, invited him as a guest. Töke (as he was known) happened to arrive late for some reason. Annoyed by this, the host frowned and said:

– Hey, boy, why are you dragging your feet as if you’d just given birth?

Without missing a beat, Tokeh calmly replied:

– Oh, brother, as our Kazakh saying goes: “By the time a bald man finishes combing, the feast is already over”, – he said, patting his shiny head.

This exchange plays on the witty, unexpected nature of Toke's response and highlights his use of humor.

“By the time a bald man finishes combing his hair, the party is already over” («Таз таранғанша той тарқайды») – This is a Kazakh proverb that humorously addresses the delay in action by referencing a “clean” person's lack of hair, which takes longer to comb. The proverb subtly conveys the idea of inefficiency and wasting time. In Kazakh culture, it is more common to express criticism indirectly through figurative language rather than direct confrontation. In this humorous exchange, both the host's words and Toke's response are polite and framed with humor. This is not just a joke, but a linguistic-cultural phenomenon that reflects the Kazakh language's distinctive features, love for proverbs, politeness in communication, and wit. Here, we can clearly observe the expression of national identity and mentality.

An example of syntagmatic incongruity in English can be found in the following:

Wrong Pronunciation

A Frenchman who had learned English at school, but had half forgotten it, was staying in London on business. It was in November, and the weather was most unpleasant, disagreeable, damp, and foggy.

The Parisian, not being accustomed to the English climate, had caught a severe cold and was coughing day and night. At last, he decided on getting a remedy for his cough, but as he did not remember this English word, he looked it up in his French-English dictionary. There, he found that the English for it was cough. Unfortunately, his dictionary did not tell him how to pronounce it. Remembering, however, the pronunciation of the word plough, he naturally concluded that cough must be pronounced [kav].

So he entered a chemist's shop and said: “Will you, please, give me something for my cow!” The chemist, thinking he had misunderstood him, asked politely: “I beg your pardon, sir?”

The Frenchman repeated his request for some remedy for his cow.

“For your cow, sir?” replied the chemist. “Are you a farmer then?”

“A farmer?” answered the Frenchman rather indignantly. “What in the world makes you think so? Oh, no, I came from Paris, from beautiful Paris”, he added proudly.

The chemist now began to think that he was dealing with a madman. In great bewilderment, he asked again: “But your cow, sir? Where is your cow?”

“Here!” cried the Frenchman, coughing very loudly and pointing to his chest. “Here it is! I have a very big cow in my chest!”

Luckily, the chemist understood him and gave him the remedy he wanted (Arakin, 2005).

This joke emphasizes the challenges of communicating across cultural boundaries, especially the repercussions of not completely grasping a language and the intricacies of English phonetics and orthography.

The text's primary humorous scenario is predicated on the phonetic interference phenomena. French speakers mispronounce English terms because they are based on spelling similarities. The French character interprets “cough” as [kau] (although the proper pronunciation is [kɒf]), recognizing the similarities between “plough” [plau] and “cough”. He thus makes a mistake by confusing “cough” with “cow” [kau].

The development of the dialogue demonstrates the differences in the strategies of information reception by representatives of different cultures: the English speaker uses logical reasoning (if the patient talks about a “cow”, he might be a farmer), while the French speaker does not take into account the multiple meanings of the word and interprets it literally.

The tolerance for errors and politeness in English culture is reflected in the pharmacist's reaction. Instead of laughing at the Frenchman's mistake, he politely asks, “I beg your pardon, sir?” attempting to clarify the meaning. This demonstrates the peculiarities of British communicative culture: politeness, patience, and adherence to social norms.

The phonetic complexity of the English language acts as a cultural barrier, as there is no strict correspondence between the spelling and pronunciation of words (e.g., cough – plough). This is due to the historical borrowing of words from various languages (French, Latin, Germanic languages), leading to the inconsistency in English orthography and the necessity to memorize the spelling and pronunciation of words.

This example illustrates how linguistic features influence the reception and interpretation of information in intercultural communication, highlighting the barriers that can arise. Furthermore, it represents one of the key elements in creating the comedic effect in English humor.

An example of syntagmatic incongruity in the structure of Kazakh humor is taken from the text “Assalaumaagaleykum, Asanali...” (Greeting with Asanali).

Дәркембай Асекеңе ренжіп, терезеге теріс қарап тұрған екен... Асанәлі Дәркембайды байқап қалып, ту сыртынан келіп: «Ау, Дәркембай! Салем қайда?» – депті.

Сонда Дәркембай жалт бұрылып:

Ассалаумағалейкүм, Асанәлі,

Жатырсыз ірі фильм жасағалы.

Біздерден Алматыға бұрын барып,

Жүрмісіз мол сыбаға асағалы? – деген екен (М. Niyazbekov, 1993).

The meaning in English: *Darkembai was upset with Asanali and turned away, facing the window. Noticing this, Asanali came up behind him and said, “Hey, Darkembai! Where’s your greeting?”*

Darkembai quickly turned around and replied with a humorous poetic greeting:

Assalaumagaleikum, Asanali,

Off to shoot a movie, bold and jolly.

Did you run to Almaty before the rest,

To grab the biggest share and call it best?

This dialogue represents a reflection of the etiquette, satirical wit, and national identity in the speaking culture of the Kazakh people. It combines the manner of greeting (Assalaumagaleikum, Asanali), implicit criticism, national linguistic units, and historical-artistic context. In the given examples, while the syntagmatic incongruity in English is based on the phonetic peculiarities of word pronunciation, in Kazakh, it is presented through word rhyme. Compare: Table 1.

Table 1 – Comparative features of humor construction in Kazakh and English linguocultures

Кесте 1 – Қазақ және ағылшын лингвомәдениеттеріндегі әзіл-оспақтың құрылуындағы салыстырмалы ерекшеліктер

Таблица 1 – Сравнительные особенности построения юмора в казахской и английской лингвокультурах

Peculiarity	English linguoculture	Kazakh linguoculture
Pragmatic mismatch	<i>Intertextual irony</i>	<i>Subtle humor through proverbs and sayings</i>
Syntactic inconsistency	<i>Using Idiomatic Expressions in New Contexts</i>	<i>Using philosophical concepts at the everyday level</i>
Syntagmatic mismatch	<i>“Homophones and wordplay”</i>	<i>Rhyme and stanza structure</i>
Social and cultural foundations	<i>Art has become commercialized, and satire critiques society</i>	<i>Art is respected, and humor is based on tradition</i>

Both traditions employ allusion, but in English it is mostly based on texts or literature, whereas in Kazakh it is rooted in proverbs and sayings. English speakers tend to play with grammatical and syntactic structures, while Kazakhs create effect through semantic and conceptual contrasts. Wordplay is common in both, but in English it relies on sound similarity, whereas in Kazakh it draws on rhyme and stanza structure.

These differences reflect not only the peculiarities of the structure and use of humor in each language, but also the cultural values of each person.

Conclusion

Comparing the structure and cultural underpinnings of humor in Kazakh and English enables us to identify both their key distinctions and similarities. Similarities between the two languages include the fact that pragmatic incongruity serves as the primary mechanism for humor generation in both languages, syntactic inconsistency is realized through semantic contradictions in both cultures, and paradigmatic usage is used in both languages to heighten the humorous effect. For example, to a word said by one of the personas, the other will react unexpectedly and thus create a funny effect (the situation on the bus, the dialogue between Kozhanasyr and his wife).

The two languages differ in that Kazakh comedy is centered on the lighthearted application of proverbs, sayings, and commonplace ideas, while English humor frequently depends on intertextual irony and social satire. In English linguoculture, humor is frequently produced by disparaging a certain social group, whereas in Kazakh linguoculture, respecting and honoring elders is important. In Kazakh, rhyme and stanzaic structure are the primary means of producing a humorous impact, whereas phonetic congruence is crucial in creating humor in English (for example, the case of Toscanini in English, Muza aga (in a figurative sense, it means the mastermind) in Kazakh).

The different pronunciation of syntagmatically used English vowels in different positions does not add comic value to lexical units, but leads to the fact that words have a semantic humorous character, causing laughter. For example, it was found that the correspondence of phonetic sounds obtained as one of the ways of creation in Kazakh and English enhances the playfulness and humorous effect in the content of the poem.

As two linguistic features, we can note the complexity of the phonetic pronunciation of words in English jokes, that is, homophones (plough and cough) and the word game are given by the similarity of verses in Kazakh (Asanali // asagali).

These variations are a reflection of the language worldview, reality perception, and cultural values of each country. The Kazakhs view humor as a type of verbal artistry based on wordplay and hidden meaning, whereas the English view it as a tool of social critique. As a result, humorous discourse functions as a reflective medium that encapsulates and conveys the historical, cultural, and philosophical specificities of both societies.

The findings can be applied in the fields of intercultural communication and cognitive linguistics.

References

- Amiraqynova, G.A. (2016) Qazaq azilderining jetnomadeni erekshelekteri. QR Ulttyq gylım akademijasy. Aleumettik-gumanitarlyq gylımdar serijasy. Tom 2. No.306. B. 208-217. [Amirakynova, G.A. (2016) Ethnocultural Characteristics of Kazakh Jokes. Series of Social and Humanitarian Sciences of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Vol. 2. No.306. P. 208-217.] (in Kazakh)
- Arakin, V.D. (2005) Prakticheskij kurs anglijskogo jazyka. Ucheb. dlja studentov vuzov. Moskva: Gumanitar. izd. sentr VLADOS. 516 s. [Arakin, V.D. (2005) A Practical Course of the English Language: Textbook for University Students. Moscow: Humanities Publishing Center VLADOS. 516 p.] (in Russian)
- Baranov, A.G. (1997) Kogniotipichnost` teksta. K probleme urovnej abstrakcii tekstovoj dejatel`nosti. Zhanry rechi. Saratov: Koledzh. S. 4-12. [Baranov, A.G. (1997) The cogniotypicity of the text. On the problem of levels of abstraction of text. P. 4-12.] (in Russian)
- Bilim al. Internet resources. <https://bilim-all.kz/quote/joke?page=4> (Qaralgan kuni: 01.04.2025). (in Kazakh)
- Degen eken (1993) Qurastyrushy Nijazbekov, M. Almaty: Oner baspasy. Besinshi kitapsha. [It is said that... Author: Niyazbekov, M. Almaty: Oner. Fifth booklet.] (in Kazakh)
- Egemen Qazaqstan (2020). <https://egemen.kz/article/254633-tolyq-adam-taghylymy> (Qaralgan kuni: 01.04.2025). (in Kazakh)
- Esenova, Q., Sejitova, B. (2023) XV-XVIII gasyrlardagy zhyraular pojezijasynyng pragmastilistikalyq erekshelekteri. TILTANYM. No.4(92). [Yessenova, Q., Seitova, B. (2023) Pragmastylistic Features of Poetic Works by Kazakh Zhyraus of the 15th-18th Centuries. TILTANYM. No.4(92)]. doi.org/10.55491/2411-6076-2023-4-28-36 (in Kazakh)
- Ibraeva, G. (2010) Syraq zhanrynda qoldanylatyn tildik amal-tasilder: filol. gylım. kand. ... avtoref. Astana. 25 b. [Ibrayeva, G. (2010) Linguistic Devices Used in the Satirical Genre: Author's Abstract of the Candidate of Philological Sciences Dissertation. Astana. 25 p.] (in Kazakh)
- International Jokes. <http://the-ultimate-international-jokes.blogspot.com/2008/02/englishman-frenchman-and-welshman.html> (Qaralgan kuni 01.04.2025)
- Internet resources <https://tululu.org/read-66574/?page=10> (Qaralgan kuni 01.04.2025). (in English)
- Internet resources. https://files.isu.ru/filearchive/edu_files/B1.O.05Inostrannyjjazyk__2908.pdf (Qaralgan kuni: 01.04.2025). (in English)
- Kurganov, E. (1997) Anekdot kak zhanr. SPb.: Akademicheskij projekt. 123 s. [Kurganov, E. (1997) Anecdote as a genre. St. Petersburg: Academic project. 123 p.] (in Russian)
- Kuznecova, T.F., Lukov, B.A. (2009) Kul`turnaja kartina mira v svete tendencij razvitija kul`turologii. Vestnik Mezhdunarodnoj akademii nauk. No.1. Rejim dostupa: <https://readera.org/kulturnaja-kartina-mira-v-svete-tendencij-razvitija-kulturologii-14315173> (data obrashhenija: 18.11.2024). [Kuznetsova, T.F., Lukov, B.A. (2009) The cultural picture of the world in the light of trends in the development of cultural studies. Bulletin of the International Academy of Sciences. No.1.] (in Russian)
- Maulenova, B.M. (2006) Qazaq satirasynyng tili (lingvistikalyq sipattama): filol. gylım. kand. ... avtoref. Astana. 23 b. [Maulenova, B.M. (2006) The language of Kazakh satire (linguistic description): Philol. Science. Kand. ... abstract. Astana. 23 p.] (in Kazakh)
- Musijchuk, M.V. (2015) Komunikativnyj mehanizm jumora kak sredstvo jeffektivnogo vozdejstvija politicheskogo lidera. Mir nauki. No.3. [Musiychuk, M.V. (2015) The communicative mechanism of humor as a means of effective influence of a political leader. Mir nauki. No.3.] (in Russian)
- Musaev, A.M. (2001) Zhandy zhuje. Oqu quraly. Almaty: Bilim. 277 b. [Musayev, A.M. (2001) Living system. Training manual. Almaty: Bilim. 277 p.] (in Kazakh)
- Musauly, A. (2023) Satira sanglagy. Halyqaralyq gylımi konferenciya materialdary. 24.11.2023. [Musauly, A. (2023) The Poet of satire. Materials of the international scientific conference. 24.11.2023.] <https://wkitu.kz/wp-content/uploads/2024/02/konf-so-y-var-24.1123.pdf>. (in Kazakh)
- Nikolina, N.N. (2017) Rol fonovyh znhanij v uslovija mezhkul`turnoj komunikacii. Lingvokulturologija. No.11. [Nikolina, N.N. (2017) The role of background knowledge in the context of intercultural communication. Linguoculturology. No.11.] (in Russian)
- Ongalbek, K. (2007) Qozhanasyr hikajalary. Astana: Audarma baspasy. 456 b. [Onalbek, K. (2007) Khozha Nasreddin Stories. Astana: "Audarma" Publishing House. 456 p.] (in Kazakh)
- Proverbial Advice on Keeping Healthy <https://writersalmanac.publicradio.org/index.php%3Fdate=2008%252F10%252F02.html>. (in English)
- Qozhekeev, T. (1976) Satira zhane dauir. Monografija. Almaty: Zhazushy. 204 b. [Kozhekeyev, T. (1976) Satire and the Era. Monograph. Almaty: Zhazushy Publishing House. 204 p.] (in Kazakh)
- Raskin, V. (1998) The Sense of Humor and the Truth The Sense of Humor; Explorations of a Personality Characteristic. Berlin, N. Y.: Mouton de Gruyter. P. 95. (in English)
- Reddit. An English-language forum and social platform. https://www.reddit.com/r/dadjokes/comments/9decnz/what_do_you_call_a_fish_with_3_eyes (Qaralgan kuni: 01.04.2025). (in English)
- Reddit. An English-language forum and social platform. <https://jokes-riddles.entmt.narkive.com/Yk2v33RG/okay-lets-just-say-you-were-the-bus-driver> (Qaralgan kuni: 18.09.2025). (in English)
- Salihova, A.Z. (2011) Qazaq tilindegi komika tudyruyng tildik tabigaty: filol. gyl. kand. ... dis. Almaty. 112 b. [Salikhova, A.Z. (2011) Linguistic nature of the creation of comics in the Kazakh language: Philol. Science. Kand. ... dis.

Almaty. 112 p.] (in Kazakh)

Smagulova, G.N., Amirhanova, G.A. (2016) Tematicheskie osobennosti kazahskogo jumora. Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaja, 159(1). [Smagulova, G.N., Amirkhanova, G.A. (2016) Thematic features of Kazakh jokes. Bulletin of KazNU, Philology series. No. 1(159). P. 234-239]. <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/1866> (in Kazakh)

Smahanuly, Sh. (2005) Anshi atesh: shymshymalar, syqaqtar, mysaldar. Almaty: Zhazushy. 199 b. [Smakhanuly, Sh. (2005) Singing Rooster: pinches, jerks, examples. Almaty: Zhazushy. 199 p.] (in Kazakh)

Stepanov, Yu.S. (2020) Osnovy obshhego jazykoznanija. Moskva: Lenand. 272 s. [Stepanov, Yu.S. (2020) Fundamentals of general linguistics. Moscow: Lenand Publ. 272 p.] (in Russian)

Tileuzhanov, M. (1978) Astarly azil. Almaty: Zhazushy. 116 b. [Tleuzhanov, M. (1978) The underlying joke. Almaty: Zhazushy. 116 p.] (in Kazakh)

Vereshagin, E.M., Kostomarov V.G. (2005) Jazyk i kul'tura. Moskva: Indrik. 104 s. [Vereshagin, E.M., Kostomarov, V.G. (2005) Language and culture. Moscow: Indrik. 104 p.] (in Russian)

Zheltuhina, M.R. (2000) Komicheskoe v politicheskom diskurse konca XX veka. Monografija. In-t jazykoznanija RAN. Moskva-Volgograd: Izd-vo VF MUPK. 264 s. [Zheltukhina, M.R. (2000) The Comic in Political Discourse of the Late 20th Century. Monograph. Institute of Linguistics, Russian Academy of Sciences. Moscow-Volgograd: Publishing House of the Volgograd Branch of the Moscow University for the Humanities. 264 p.] (in Russian)

Әдебиеттер

Аракин В.Д. Практический курс английского языка. Учеб. для студентов вузов. – Москва: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2005. – 516 с.

Әмірақынова Г.А. Қазақ әзілдерінің этномәдени ерекшеліктері // ҚР Ұлттық ғылым академиясы. Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар сериясы. Том 2. – №306. – 2016. – С. 208-217.

Баранов А.Г. Когнитивность текста // К проблеме уровней абстракции текстовой деятельности // Жанры речи. – Саратов: Колледж, 1997. – С. 4-12.

Білім ал (Интернет ресурс). <https://bilim-all.kz/quote/joke?page=4> (Қаралған күні 01.04.2025)

Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. – Москва: Индрик, 2005. – 104 с.

Деген екен. Құрастырушы: Ниязбеков М. – Алматы: Өнер, 1993. Бесінші кітапша.

Егемен Қазақстан. – 04.11.2020. <https://egemen.kz/article/254633-tolyq-adam-taghylymy> (Қаралған күні 01.04.2025)

Есенова Қ., Сейітова Б. XV-XVIII ғасырлардағы жыраулар поэзиясының прагматилистикалық ерекшеліктері // TILTANYM. №4 (92), 2023. doi.org/10.55491/2411-6076-2023-4-28-36.

Желтухина М.Р. Комическое в политическом дискурсе конца XX века. Монография. Ин-т языкознания РАН. – Москва-Волгоград: Изд-во ВФ МУПК, 2000. – 264 с.

Ибраева Г. Сықақ жанрында қолданылатын тілдік амал-тәсілдер: филол. ғылым. канд. ... автореф. – Астана, 2010. – 25 б.

Кузнецова Т.Ф., Луков В.А. Культурная картина мира в свете тенденций развития культурологии // Вестник Международной академии наук. – 2009. – №1.

Курганов Е. Анекдот как жанр. – СПб.: Академический проект, 1997. – 123 с.

Қожекеев Т. Сатира және дәуір. Монография. – Алматы: Жазушы, 1976. – 204 б.

Мәуленова Б.М. Қазақ сатирасының тілі (лингвистикалық сипаттама): филол. ғылым. канд. ... автореф. – Астана, 2006. – 23 б.

Мусийчук М.В. Коммуникативный механизм юмора как средство эффективного воздействия политического лидера // Мир науки. – 2015. – №3.

Мұсаев А.М. Жанды жүйе. Оқу құралы. – Алматы: Білім, 2001. – 277 б.

Мұсаұлы А.М. Сатира саңлағы // Халықаралық ғылыми конференция материалдары. 24.11.2023. <https://wkitu.kz/wp-content/uploads/2024/02/konf-so-y-var-24.1123.pdf>

Николина Н.Н. Роль фоновых знаний в условиях межкультурной коммуникации // Лингвокультурология. – 2017. – №11.

Оналбек К. Қожанасыр хикаялары. – Астана: Аударма, 2007. – 456 б.

Салихова А.З. Қазақ тіліндегі комика тудырудың тілдік табиғаты: филол. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2001. – 112 б.

Смағұлова Г.Н., Әмірханова Г.А. Қазақ әзілдерінің тақырыптық ерекшеліктері // ҚазҰУ Хабаршысы, Филология сериясы. – №1(159). – 2016. – 234-239-бб.

Смаханұлы Ш. Өнші әтеш: шымшымалар, сықақтар, мысалдар. – Алматы: Жазушы, 2005. – 199 б.

Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. – Москва: Ленанд, 2020. – 272 с.

Тілеужанов М. Астарлы әзіл. – Алматы: Жазушы, 1978. – 116 б.

International Jokes. <http://the-ultimate-international-jokes.blogspot.com/2008/02/englishman-frenchman-and-welshman.html> (Қаралған күні 01.04.2025).

Internet resources. <https://tululu.org/read-66574/?page=10> (Қаралған күні 01.04.2025).

Internet resources. https://files.isu.ru/filearchive/edu_files/B1.O.05Inostrannyjazyk__2908.pdf (Қаралған күні 01.04.2025)

Proverbial Advice on Keeping Healthy. <https://writersalmanac.publicradio.org/index.php%3Fdate=2008%252F>

10%252F02.html.

Raskin, V. The Sense of Humor and the Truth // The Sense of Humor; Explorations of a Personality Characteristic. Berlin, N.Y.: Mouton de Gruyter, 1998. P. 95.

Reddit. An English-language forum and social platform. https://www.reddit.com/r/dadjokes/comments/9decnz/what_do_you_call_a_fish_with_3_eyes (Қаралған күні: 01.04.2025).

Reddit. An English-language forum and social platform <https://jokes-riddles.entmt.narkive.com/Yk2v33RG/okay-lets-just-say-you-were-the-bus-driver> (Қаралған күні: 18.09.2025).

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье.

Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 10.04.2025.

Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 20.09.2025.

Available online / Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн: 30.09.2025.

© Rysmagambetova, N., Tektigul, Z., Mukatayeva, A., 2025

© A. Baitursynuly Institute of Linguistics, 2025

Аягүл Даниярқызы Омарова^{1*}, Сүйер Екер², Нұрлан Құнпияұлы Шүленбаев³^{1*}автор-корреспондент, докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-4948-6764 E-mail: awonai_jany@mail.ru²философия докторы (PhD), профессор, Башкент университеті, Түркия, Анкара қ., ORCID: 0000-0002-3109-7218 E-mail: ekers@baskent.edu.tr³докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0003-2203-9822 E-mail: shulenbaev.n@mail.ru**ТЕРМИНОЛОГИЯНЫ СТАНДАРТТАУДЫҢ ЦИФРЛЫҚ РЕСУРСТАРЫ:
ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ДЕРЕКҚОР ЖӘНЕ ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ІШКОРПУС**

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіліндегі терминдердің көпмағыналылық, синонимділік мен жарыспалылық мәселелері талданып, оларды шешу жолдарының бірі терминологиялық дерекқорлар мен терминологиялық ішкорпустар әзірлеу екендігі дәйектеліп, мұндай ресурстардың терминологияны стандарттаудағы қызметі тілтанымдық және экстралингвистикалық тұрғыдан сипатталды. Зерттеу барысында шетелдік және отандық терминологиялық ресурстардың (UNTERM, IATE, Терминком, терминологиялық ішкорпус және т.б.) құрылымдары, техникалық, лингвистикалық және т.б. салыстырмалы түрде талданып, оларды жасауда ескерілетін талаптар, атқаратын міндеттері айқындалып, білім беру, ғылыми зерттеу және кәсіби салада қолданылу маңызы ашылып көрсетілді. Сонымен қатар терминологиялық дерекқорлар әртүрлі ерекшеліктері (құру мақсаты, адресат, тілге қатысы, пайдалану түрі) бойынша жіктелді. Зерттеу нәтижесінде терминдерді стандарттауға қатысты негізгі принциптер (ұғым мен мағынаны дәл беру, терминнің тілдің ерекшеліктеріне сәйкес келуі, жаңа терминдер жасау, терминді өзге тілдердегі баламалармен үйлестіру) айқындалып, қазақ терминологиясын стандарттау бағытында атқарылатын жұмыстар (терминологияны цифрлық кеңістікке енгізу, стандартталған терминдердің қолжетімді болуын қамтамасыз ету, ғылыми және оқу үдерісін жетілдіру жолдары) белгіленді. Зерттеу барысында терминологиялық стандарттар әзірлеудің негізгі әдіс-тәсілдері, өлшемшарттары (критерийлері), принциптері мен модельдері және т.б. мәселелер қарастырылған ғылыми еңбектер, шетелдік және отандық терминологиялық дерекқорлар мен терминологиялық корпустар, салалық терминологиялық сөздіктер пайдаланылып, терминдердің көпмағыналылық мәселелерін қарастыруда жинақтау, сипаттау, салыстыру, талдау (анализ), модельдеу әдістері қолданылды.

Тірек сөздер: терминология; стандарттау; терминологиялық дерекқор; терминологиялық ішкорпус; сөздік**Қаржыландыру:** Мақала BR24993133 «Қазақ тілін лингвостергетикалық, лингвоэкологиялық, лингводидактикалық аспектіде зерттеу және оның оқу мәтіні лингвистикалық негіздерін әзірлеудегі қызметі» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.**Сілтеме жасау үшін:** Омарова А.Д., Екер С., Шүленбаев Н.Қ. Терминологияны стандарттаудың цифрлық ресурстары: терминологиялық дерекқор және терминологиялық ішкорпус. *Tiltany*, 2025. №3 (99). 229-243-бб.DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-229-243>**Аягуль Данияровна Омарова^{1*}, Сүйер Екер², Нұрлан Құнпияевич Шүленбаев³**^{1*}автор-корреспондент, докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-4948-6764 E-mail: awonai_jany@mail.ru²доктор философии (PhD), профессор, Башкентский университет, Турция, г. Анкара, ORCID: 0000-0002-3109-7218 E-mail: ekers@baskent.edu.tr³докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0003-2203-9822 E-mail: shulenbaev.n@mail.ru**ЦИФРОВЫЕ РЕСУРСЫ СТАНДАРТИЗАЦИИ ТЕРМИНОЛОГИИ:
ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКАЯ БАЗА ДАННЫХ И ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДКОРПУС**

Аннотация. В статье проанализированы проблемы многозначности, синонимии и вариантности терминов в казахском языке, обосновано, что одним из путей их решения является разработка терминологических баз данных и терминологических подкорпусов, а также охарактеризована роль подобных ресурсов в стандартизации терминологии как с лингвистической, так и с экстралингвистической точки зрения. В ходе исследования проведён сравнительный анализ структуры, технических и лингвистических характеристик зарубежных и отечественных терминологических ресурсов (UNTERM, IATE, Терминком, терминологический корпус и др.), определены требования к их созданию, функции, а также значение для образования, научных исследований и профессиональной деятельности.

Терминологические базы данных были классифицированы по различным признакам (цель создания, целевая аудитория, языковая принадлежность, способ использования). В результате были предложены принципы стандартизации терминов (точность передачи понятия и значения, соответствие языковым особенностям, создание новых терминов, согласованность с эквивалентами на других языках), а также обозначены действия, направленные на стандартизацию казахской терминологии (перевод терминологии в цифровую среду, повышение доступности стандартизированных терминов и оптимизация научно-учебного процесса). В исследовании использованы научные работы, рассматривающие методы, критерии, принципы и модели разработки терминологических стандартов, а также отечественные и зарубежные терминологические базы данных, корпуса и отраслевые словари. При анализе многозначности терминов применялись методы обобщения, описания, сравнения, анализа и моделирования.

Ключевые слова: терминология; стандартизация; терминологическая база данных; терминологический подкорпус; словарь

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта программно-целевого финансирования BR24993133 «Исследование казахского языка в лингвосинергетическом, лингвозоологическом, лингводидактическом аспектах и его функция в разработке лингвистических основ учебного текста».

Для цитирования: Омарова А.Д., Екер С., Шуленбаев Н.К. Цифровые ресурсы стандартизации терминологии: терминологическая база данных и терминологический подкорпус. *Tiltany*, 2025. №3 (99). С. 229-243. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-229-243>

Ayagul Omarova^{1*}, Suer Eker², Nurlan Shulenbayev³

^{1*}Corresponding author, Doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-4948-6764 E-mail: awonai_jany@mail.ru

²Doctor of Philosophy (PhD), Professor, Bashkent University, Turkey, Ankara, ORCID: 0000-0002-3109-7218 E-mail: ekers@baskent.edu.tr

³Doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0003-2203-9822 E-mail: shulenbaev.n@mail.ru

DIGITAL RESOURCES FOR TERMINOLOGY STANDARDIZATION: TERMINOLOGICAL DATABASE AND TERMINOLOGICAL SUBCORPUS

Abstract. This article analyzes the issues of polysemy, synonymy, and variation of terms in the Kazakh language, substantiating that one of the ways to address these issues is through the development of terminological databases and specialized terminological subcorpora. The role of such resources in the standardization of terminology is described from both linguistic and extralinguistic perspectives. The study includes a comparative analysis of the structure, technical, and linguistic characteristics of both foreign and domestic terminological resources (UNTERM, IATE, TermCom, terminological corpus, etc.), identifying the requirements for their development, their functions, and their significance in education, scientific research, and professional fields. Terminological databases were classified according to various features (purpose, target audience, language affiliation, usage type). As a result, principles for the standardization of terms were proposed (accuracy in conveying concepts and meanings, compliance with linguistic features, creation of new terms, compatibility with equivalents in other languages). Actions aimed at the standardization of Kazakh terminology were also outlined (transition of terminology into the digital space, increasing accessibility of standardized terms, and optimizing scientific and educational processes). The research utilizes academic works that examine methods, criteria, principles, and models for the development of terminological standards, as well as domestic and foreign terminological databases, corpora, and sectoral dictionaries. Methods such as generalization, description, comparison, analysis, and modeling were applied to study the issue of term polysemy.

Keywords: terminology; standardization; terminological database; terminological subcorpora; dictionary

Source of financing: The article was prepared within the framework of the project of program-targeted financing of the BR24993133 “Studying the Kazakh language in linguosynergetic, linguoecological, linguodidactic aspects and its function in developing the linguistic foundations of educational text”.

For citation: Omarova, A., Eker, S., Shulenbayev, N. Digital Resources for Terminology Standardization: Terminological Database and Terminological Subcorpus. *Tiltany*, 2025. No.3 (99). P. 229-243. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-229-243>

Кіріспе

Қазақ терминологиясында кейбір терминдердің жарыспа нұсқалары мен синонимдерінің қолданылуы терминдерді біріздендіру жұмыстарында қиындық туғызып келеді. Академик Ш.Құрманбайұлының: «Біріздендіру жұмысы, ең алдымен, ұғым мазмұнын дәл бермейтін, терминге қойылатын талаптарға сай келмейтін атаулардан арылып, сәтсіз жасалған баламалар мен терминологияда ретсіздік туғызып, жарыса қолданылып жүрген нұсқаларды сараптан өткізіп, солардың бірін тілде орнықтырудан бастау алуға тиіс» (Құрманбайұлы, 2014: 183), – деп атап өтуі осы мәселенің өзектілігін дәлелдейді.

Қазіргі таңда терминология саласында екі қолданбалы (практикалық) бағытта – терминография және стандарттау бойынша зерттеулер басымдық алып отыр (Даниленко, 1986). Бұл терминологиядағы аталған проблемаларды шешуде терминологияны стандарттаудың маңызды екендігін көрсетеді.

Терминдердің көпмағыналылығы мен синонимдігі – терминология саласындағы ең күрделі мәселелердің бірі. Бұл терминдердің нақты және бірмағыналы қолданылуын қиындатып, ғылыми тұрғыдан түсіндіру, аударма жасау, оқу үдерісі және ресми құжаттарды дайындау барысында түсінбеушіліктерге алып келеді. Мұндай жағдайларда терминді нақты бір мағынада ғана бекітіп, бірыңғай қолдану қажет. Осы мақсатта мақалада терминологиялық дерекқорлар мен ішкорпустарды әзірлеу арқылы стандарттау жолдары ұсынылады. Мұндай цифрлық ресурстар терминдердің жүйелі, дәл әрі қолжетімді болуын қамтамасыз етеді.

Қазақ терминологиясын стандарттау – ғылым мен техниканың сан түрлі салаларында қолданылатын терминдердің бірізділігі мен үйлесімділігін қамтамасыз етуге бағытталған кешенді және жүйелі үрдіс. Бұл үдерісті жүзеге асыруда түрлі үлгілер мен әдіс тәсілдер пайдаланылады. Аталған үлгілер терминдердің жасалу жолдарын, олардың халықаралық тәжірибемен сәйкестігін және мемлекеттік тілдің дамуын назарға ала отырып, бірнеше бағытта іске асырылады.

Терминдерді стандарттау ұлттық әрі мемлекеттік мәнге ие, ал оның басты нәтижесі терминдер мен олардың анықтамаларына арналған салалық мемлекеттік стандарттардың қабылдануы болып табылады. Бұл үдерістің терминологиялық қызметтің өзге түрлерінен басты ерекшелігі – міндетті түрде қолданылуға тиісті терминдерді бекітіп, оларды стандарттаушы ұйымның ресми түрде ұсынуы мен қолданысына кепілдік беруі.

Материал және әдістер

Терминологияны стандарттаудың халықаралық тәжірибесін талдау барысында терминологиялық стандарттарды әзірлеудің басты әдістері, өлшемдері, қағидаттары мен үлгілері сияқты мәселелерді қарастырған Ресей және Еуропа ғалымдарының ғылыми еңбектері негізге алынды. Сондай-ақ қазақ тілінің терминологиялық қорының қалыптасу кезеңдерін және қазіргі даму деңгейін зерттеу әрі терминологиялық дерекқорға қажетті мәліметтерді жинақтау мақсатында түрлі ғылыми салаларға арналған салалық сөздіктер қолданылды.

Мақаланы жазу барысында зерттеу әдістерінің мынадай түрлері қолданылды:

Жинақтау әдісі. Әртүрлі ғылым салаларына арналған сөздіктер, терминологиялық стандарттар мен шетелдік терминологиялық дерекқорлар жиналып, талданды.

Сипаттау әдісі. Терминологиялық дерекқорлардың құрылымы, қызметі, типтері, сондай-ақ «Терминком», UNTERM, IATE сынды нақты платформалардағы жұмыс тәсілдері сипатталды.

Салыстыру әдісі. Шет елдердегі (Қытай, Франция, АҚШ, Германия т.б.) терминологияны стандарттау тәжірибесі мен Қазақстандағы терминологияны біріздендіру бағытындағы жұмыстар салыстырылды.

Талдау (анализ) әдісі. Терминдердің көпмағыналылығы, жарыспа нұсқалар мәселесі, және олардың қолданылу салалары бойынша нақты мысалдар талданды.

Модельдеу әдісі. Қазақ терминологиясын стандарттаудың кезеңдері мен принциптері ұсынылды.

Мақаланы әзірлеу барысында зерттеу материалы ретінде шет тілдері терминдерінің дерекқорлары қолданылды. Сондай-ақ түрлі ғылым салаларына арналған қазақ тіліндегі салалық терминологиялық сөздіктер, халықаралық терминологиялық дерекқорлар, «Терминком» терминологиялық дерекқоры, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Терминологиялық ішкорпусы пайдаланылды.

Әдебиетке шолу

Терминология теориясының негізі ғылым мен техниканың бірыңғай тілін қалыптастыру идеясымен тығыз байланысты. Бұл бағыттағы алғашқы жүйелі қадамдар ғылыми-техникалық терминдерді біріздендіру мен стандарттау мәселесін алғаш көтерген Э. Вюстердің есімімен байланыстырылады. Ол 1935 жылы жарық көрген «Техникадағы, әсіресе электртехникадағы тілді халықаралық стандарттау» (Вюстер, 1935) атты диссертациялық еңбегінде лингвистика, логика және ақпараттану ғылымдарының теориялық әрі қолданбалы жетістіктерін біріктіре отырып, қолданбалы лингвистиканың жаңа бағытының негізін қалады. Терминологияны стандарттау

мәселесін көтерген іргелі еңбектердің бірі ретінде В.П. Даниленконың редакциясымен шыққан «Терминология және норма» (Даниленко, 1972) кітабын атауға болады.

Ресейде терминологияны стандарттау жұмыстарының бастауы 1867 жылы Орыс техникалық қоғамының бастамасымен жарық көрген француз-неміс-ағылшын-орыс техникалық сөздігін әзірлеу шешімімен байланысты. XX ғасырдың бас кезінде бұл бағыттағы жұмыстарды Халықаралық электротехникалық комитет пен Пошта-телеграф басқармасының құрамындағы Орыс электротехникалық комитеті жалғастырды. Сол кезеңде 20-ға жуық салалық ғылыми-зерттеу институты ғылыми-техникалық терминологияны стандарттаумен айналысты (Казарина, 2008: 48-50).

1933 жылы КСРО Еңбек және Қорғаныс Кеңесі жанындағы Бүкілодақтық стандарттау комитеті жанынан құрылған ғылыми-техникалық терминология секторы терминдер мен шартты белгілерді стандарттауға арналған арнайы нұсқаулықты бекітті (Даниленко, 1972). Бұл нұсқаулықта терминдердің бірізділігін қамтамасыз ету алдымен мектеп пәндерінен басталып, кейін жоғары оқу орындары мен салалық мамандандырылған пәндерге жалғасуы қажет екендігі атап көрсетілді. Жұмыстың негізгі жоспарына сәйкес, алдымен, қолданыстағы терминдер іріктеліп, жаңа терминдерді мамандар тобы дайындауы тиіс. Сонымен қатар стандарттауға дейін ұғымдарды жіктеу жүйесі құрылуы керек, әрі сол ұғымдардың басқа салалар мен тілдердегі қолданыс ерекшеліктері де ескерілуі қажет.

1964 жылы Стандарттар, өлшемдер және өлшеу құралдары комитетінің жүйесінде Бүкілодақтық техникалық ақпарат, жіктеу және кодтау ғылыми-зерттеу институты құрылды. Осылайша, терминологияны стандарттау мемлекеттік деңгейде жүргізіле бастады, оған КСРО Министрлер Кеңесінің 1965 жылы шыққан «Елдегі стандарттау жұмысын жақсарту туралы» қаулысы дәлел бола алады (Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, 1962-1965).

XX ғасырдың тоқсаныншы жылдарында Ресейде терминологияны стандарттау бойынша жұмыс нәтижесінде терминдер мен анықтамаларға 630-дан астам мемлекеттік стандарттар және 280-ге жуық салалық стандарттар қолданылды (Авербух, 1985: 8-19).

Қазақ тіл білімінде терминдерді стандарттау мәселелерін С.Исакова «Қазақ термин-танымының когнитивтік-прагматикалық аспектісі» диссертациясында көтерген еді. Ғалым терминдерді стандарттаудың мынадай белгілерін көрсетеді:

- 1) термин белгілі бір затты не құбылысты дәл әрі дұрыс атауы тиіс;
- 2) термин тілдік тұрғыдан дұрыс болуы керек, оған мыналар жатады: а) мағына түсініктілігі; ә) бір салаға қатыстылығы; б) нақтылық; в) бірмағыналы болуы; г) жүйелілігі; е) сөздік ұя құру қабілеті;
- 3) терминнің дара болуына терминдердің көпмағыналылығы мен омонимдердің көп болуы кедергі келтіреді;
- 4) термин өзі атау беретін нысан немесе құбылыс жүйесіне сай келуі қажет (Исакова, 2018: 76).

Сонымен қатар С.Исакова терминологияны стандарттауға арналған мынадай лингвистикалық өлшемдер (критерий) ұсынады:

- 1) стандартталған терминдердің сөз табы;
- 2) төл немесе кірме сөздерден, көнерген сөздерден, кәсіби лексикадан жасалған терминдерге қатысты көзқарас;
- 3) терминнің синонимия, көпмағыналылық, омонимия құбылыстарына қатысты көзқарас;
- 4) термин жасаудың тілдегі терминжасам үлгілеріне сәйкес келуі;
- 5) сөзжасам жүйесінің негізгі даму үдерісіндегі сөзжасамдық варианттарға деген көзқарас: сөзжасамдық үлгілерді тиімді пайдалану, сөзжасамдық үлгілер мен журналдардың мағыналарының арнайылануы, ұялы тәсілдер бойынша ұғымы мен құрылысы сәйкес терминдер жасау;
- 6) тіркесті терминдер және олардың анықтамаларына қойылатын стилистикалық талаптарды ескеру;
- 7) терминдердің сауатты жазылуы (Исакова, 2018: 77).

Мақалада терминологияны стандарттау мәселесін теориялық тұрғыдан ғана емес,

практикалық және цифрлық құралдар арқылы шешу қарастырылды. Сондай-ақ терминологиядағы көпмағыналылық пен жарыспалылықты шешудің бірден-бір жолы ретінде стандарттау жолдары ұсынылды. Сәйкесінше, негізгі мақсат терминологияны стандарттау нәтижесінде құрылатын терминологиялық дерекқор мен ішкорпустар арқылы ғылым, білім және кәсіби салаларда қолжетімді терминологиялық орта құру болып отыр.

Нәтижелер және талқылау

Терминдерді стандарттау жұмыстарының тілді, ғылымды цифрлық кеңістікке көшіру үшін таптырмас құрал бола алатыны жайында Еуропа және Ресей ғалымдары өткен ғасырда-ақ айтқан болатын. Мәселен, 1999 жылы С.И. Виноградов «Терминдер мен олардың анықтамаларының құрылымын ретке келтіру, біріздендіру және стандарттау болашақта цифрлық кеңістікте типтік құжаттарды өңдеуді қамтамасыз етуге мүмкіндік береді, ал бұл өз кезегінде ғылыми-техникалық үдерісті жеделдету жолында экономиканы қарқындатудың қазіргі жағдайында бірінші кезектегі маңызды жұмыс болып табылады» (Виноградов, 2005) деп атап көрсетеді.

Шет елдердің көбінде қорғаныс саласындағы терминдерді стандарттау және жүйелі басқаруды жүргізу үшін комитеттер мен жекелеген органдар жұмыс істейді. Америка Құрама Штаттарында стандарттау және стандартты терминдер Қорғаныс Министрлігінің техникалық ақпарат орталығы (DTIC) арқылы таратылады, ал Германияда Қорғаныс министрлігінің тікелей мекемесі болып табылатын қорғаныс тілі институты және терминдерді стандарттау үшін әр салада 10 қорғаныс терминологиясы комитеті бар.

Қытай Халық Республикасында Қытай стандарттау комитеті (CSTBS) терминдерді стандарттау және үйлестіру принциптеріне қатысты ұлттық стандарттарды белгіледі, ал әр министрліктің стандарттау департаменттері мен техникалық комитеттері терминдерді құру және реттеу жұмыстарымен айналысады. Франция барлық ресми құжаттарда стандартты терминдерді қолданады, оның ішінде ұлттық заңдар, ережелер мен бұйрықтар да терминологиялық комиссия шешіміне бағытталған (Jung-Hwoan Choi, 2011).

Ғылыми-техникалық терминологияны мемлекеттік стандарттаудың орны мен рөлі туралы айта келе, ғалымдар «терминологияны ретке келтіру және стандарттау адамның ғылым мен техниканың белгілі бір саласындағы белгілі бір заңдылықтар мен байланыстарды білуінің нәтижесі ғана емес, сонымен бірге осы қызмет салаларының дамуына ықпал етеді» деген қорытындыға келеді (Проблемы исследований и разработок в области стандартизации, 1988: 3).

Осы ретте терминологиялық стандарттауға түсініктеме беріп, оның қалай жүзеге асатынына тоқталайық. Терминологиялық стандарт – құқықтық құжат, оның негізі міндеті терминдердің қолданылуын заңнамалық тұрғыдан бекіту. Ал заңнамалық тұрғыдан бекітілген терминдерді пайдалану міндетті болып табылады, демек, терминнің бірнеше жарыспа баламасы болмайды, тек заңнамада бекітілген нұсқасы ғана болады деген сөз. Бұл, әрине, терминдерді бір дерекқорға жинақтап, сол арқылы кез келген салада тек бір бекітілген нұсқаны қолдануға мүмкіндік береді. Терминдерді стандарттау терминологиядағы кемшіліктерді жоюға ықпал етіп, офлайн және онлайн форматтарда оның қолжетімділігін арттырады (Jung-Hwoan Choi, 2011). Біз мұндағы «кемшіліктер» дегенді терминдердің жарыспа нұсқалары мен синонимдерінің көптігі, көпмағыналылығы, ал «онлайн және офлайн формат» дегенді стандартталған терминдердің терминологиялық дерекқорының қолжетімділігі деп түсінеміз.

Ал КСРО Министрлер Кеңесі жанындағы стандарттар, шаралар және өлшеу аспаптары комитетінің төрағасы профессор В.В. Бойцов: «Егер бірыңғай терминдер болмаса, олардың өзара түсіністігі қамтамасыз етілмесе, мамандардың еңбегін ғылыми ұйымдастыру мүмкін болмайды. Терминологияны стандарттау ақпараттық процестерді автоматтандырудың қажетті шарты болып табылады. Ұлттық экономиканы отандық және шетелдік ғылым мен техниканың жаңа жетістіктері туралы ақпаратпен табысты қамтамасыз ету терминологияны стандарттаудың болуына байланысты» (Бойцов, 1967: 3), – деп, терминдерді стандарттаудың қаншалықты маңызды екенін атап көрсетеді. Қазақ тіліндегі терминдердің стандартталуы – терминологияны біріздендіру, оның мағынасын дәл және айқын етіп беру, сонымен қатар тілдің дамуымен байланысты жаңа сөздер мен ұғымдарды жүйелендіру процесі.

Қазақ тіліндегі терминологияны стандарттау, әсіресе ғылым, техника, медицина, құқық және басқа салаларда аса өзекті саналады. Э.Вюстер «Барлық тиісті ұғымдарды алдын ала жүйелеп

алмай, терминдерді дұрыс стандарттау мүмкін емес» (Вюстер, 1935) деп айтқандай, стандарттаудың маңыздылығын дәлелдеу үшін, алдымен, терминологиядағы кейбір мәселелерге тоқталып кету керек. Мәселен, қазақ тіліндегі бір терминнің орыс тіліндегі бірнеше ұғымды атауда қолданылып жүргеніне, яғни көпмағыналылығына мынадай мысалдар келтіруге болады (Кесте 1, 2, 3).

Кесте 1 – «Анықтау» терминінің көпмағыналылығы

Таблица 1 – Многозначность термина «Анықтау»

Table 1 – Polysemy of the Term «Анықтау»

Қазақша	Орысша	Бекітілген жылы/саласы
анықтау	дознание	2016
анықтау	констатация	2015
анықтау	выявление	2010
анықтау	определение	2010
ұйғарым, анықтама, анықтау	определение	заңтану
топтық тиесілілікті анықтау	установление групповой принадлежности	заңтану

Кесте 2 – «Енгізу» терминінің көпмағыналылығы

Таблица 2 – Многозначность термина «Енгізу»

Table 2 – Polysemy of the Term «Енгізу»

Қазақша	Орысша	Бекітілген жылы/саласы
қосу, енгізу	включить	2020
ендіру, енгізу	внедрение	2016
енгізу	ввод	2016
енгізу	вложение	математика
енгізу	внесение	статистика, стандарттау және зияткерлік меншік
енгізу, жіберу, кіргізу	впуск	әскери іс
енгізу, сұғу, тигізу, шаншу	всадить	тамақ өнеркәсібі және тұрмыстық қызмет

Кесте 3 – «Ауытқу» терминінің көпмағыналылығы

Таблица 3 – Многозначность термина «Ауытқу»

Table 3 – Polysemy of the Term «Ауытқу»

Қазақша	Орысша	Бекітілген жылы/саласы
ауытқу	девиация	2018
ауытқушылық, ауытқу	отклонение	1999
ауытқу, ұйытқу	возмущение	2016, физика және астрономия
ауытқу; тербелу	колебание	2015
ауытқу	аномалия	1995
ауытқу	уклонение	математика
ауытқу	флуктуация	механика және машинатану

Кесте 1-де көрсетілген «анықтау» термині орыс тіліндегі 5 ұғымның атауын білдіріп тұр (дознание, констатация, выявление, определение, установление). Шын мәнінде, «анықтау» термині орыс тіліндегі «дознание» терминінің мағынасын аша алмайды. Оның орнына «тергеу» сөзін қолданған әлдеқайда ұтымдырақ болар еді. Ал «констатация» терминінің мағынасын «тіркеу» термині ашар еді. Әрине, бұл жерде де «регистрация» ұғымында қолданылып жүрген «тіркеу» терминімен көпмағыналық пайда болатыны үлкен мәселе туғызады. Сол секілді

«выявление» терминіне «айқындау» термині сәйкес келеді. Көріп отырғанымыздай, біз ұсынып отырған терминдердің өзі басқа ұғымдарды да білдіреді, бекітіліп кеткен нұсқалары да бар. Кесте 2 және Кесте 3-те көрсетілген «енгізу» және «ауытқу» терминдерінің мәселесі де дәл осындай. Сондықтан осындай мәселелерден арылу үшін де терминдерді стандарттау және бірыңғай дерекқор құру өте маңызды болып табылады.

Жоғарыда келтірілген мысалдар мен стандарттауға қатысты еңбектерді негізге ала отырып, тіліміздегі терминдерді стандарттауда мынадай қағидаттарды басшылыққа алу керек деп санаймыз:

1. *Ұғым мен мағынаның дәл берілуі.* Терминдерді стандарттаудың басты мақсаты олардың мағынасын дәл әрі нақты түрде жеткізу. Бұл әсіресе көпмағыналы терминдер мен терминдердің жарыспа нұсқаларына қатысты;

2. *Тіліміздің ерекшеліктеріне сәйкестігі.* Терминдер қазақ тілінің құрылымына, фонетикалық, морфологиялық ерекшеліктеріне сәйкес жасалуы керек. Терминдер тілдің табиғатына сәйкес бейімделуі қажет;

3. *Жаңа терминдер жасау.* Көп жағдайда жаңа ұғымдар үшін қазақ тілінде нақты баламалар табу қиын. Бұл үшін жаңа терминдерді жасау немесе қазақша ұғымды дәл сипаттайтын сөздер қолдану арқылы терминологияны байыту қажет;

4. *Терминдердің басқа тілдердегі баламаларымен үйлесімділігі.* Қазіргі жаһандану жағдайында қазақ тіліндегі терминдердің басқа тілдердегі қолданысымен салыстыру және салғастыру үшін көптілді сөздіктер мен базалар жасау керек.

Бүгінгі таңда терминологияны салааралық үйлестіру мәселесі ерекше өткір болып отыр. XX – XXI ғасырдың басында білімнің барлық салаларының қарқынды дамуы белгілі бір ғылыми жаңалық немесе өнертабыс нәтижесінде пайда болатын бірдей терминнің ғылым мен техниканың әртүрлі салаларында осы жаңалықтардың немесе өнертабыстардың сипатына, міндетіне, мақсатына байланысты әртүрлі мағынаға ие болуына әкеледі. Осылайша, терминологияны біріздендіру және стандарттау техникалық прогрестің, өнімнің сапасы мен сенімділігін арттырудың таптырмас шарттары болып табылады.

Стандарттаудың және басқа салалардың ақпараттық-терминологиялық қамтамасыз ету жүйесін жаңа деңгейде ұйымдастыру үшін стандартталған терминдердің *автоматтандырылған банкі (дерекқор)* негіз болып табылады.

Терминологиялық дерекқор құрудың әлі күнге дейін қолға алынбай жатқаны жайында академик Ш.Құрманбайұлы: «Ұлттық терминқорды қалыптастырып, терминологиялық жұмыстарды кәсіби деңгейде жүргізу кез келген мемлекеттің тіл саясатының ерекше көңіл бөлетін, басымдық беріле отырып жүзеге асырылатын жұмыстарының бірі болып табылады. Бұл орайда бізде де Үкіметтің 2003-2006 жылдарға арналған бағдарламасында терминологиялық базаны қалыптастыру қажеттілігі айтылып, тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында «Терминологиялық шығармашылық жоспарлы түрде жүзеге асырылатын қызмет жүйесінің бірыңғай принциптеріне сүйенген, орталықтандырылған, ғылыми негізделген болуға тиіс» делінгенімен, іс жүзінде олай болмай отыр. Себебі бізде әлі мұндай ауқымды жұмыстарды жүйелі түрде жүргізудің тетігі жасалмаған» (Құрманбайұлы, 2014: 179), – дейді. Сонымен қатар ғалым терминологиялық база жасауды терминологиялық жұмыстың басты бағыттарының қатарына қосады (Құрманбайұлы, 2014: 268). Терминологиялық дерекқорлар – мәліметтер ретінде негізгі терминдер мен олардың метадеректерін қамтитын мәліметтер базасы. Терминологиялық дерекқорларда:

- терминнің мағынасы;
- терминнің басқа тілдердегі аударма баламалары;
- терминнің синонимдері;
- терминнің қолданылу саласы туралы мәліметтер;
- терминнің мәнмәтін қолданылуын көрсететін мысалдар (ғылыми еңбектерден, мақалалардан т.б. алынған үзінділер дереккөздерімен бірге беріледі); осы термин бекітілген құжат туралы мәліметтер (ұлттық, халықаралық стандарт т.б.) беріледі (Désilets, 2009).

Ж.А. Bachrach 1963 жылы Люксембургте Еуропалық көмір мен болат бірлестігі жоғарғы органы аудармашыларының жұмысына көмек көрсету мақсатында DICAUTOM атты алғашқы

терминологиялық дерекқор құрды (Ван Ляньцэнь, 2014: 253). Алғашқы терминологиялық дерекқорлар негізінен жеке терминдердің немесе терминологиялық сөз тіркестерінің сипаттамасы мен аудармасын қамтыды. Ал қазіргі заманғы терминологиялық дерекқорлар терминологиялық лексиканы қамтитын жоғары деңгейдегі автоматты мәліметтер базасы ретінде қарастырылады. Оның негізгі қызметі, Дж. Шульц (J. Schulz) пікірінше, арнаулы техникалық ұғымдарды сипаттау үшін балама терминдерді сақтау (technical concepts) арқылы (Schulz, 1977: 153) терминологиялық дерекқорларда терминдердің толық лексикалық сипаттамасы беріліп, терминологияның біркелкілігіне қол жеткізіледі.

Қытай мен Германия арасындағы ғылыми ынтымақтастық аясында жасалған Glot-C дерекқорының жобалауына тікелей қатысқан қытайлық зерттеуші Фэн Чжи Вэй бұл дерекқорды әртүрлі өлшемдерге сәйкес топтастыруды ұсынады. Оның айтуынша, жасалу мақсатына қарай дерекқорлар ғылыми коммуникацияны қамтамасыз етуге, терминжүйелерді кеңейтуге немесе оларды стандарттауға бағытталуы мүмкін. Ал тілдік сипатына қарай дерекқорлар нормативтік (терминдерді нормалау мақсатында), қолданбалы (ақпаратты түрлі мақсатта ұсыну үшін) және сипаттамалық болып жіктеледі (Ван Ляньцэнь, 2014: 54-55).

Зерттеуші Н.А. Мишанкина дерекқорлардың екі негізгі түрін бөліп көрсетеді:

- толық мәтінді дерекқор – белгілі бір дискурстық салаға қатысты толық мәтіндерді қамтитын мәліметтер базасы;
- фактографиялық дерекқорлар – түрлі лингвистикалық бірліктер туралы құрылымданған ақпаратты ұсынатын ақпараттық жүйелер (Мишанкина, 2013: 25).

Жоғарыда келтірілген пікірлерге сүйене отырып, дерекқорлардың басты функциялары – ақпаратты іздеу, табу және онымен түрлі амалдар жасау (өңдеу, толықтыру, жою) болып табылса, терминологиялық дерекқорлардың дәстүрлі дерекқорлардан айырмашылығы бар: олар лингвистикалық дерекқорлардың бір түріне жатады. Себебі мұндай дерекқорлар «тілдің барлық ішкі жүйелерін модельдеуге қабілетті немесе тілдік материалдың берілуінің ерекше түрі» ретінде көрінеді. Сонымен қатар, олар «білімді жинақтап көрсету қабілетіне ие» (Самбуrowa, 1990: 203).

Терминологиялық дерекқор ғылыми-техникалық аударма құралы ретінде қолданылатындығына байланысты, «аударма базасы» және «терминологиялық дерекқор» ұғымдарын ажырата білу керек, олар көбінесе синоним ретінде қате қолданылады. Аударма базасы – аударма бірліктері және олардың аударма нұсқалары сақталатын база. Әдетте, аударма базаларында аудармалар тек бір бағытта жұмыс істейді. Олардың негізгі қызметі – аудармашыға әртүрлі аударма баламаларын таңдау құқығын беру және белгілі бір бейтаныс терминді қолдану кезінде оны түсінуге болатын жеке сөйлемдер ұсыну. Әрине, пайдаланушы дұрыс таңдау жасау үшін жеткілікті ғылыми-техникалық білімге ие болуы керек. Мәселен, ProMT, Trados, SYSTRAN, LingoTek, ABBYY Language Services т.б. сияқты ірі аударма компаниялары дерекқорлармен жұмыс істеуді жеңілдететін әртүрлі желілік және желіден тыс құралдарды шығарған.

Терминологиялық база, негізінен, арнайы терминдерді жинақтап, сақтау қызметін атқаратын негізгі құрал болып табылады. Мұндай базада тек терминдердің тізімі ғана емес, сонымен қатар олардың синонимдері мен антонимдері, қосымша мәліметтер (мысалы, терминнің мәртебесі, түсіндірме сипатындағы комментарийлер), мультимедиялық элементтер (суреттер, бейнематериалдар, дыбыстық жазбалар), терминдер арасындағы айқас сілтемелер, сөздік мақалаларының реттік нөмірлері мен гиперсілтемелер де қамтылады. Бұл терминологиялық дерекқордың икемді құрылымға ие екенін және әртүрлі іздеу талаптарына жауап бере алатынын көрсетеді. Қазіргі заманғы терминологиялық дерекқорлардың көпшілігі WordNet моделіне негізделіп жасалады, онда бір ұғым бірнеше термин арқылы бейнеленеді.

XX ғасырдың 80-ші жылдарының соңында А.С. Герд шетелдік терминологиялық дерекқордың мынадай типологиясын ұсынды: 1) лексикографиялық; 2) аудармалық; 3) нормативтік; 4) зерттеушілік (Герд, 1986).

Бұл типологияға төмендегі терминологиялық дерекқорлар да сәйкес келеді.

Termite 6L – БҰҰ мамандандырылған мекемесінің ақпараттық-коммуникациялық технологиялар саласындағы тілдік қызметтер әрекетінің нәтижесі. Бұл дерекқор – орыс тілін қоса алғанда, алты ресми тілдегі телекоммуникацияны қамтитын терминологиялық дерекқор. Қазіргі уақытта терминдер шамамен 90 000 көп тілдік деректерге біріктірілген, олардың шамамен 80%-ы

үш тілде және шамамен 30%-ы барлық алты тілді қамтиды. Алайда 2015 жылдан бастап бұл база жаңартылған жоқ.

UNTERM – негізінен БҰҰ аудармашылары аударатын құжаттардың терминдері мен номенклатураларын қамтитын терминологиялық дерекқор. Бұл ресурс БҰҰ қызметкерлерінің жұмысын жеңілдетуге бағытталған.

IATE (Inter-Active Terminology for Europe) – Еуропалық Одақтың институционалдық терминологиялық дерекқоры (барлығы 10 институт қатысады). Бұл ресурс 1999 жылы іске қосылды, қазіргі уақытта оның сөздік қоры 1,4 миллион көптілді сөздік бірліктен тұрады. Бұл ресурстың негізгі функциялары – ЕО аударма қызметі үшін бірыңғай желілік терминологиялық мәліметтер базасын құру, терминологияның біркелкілігін қамтамасыз ету, терминологияға қол жеткізу және стандарттау жүйесін жетілдіру (Еуроодақтың 23 ресми тілінде 1 миллионнан астам термин бар).

Termium Plus – әлемдегі ең үлкен терминологиялық дерекқордың бірі, төрт тілде ақпарат береді, әртүрлі тақырыптық салалардағы жеке терминдердің, аббревиатуралардың, ресми атаулардың анықтамаларын іздейді.

WIPO Pearl – Дүниежүзілік зияткерлік меншік ұйымының желілік ресурсы, 10 тілде 29 пәндік сала бойынша терминологияға ашық қол жеткізуді қамтамасыз етеді, сонымен қатар ол PATENTSCOPE іздеу жүйесімен біріктіріліп, пайдаланушыларға жарияланған 3,1 миллион Халықаралық патенттік өтінімдерді іздеуге мүмкіндік береді.

LexSite – Language Interface компаниясының деректер базасында құрылған және 300 пәндік саланы қамтитын корпоративтік желілік сөздік. Бұл жүйенің негізгі корпусы 2,5 миллионнан астам лексикалық бірліктерді қамтитын сөздіктер негізінде жасалған. Әртүрлі жас аралығындағы және түрлі қызмет саласындағы қолданушыларға арналған.

ISO/CDB терминологиялық базасы – барлық ISO стандарттарында терминологияны іздеу, әзірлеу және қолдау үшін ISO Стандарттау жөніндегі халықаралық ұйым құрған көп тілді тұжырымдамалық-терминологиялық мәліметтер базасы. Бұл терминологиялық мәліметтер базасы терминдер мен олардың анықтамалары, графикалық таңбалар мен кодтар (тілдер, елдер, валюталар және т.б.) сияқты санаттар бойынша ағылшын, француз, орыс, испан және неміс тілдерінде іздеуге мүмкіндік береді.

EuroTermBank – Еуропалық Одақ елдеріндегі терминдік қызметті үйлестіру үшін құрылған терминдердің көптілді банкі. Қазіргі уақытта EuroTermBank 33 еуропалық тілде 2,6-дан астам терминді қамтиды. Бұл лексикографиялық ресурстың негізінде электрондық құжаттар, сондай-ақ баспа сөздіктерінің цифрланған нұсқалары жатыр. Бұл терминологиялық базаны құру кезінде ресурстар аз немесе жеткіліксіз тілдерге ерекше назар аударылды. EuroTermBank-те терминология тұрғысынан ең жақсы қамтамасыз етілген тілдерге ағылшын, орыс, неміс, латыш және поляк тілдері жатады.

Multilingual Archival Terminology – көптілді терминдердің және олардың мұрағат саласындағы анықтамаларының электрондық ресурсы. Бұл терминологиялық мәліметтер базасының негізгі міндеті – мұрағат ісі және құжаттану терминдерінің алуан түрлілігін мүмкіндігінше кеңінен ұсыну және әртүрлі елдерде осы саланың ерекшеліктерін көрсету. Қазіргі уақытта MultilingualArchive Terminology 23 тілде, соның ішінде ағылшын, француз, орыс, қытай, фин, араб, неміс және грек тілдерінде іздеуге мүмкіндік береді. Бұл ресурс терминдер мен олардың анықтамаларын қосу және өңдеу мүмкіндігінің арқасында мұрағат ісі терминдері туралы өзекті ақпаратты көрсетеді.

ITU Terms and Definitions – аббревиатураларды, терминдерді және олардың байланыс саласындағы анықтамаларын қамтитын электрондық ресурс. Бұл жүйе алты тілде (ағылшын, араб, қытай, испан, орыс және француз) іздеуге мүмкіндік береді және ITU (халықаралық телекоммуникация одағы) жарияланым терминдерінің көздеріне сілтемелер береді. Қазіргі уақытта ITU терминдері мен анықтамаларында шамамен 130 000 термин кездеседі.

IMF terminology – Халықаралық валюта қорының қызметі шеңберінде әзірленген электрондық ресурс. Қазіргі уақытта банк ісі және қаржы сияқты пәндік салаларға тән 150 000-нан астам термин мен терминологиялық тіркес бар. Бұл терминологиялық база 9 тілмен жұмыс істейді – ағылшын, француз, орыс, испан, араб, қытай, португал, неміс және жапон.

METEOTERM – Дүниежүзілік метеорологиялық ұйымның терминологиялық дерекқоры, алты тілде (ағылшын, француз, орыс, қытай, араб және испан) арнайы метеорология және климатология терминдерін қамтиды. Бұл ресурстың қайнар көздері халықаралық метеорологиялық сөздік, гидрология бойынша халықаралық сөздік, сондай-ақ Дүниежүзілік метеорологиялық ұйымның ресми құжаттары мен есептерінде кездесетін терминдер болып табылады.

Microsoft Language Portal – Microsoft компаниясының терминдерін және ақпараттық технологиялар саласындағы жалпы терминологияны іздеуге арналған электрондық ресурс. Бұл порталда 100 тілде шамамен 25 000 термин және олардың ағылшын тіліндегі анықтамалары бар. Microsoft Language Portal Microsoft ортасында қосымшаларды әзірлеуге және біріктіруге қатысты терминдерді біріктіру және стандарттау үшін қолданылады, сонымен қатар IT саласында көптілді глоссарийлер құруға негіз бола алады.

Байқап отырғанымыздай, әлемде терминологиялық дерекқорларлардың көптеген түрі бар. Ал елімізде қолданыстағы жалғыз терминологиялық дерекқор – Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл–қазына» ғылыми-практикалық орталығының ұйымдастыруымен жасақталған «Терминком» дерекқоры.

«Терминком» терминологиялық дерекқорының ерекшеліктері:

- барлығы 389 000 терминнің қазақша-орысша нұсқалары мен бекітілген жылы немесе саласы көрсетіледі, оның ішінде:

- 1971-2024 аралығындағы хронология бойынша бекітілген терминдерді қазақша орысша нұсқада іздеуге болады;

- 30 томдық қазақша-орысша және орысша-қазақша терминдердің аударма сөздігінен, Н.Қаратышқановтың «Пән сөздері», «Әскерлік атаулар», «Терминдер 2012 – 2015» сөздіктері мен «Бекітілген терминдер жинағынан» қазақша-орысша нұсқада терминдерді іздеуге болады;

- терминологиялық алаң жұмыс істейді;

- мақалалардың, 86 кітаптың (журналдар, сөздіктер, ғылыми еңбектер) электронды нұсқасы берілген;

- терминологиялық ғылыми-зерттеу еңбектер, сөздіктер, диссертациялар т.б. берілген;

- терминологияға қатысты ұсыныстар беруге болады;

- «Мектеп терминологиясы» деп аталатын бөлімде 4241 терминді қамтитын, пән бойынша және сынып бойынша термин іздеуге болады (Омарова, 2022: 88). Осы дерекқордан бір мысал келтіріп көрейік:

Кесте 5 – «Құю, салу» терминінің Терминкомда берілу үлгісі

Таблица 5 – Пример представления термина «Құю, салу» в Терминкоме

Table 5 – An example of the Representation of the Term “Құю, салу” in the Termincom

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Бекітілген жылы	Салалық сөздіктерде берілуі	
құю, салу	заправка	2016	Машинажасау	Салу; құю
			Көлік және қатынас жолдары	Құю, салу
			Әскери іс	Жанармай құю
			Жеңіл және тоқыма өнеркәсібі	Сабақтау, тізбелеу, толтыру
			Тамақ өнеркәсібі және тұрмыстық қызмет	Асқатық, дәмдеуіш
			Философия және саясаттану	Салу, нықтау, толтыру

Берілген кестеден анықтамасы мен нақты мысалы көрсетілмегендіктен, терминнің мағынасы әртүрлі салада түрліше түсініліп, көпмағыналылық мәселесіне алып келетінін аңғаруға болады. «Құю», «салу» терминдері көлік және қатынас жолдары саласында құрылыс материалдарын

орналастыруды білдірсе, тамақ өнеркәсібінде тағам құрамына дәмдеуіштерді қосу мағынасында қолданылады. Ал бекітілген нұсқасының өзі де орыс тіліндегі «заправка» ұғымының мағынасын толық аша алмайды. Мәселен, 15 томдық сөздікте «Құю – құй етістігінің қимыл атауы; сұйықтықты бір нәрсеге төгу, бір заттың ішіне қотару» (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011) деп беріледі. Сондай-ақ орыс тіліндегі «заправка» етістігі қазақ тіліне аударылғанда мәнмәтінге қарай түрленіп отырады. Мысалы, *заправка автобуса – автобусқа жанармай құю, заправка нити – жіпті сабақтау* т.б. Мұндай айырмашылықтар бір терминнің әртүрлі мағынада қолданылып, түсінбеушілік тудыруына себеп болады. Сондықтан терминдерді стандарттау барысында олардың салаға бейімделген анықтамасы, мәнмәтіндік мысалдары және қолдану аясы нақты көрсетілуі қажет. Бұл тәсіл тілдің ғылыми жүйелілігін сақтап, терминологиядағы ретсіздікті болдырмауға көмектеседі.

«Осы ретте берілген терминологиялық дерекқордың мынадай тиімсіз тұстары да барын аңғара аламыз:

- терминдерді іздегенде әліпби ретімен және сайт беттерімен іздеуге мүмкіндік бар, бірақ жеке терминді іздегенде әліпби реті көрсетілмейді және термин мен тіркесті терминдер араласып шығады;

- өзіңізге қажет терминді іздегенде тек терминдердің бекітілген нұсқасы мен 30 томдық сөздіктегі қазақша-орысша аудармасы ғана шығады;

- сайтқа жүктелген электронды мақалалардың, кітаптар мен оқулықтардың, ғылыми еңбектерде кездесетін терминдердің жекелей мәтіндік нұсқада (корпустағыдай) іздеу мүмкіндігінің болмауы;

- термин дефинициясы мен мысалы берілмейді. Бұл, әсіресе, көпмағыналы терминдерді қолдануда айтарлықтай қиындық туғызады» (Омарова, 2022: 89).

Сонымен қатар терминологиялық дерекқордың тағы бір мысалы ретінде А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты әзірлеген «Терминологиялық ішкорпусты» атауға болады. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Терминология орталығының мамандары «Қазақ цифрлық терминологиясы: терминологиялық ішкорпус әзірлеу тәжірибесі (метамәтіндік және терминологиялық белгіленімдер параметрлері)» деген мақалада аталған ішкорпустың мынадай мәліметтерді қамтитынын көрсетеді: «1) термин сөз немесе терминдік тіркес; 2) басқа тілдегі (орыс тіліндегі) нұсқасы; 3) этимологиясы және оның қазақ тіліндегі баламасы; 4) анықтамасы; 5) анықтама алынған дереккөз; 6) қолданыс саласы (салалары); 7) авторы (болған жағдайда); 8) құрамы; 9) бекітілген нұсқасы мен жылы; 10) салалық терминологиялық сөздіктердегі аудармасы; 11) заңнамадағы қолданысы» (Құлманов және т.б., 2024: 160-161).

Қолданыстағы және жаңадан жасалып жатқан терминологиялық дерекқорлар туралы әдебиеттерді сараптай отырып, терминологиялық қордың келесі негізгі қызметтерді атқаратынын айтуға болады:

- стандарттау, ғылыми-зерттеу нәтижелерін рәсімдеу, оқу және анықтамалық басылымдарды дайындау, жарияланым әзірлеу, оқу процесін ұйымдастыру, сондай-ақ арнайы әдебиеттерді редакциялау ісімен айналысатын түрлі сала мамандарына, шет тілін үйретушілерге, студенттерге, редакторлар мен басқа да мүдделі қолданушыларға ақпараттық-анықтамалық қолдау көрсету;

- ғылыми-техникалық мазмұндағы мәтіндерді дәстүрлі түрде аударуды қамтамасыз ету;

- ақпараттық, басқарушылық және жобалау жүйелерін лингвистикалық тұрғыдан сүйемелдеу;

- терминологияны жүйелеу және терминологиялық сараптама жүргізу жұмыстарын ұйымдастыру;

- терминологиялық сөздіктерді құрастыру және басып шығару;

- терминдердің анықтамаларын біріздендіру.

Бүгінгі таңда бар терминологиялық дерекқорлардың басым көпшілігі бастапқыда ғылыми-техникалық мәтіндерді аудару мақсатына бағытталғанымен, кейіннен олардың функционалдық ауқымы кеңейіп, қосымша міндеттерді де қамти бастады. Соның нәтижесінде қазіргі заманғы ірі терминологиялық дерекқорлар көпқызметті сипатқа ие бола бастады.

Терминологиялық дерекқорлар мынадай салаларда шешуші рөл атқарады:

1. Мәтіндерді бір тілден екінші тілге аудару кезінде арнаулы терминологияға қол жеткізу

маңызды. Терминологиялық мәліметтер базасы аудармашыларға аударманың дәйектілігі мен дәлдігін сақтауға көмектеседі, сол арқылы аударма саласында көп қолданылады.

2. Терминологиялық мәліметтер базасы студенттер мен оқытушыларға негізгі терминдер мен олардың анықтамаларына қол жеткізуге мүмкіндік беру арқылы оқу процесін жеңілдетеді.

3. Терминологиялық мәліметтер базасы зерттеушілерге қажетті ақпаратты тез табуға және деректерді талдауға көмектеседі. Кез келген ғылым саласының маманы терминологиялық дерекқор арқылы өз саласына қажет термин туралы мәлімет таба алады.

4. Медицина, құқықтану, техника және т.б. сияқты әртүрлі кәсіби салаларда арнаулы терминологияны қолдану маңызды. Терминологиялық мәліметтер базасы мамандарға қажетті терминдерді тез табуға және ақпарат алмасуға көмектеседі.

5. Бағдарламалық жасақтама мен ақпараттық жүйелерді әзірлеу кезінде де терминологиялық дерекқорларлар маңызды рөл атқарады. Белгілі салаға қатысты бағдарламалық жасақтаманы немесе ақпараттық жүйелерді құру кезінде арнаулы терминологияға қол жеткізу маңызды.

Қазақ тіліндегі терминологияның стандартталуы қазіргі таңда маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Жаңа ұғымдар мен ғылым мен техниканың дамуы жаңа терминдерді талап етеді. Сондықтан терминологияны стандарттау жұмыстарын үнемі жетілдіру қажет. Қазақстанда терминология саласында бірқатар жұмыстар атқарылса да, кейбір салаларда әлі де түпкілікті шешілмеген мәселелер бар. Сол себепті терминдердің дұрыс әрі жүйелі қолданылуы үшін жаңа стандарттар мен ережелер қажет.

Қазақ тіліндегі терминдердің стандартталуы – тілдің дамуына, ғылым мен білімнің өсуіне және халықтың тілдік мәдениетінің жоғарылауына ықпал ететін маңызды процесс. Қазақстандағы мемлекеттік орган мен ғылыми институттар қазақ тіліндегі терминологияны дамытып, оны халықаралық стандарттарға сәйкес ету үшін тұрақты жұмыс істеу керек.

Қорытынды

Еуропа елдері терминдерді стандарттау бойынша бірнеше маңызды кезеңдерден өтті. Бұл процесс әртүрлі тарихи, әлеуметтік және экономикалық жағдайларға байланысты дамыды. Жалпы алғанда, Еуропада терминологияны стандарттау жұмыстары әртүрлі ғылым салаларында ұғымдар мен терминдерді үйлестіруді мақсат еткен және халықаралық ынтымақтастыққа бағытталған. Осы ретте қазақ тіліндегі терминдерді стандарттау үшін бірқатар жүйелі және кешенді іс-шаралар жасалуы қажет. Өйткені стандарттау ғылым мен техниканың дамуына байланысты жаңа ұғымдарды, сөздерді қазақ тіліне тиімді әрі дәл енгізу үшін маңызды.

Шетелдік тәжірибені негізге ала отырып, қазақ терминологиясын стандарттау бойынша мынадай іс-әрекеттер жасалу керек деп санаймыз:

- нақты саладағы қолданыстағы терминдерді зерттеп, жан-жақты талдау; терминдер мен олардың аудармаларын салғастыру, сондай-ақ халықаралық тәжірибені ескеру;
- әр салаға қатысты барлық қажетті терминдерді жинақтау (жаңа терминдер мен бұрын қолданылып жүрген ескі терминдерді анықтап, оларды жинақтау, нақты бір жүйеге келтіру);
- жинақталған терминдерді сарапшылармен (ғалымдар, мамандар, тілші ғалымдар және сала мамандары) бірге талқылау, терминдердің дұрыстығын, түсініктілігін, үйлесімділігін тексеру;
- талқыланған терминдерді жүйелеп, оларды стандарттау үшін арнаулы ережелер мен нұсқаулықтар әзірлеу;
- стандартталған терминдер мен олардың анықтамаларын қамтитын арнаулы терминологиялық тізілімдер мен сөздіктер дайындау;
- стандартталған терминдерді қолданысқа енгізу, терминдердің тұрақтылығын бақылау үшін мониторинг жүргізу;
- стандартталған терминдерді ғылыми және білім беру процесінде қолдануды қамтамасыз ету үшін арнаулы әдістемелер мен оқу құралдарын дайындау, терминологияның қоғамдық және ғылыми ортада кеңінен таралуын қамтамасыз ету.

Бұл қадамдар қазақ терминологиясын стандарттау процесінің тиімді жүзеге асуына және оның барлық салаларда біркелкі және дұрыс қолданылуына мүмкіндік береді. Терминологияны стандарттауда терминологиялық дерекқордың маңызы зор. Себебі терминологиялық дерекқорлар ғылыми зерттеулер жүргізу үшін таптырмас құрал, олар зерттеушілерге әртүрлі ғылыми салалардағы бекітілген терминдерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Осының арқасында ғалымдар

тиімдірек жұмыс істей алады, қажетті терминді және ол термин туралы барлық мәліметті жылдам таба алады. Екіншіден, терминологиялық дерекқор білім беруде шешуші рөл атқарады. Студенттер, оқытушылар мен ғалымдар әлемнің кез келген аймағында отырып өзекті ғылыми мақалалар, кітаптар, оқулықтар және басқа материалдардағы терминдерге оңай қол жеткізе алады. Бұл жұмыстың жүзеге асуы мемлекет тарапынан қолдау, ғылыми-зерттеу институттары мен мамандардың белсенді қатысуы, сондай-ақ қоғамдық пікірді ескеру арқылы қамтамасыз етілуі тиіс. Терминологияның дұрыс стандартталуы *ғылым тілінің* дамуына, ғылым мен білімнің алға жылжуына ықпал етері сөзсіз.

Әдебиеттер

- Авербух К.Я. Стандартизация терминологии: некоторые итоги и перспективы (к 50-летию деятельности по стандартизации терминологии) // НТИ. – Сер. 1. – 1985. – №3. – С. 8-19.
- Бойцов В. Стандартизация, труд, коммунизм // Стандарты и качество. – 1967. – №11.
- Ван Ляньцэнь. Лингвометодическое проектирование учебных терминологических баз данных (для иностранных учащихся педагогических специальностей): дис. ... к.пед.н. / Ляньцэнь Ван. – Москва: МГУ им. М.Ломоносова, 2014. – 196 с.
- Виноградов С.И., Платонова О.В. Культура русской речи. – Москва, 2005. – 246 с.
- Вюстер Э. Международная стандартизация языка в технике. – Ленинград, Москва: Стандартиз, 1935. – 302 с.
- Даниленко В. Терминология и норма: о языке терминологических стандартов. – Москва: Наука, 1972. – 120 с.
- Даниленко В. Актуальные направления лингвистического исследования русской терминологии // Современные проблемы русской терминологии. / Отв. ред. В. П. Даниленко; АН СССР, Ин-т русского языка. – Москва: Наука, 1986. – С. 5-23.
- Исакова С.С. Қазақ терминтанымның когнитивтік-прагматикалық аспектісі: филол. ғылым. докт. ... дис. – Алматы, 2018. – 355 б.
- Казарина С.Г., Казарина Н.Б. Стандартизационные процессы в терминологии // Физическая культура, спорт – наука и практика. – 2008. – №4. – С. 48-50.
- Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 10-том. / Құраст.: М.Малбақов, Н.Оңғарбаева, А.Үдербаев және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.
- Құлманов С., Бисенғали А., Шүленбаев Н., Омарова А. Қазақ цифрлық терминологиясы: терминологиялық ішкорпус әзірлеу тәжірибесі (метамәтіндік және терминологиялық белгіленімдер параметрлері) // TILTANYM. – №1(93) 2024. – Алматы. – 155-165-бб. doi.org/10.55491/2411-6076-2024-1 155-165.
- Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы: Сардар, 2014. – 952 б.
- Мишанкина Н.А. Базы данных в лингвистических исследованиях // Вопросы лексикографии. – №1(3), 2013. – С. 25-33.
- Омарова А., Ескендір Ж. Терминологиялық корпус құрудың алғышарттары // «Асқар Жұбанов оқулары» тұрақты ғылыми тілтанымдық алаң аясында «Қазақ тілінің ақпараттық кеңістігі және ұлттық корпустар құрастыру тәжірибесі» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: ЖК «Асыл» баспасы, 2022. – 235 б.
- Проблемы исследований и разработок в области стандартизации: сб. науч. трудов. – Москва: ГПНТБ СССР, 1988. – 218 с.
- Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сб. док. за 50 лет. – Т. 5. – 1962-1965 гг. – Москва: Политиздат, 1968. – 816 с.
- Самбуrowa Г.Г. Словарь терминолога: Основные понятия и термины теории и практики упорядочения специальной терминологии // Сборники научно-нормативной терминологии. Вып. 111. – Москва: Наука, 1990. – 39 с.
- Désilets, A., Huberdeau, L.-P., M., Quirion, J. Building a Collaborative Multilingual Terminology System // Proceedings of the ASLIB Translating and the Computer Conference. London, 2009://wiki-translation.com/tiki/download_wiki_attachment.php?attId=57.
- Jung Hwoan, Choi, Suk-Doo, Choi, Lee-Kyum, Kim, Young-Wook, Park, Jonghee, Jeong, Heejung, An, Hanmin, Jung, Pyung, Kim (2011) Application and Process Standardization of Terminology. Dictionary for Defense Science and Technology. Journals file: C:/Users/1/Downloads/Application%20and%20Process%20Standardization%20of%20Terminology%20Dictionar y%20for%20Defense%20Science%20and%20Technology.pdf .
- Schulz, J.A. Terminology Data Bank for Translators Methods of Interrogation in the Team System. / Overcoming the Language Barrier, 3-6 May. Vol. 1. München: Verlag Dokumentation, 1977.

References

- Averbuh, K.Ja. (1985) Standartizacija terminologii: nekotorye itogi i perspektivy (k 50-letiju dejatel'nosti po standartizacii terminologii). NTL Ser. 1. № 3. S. 8-19. [Averbukh, K.Ya. (1985) Standardization of Terminology: some Results and Prospects (on the 50th Anniversary of the Standardization of Terminology). NTL. Ser. 1. No.3. P. 8-19.] (in Russian)
- Bojcov, V. (1967) Standartizacija, trud, kommunizm. Standarty i kachestvo. No.11. [Boitsov, V. (1967)

Standardization, labor, communism. Standards and quality. No.11.] (in Russian)

Danilenko, V.P. (1972) Terminologija i norma: o jazyke terminologicheskikh standartov. Moskva: Nauka. 120 s. [Danilenko, V.P. (1972) Terminology and norm: on the language of terminological standards. Moscow: Nauka Publ. 120 p.] (in Russian)

Danilenko, V.P. (1986) Aktual'nye napravlenija lingvisticheskogo issledovanija russkoj terminologii. Sovremennye problemy russkoj terminologii. Otv. red. V.P. Danilenko; AN SSSR, In-t russkogo jazyka. Moskva: Nauka. S. 5-23. [Danilenko, V.P. (1986) Current linguistic trends in Russian terminology research. Russian modern problems of terminology. Ed. V.P. Danilenko; and the USSR, INN russkog sinners. Moscow: Nauka. P. 5-23.] (in Russian)

Désilets, A., Huberdeau, L.-P., M., Quirion, J. (2009) Building a Collaborative Multilingual Terminology System. Proceedings of the ASLIB Translating and the Computer Conference. London://wiki-translation.com/tiki/download_wiki_attachment.php?attId=57. (in English)

Isaqova, S.S. (2018) Qazaq termintanyminyng kognitivtik-pragmatikalyq aspektisi: filologija gylymynyng doktory ... dissertacija. Almaty. 355 b. [Issakova, S.S. (2018) The cognitive-pragmatic aspect of the Kazakh term: Dissertation for the degree of Doctor of Philology. Almaty. 355 p.] (in Kazakh)

Jung Hwoan, Choi, Suk-Doo, Choi, Lee-Kyum, Kim, Young-Wook, Park, Jonghee, Jeong, Heejung, An, Hanmin, Jung, Pyung, Kim (2011). Application and Process Standardization of Terminology. Dictionary for Defense Science and Technology. Journals file: C:/Users/1/Downloads/Application%20and%20Process%20Standardization%20of%20Terminology%20Dictionar y%20for%20Defense%20Science%20and%20Technology.pdf . (in English)

Kazarina, S.G., Kazarina, N.B. (2008) Standartizacionnye processy v terminologii. Fizicheskaja kul'tura, sport – nauka i praktika. No.4. S. 48-50. [Kazarina, S.G., Kazarina, N.B. (2008) Standardization processes in terminology. Physical culture, sport – science and practice. No.4. P. 48-50.] (in Russian)

Mishankina, N.A. (2013) Bazy dannyh v lingvisticheskikh issledovanija. Voprosy leksikografii: No.1(3). S. 25-33. [Mishankina, N.A. (2013) Databases in linguistic research. Issues of lexicography: No.1(3). P. 25-33.] (in Russian)

Omarova, A., Eskendir, Zh. (2022) Terminologijalyq korpus qurudyng algysharttary. “Asqar Zhubanov oqulary” turaqty gylymi tiltanymdyq alan ajasynda “Qazaq tilining apparattyq kengistigi zhane ulttyq korpustar qurastyru tazhiribesi” atty halyqaralyq gylymi-teorijalyq konferencija materialdary. Almaty: ZhK “Asyl” baspasy. 235 b. [Omarova, A., Yesskendir, Zh. (2022) Prerequisites for the creation of a terminological corpus. Materials of the international scientific and theoretical conference “Information space of the Kazakh language and the experience of building national corpora” within the framework of the permanent scientific language platform “Askar Zhubanov readings”. Almaty: IP publishing house “Asyl”. 235 p.] (in Kazakh)

Problemy issledovanij i razrabotok v oblasti standartizacii (1988). Sb. nauch. trudov. Moskva. 218 s. [Problems of research and development in the field of standardization (1988). Collection of scientific papers, Moscow. 218 p.] (in Russian)

Qazaq adebi tilining sozdigi (2011). On bes tomдық. 10-tom. Qurast.: M.Malbakov, N.Ongarbaeva, A.Uderbaev zhane t.b. Almaty. 752 b. [Dictionary of the Kazakh literary language (2011). In fifteen volumes. Volume 10. Comp.: M. Malbakov, N. Ongarbayeva, A. Uderbayev et al. Almaty. 752 p.] (in Kazakh)

Qulmanov, S., Bisengali, A., Shulenbaev, N., Omarova, A. (2024) Qazaq cifrlyq terminologijasy: terminologijalyq ishkorpus azirleu tazhiribesi (metamatindik zhane terminologijalyq belgilenimder parametrleri). TILTANYM. No.1(93). Almaty. B. 155-165. [Kulmanov, S., Bissengali, A., Shulenbayev, N., Omarova, A. (2024) Kazakh digital terminology: experience in developing a terminological corpus (parameters of metacultural and terminological designations). TILTANYM. No.1(93). Almaty. P. 155-165. doi.org/10.55491/2411-6076-2024-1-155-165]. (in Kazakh)

Qurmanbaiuly, Sh. (2014) Qazaq terminologijasy: zertteuler, oqulyq, sozdik, bibliografija. Almaty. 952 b. [Kurmanbaiuly, Sh. (2014) Kazakh terminology: studies, textbooks, dictionaries, bibliography. Almaty. 952 p.] (in Kazakh)

Reshenija partii i pravitel'stva po hozjajstvennym voprosam (1968). Sb. dok. za 50 let. T. 5. 1962-1965 gg. Moskva: Politizdat. 816 s. [Decisions of the party and the government on economic issues (1968). Collection of documents for 50 years. Vol. 5. 1962-1965. Moscow: Politizdat. 816 p.] (in Russian)

Samburova, G.G. (1990) Slovar' terminologa: Osnovnye ponjatija i terminy teorii i praktiki uporjadochenija special'noj terminologii. Sborniki nauchno-normativnoj terminologii. Vyp. 111. Moskva: Nauka. 39 s. [Samburova, G.G. (1990) Dictionary of terminology: Basic concepts and terms of theory and practice of ordering special terminology. Collections of scientific and normative terminology. Issue 111. Moscow: Nauka Publ. 39 p.] (in Russian)

Schulz, J.A (1977) Terminology Data Bank for Translators Methods of Interrogation in the Team System. Overcoming the Language Barrier, 3-6 May 1977, Vol. 1. München: Verlag Dokumentation. (in English)

Vinogradov, S.I., Platonova, O.V. i dr. (2005) Kul'tura russkoj rechi. Moskva. 246 s. [Vinogradov, S.I., Platonova, O.V. and others. (2005) Culture of Russian Speech. Moscow. 246 p.] (in Russian)

Vjuster, O. (1935) Mezhdunarodnaja standartizacija jazyka v tehnikе. Leningrad, Moskva: Standartiz. 302 s. [Wuster, E. (1935) International standardization of language in technology. Leningrad, Moscow: Standardiz. 302 p.] (in Russian)

Wang, Liancen. (2014) Lingvometodicheskoe proektirovanie uchebnyh terminologicheskikh baz dannyh (dlja inostrannyh uchashhihsja pedagogicheskikh special'nostej): dis. ... kand. ped. n. Moskva: MGU im. M.V. Lomonosova. 196 s. [Wang, Liancen. (2014) Linguistic methodological design of educational terminological databases (for foreign students of pedagogical specialties): dissertation of the Candidate of Pedagogical Sciences. Moscow: Lomonosov Moscow State University. 196 p.] (in Russian)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 25.06.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 20.09.2025.

Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн / Available online: 30.09.2025.

© Омарова А.Д., Екер С., Шүленбаев Н.Қ., 2025

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

Жансая Ақанқызы Дюсембекова^{1*}, Сандугаш Кадралиевна Сансызбаева²^{1*} автор-корреспондент, докторант,Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0009-0004-4380-0451 E-mail: zhansayabaizova@mail.ru² кандидат филологических наук, доцент,Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0003-3741-2589 E-mail: sksansyzbaeva@gmail.com**ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ КОМПОНЕНТ В ПРЕПОДАВАНИИ
РУССКОГО ЯЗЫКА КАК СРЕДСТВА СОХРАНЕНИЯ
НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ**

Аннотация. В статье рассматривается интеграция лингвокультурологического компонента в преподавание русского языка как средство укрепления национальной идентичности школьников в полиэтническом обществе Казахстана. Целью исследования является разработка и апробация методики, направленной на формирование культурной осведомленности и этнокультурной компетентности учащихся посредством включения в образовательный процесс фразеологизмов, культурных символов и художественных текстов казахских авторов. В статье проанализированы теоретические подходы к лингвокультурологии и лингводидактике, сопоставлены традиционные и инновационные методы преподавания, а также представлены результаты педагогического эксперимента, проведенного среди учеников 7-х классов. Эксперимент показал повышение уровня как языковой, так и культурной компетенции учащихся в экспериментальной группе по сравнению с контрольной. Дополнительно проанализированы барьеры, ограничивающие использование этнокультурных материалов в массовой школе, и обозначены направления преодоления методических затруднений. Представлены примеры адаптированных заданий, обеспечивающих межкультурный диалог на уроках русского языка. Новизна работы заключается в целенаправленной адаптации культуросообразных заданий к школьному уровню и использовании мультимедийных ресурсов в целях этнокультурной социализации. Практическая значимость заключается в разработке методических рекомендаций для учителей, направленных на интеграцию лингвокультурных элементов в школьные программы.

Ключевые слова: национальная идентичность; лингвокультурологический компонент; лингвокультурные элементы; русский язык; фразеологизмы и культурные символы

Для цитирования: Дюсембекова Ж.А., Сансызбаева С.К. Лингвокультурологический компонент в преподавании русского языка как средства сохранения национальной идентичности в Казахстане. *Tiltanyim*, 2025. №3 (99). С. 244-255.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-244-255>**Жансая Ақанқызы Дюсембекова^{1*}, Сандугаш Кадралиевна Сансызбаева²**^{1*} автор-корреспондент, докторант,Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0009-0004-4380-0451 E-mail: zhansayabaizova@mail.ru² филология ғылымдарының кандидаты, доцент,Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0003-3741-2589 E-mail: sksansyzbaeva@gmail.com**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ САҚТАУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ
ОРЫС ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ЛИНГВОМӘДЕНИ КОМПОНЕНТ**

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанның полиэтностық қоғамындағы мектеп оқушыларының ұлттық бірегейлігін нығайту құралы ретінде орыс тілін оқыту үдерісіне лингвомәдени компонентті кіріктіру мәселесі қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – қазақ авторларының көркем мәтіндері, фразеологизмдер мен мәдени рәміздерді оқу үдерісіне енгізу арқылы оқушылардың мәдени танымын және этномәдени құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған әдістемені әзірлеу және сынақтан өткізу. Мақалада лингвомәдениеттану мен лингводидактика бойынша теориялық тәсілдер талданып, дәстүрлі және инновациялық оқыту әдістері салыстырылып, Алматы облысының 7-сынып оқушылары арасында жүргізілген педагогикалық эксперименттің нәтижелері ұсынылған. Эксперимент нәтижесінде бақылау тобымен салыстырғанда эксперименттік топтың оқушыларында тілдік және мәдени құзыреттілік деңгейінің артқаны байқалды. Сонымен қатар жалпы білім беретін мектептерде этномәдени материалдарды қолдануға кедергі келтіретін факторлар сараланып, әдістемелік қиындықтарды еңсеру жолдары ұсынылады. Орыс тілі сабақтарында

мәдениетаралық диалогты қамтамасыз ететін бейімделген тапсырмалардың үлгілері берілген. Зерттеудің жаңалығы – мәдени мазмұнды тапсырмаларды мектеп деңгейіне бейімдеу және этномәдени әлеуметтендіру мақсатында мультимедиялық ресурстарды қолдану. Практикалық маңыздылығы – мұғалімдерге арналған лингвомәдени элементтерді мектеп бағдарламаларына кіріктіруге бағытталған әдістемелік ұсынымдар әзірлеу.

Тірек сөздер: ұлттық бірегейлік; лингвомәдени компонент; лингвомәдени элементтер; орыс тілі; фразеологиялық бірліктер және мәдени рәміздер

Сілтеме жасау үшін: Дюсембекова Ж.А., Сансызбаева С.К. Қазақстандағы ұлттық бірегейлікті сақтау құралы ретінде орыс тілін оқытудағы лингвомәдени компонент. *Tiltanym*, 2025. №3 (99). 244-255-бб. (орыс тілінде)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-244-255>

Zhansaya Dyussebekova^{1*}, Sandugash Sansyzbayeva²

^{1*}Corresponding author, Doctoral student,

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0009-0004-4380-0451 E-mail: zhansayabaizova@mail.ru

²Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0003-3741-2589 E-mail: sksansyzbaeva@gmail.com

LINGUOCULTURAL COMPONENT IN TEACHING RUSSIAN AS A MEANS OF PRESERVING NATIONAL IDENTITY IN KAZAKHSTAN

Abstract. The article explores the integration of the linguocultural component into the teaching of the Russian language as a means of strengthening the national identity of schoolchildren in the multiethnic society of Kazakhstan. The aim of the research is to develop and test a methodology aimed at fostering cultural awareness and ethnocultural competence among students through the inclusion of phraseological units, cultural symbols, and literary texts by Kazakh authors in the educational process. The paper analyzes theoretical approaches to linguoculturology and linguodidactics, compares traditional and innovative teaching methods, and presents the results of a pedagogical experiment conducted among 7th-grade students. The experiment demonstrated a noticeable improvement in both linguistic and cultural competence in the experimental group compared to the control group. Additionally, the study examines barriers hindering the integration of ethnocultural materials into mainstream school curricula and outlines methodological solutions to overcome them. Examples of adapted tasks facilitating intercultural dialogue in Russian language classes are also provided. The novelty of the study lies in the purposeful adaptation of culturally-oriented tasks to the school level and the use of multimedia resources for ethnocultural socialization. Its practical significance is reflected in the development of methodological recommendations for teachers on incorporating linguocultural elements into school curricula.

Keywords: national identity; linguacultural component; linguacultural elements; Russian language; phraseological units and cultural symbols

For citation: Dyussebekova, Zh., Sansyzbayeva, S. Linguocultural Component in Teaching Russian as a Means of Preserving National Identity in Kazakhstan. *Tiltanym*, 2025. No.3 (99). P. 244-255. (in Russian)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-244-255>

Введение

Современные вызовы глобализации и углубляющегося многоязычия актуализируют проблему сохранения национальной идентичности, особенно в таких полиэтнических государствах, как Республика Казахстан. В условиях, когда русский язык продолжает играть роль ключевого инструмента межэтнической коммуникации, возникает необходимость его переосмысления не только как средства общения, но и как проводника культурной памяти и этнической символики.

На практике, однако, методика преподавания русского языка в казахстанской школе преимущественно ориентирована на развитие речевой компетенции, тогда как его культурно-репрезентативный потенциал остается в тени. Мы убеждены, что полноценное обучение должно включать компоненты, отражающие национальные ценности, этнические коды и образные системы, что позволяет формировать у учащихся более глубокую связь с родной культурой через язык межэтнического взаимодействия.

Несмотря на возрастающий интерес к вопросам билингвизма, межкультурной коммуникации и лингвокультурологических аспектов в отечественной педагогике, эмпирических исследований, направленных на осмысление возможностей лингвокультурной интеграции в процесс преподавания русского языка в средней школе, до сих пор недостаточно. Особенно остро ощущается дефицит методик, адаптированных к школьной аудитории, а также инструментов,

сочетающих традиционные и цифровые технологии с культурологическим содержанием.

Настоящее исследование направлено на анализ лингвокультурологического компонента как системообразующего элемента в преподавании русского языка в казахстанских школах. Целью является выявление его роли в формировании национальной идентичности и межкультурной компетенции учащихся через образовательную практику. Мы стремимся показать, что осознанное внедрение культурных элементов в уроки русского языка способствует пробуждению этнической саморефлексии и развитию толерантного отношения к иным культурам, что особенно значимо в полиэтнической образовательной среде.

Объектом исследования выступает процесс преподавания русского языка в общеобразовательных школах Казахстана.

Предметом — методические средства и формы включения лингвокультурологических элементов в содержание школьных программ.

В рамках поставленной цели были определены следующие задачи:

- проанализировать методологические основы лингвокультурологии и ее педагогическое приложение;
- исследовать действующие учебные программы по русскому языку с позиции наличия культурных компонентов;
- разработать и апробировать методические рекомендации по интеграции этнокультурных элементов в преподавание.

Научная новизна исследования выражается в следующих положениях:

- акцент сделан на среднем звене образования, что позволяет учесть возрастную специфику восприятия культурного материала школьниками;
- предложен авторский вариант методики, включающий подбор текстов, заданий и культурологических тем, ориентированных на школьный уровень;
- особое внимание уделено формированию этнокультурной компетенции, рассматриваемой как совокупность знаний, умений и ценностных установок, необходимых для культурного диалога;
- анализируются цифровые ресурсы (мультимедийные материалы, платформы, визуальные квесты), повышающие эффективность восприятия лингвокультурного содержания.

Выдвинутая гипотеза заключается в том, что систематическое использование лингвокультурологического подхода в школьной практике способствует не только углублению языковых знаний, но и укреплению национальной идентичности, одновременно формируя у обучающихся основы межкультурной компетентности.

Для верификации гипотезы был организован педагогический эксперимент с участием учеников седьмых классов двух школ Алматинской области. В качестве обучающего материала использовались фрагменты произведений казахских авторов (в частности, «Путь Абая» М.Ауэзова) в русскоязычном переводе, а также фразеологизмы и культурные символы, репрезентирующие национальные ценности. Для диагностики уровня культурной осведомленности применялись адаптированные анкеты и тесты, разработанные с учетом принципов лингвокультурологического подхода. Полученные данные были подвергнуты количественной и качественной обработке с использованием методов математической статистики – включая сравнительный анализ средних значений и оценку динамики результатов в контрольной и экспериментальной группах.

Материалы и методы

Настоящее исследование направлено на выявление педагогического потенциала лингвокультурологической компетенции как одного из ключевых компонентов в преподавании русского языка в условиях полиэтнической школьной среды Казахстана. Методологической основой стали материалы современных учебно-методических разработок, включая работу Н.Будниковой «Методы и технологии преподавания русского языка и литературы: компетентностный подход» (Будникова, 2024), а также «Методические рекомендации по формированию и оценке функциональной грамотности обучающихся» (2022). Данные источники были выбраны в силу их акцента на компетентностную парадигму и ориентации на культуросообразность образования.

Особое внимание в исследовании уделено возможности интеграции таких лингвокультурных элементов, как казахские фразеологизмы, произведения национальных авторов и символические компоненты казахской культуры. Как отмечает Ж.К. Маханова (2022), осознание культурной принадлежности – неотъемлемое условие успешной социализации в многонациональных обществах. С этой позиции преподавание русского языка способно выступать в роли медиатора межкультурных связей и этнической самоидентификации учащихся.

Исследовательская работа включала три основных этапа:

1. Анализ методологической базы. Изучались действующие учебные программы и нормативные документы, регламентирующие преподавание русского языка в полиэтнических классах. Особое внимание уделялось материалам Инструктивно-методического письма НАО имени И. Алтынсарина (Методическое письмо, 2023), а также методическим рекомендациям по культурной адаптации учебного контента.

2. Обзор инновационных педагогических технологий. Анализу подверглись современные методики, применяемые в вузах Казахстана, включая проектные формы обучения, критериальное оценивание и интерактивные методы. Особенно подробно рассматривался педагогический опыт Восточно-Казахстанского университета имени С. Аманжолова, активно практикующего элементы лингвокультурной интеграции.

3. Проведение педагогического эксперимента. Эксперимент был реализован в школах с русским и казахским языком обучения, в учебный процесс которых были введены культурные элементы, репрезентирующие казахские традиции. Школьники участвовали в проектной и исследовательской деятельности, посвященной культурным параллелям между казахским и русским языковыми пространствами.

Для достижения целей исследования применялись следующие эмпирические и аналитические методы:

- компаративный анализ школьных программ по русскому языку на предмет наличия культурных компонентов;
- наблюдение за динамикой усвоения учебного материала в экспериментальной группе;
- анкетирование педагогов и учащихся для получения качественной обратной связи по восприятию интеграции культурных элементов;
- анализ результатов выполнения учащимися тематических заданий, включая интерпретацию фразеологизмов, чтение и осмысление художественных текстов, обсуждение национальных символов.

Экспериментальная база и структура исследования

Методический эксперимент имел целью определить эффективность внедрения лингвокультурологического компонента в школьное преподавание русского языка как инструмента этнокультурной консолидации.

Цель эксперимента: выявить влияние лингвокультурного компонента на развитие языковой и культурной компетентности школьников.

Основные задачи:

- создать методический инструментарий (задания, тексты, упражнения) с лингвокультурным содержанием;
- организовать учебный процесс на его основе в реальных условиях;
- провести итоговую оценку эффективности внедренной модели.

Основные виды заданий:

- интерпретация казахских фразеологических единиц;
- анализ отрывков из романа М.А. Ауэзова «Путь Абая»;
- обсуждение ключевых культурных символов (шанырак, домбра и др.).

Оценка эффективности проводилась по двум критериям:

- изменение уровня владения русским языком;
- рост осознания собственной культурной идентичности.

Подбор содержания и форм работы обусловлен их потенциалом в формировании у школьников системного представления о традициях и ценностях казахской культуры. Работа с фразеологизмами раскрывает ментальные особенности национальной языковой картины мира.

Тексты казахских авторов способствуют воспитанию этнической эмпатии и исторической памяти. А обсуждение символов позволяет актуализировать знания об этнокультурных константах в доступной и эмоционально значимой форме.

Обзор литературы

Исследование лингвокультурологического компонента в преподавании русского языка опирается на фундаментальные положения лингвокультурологии как междисциплинарной области, а также на современные методики, ориентированные на школьный образовательный контекст.

Одним из первых ученых, определивших язык как культурный код, был Ю.С. Степанов. В своей работе «Константы: словарь русской культуры» он охарактеризовал язык как инструмент отражения и трансляции национального мировосприятия (Степанов, 2001). Его идеи находят отклик в казахстанской ситуации, где язык выполняет не только коммуникативную, но и идентификационную функцию в полиэтническом обществе.

Существенный вклад в развитие понятий «языковая личность» и «языковая картина мира» внес В.В. Воробьев. В его трудах подчеркивается необходимость учитывать этнокультурную специфику носителей языка при формировании образовательных программ (Воробьев, 2014). Это особенно актуально для казахстанской школы, где учащиеся представляют различные этнические группы.

Особое внимание к культурно маркированным языковым единицам, таким как фразеологизмы, уделяется в работах В.Н. Телии. Она трактует фразеологизмы как культурные маркеры, несущие уникальные смыслы, зафиксированные в языковой памяти народа (Телия, 1996). Схожие идеи развиваются в трудах В.А. Масловой, акцентирующей роль языка в передаче этнических ценностей и культурных установок (Маслова, 2001).

Однако следует отметить, что перечисленные авторы в большей степени представляют лингвокультурологию как теоретико-языковую дисциплину. Для целей педагогического анализа важно опираться на исследования, сочетающие лингвокультурологический подход с дидактикой. Среди таких исследователей стоит выделить Ю.Е. Прохорова, предложившего концепцию культуросообразного преподавания русского языка как иностранного. В книге «Действительность. Текст. Дискурс. РКИ» он раскрывает текст как репрезентант культуры, способный транслировать ценности и стереотипы мышления определенного этноса (Прохоров, 2004).

Понятие стереотипа как культурной единицы, определяющей коммуникативное поведение, Прохоров трактует как «социокультурно маркированную ассоциацию, устойчиво воспроизводимую в стандартных речевых ситуациях» (Прохоров, 1976: 67). Эти положения лежат в основе формирования культурной компетентности учащихся при изучении языка в межкультурной перспективе.

Также методический ракурс освещен в трудах Е.И. Зиновьевой, разработавшей подход к концептуальному анализу текста в обучении русскому языку, основанный на взаимодействии языковых и культурных смыслов (Зиновьева, 2016). Исследования Н.Ф. Алефиренко в области этнокультурных констант языкового сознания и репрезентации культурных концептов в речи (Алефиренко, 2020) дополняют методологическую основу настоящей работы.

На уровне прикладных исследований, относящихся непосредственно к образовательной практике в Казахстане, выделяются труды К.Р. Нургали и Ж.С. Бейсеновой. Авторы подчеркивают значимость интеграции культурных компонентов в преподавание русского языка в условиях полилингвального пространства, где язык становится не только инструментом обучения, но и механизмом культурной социализации (Нургали, Бейсенова, 2021).

Аспекты взаимодействия национальной идентичности и преподавания русской литературы в казахоязычных школах рассматриваются в работах М. Демежанова и А.Т. Жумсакбаева. В частности, в их исследованиях прослеживается влияние этнокультурного фона учащихся на восприятие произведений классической русской литературы, включая тексты А.П. Чехова (Демежанов, Жумсакбаев, 2021).

Несмотря на наличие значительного числа теоретических и практических работ, анализ показывает, что ряд методологических и прикладных вопросов остается недостаточно

разработанным.

Выявленные лакуны:

1. Смещение акцента в сторону высшего образования. Большинство отечественных исследований сосредоточено на вузовском уровне, тогда как сегмент средней школы, особенно в контексте билингвального образования, освещен слабо;

2. Отсутствие целостных методик. В существующих публикациях отсутствуют апробированные модели формирования этнокультурной компетенции школьников в полиэтнической среде.

3. Недостаточная цифровая адаптация. Применение мультимедийных и цифровых технологий как инструмента для внедрения лингвокультурных элементов в школьную программу остается эпизодическим.

Настоящее исследование стремится восполнить указанные пробелы. Его новизна заключается в разработке методики интеграции лингвокультурологического компонента в обучение русскому языку в средней школе с опорой на культурные символы, художественные тексты казахских авторов и современные цифровые ресурсы. Это позволяет одновременно решать задачи языкового образования и сохранения национальной идентичности.

Результаты и обсуждения

Настоящее исследование было направлено на выявление эффективности внедрения лингвокультурологического компонента в преподавание русского языка в школах Казахстана, где наблюдается полиэтнический состав учащихся. Актуальность данной темы обусловлена необходимостью поддержания национальной идентичности и межкультурного взаимодействия в условиях многоязычного образовательного пространства. Исходя из целей, была сформулирована гипотеза о том, что включение в учебный процесс элементов казахской культуры (фразеологизмов, символов, художественных текстов) способствует не только развитию языковой компетенции, но и формированию устойчивых этнокультурных установок.

В результате предварительного анализа содержания четырех основных пособий по русскому языку для 7-х классов (учебники У.А. Жанпейс и Н.А. Озекбаевой, З.К. Сабитовой и К.С. Складенко, а также «Методические рекомендации НАО им. И. Алтынсарина») выявились следующие характерные черты использования лингвокультурологического материала:

Фрагментарность и бессистемность:

В учебнике У.А. Жанпейс и Н.А. Озекбаевой раздел «Путешествие в мир языка» включал модуль работы с русскими и казахскими пословицами: учащимся предлагается сопоставить «Где нет языка, там нет нации» и казахские аналоги, объяснить их смысл и ситуации употребления.

В пособии З.К. Сабитовой и К.С. Складенко встречаются два разрозненных урока: «Обычаи и традиции русского народа» и «Обычаи и традиции казахского народа», где изучаются ключевые понятия (традиции, обычаи) и предлагается составить кластер по традициям казахского народа.

Между тем «Методические рекомендации НАО» лишь общей фразой указывают на «понимание и осознание ценностей культуры казахского, русского и других народов» как одну из целей программы, без детализированных примеров заданий или примерных планов уроков по лингвокультурологии.

Типы заданий:

- Кластеризация и синквейны: создание ассоциативных схем по ключевым понятиям («язык – нация», «традиции – обычаи»).
- Сопоставительный анализ: перевод казахских пословиц на русский, поиск эквивалентов и сопоставление семантики.
- Работа с текстами-эпиграфами: анализ художественных отрывков, выявление культурных маркеров (символика дома, музыкальных инструментов и обрядов).
- Групповое обсуждение и проекты: подготовка сообщений о национальных праздниках, составление заметок о Масленице или Астане.

Недостаточность методических указаний:

Несмотря на наличие разовых «этнокультурных» фрагментов, в учебниках отсутствуют подробные инструкции для учителя по интеграции лингвокультурологических модулей во все виды деятельности (чтение, письмо, говорение, аудирование), что и послужило основной

мотивацией для апробации авторской методики.

Процедура экспериментальной работы. Эксперимент проводился в двух школах Алматинской области с участием 50 учащихся 7-х классов, разделенных поровну на контрольную (Русский язык, гимназия № 113, г. Алматы) и экспериментальную (Казахский язык обучения, школа имени О. Исаева, с. Исаево) группы.

I. Подготовительный этап (август-сентябрь 2023).

Формирование проектной группы:

Отбор двух школ с различными языковыми профилями: одна гимназия с русским языком обучения, одна школа с казахским.

Составление рабочей группы: два учителя русского языка, методист, специалист по статистике, психолог.

Анализ исходных материалов:

Детальная вычитка учебников У.А. Жанпейс и Н.А. Озекбаевой, а также З.К. Сабитовой и К.С. Скляренко, выявление этнокультурных фрагментов в разделах «Лексика и фразеология», «Культура речи» и «Чтение».

Составление сводной таблицы тем: фразеологизмы, национальные символы, тексты казахских и русских авторов; фиксирование частоты и вида заданий (кластеризация, синквейн, проект).

Разработка дидактических материалов

Создание авторского набора:

Тест на знание этнокультурных маркеров (10 вопросов: интерпретация фразеологических оборотов, опознавание символов).

Набор мультимедийных слайдов с изображениями домбры, шанырака и отрывками из произведения М. Ауэзова «Путь Абая».

Инструкция для учителя: как использовать культурные объекты в упражнениях по говорению, письму и аудированию.

Проведение тренинга для педагогов:

Семинар-практикум (2 дня): объяснение целей и задач, отработка проведения культурно-ориентированных упражнений, обсуждение возможных трудностей и способов их преодоления.

II. Основной эксперимент (октябрь-ноябрь 2023).

Стартовые диагностические мероприятия (1-2 октября)

Тестирование: участники обеих групп проходят идентичный тест на культурную и языковую компетентность (максимум 30 баллов).

Анкетирование мотивации: шкала Лайкерта (5 пунктов) по пунктам «интерес к темам уроков», «готовность к самостоятельным исследованиям».

Проведение уроков-модулей (3-30 октября)

Экспериментальная группа (4 урока в неделю, 45 минут каждый):

Урок 1. Интерпретация фразеологизмов

Разбор 5 этнонимосодержащие фразеологические сочетания (3 русских, 2 казахских), групповая кластеризация их значений.

Урок 2. Работа с текстом-эпиграфом

Анализ отрывка из «Пути Абая», выявление культурных маркеров, письменное эссе.

Урок 3. Проект «Моя культурная эмблема»

Создание мультимедийной презентации о символах семьи или родного края.

Урок 4. Межкультурная дискуссия

Ролевая игра: «Путешествие по Казахстану и России», отработка монологов и диалогов.

Контрольная группа (4 урока в неделю, по стандартной программе): без целенаправленной культурной компоненты, традиционные задания на грамматику, чтение, диктанты.

Промежуточный контроль (после 2-х недель)

Повторное краткое тестирование (5 вопросов на фразеологизмы и символы) и анкетирование мотивации.

Корректировка авторских заданий на основании обратной связи учеников и наблюдений учителей.

Заключительные мероприятия (1-10 ноября)

Итоговое тестирование: полный тест на 30 баллов, аналогичный стартовому.

Письменная рефлексия: сочинение на тему «Как культура влияет на знание языка» (150-200 слов).

Интервью с учителями: сбор качественных данных об удобстве применения модуля и наблюдаемом прогрессе.

III. Обработка результатов и выводы

1. Статистическая обработка

1.1 Сравнение средних баллов по t-критерию Стьюдента. Для оценки значимости прироста языковой и культурной компетентности мы сравнили средние баллы стартового и итогового тестирования в экспериментальной и контрольной группах (Таблица 1 – Динамика осознания культурных различий). Параметрический t-тест показал:

Экспериментальная группа: средний рост баллов $\Delta = +1,2$ ($\sigma = 0,8$)

Контрольная группа: средний рост баллов $\Delta = +0,3$ ($\sigma = 0,6$)

Статистика теста: $t(48) = 3,85$; $p < 0,01$

Коэффициент эффекта (Cohen's d) = 0,78 (средний по величине).

Таким образом, методика дала устойчивый положительный эффект на языковую грамотность и культурное самосознание учащихся, причем разница между группами статистически достоверна на уровне 99 % доверия.

1.2 Анализ динамики мотивации (тест Вилкоксона). Поскольку шкалы мотивации Лайкерта не гарантируют нормального распределения, мы применяли непараметрический ранговый тест Вилкоксона для парных измерений:

Медиана мотивации в экспериментальной группе выросла с 3,1 до 4,2 балла.

Значение статистики: $Z = -3,42$; $p = 0,001$ (двусторонний).

В контрольной группе медиана изменилась незначительно: с 3,0 до 3,2 ($Z = -1,12$; $p = 0,26$).

Результаты подтверждают, что только в экспериментальной группе мотивация к изучению русского языка существенно возросла.

2. Анализ педагогических наблюдений

2.1 Примеры повышенной активности

Цитата ученицы А.: «Я впервые поняла, почему «домбра» — не просто слово, а символ нашей истории. Теперь охотно рассказываю об этом друзьям!».

Кейс успешного использования: группа из четырех человек подготовила мини-проект «Музыкальные инструменты Казахстана», провела презентацию на уроке и получила одобрение классного руководителя за глубокий межкультурный анализ.

2.2 Выявленные затруднения

Временные затраты на подготовку: учителя отметили, что сбор и оформление этнокультурных материалов требует в среднем на 30 % больше времени, чем разработка стандартного урока.

Необходимость дополнительного методического сопровождения: некоторые коллеги испытывали сложности с адаптацией заданий для учеников с разным уровнем языковой компетенции, что указывает на потребность в более дифференцированных инструкциях.

3. Рекомендации по тиражированию

Интеграция этнокультурных модулей

– Включить системные блоки по интерпретации фразеологизмов, анализу национальных текстов и символов в официальные методические пособия и учебные планы.

– Пример: добавить в раздел «Лексика и фразеология» не менее двух заданий на культуру каждой народности.

Организация методического сопровождения

– Проводить ежеквартальные методические объединения, где учителя делятся готовыми сценариями уроков, мультимедийными материалами и результатами своих апробаций.

– Рекомендовать формирование локальных «клубов этнокультуролога» при управлении образования, чтобы учителя обменивались передовым опытом.

Таблица 1 – Динамика осознания культурных различий (в %)
 Кесте 1 – Мәдени айырмашылықтарды аңғару динамикасы (%)
 Table 1 – Dynamics of Cultural Difference Awareness (in %)

Этап эксперимента	Контрольная группа	Экспериментальная группа
Начальный этап	30 %	35 %
Промежуточный этап	40 %	60 %
Завершающий этап	40 %	75 %

В совокупности обработка статистических и качественных данных подтверждает высокую эффективность внедряемой методики.

Полученные данные демонстрируют значительное улучшение показателей в экспериментальной группе по сравнению с контрольной. Учащиеся экспериментальной группы проявили большую заинтересованность в изучении культурных тем, активнее использовали фразеологические единицы и демонстрировали более высокую мотивацию к межкультурному диалогу.

Для оценки статистической значимости различий между группами применен t-критерий Стьюдента. Результат анализа ($t = 3.85$; $p < 0.01$) свидетельствует о наличии достоверных различий. Дополнительно проведен однофакторный дисперсионный анализ (ANOVA), который подтвердил влияние используемой методики на развитие этнокультурного самосознания учащихся ($F(1,48) = 15.23$; $p < 0.001$).

Наряду с количественными данными, качественный анализ анкет выявил, что ученики экспериментальной группы проявляли повышенный интерес к домашним заданиям, включающим элементы национальной культуры, и активнее участвовали в обсуждениях межкультурных ситуаций. Учителя отметили рост мотивации к чтению художественных текстов и готовность использовать новые лингвокультурные приемы в самоподготовке.

На качественном уровне было зафиксировано:

- расширение словарного запаса учащихся за счет освоения фразеологизмов (например, «көкейді тесу» – «беспокоить душу»);
- рост самостоятельности в интерпретации художественных текстов (особенно на примере произведений М. Ауэзова и В. Распутина);
- увеличение числа учащихся, способных объяснять значение культурных символов и устанавливать их связь с личным опытом и национальной историей.

В ходе анализа письменных работ и устных ответов учащихся также был выявлен более высокий уровень когнитивной активности у экспериментальной группы: учащиеся активно использовали параллели между культурами, проявляли рефлекссию по поводу идентичности и демонстрировали эмпатию к иным этнокультурным позициям.

Результаты сопоставлены с ранее опубликованными работами. Так, согласно исследованиям З.К. Сабитовой и Ж.К. Махановой, фразеологизмы и культурные символы являются эффективными средствами формирования культурной идентичности. Данные настоящего эксперимента полностью согласуются с данной позицией, а также с концепциями В.Н. Телии и В.А. Масловой, трактовавшими язык как культурную память и инструмент культурной репрезентации.

Несмотря на позитивные результаты, следует отметить и ограничения исследования. Во-первых, эксперимент охватывал лишь одну возрастную группу, что требует дальнейшего расширения выборки. Во-вторых, ограниченная продолжительность эксперимента не позволяет оценить долгосрочные изменения в этнокультурной установке учащихся. Тем не менее, даже при этих условиях методика показала высокую эффективность.

Таким образом, внедрение лингвокультурологических заданий в преподавание русского языка позволяет не только развивать языковые навыки, но и формировать устойчивую культурную идентичность учащихся, способствуя гармонизации межнациональных отношений в образовательной среде Казахстана.

Заключение

Целью данного исследования являлось выявление роли лингвокультурологического компонента в преподавании русского языка в общеобразовательных школах Казахстана как одного из факторов формирования национальной идентичности и развития межкультурной компетенции обучающихся. В процессе работы были проанализированы методические основания интеграции культурных элементов в образовательные программы, а также эмпирически проверена эффективность их применения в учебной практике.

На основании компаративного анализа программ, данных педагогического эксперимента и анкетирования установлено, что включение в учебный процесс лингвокультурных элементов – таких как казахские фразеологизмы (например, «Қасқырдың көзі өткір» – «У волка зоркий глаз»), национальные символы (в том числе «шаңырақ» как культурный архетип) и произведения казахской художественной литературы (в частности, роман «Путь Абая» М. Ауэзова) – положительно влияет как на формирование языковой грамотности, так и на развитие культурной осведомленности школьников. Такие элементы способствуют усилению внутренней мотивации учащихся к освоению русского языка и осмыслению культурных кодов в полиэтнической среде.

Кроме того, выявлено, что применение мультимедийных и интерактивных технологий при подаче этнокультурного материала усиливает восприятие информации и способствует формированию устойчивого интереса к межкультурному диалогу. Это особенно значимо в условиях полилингвального и полиэтнического контекста Казахстана, где язык выполняет не только коммуникативную, но и интеграционную функцию.

Таким образом, результаты исследования подтвердили выдвинутую гипотезу о необходимости системного внедрения лингвокультурологических подходов в преподавание русского языка для поддержания и развития национальной идентичности обучающихся. Полученные данные могут служить основой для дальнейшей разработки методических рекомендаций по адаптации культурно ориентированных образовательных стратегий для разных возрастных категорий школьников.

В перспективе целесообразным представляется расширение эмпирической базы за счет лонгитюдных исследований, а также проведение сравнительного анализа эффективности аналогичных методик в других регионах Казахстана. Разработка профессиональных курсов для педагогов, направленных на формирование у них компетенций в области лингвокультурного образования, представляется также актуальной задачей для совершенствования системы общего образования в стране.

Литература

- Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка. – 6-е изд., стер. – Москва: ФЛИНТА, 2020. – 288 с.
- Будникова Н.Н. Методы и технологии преподавания русского языка и литературы (компетентностный подход): образовательная программа курсов повышения квалификации педагогов. – Усть-Каменогорск: ВКУ имени С.Аманжолова, 2024. – 71 с.
- Воробьев В.В., Сулейманова А.К., Фаткуллина Ф.Г., Хайруллина Р.Х. Отражение национальной языковой картины мира в реалиях Башкортостана: монография. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2014. – 208 с.
- Демежанов М., Жумсакбаев А.Т. Преподавание русской литературы через призму национальной идентичности в Казахстане // Вестник КазНУ. Сер. филол. – 2021. – №4.
- Зиновьева Е.И. Лингвокультурология: от теории к практике: учебник. – СПб.: СПбГУ; Нестор-История, 2016. – 182 с.
- Инструктивно-методическое письмо «Об особенностях учебно-воспитательного процесса в организациях среднего образования Республики Казахстан в 2023 – 2024 учебном году». – Астана: НАО им. И. Алтынсарина, 2023. – 112 с.
- Маслова В.А. Лингвокультурология в процессе обучения русскому языку // Наук. часоп. НПУ им. М.П. Драгоманова. Сер. 9: Современ. тенденции развития языков. – 2011. – Вып. 6. – С. 155-158.
- Маханова Ж.К., Маханова Г.Б. Лингвокультурология в аспекте обучения русскому языку в казахской аудитории как средству межкультурной коммуникации // Современное педагогическое образование: тенденции глобализации и национальный код: сб. ст. Междунар. науч.-практ. конф. – Шымкент, 2022. – С. 119-123.
- Маханова Ж.К. Обучение языку как лингвокультурному феномену в полилингвальном пространстве Казахстана: психолингвистические аспекты: дис. ... д-ра филос. (PhD): 8D017 – Подготовка учителей по языкам и литературе. – Шымкент: ЮКПУ им. О. Жанибекова, 2023. – 150 с.

- Методические рекомендации по формированию и оценке функциональной грамотности обучающихся. – Киров: КОГОАУ ДПО «ИРО Кировской области», 2022. – 136 с.
- Нарушевич А.Г., Мирзоева Р.М. Формирование культуроведческой компетенции при изучении предмета «Русский родной язык» // Вестник РГГУ. – 2021. – №3. – С. 88-94.
- Нургали К.Р., Бейсенова Ж.С. Полилингвальное образование и его роль в сохранении национальной идентичности в Казахстане // Вестник КазНУ. Сер. филол. – 2021. – №2. – С. 56-63.
- Прохоров Ю.Е. Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев. – Москва, 1976. – 210 с.
- Прохоров Ю.Е. Действительность. Текст. Дискурс. – Москва: ФЛИНТА; Наука, 2004. – 222 с.
- Сабитова З.К. Лингвокультурологические аспекты изучения взаимоотношения языка и культуры // Вестник КазНУ. Сер. филол. – 2011. – №2(132). – С. 20-23.
- Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры. – Москва: Языки русской культуры, 1997. – 824 с.
- Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.

References

- Alefrenko, N.F. (2020) Lingvokul'turologija: cennostno-smyslovoe prostranstvo jazyka. 6-e izd., ster. Moskva: FLINTA. 288 s. [Alefrenko, N.F. (2020) Linguoculturology: The value-semantic space of language. 6th ed. Moscow: FLINTA, 288 p.] (in Russian)
- Budnikova, N.N. (2024) Metody i tehnologii prepodavaniya russkogo jazyka i literatury (kompetentnostnyj podhod): obrazovatel'naja programma kursov povysheniya kvalifikacii pedagogov. Ust'-Kamenogorsk: VKU im. S. Amanzholova. 71 s. [Budnikova, N.N. (2024) Educational program for teacher professional development: "Methods and technologies of teaching Russian language and literature (competency-based approach)". Ust-Kamenogorsk: Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, 71 p.] (in Russian)
- Vorob'jov, V.V., Sulejmanova, A.K., Fatkullina, F.G., Hajrullina, R.K. (2014) Otrazhenie nacional'noj jazykovoj kartiny mira v realijah Bashkortostana: monografija. Ufa: RIC BashGU. 208 s. [Vorobyev, V.V., Suleimanova, A.K., Fatkullina, F.G., Khairullina, R.K. (2014) Reflection of the national linguistic worldview in the realities of Bashkortostan: Monograph. Ufa: RIC BashSU, 208 p.] (in Russian)
- Demezhjanov, M., Zhumsakbaev, A.T. (2021) Prepodavanie russkoj literatury cherez prizmu nacional'noj identichnosti v Kazahstane. Vestnik KazNU. Ser. filol. No.4. [Demezhjanov, M., Zhumsakbaev, A.T. (2021) Teaching Russian literature through the prism of national identity in Kazakhstan. Bulletin of KazNU. Philological Series, No.4.] (in Russian)
- Zinov'eva, E.I. (2016) Lingvokul'turologija: ot teorii k praktike: uchebnik. SPb.: SPbGU; Nestor-Istorija. 182 s. [Zinov'eva, E.I. (2016) Linguoculturology: From theory to practice. St. Petersburg: SPbSU; Nestor-History. 182 p.] (in Russian)
- Instruktivno-metodicheskoe pis'mo "Ob osobennostjah uchebno-vospitatel'nogo processa v organizacijah srednego obrazovanija Respubliki Kazahstan v 2023 – 2024 uchebnom godu" (2023). Astana: NAO imeni Y. Altynsarina. 112 s. [Instructional-methodological letter on the features of the educational process in secondary education organizations of the Republic of Kazakhstan in the 2023 – 2024 academic year (2023). Astana: Y. Altynsarin NAO. 112 p.] (in Russian)
- Maslova, V.A. (2011) Lingvokul'turologija v processe obuchenija russkomu jazyku. Nauk. chasop. NPU im. M.P. Dragomanova. Ser. 9: Sovrem. tendencii razvitiya jazykov. Vyp. 6. S. 155-158. [Maslova, V.A. (2011) Linguoculturology in the process of teaching Russian. Scientific journal of NPU named after M.P. Dragomanov. Series 9, No.6. P. 155-158.] (in Russian)
- Mahanova, Zh.K. (2023) Obuchenie jazyku kak lingvokul'turnomu fenomenu v polilingval'nom prostranstve Kazahstana: psiholingvisticheskie aspekty: dis. ... d-ra filos. (PhD): 8D017 – Podgotovka uchitelej po jazykam i literature. Shymkent: YuKPU imeni O.Zhanibekova. 150 s. [Makhanova, Zh.K. (2023) Language teaching as a linguocultural phenomenon in the multilingual space of Kazakhstan: Psycholinguistic aspects. PhD Dissertation. Shymkent: O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University. 150 p.] (in Russian)
- Mahanova, Zh.K., Mahanova, G.B. (2022) Lingvokul'turologija v aspekte obuchenija russkomu jazyku v kazahskoj auditorii kak sredstvu mezhkul'turnoj kommunikacii. Sovremennoe pedagogicheskoe obrazovanie: tendencii globalizacii i nacional'nyj kod: sb. st. Mezhdunar. nauch.-prakt. konf. Shymkent. S. 119-123. [Makhanova, Zh.K., Makhanova, G.B. (2022) Linguoculturology in the context of teaching Russian in the Kazakh classroom as a means of intercultural communication. In: Modern pedagogical education: globalization trends and national code. Shymkent. P. 119-123.] (in Russian)
- Metodicheskie rekomendacii po formirovaniju i ocenke funkcional'noj gramotnosti obuchajushhihsja (2022). Kirov: KOGOAU DPO "IRO Kirovskoj oblasti". 136 s. [Methodological recommendations for the formation and assessment of students' functional literacy (2022). Kirov: KOGAU DPO "IRO of Kirov Region". 136 p.] (in Russian)
- Narushevich, A.G., Mirzoeva, R.M. (2021) Formirovanie kul'turovedcheskoj kompetencii pri izuchenii predmeta "Russkij rodnoj jazyk". Vestnik RGGU. No.3. S. 88-94. [Narushevich, A.G., Mirzoyeva, R.M. (2021) Formation of cultural studies competence in the study of the subject "Russian native language". Bulletin of RSUH, No.3. P. 88-94.] (in Russian)
- Nurgali, K.R., Beisenova, Zh.S. (2021) Polilingval'noe obrazovanie i jego rol' v sohranении nacional'noj identichnosti v Kazahstane. Vestnik KazNU. Ser. filol. No.2. S. 56-63. [Nurgali, K.R., Beisenova, Zh.S. (2021) Multilingual education and its role in preserving national identity in Kazakhstan. Bulletin of KazNU. Philological Series, No.2. P. 56-63.] (in Russian)
- Prohorov, Yu.E. (2004) Dejstvitel'nost'. Tekst. Diskurs. Moskva: Flinta; Nauka. 222 s. [Prokhorov, Yu.E. (2004) Reality. Text. Discourse. Moscow: Flinta; Nauka. 222 p.] (in Russian)

Prohorov, Yu.E. (1976) Nacional'nye sociokul'turnye stereotipy rechevogo obshhenija i ih rol' v obuchenii russkomu jazyku inostrancev. Moskva. 210 s. [Prokhorov, Yu.E. (1976) National sociocultural stereotypes of speech communication and their role in teaching Russian to foreigners. Moscow. 210 p.] (in Russian)

Sabitova, Z.K. (2011) Lingvokul'turologicheskie aspekty izuchenija vzaimootnoshenija jazyka i kul'tury. Vestnik KazNU. Ser. filol. No.2(132). S. 20-23. [Sabitova, Z.K. (2011) Linguocultural aspects of studying the relationship between language and culture. Bulletin of KazNU. Philological Series, No.2(132). P. 20-23.] (in Russian)

Stepanov, Yu.S. (1997) Konstanty: slovar' russkoj kul'tury. Moskva: Jazyki russkoj kul'tury. 824 s. [Stepanov, Yu.S. (1997) Constants: Dictionary of Russian Culture. Moscow: Languages of Russian Culture. 824 p.] (in Russian)

Teliya, V.N. (1996) Russkaja frazeologija: semanticheskij, pragmaticheskij i lingvokul'turologicheskij aspekty. Moskva: Shkola "Jazyki russkoj kul'tury". 288 s. [Teliya, V.N. (1996) Russian phraseology: Semantic, pragmatic and linguocultural aspects. Moscow: School "Languages of Russian Culture". 288 p.] (in Russian)

Информация о статье / Мақала туралы ақпарат / Information about the article.

Поступила в редакцию / Редакцияға түсті / Entered the editorial office: 15.09.2024.

Принята к публикации / Жариялауға қабылданды / Accepted for publication: 20.09.2025.

Доступно онлайн / Интернетте қол жетімді / Available online: 30.09.2025.

© Дюсембекова Ж.А., Сансызбаева С.К., 2025

© Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, 2025

**Бибихан Мейрамбекқызы Мырзабек^{1*}, Перизат Түктібайқызы Медетбекова²,
Толқын Нышанбекқызы Калбирова³**

^{1*}автор-корреспондент, докторант, Эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-6846-1132 E-mail: myrzabekovabibikhan@gmail.com

²филология ғылымдарының кандидаты, Эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-2788-3478 E-mail: medet_73@mail.ru

³Эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0001-9440-4708 E-mail: kalbirovatol@mail.ru

МӘТІН ЖӘНЕ ОНЫҢ БЕЙІМДЕЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Аталмыш мақала мәтін, мәтін лингвистикасы және мәтінді бейімдеу тақырыптарын қозғайды. Мақаланың негізгі тақырыбы қазіргі лингвистикалық парадигмадағы өзекті мәселелердің бірі – мәтінді бейімдеуге арналған. Сонымен қатар мәтін лингвистикасын зерттеуші ғалымдардың тұжырымдары мен ұстанымдары талданып, аналитикалық шолу жасалды. Қазіргі таңдағы мәтінді бейімдеу жолдары талқыланды. Соңғы жиырма-отыз жыл ішінде тіл білімінің бұл бағытына деген қызығушылық шетелдік және отандық ғалымдардың назарын ерекше аударды. Осыған орай осы мақалада зерттеушілердің еңбектеріне аналитикалық шолу ұсынылды. Мақалада жалпылау, салыстыру, талдау, редукция және басқа әдістер қолданылды. Сонымен қатар қазіргі уақытта дамып келе жатқан мәтін лингвистикасының бірнеше бағыты қарастырылды. Мақаланың зерттеу нәтижелері және талқылау бөлімінде «Таза бұлақ» әңгімесінің бастапқы үш сөйлемінің бейімделген нұсқасы берілді. Редукция әдісі арқылы түпнұсқа мәтінді екіншілік мәтін етіп бейімдеп беруге болатындығы көрсетілді. Түпнұсқа мәтін мен екіншілік мәтін арасындағы байланыс талданды. Мәтінді бейімдеу үдерісіндегі негізгі бағыттардың бірі – оны тілдік деңгейге сәйкестендіре беру, бұл қазіргі таңда аса өзекті мәселе болып отыр. Өйткені оқырман екінші тілді меңгеру барысында өзінің деңгейіне сай лексикалық бірліктерді игеру арқылы тіл үйренуге деген ынтасын арттыра алады. Осыған байланысты мақалада тіл үйрету үдерісінде мәтінді бейімдеудің маңызы қарастырылды.

Тірек сөздер: мәтін; мәтін лингвистикасы; адаптация; мәтінді бейімдеу; трансформация; түпнұсқа мәтін; екіншілік мәтін

Сілтеме жасау үшін: Мырзабек Б.М., Медетбекова П.Т., Калбирова Т.Н. Мәтін және оның бейімделу ерекшеліктері. *Tiltanyim*, 2025. №3 (99). 256-269-бб.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-256-269>

**Бибихан Мейрамбековна Мырзабек^{1*}, Перизат Туктибаевна Медетбекова²,
Толқын Нышанбековна Калбирова³**

^{1*}автор-корреспондент, докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-6846-1132 E-mail: myrzabekovabibikhan@gmail.com

²кандидат филологических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-2788-3478 E-mail: medet_73@mail.ru

³Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0001-9440-4708 E-mail: kalbirovatol@mail.ru

ТЕКСТ И ОСОБЕННОСТИ ЕГО АДАПТАЦИИ

Аннотация. В статье рассматриваются темы текста, лингвистики текста и адаптации текста. Основной темой статьи является одна из актуальных проблем современной лингвистики – адаптация текста. Кроме того, анализируются выводы и принципы ученых, изучающих лингвистику текста, и делается аналитический обзор. Обсуждаются современные способы адаптации текста. За последние двадцать-тридцать лет интерес к этой области лингвистики привлек внимание зарубежных и отечественных ученых. В связи с этим в данной статье представлен аналитический обзор трудов исследователей. В статье используются методы обобщения, сравнения, анализа, редукции и другие. Кроме того, рассматривается несколько направлений лингвистики текста, которые в настоящее время развиваются. В разделе результатов исследования и обсуждения приводится адаптированная версия первых трех предложений рассказа «Таза Булак». Показано, что исходный текст может быть адаптирован во вторичный текст с помощью метода редукции. Анализируется взаимосвязь между исходным и вторичным текстом. Одним из основных направлений адаптации текста является его соответствие языковому уровню, что в настоящее время весьма актуально. Усвоение лексических единиц, соответствующих его уровню, в процессе изучения второго языка может повысить мотивацию читателя к изучению языка. В связи с этим в статье рассматривается значение адаптации текста в процессе

изучения языка.

Ключевые слова: текст; лингвистика текста; адаптация; адаптация текста; трансформация; первичный текст; вторичный текст

Для цитирования: Мырзабек Б.М., Медетбекова П.Т., Калбинова Т.Н. Текст и особенности его адаптации. *Tiltanyim*, 2025. №3 (99). С. 256-269. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-256-269>

Bibikhan Myrzabek^{1*}, Perizat Medetbekova², Tolkyin Kalbirova³

^{1*}Corresponding author, Doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-6846-1132 E-mail: myrzabekovabibikhan@gmail.com

²Candidate of Philological Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-2788-3478 E-mail: medet_73@mail.ru

³Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-9440-4708 E-mail: kalbirovatol@mail.ru

TEXT AND THE FEATURES OF ITS ADAPTATION

Abstract. This article touches upon the topics of text, text linguistics and text adaptation. The main topic of the article is one of the urgent problems of modern linguistics – text adaptation. In addition, the conclusions and principles of scientists studying the linguistics of the text are analyzed, and an analytical review is made. Modern ways of text adaptation are discussed. Over the past twenty to thirty years, interest in this field of linguistics has attracted the attention of foreign and domestic scientists. In this regard, this article provides an analytical review of the researchers' work. The article uses methods of generalization, comparison, analysis, reduction, and others. In addition, several areas of text linguistics are being considered, which are currently developing. The research and discussion section provides an adapted version of the first three sentences of the story “Taza Bulaq” (The Pure Spring). It is shown that the source text can be adapted into a secondary text using the reduction method. The relationship between the source and secondary text is analyzed. One of the main areas of text adaptation is its compliance with the language level, which is currently very relevant. The assimilation of lexical units corresponding to his level in the process of learning a second language can increase the motivation of the reader to learn the language. In this regard, the article examines the importance of text adaptation in the process of language learning.

Keywords: text; text Linguistics; adaptation; text adaptation; transformation; original text; secondary text

For citation: Myrzabek, B., Medetbekova, P., Kalbirova, T. Text and the Features of its Adaptation. *Tiltanyim*, 2025. No.3 (99). P. 256-269. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-256-269>

Кіріспе

Лингвистика – тілдің құрылымын, қызметін және дамуын түсіндіретін ғылыми тұжырымдамалар мен қағидалар жиынтығы. Лингвистика ғылым ретінде тілді дыбыстар деңгейінен (фонологиядан) бастап, қарым-қатынастағы тілдің мағынасы мен қолданылуын (прагматика) қоса алғанда, әртүрлі деңгейде зерттейді. Тіл білімінде тілдің әртүрлі аспектілерін қарастыратын бірнеше негізгі бағыт бар. Сол бағыттардың бірі – мәтін лингвистикасы. Мәтін лингвистикасы мәтіннің құрылымы мен ұйымдастырылуын, сөйлемдердің өзара байланысын, сондай-ақ мәтін деңгейінде мағынаның қалай қалыптасатынын талдауға бағытталған.

Тіл білімінде түрлі жаңа бағыттардың дамып, зерттеу аймақтарының кеңейгенін байқауға болады. Солардың бірі – қазіргі таңда өзекті болып тұрған мәтін лингвистикасының бір тармағы – мәтіннің бейімделуі (адаптация) мен өзгеруі (трансформация).

Ақпарат тасқыны үздіксіз ағылатын заманауи қоғамда тіл үйренушілерге күрделі мәтіндерді бейімдеп ұсыну ерекше маңызға ие. Бұл үдеріс жаңа ақпаратты қабылдауға лайықталған көмекші құрал – бейімделген мәтіндерді қолдану арқылы жүзеге асады.

Мәтін лингвистикасына тоқталатын болсақ, оның бастау көздері ерте дәуірлерден қалыптасқанын байқаймыз. Жалпы мәтін теориясы ауқымды ғылым саласы ретінде лингвистика мен әдебиеттанудан бастап, философия мен әлеуметтануға дейінгі түрлі пәндердің өзара ықпалдасуы нәтижесінде дамып келеді. Мәтін гуманитарлық ғылымдардың әртүрлі салаларында жан-жақты қарастырылып, зерттелуде. Сол кең ауқымды зерттеу аймағынан тіл білімінің бір тармағы ретінде мәтін лингвистикасы қалыптасып, дамуда. Құрылымдық лингвистика аясында мәтін теориясы XX ғасырдың ортасында ерекше қарқын алды. Структурализм мәтінді жүйе ретінде қарастырып, оның синтаксистік, семантикалық және прагматикалық құрылымдарын талдауға бағытталды. Құрылымдық лингвистиканың негізін қалаушылардың бірі Фердинанд де

Соссюрдің тіл және таңбалар жүйесіне қатысты идеялары мәтін лингвистикасының дамуына елеулі ықпал етті.

Мәтін лингвистикасы – бұл лингвистиканың құрылымы мен грамматикасынан бастап семантикалық және коммуникативті аспектілерге дейінгі әртүрлі деңгейдегі мәтіндерді талдаумен айналысатын саласы. Талдаудың мақсаты – заңдылықтарды, ақпаратты беру тәсілдерін және мәтіндегі мәндерді қалыптастыру механизмдерін анықтау. Мәтін лингвистикасы дербес бағыт ретінде XX ғасырдың екінші жартысында дами бастады. Дегенмен синтаксис пен семантика мәселелері бұған дейін де ғылыми тұрғыдан қарастырылғаны белгілі.

Зерттеу барысында мәтін лингвистикасына қатысты ғалымдардың көзқарастарына аналитикалық шолу жасалды. Мәселен, отандық ғалымдарымыздың бірі М.К. Ахметова: «Мәтін лингвистикасының мақсаты – өзара байланысты сөйлеудің тұтасымға ұйымдасу ерекшелігін және басты категорияларын сипаттау» деген тұжырым ұсынады (Ахметова, 2004). Шетелдік ғалымдар да мәтінге және мәтін лингвистикасына қатысты маңызды пікірлер білдірген. Мәселен, М.Бахтин мәтінді «гуманитарлық пәндердің бастау нүктесі» деп бағалаған (Бахтин, 1979).

Мәтін – барлық тілдік бірліктерді жүзеге асыратын күрделі тілдік құрылым, әрі өзіндік зерттеу нысаны бар тілдік белгі. Мәтін лингвистикасындағы өзекті бағыттардың бірі ретінде мәтінді бейімдеу үдерісін атауға болады. Қазіргі уақытта мәтін лингвистикасына қатысты көптеген іргелі мәселелердің сәтті шешімін тауып келе жатқаны байқалады. Атап айтқанда, зерттеу пәні айқындалып, мәтіннің семантикалық, құрылымдық, сондай-ақ коммуникативтік ұйымдастырылуының негізгі заңдылықтары сипатталуда. Сонымен қатар мәтін жанрының ерекшеліктерін ескеру маңызды екендігі анық. Осыған байланысты И.Р. Гальперин мәтіннің толықтығы тек оның формасында ғана емес, мазмұнында да айқындалатынын атап көрсетеді. Ғалым мазмұндағы негізгі көрсеткіштің нақты ақпараттың берілуінде жатқанын алға тартады (Гальперин, 1981).

Мәтінге қатысты кең ауқымды зерттеу жүргізген ғалымдардың бірі – М. Бахтин. Ол «Мәтін – бұл гуманитарлық ойлаудың басы» деген тұжырым жасап, бұл пікір көптеген зерттеушілердің көзқарастарымен үндеседі (Бахтин, 1979). Сондай-ақ әйгілі неміс зерттеушісі З.Й. Шмидт мәтінді бастапқы әрі негізгі категория ретінде қарастырған (Шмидт, 1978). Қазіргі таңда мәтін туралы деректерді көптеген зерттеушілердің еңбектерінен кездестіруге болады. Мәселен, М.А.К. Halliday тілдің негізгі бірлігі сөз де, сөйлем де емес, мәтін болып саналатынын атап көрсетеді (Halliday, 1974). Ғалымдардың мәтінге байланысты тұжырымдарын жүйелей отырып, мәтінді тәуелсіз тіл бірлігі ретінде қарастыруға болады. Соның нәтижесінде мәтін лингвистикасы ғылымның жаңа саласы ретінде әртүрлі бағыттағы ғалымдардың назарын аударып, пәнаралық зерттеулердің маңызды нысанына айналып отыр. Хартманн өз еңбектерінің бірінде қазіргі уақытта мәтінді зерттеуге бағытталған лингвистиканың бар екенін атап өтеді. Оның пікірінше, бұл сала өз жұмысын табысты жүргізіп қана қоймай, тілдік зерттеулердің ең озық нысандарын қарастыруда. Сонымен қатар ол лингвистикадағы қызығушылық ауқымын кеңейтіп, барлық лингвистикалық идеяларды қамтитын жаңа бағыттарды ашуға ықпал етуде. Зерттеу пәнінің ерекшелігі осы салаға лингвистикалық ізденістерге жаңа мүмкіндіктерді ашуға мүмкіндік береді деп тұжырымдайды (Hartmann, 1971).

Мәтінді зерттеуге деген қызығушылық қазіргі тіл білімінде ғаламдық құбылыс ретінде қарастырылады. Бұл, ең алдымен, мәтінді коммуникацияның тұтас құралы ретінде қарастыруға, тілдің мәтін арқылы жүзеге асатын адам қызметінің түрлі аспектілерімен байланысын тереңірек зерттеуге деген ұмтылыспен түсіндіріледі. Мұндай қызығушылық мәтін арқылы тілдің мәңгілік тірі әрі көпқырлы болмысының сақталуына, сондай-ақ сөйлемнен үлкен сегменттерде ғана айқындалатын тілдік заңдылықтарды тануға ұмтылыспен байланысты. М.А.К. Хэллидейдің «Тіл – мәтін құру функциясы» деген тұжырымы бұл тұрғыда өте орынды (Halliday, 1978). Себебі тіл мәтін арқылы жүзеге асады, ал тіл үйрету үдерісінде мәтін бейімделіп, өңделеді. Отандық ғалымдардың еңбектерінде де мәтінге түрлі анықтамалар берілген. Мәселен, Ф. Оразбаева мәтінді «Қатысымдық бірліктердің ішінде мазмұндық тұтастығымен ерекшеленетін тілдік жүйе» деп сипаттайды. Оның пікірінше, мәтін – мағыналық байланыстағы сөйлемдердің жиынтығы ғана емес, адамдар арасындағы қарым-қатынастың нәтижесі (Оразбаева, 2000). Ал Г. Смағұлова мәтінді «Тіл жүйесінде өзінің табиғатына сәйкес тек сөйлемдердің тізбегі емес, мағыналық әрі

құрылымдық жағынан күрделі тұтастық» деп анықтайды. Ол мәтінді логикалық, грамматикалық және мағыналық байланыстарға сүйенетін, толыққанды мазмұнды қамтитын қарым-қатынастың біртұтас бірлігі ретінде түсіндіреді (Смағұлова, 2010).

Ғалымдардың пікірлерімен келісе отырып, мәтін лингвистикасы – бұл мәтіннің табиғатын, оның құрылымын, функцияларын, сондай-ақ мәтіннің оқырманмен өзара әрекеттесу тәсілдерін зерттейтін гуманитарлық ғылымдар саласының бір бағыты деп қарастыра аламыз. Қазіргі таңда лингвистиканың жас әрі қарқынды дамып келе жатқан бағыттарының бірі ретінде мәтін лингвистикасы қолданбалы тұрғыдан ерекше мәнге ие. Бұл бағыт мәтіндердің жасалу және түсіндірілу жолдарын, олардың құрылымдық ұйымдасуын, әртүрлі контексттердің (мәдени, әлеуметтік, тарихи және тілдік) ықпалын қарастырумен қатар, мәтіндерді бейімдеудің мүмкін бағыттарын айқындауды да мақсат етеді.

Мәтінді зерттеу барысында оның түрлі бағыттары мен негізгі ұғымдары анықталды. Мәтіннің теориялық аспектілерінің бағыттары мен негізгі ұғымдары Сурет 1-де көрсетілген. Осыған сүйене отырып, мақалада мәтінді қолданбалы тұрғыдан, тілдік деңгейге сәйкес қалай бейімдеуге болатыны қарастырылды.

Сурет 1 – Мәтіннің негізгі бағыттары мен ұғымдары
Рисунок 1 – Основные направления и понятия текста
Figure 1 – Main Approaches and Concepts of the Text

Материал және әдістер

Мақалада жалпы ғылыми әдістер қолданылды. Зерттеу барысында талқыланған мәселелерге қатысты қажетті материалдар мен фактілер жинақталып, сұрыпталып, талданды. Жиналған мәліметтер негізінде теориялық тұжырымдар мен болжамдар жасалды.

Мақалада қолданылған әдістерге жинақтау, талдау, топтастыру, сипаттау және салыстыру жатады. Осы әдістер мәтін лингвистикасындағы өзекті мәселелерді қарастыруға мүмкіндік берді. Сонымен қатар мақаланың талқылау бөлімінде мәтінді бейімдеудің редукция әдісі қолданылды. Редукция – сюжеттік емес элементтерді алып тастау арқылы мәтінді түрлендірудің лингвистикалық әдісі. Бұл әдістің ерекшелігі – мәтіннің тілдік өзгерістер арқылы немесе өзгеріссіз бейімделген нұсқаға айналуында көрінеді. Әдіс мәтіннің құрамдас бөліктерін біріктіретін үзінділерде жүзеге асады.

Редукция техникасын көпқұрамды әдіс деп сипаттауға болады, өйткені онда алып тастау, толықтыру, алмастыру, инверсия және дәйексөз сияқты элементтер біріктіріледі. Дегенмен бұл әдістің ішкі тәсілдерін жеке қарастыруға болмайды: олардың әрекеті мен қызметі белгілі бір

синтез аясында біртұтас түрде іске асады. Себебі қысқартылған фрагмент салыстырмалы мағыналық тұтастыққа ие болып, аяқталған микро мәтін ретінде әрекет ете алады.

Әдебиетке шолу

Мәтінді лингвистикалық тұрғыдан бейімдеудің жолдарын қарастырмас бұрын, алдымен теориялық негіздер зерттеліп, осы бағыттағы еңбектерге аналитикалық шолу жүргізілді. Мәтін лингвистикасы «тілдің жинақталған бірліктерін» зерттейтін дәстүрлі тәсілдерді жан-жақты қырынан қарастырады (Мырзабек, Мамбетова, 2023). Адаптация мен трансформация ұғымдары лингвистикада бір-бірімен тығыз байланысты екендігі анық. Трансформациялық әдіс күрделі синтаксистік құрылымдарды қарапайым нұсқаға келтіруге мүмкіндік береді. Бұл әдістің негізгі ұстанымдарын XX ғасырдың 50-жылдарының басында З. Харрис (АҚШ) ұсынған. Сонымен қатар, Ш. Балли мен О. Есперсен еңбектерінде трансформациялық әдіс дәстүрлі еуропалық тіл біліміндегі синтаксистік транспозиция тұжырымдамасына сәйкес келетіндігі көрсетілген. Ғ.Қалиев өз зерттеуінде осы мәселеге кеңінен тоқталған (Қалиев, 2005).

Табиғи тілдердің синтаксистік типтері қарапайым ядролық үлгілерге негізделіп, оларға аздаған трансформациялық өзгерістер енгізілетіні жайындағы тұжырым Н. Хомскийдің (АҚШ) генеративтік грамматика теориясына арқау болды. Белгілі болғандай, трансформациялық генеративтік грамматика семантика мен септік грамматикасының, сондай-ақ тілдің өзге формалды модельдерінің жасалуына түрткі болды (Қалиев, 2005). Сол себепті қазіргі таңда тіл үйренушілерге арналған арнайы бейімделген мәтіндер маңызды болып отыр. Лингвистикалық адаптация – ішкі лингвистикадағы тілдік бірліктер арасындағы қатынас жүйесін пайдалана отырып, мәтінді реттеу және жүйелеу процесі. Мәтінді зерттеу жан-жақты процесс екені белгілі, сол себепті ғалымдардың бұл тақырыпқа қатысты тұжырымдары да көп, бұл мәтін зерттеу бағытының кеңейгенін көрсетеді. Енді осыны нақтылау үшін төменде ғалымдардың пікірлеріне аналитикалық шолу жасаймыз.

Мәтінді түсінудегі қиындықтар мәтіннің тілдік көрінісіне (лексика, синтаксистік, стилистикалық ерекшеліктер) байланысты болуы мүмкін. Осындай тұжырымдарға сүйене келе, С.В. Первухина өз зерттеуінде мәтінді бейімдеудің екі бағытын көрсетеді. Тілді жеңілдету (яғни формасы жағынан) және мәтін идеясын жеңілдету (яғни мазмұны жағынан), осылайша белгілі бір фондық білімі бар оқырман жаңа ақпаратты өзінше қабылдай алатынын айтады (Первухина, 2015).

Кез келген заттың мәні, табиғаты көне заманнан дәстүрге айналған әмбебап философиялық «материя» және «форма», «форма» және «мазмұн» категориялары арқылы анықталатыны белгілі. Соның нәтижесінде мәтінді талдау осы қарсылықтың төңірегінде табиғи түрде дамиды. Осы «форма» мен «мазмұн» элементтері мәтінді бейімдеуде де маңызды рөл атқарады. Мәтіннің формасын жеңілдету көбінесе мазмұнды ықшамдау және мәтіндегі күрделі элементтерді алып тастау арқылы жүзеге асады. Бұл, өз кезегінде, синтаксистік құрылымдардың өзгеруін, сирек кездесетін немесе аз қолданылатын сөздердің азаюын білдіреді. Осы кезде мәтін біршама қысқартатыны анық. Ал мәтіндегі мазмұнды оңтайландыру, бейтаныс сөздер мен ұғымдарды түсіндіру оқырманның фондық білімін толықтыру жұмысын жақсартады. Бұдан біз нені байқаймыз? Жалпы бейімделген мәтіннің екі жақты процесте жүзеге асып отырғаны. Негізгі түпнұсқа мәтін идеясын сақтап қалу арқылы оқырманның қызығушылығын оятуға болады. Бұл мақсатқа бейімделген мәтінде оқырман деңгейіне сәйкес жеңіл сөздерді және жай сөйлемдерді қолдану арқылы қол жеткізуге болады. Алайда бейімделген мәтіннің мазмұнын жеңілдету барысында түсіндіру форматын пайдалану арқылы кейбір бөлімдердің сәл күрделендіріліп, топтастырылғанын байқауға болады. Соған байланысты С.В. ИONOBA «Жаңа коммуникативтік жағдайларда мәтін көбінесе ақпараттарды жеңілдетуді қажет етпейді, керісінше, оның күрделенгендігін, жалпылануын талап етеді» деген тұжырым айтады (ИONOBA, 2006).

Жалпылау, түсіндіру оқырманға бейтаныс немесе түсініксіз ұғымдарға қатысты болып келетіні белгілі. Қай жағдайды алып қарасақ та, түпнұсқа мәтіннің көлемі өзгерген кезде, оның құрылысы мен құрамы да өзгеріске ұшырайды. Алайда, соған қарамастан, мәтінді бейімдеп ұсыну – лингвистикадағы өте өзекті мәселелердің бірі. Мәтінді бейімдеудегі зерттеулер лингвистика мен әдебиеттанудан, мәдениеттану мен медиа теориясына дейінгі көптеген пәндерді қамтиды. Мәтінді бейімдеу, шығармаларды басқа формаларға немесе басқа аудиторияларға түрлендіру процесі бастапқы материал мен оның жаңа интерпретациясы арасындағы күрделі өзара әрекеттесуді

білдіреді. Сол себепті, кіріспеде атап өткеніміздей, бұл тақырып гуманитарлық ғылымдар саласында аса өзекті болып табылады. Себебі «адаптация» термині лингвистикада ғана емес, аударма ісінде де маңызды. Мәселен, бір аударма жасалғанда арнайы адаптация жүргізіледі. Сол сияқты белгілі бір тілдегі түпнұсқа мәтіндегі адаптация қазіргі таңда маңызды болып отыр. Көркем мәтін, медициналық мәтін, заңнамалық құжат немесе ғылыми мәтін болсын, жалпы түсінікті болуын қамтамасыз ету үшін мәтінді лингвистикалық адаптация арқылы ұсыну, оқырман тіліне ыңғайлап беру және тілдік құрылымдарды ескере отырып жұмыс жасау күрделі үдеріс болып табылады. Мәтінді бейімдеу – түпнұсқа шығарманы екіншілік мәтінге айналдырып, өңдеп, оңтайландырып, белгілі бір оқырман аудиториясына ыңғайландыруды білдіреді. Бұл үдеріс мәтіндегі ақпаратты жаңа аудиторияға немесе басқа тілде сөйлейтін тұлғаларға (тіл үйренушілерге) қолжетімді әрі түсінікті етуге бағытталған. Сонымен қатар мәтіннің құрылымы, тілі, мәдени және әлеуметтік аспектілері де ескеріліп, олардың бейімделу мүмкіндігі қамтамасыз етіледі.

Бейімдеудің маңызды аспектісі – түпнұсқаның негізгі мағынасы мен мазмұнын сақтау, сонымен қатар оны өзекті және жаңа аудиториялар үшін қолайлы ету. Мысалы, фильмді кітаптан бейімдеу кезінде кейбір сюжеттік желілерді жеңілдетуге немесе фильм форматына жақсырақ сәйкестендіру үшін бөлшектерді өзгертуге болады. Біздегі қарастырылып жатқан бейімдеу объектісі – мәтін. Бейімделу көбінесе екпінді таңдауды, оқиға қарқынын өзгертуді және жаңа контексте түсініксіздеу элементтерді қайта өңдеуді қамтиды. Бұл үдеріс шығармашылықты және түпнұсқа жұмысты құрметтеуді талап етуі мүмкін, сонымен қатар түпнұсқаға адалдықты сақтай отырып, жаңа аудиторияны тарту қажеттілігін теңестіруді де қарастырады. Тілдік бірліктердің грамматикалық құрылымдарының сақталуы маңызды болып табылады. Осылайша, мәтінді бейімдеу шығарманың аудиториясын кеңейтуде және оны басқа мәдени және медиа контексттерге интеграциялауда басты рөл атқарады.

Осы саладағы ғылыми жұмыстың тақырыбын анықтайтын мәтіннің екі негізгі қасиеті – бірізділік пен тұтастық – «тіл» және «сөйлеу» ұғымдарымен сәйкес келеді. А.В. Брыгина: «Бірізділік – мәтіннің тілдік қасиеті, ал тұтастық – сөйлеу қасиеті деп айта аламыз» деген пікірді ұсынады (Брыгина, 2004). В. Гумбольдт тіл мен сөйлеудің әртүрлі табиғаты туралы «...бөліну – тілдің түпкі мәні. Онда бөлшек немесе тұтас бола алмайтын ештеңе жоқ және оның үздіксіз әрекетінің тиімділігі оның бөлімдері мен комбинацияларының қарапайымдылығына, дәлдігіне және жүйелілігіне байланысты», дейді. Түпнұсқа және бейімделген мәтіндерді салыстырмалы талдау арқылы төрт лингвистикалық қағида немесе бейімделу әдісі анықталғанын көрсетеді. Олардың әрқайсысында жеке сипаттамалар мен функциялар жиынтығы бар екендігін де айтады. Зерттеуші А.В. Брыгина ауыстыру, азайту, қосу, инверсия функцияларын мысалға келтіреді (Брыгина, 2004).

Трансформация ақпаратты өңдеу әдісі ретінде тіл мен сөйлеу қызметінің кең саласының құбылысы болып табылады. Ойдан сөзге, формадан мазмұнға, автордан оқырманға ауысу процесі – бұл трансформациялар болып табылады және олардың механизмдері жан-жақты қарастырылып, зерттеледі. Сонымен қатар бұл мәселені шешудің әртүрлі тәсілдеріне қарамастан, нәтижелер ұқсас болары анық. Мысалы, Н. Хомскийдің генеративті лингвистикасы, лингвистикалық түрлендірулердің әсерін былай түсіндіреді: «Түрлендірудің арқасында таңбаларға төрт түрлі операцияны орындауға болады: таңбаларды қосу, түсіру (өшіру), қайта реттеу және ауыстыру» (ЛЭС, 1990). А.А. Вейзенің мәтінді зерттеудің лингвистикалық және психоллингвистикалық әдістерінің түйіскен жерінде жазылған кітабында: «Мәтінді түрлендірудің семантикалық операциялары салыстыру, талдау, синтез, жалпылау, абстракция және нақтылау сияқты күрделі ойлау операцияларының тұтас кешенімен байланысты» деген пікірін байқай аламыз. Сонымен қатар А.А. Вейзе мәтінді қайта құру (реконструкция) келесі операцияларға бөлінеді дейді: а) материалдарды алып тастау; ә) дәйексөз, б) жеке бөліктерді жылжыту, ауыстыру; в) толықтыру; г) түпнұсқада егжей-тегжейлі айтылғанды ықшамдау; ғ) бір мазмұнды мағынасы әртүрлі басқа мазмұнмен ауыстыру (Вейзе, 1985).

Осы саланың зерттеуші ғалымдарының пікірлерімен келісуге болады. Себебі мәтінді зерттеу жан-жақты тәсілді қажет етеді. Қазіргі таңда тілдік бірліктердің қолданылу аясы, сондай-ақ олардың мәтіндегі рөлі зерттеудің негізгі объектілерінің бірі болып отыр. Осыған байланысты

«адаптация» термині тілдік зерттеулерде кеңінен қолданылуда. Мәтінді түсіну барысында бірліктерді қосу немесе азайту мүмкіндіктерін қарастыру арнайы зерттеуді талап етеді. Бейімдеу мәселесі қазіргі заманғы лингвистиканың барлық қырынан өзектілігін сақтап отыр.

Нәтижелер және талқылау

Қазіргі заманғы зерттеулердің қорытындылары көрсеткендей, мәтінді бейімдеу әрқашан автор, адаптер және аудитория арасындағы өзара әрекеттестік нәтижесінде жүзеге асады. Бұл тек аудару немесе түрлендірудің механикалық процесі емес, керісінше мәдени және жанрлық ерекшеліктерді ескеруді қажет ететін шығармашылық әрекет. Бейімделу түпнұсқаның рухын сақтай отырып, жаңа аудиторияның қажеттіліктеріне жауап беруге және таңдалған медиа форматының ерекшеліктеріне сәйкес болуға тиіс. Сондықтан мәтінді бейімдеу саласындағы зерттеулер тек мәтіннің өзгеру аспектілерін ғана емес, сонымен бірге шығармаларды жаңа аудиторияға ұсыну барысында жүретін мәдени, әлеуметтік және психологиялық үдерістерді тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Мәтін лингвистикасында мәтіннің құрылымы, қызметі, талдау және түсіндіру әдістері сияқты әртүрлі аспектілерін зерттеген ғалымдар аз емес. Бұл салада қалыптасқан бағыттар аясында бірқатар негізгі тұлғаларды атап көрсетуге болады.

Семантика мен синтаксис мәселелерімен айналысқан жетекші орыс тіл ғалымдарының бірі – Ю.Д. Апресян. Ол мәтіннің қарым-қатынас процесінде қалай ұйымдастырылатынын және оның элементтерінің өзара байланысын түсінуге көмектесетін дискурс теориясын жасады. Сондай-ақ оның еңбектерінде мәтінді талдауда маңызды рөл атқаратын лексикалық семантика теориясына қатысты мәселелер де қарастырылған. Бұл тұрғыда көрнекті ғалым М.М. Бахтиннің еңбектерін ерекше атап өткен жөн. Ол мәтін лингвистикасына зор ықпал еткен көрнекті орыс философы әрі әдебиет теоретигі. Ғалым әзірлеген диалогизм теориясы мәтінді әрқашан үлкен диалогтың құрамдас бөлігі ретінде қарастырады: ол басқа мәтіндермен де, жалпы мәдениетпен де өзара байланыста қабылданады. Оның «мәдени контекст» және «екіншілік сипат» туралы концепциялары мәтінді өзара байланысты элементтер жүйесі ретінде қарастыруға теориялық негіз қалады. Э. Бенвенист – құрылымдық лингвистиканың дамуына зор үлес қосқан француз тіл маманы. Оның тілдің таңбалар жүйесі ретіндегі табиғаты мен мәтінді ішкі құрылымы бар объект ретінде қарастырған еңбектері мәтін теориясының қалыптасуына ықпал етті. В. Шкловский – мәтін формасы мен көркем тілдің ерекшеліктерін зерттеп, әдебиеттануда жаңа бағыттардың дамуына жол ашқан теоретик. Шығармалары когнитивтік лингвистикаға және мәтіннің ойлау процесіндегі рөлін түсінуге елеулі әсер еткен психолог және лингвист – Л.С. Выготский. Ол тілді сана мен пайымдауды қалыптастыру құралы ретінде қарастырды, бұл адамдардың мәтінді қалай қабылдап, қалай түсіндіретінін зерттеу тұрғысынан өте маңызды. Р. Барт – «Автордың өлімі» атты еңбегінде мәтіннің мағынасын жасаудағы оқырман мен контексттің рөлін зерттеген француз философы және теоретигі. Әрқайсысы өз саласы бойынша бұл ғалымдар мәтінді зерттеудің лингвистикалық тәсілдерінің дамуына айтарлықтай әсер етті, үлес қосты. Бұл зерттеушілердің еңбектері мәтіндерді лингвистикалық талдауда, оларды түсіндіруде және бейімдеуде қолданылатын негізгі теориялық бағыттарды қалыптастырды.

Зерттеуші ғалымдардың еңбектерін оқып, талдап, талқылау барысында жалпы көптеген еңбектерде аталатын лингвистикалық талдаудағы мәтіндердің түрлері:

- Көркем әдеби мәтін
- Ғылыми мәтін
- Публицистикалық мәтін (мысалы, журналистика)
- Сөйлеу әрекеті (мысалы, ауызша қарым-қатынас) (Сурет 2).

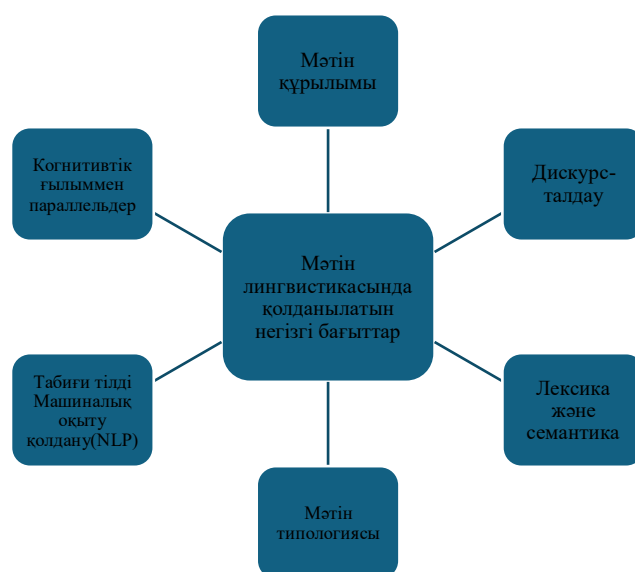

Сурет 2 – Лингвистикалық талдаудағы мәтіндердің түрлері

Рисунок 2 – Виды текстов в лингвистическом анализе

Figure 2 – Types of Texts in Linguistic Analysis

Төменде мәтін лингвистикасының негізгі бағыттары көрсетілген (Сурет 3).

Сурет 3 – Мәтін лингвистикасында қолданылатын негізгі бағыттар

Рисунок 3 – Основные направления, используемые в лингвистике текста

Figure 3 – Main Approaches Applied in Text Linguistics

Аталған бағыттардың негізінде мәтінді әртүрлі қырынан қарастыруға арналған зерттеулер жүзеге асырылуда. Біздің зерттеуіміздің нысаны – мәтінді бейімдеу. Лингвистикалық адаптация мен трансформация нәтижесінің көрінісі мәтіннің бейнесі. Көркем мәтіндерді бейімдеу кезіндегі композициялық өзгерістер мәтін көлемінің қысқаруымен және оның тілдік көрінісін жеңілдетумен байланысты. Бастапқы мәтінді бейімдеу арқылы алынған қосалқы мәтіннің композициялық құрылымында негізгі оқиға желісін хронологиялық аспектіде сақтау үшін қажетті кейбір ұқсас белгілер болады.

Мәтінді бейімдеу бойынша зерттеулер бірнеше негізгі бағыттарды қамтиды. Бұл бағыттар мәтіннің аударылуы, мәдени контексті, тілдік ерекшеліктері және аудиторияның ерекшеліктеріне байланысты әртүрлі мәселелерді қамтып, зерттеуге арналған. Мәтінді бейімдеу туралы негізгі

зерттеу бағыттарына зерттеуші шетелдік және отандық ғалымдардың тұжырымдарын сұрыптай келе, 3-суреттегі бағыттардың нәтижесінде төмендегі жалпы бейімделу түрлерін жатқызуымызға болады:

Әдеби адаптация (көркем туындылар адаптациясы). Адаптацияны мәтінді интерпретациялаудың бір түрі ретінде қарастырады, онда автор немесе адаптер (автор бейімдеуші) түпнұсқа шығарманы оның құрылымын, тілін немесе формасын өзгерте отырып, қайта өңдейді. Жоғарыда айтып өткеніміздей форманың, мазмұнның өзгеруі, мысалы, киноға немесе театрға арналған сценарийге айналған әдеби шығармаларды келтіруге болады. Бұл саладағы зерттеулер бейімделген нұсқалардың бастапқы мазмұнды қалай сақтайтынын немесе өзгертетінін, мәтіннің қандай элементтері өзгеріске ұшырайды, қайсысы өзгеріссіз қалатынын талдайды. Сондай-ақ адалдық мәселелері мен шығарманы автордың түсіндіруі қарастырылады.

Аудармадағы адаптация мәселесі. Мәтінді бір тілден екінші тілге аудару – тілдің лексикалық және грамматикалық ерекшеліктері ғана емес, сонымен бірге мәдени айырмашылықтар да маңызды болатын бейімделудің ерекше түрі.

Медиадағы адаптация (медиа форматтары арасында тасымалдау). Мәтіннің бір медиа форматынан екіншісіне мысалы, кітаптан фильмге, бейне ойынға немесе телехикаяға ауысуы.

Мәдени-әлеуметтік адаптация. Зерттеу тәжірибесі мәтінді бейімдеу мәдени және әлеуметтік шындықты қабылдауға қалай әсер ететінін де зерттейді. Мәселен, шығармаларды басқа аудиторияға бейімдеу кезінде – ол басқа жас тобы, этникалық топ немесе әлеуметтік топ болсын – қабылдауды жеңілдету немесе екпінді өзгерту үшін өзгертулер енгізілуі мүмкін.

Тілдік деңгейге лайықтап бейімдеуде грамматикалық құрылымдар, синтаксистік және морфологиялық ерекшеліктер ескеріледі. Мәтіннің тілдік құрылымы мен формасын өзгерту арқылы бастапқы мағынаны сақтау немесе оқырманға ыңғайлы ету мақсатында өзгерістер енгізіледі.

Мәтінді белгілі бір аудиторияға бейімдеу арқылы тілді меңгеру оңтайланады. Мәтінді бейімдеу тек аударма мен тілдік жұмыс қана емес, сонымен қатар мәдени, психологиялық және әлеуметтік аспектілерді де ескеруді талап ететін кең ауқымды үдеріс.

Ал біздің жұмыстың негізгі мақсаты осы мәтінді бейімдеу барысында лингвистикалық қағидалардың қолданыс аясын ұсыну. Тілдік деңгейге лайықтап бейімдеп беру тәжірибелік жұмысымыздың бір бөлігі.

Негізі тілдік деңгейге бейімдеу кезінде кез келген мәтінді бейімдеген кезде болатын үштік ескеріледі. Олар:

Автор – мәтін – оқырман (түпнұсқа мәтін)

Автор – адаптер (бейімдеуші) – бейімделген мәтін – оқырман (екіншілік мәтін)

Диаграмма 1 – Түпнұсқа мәтін мен бейімделген мәтін байланысы
 Диаграмма 1 – Взаимосвязь оригинального и адаптированного текста
 Diagram 1 – Relationship between Original and Adapted Text

Диаграмма 1-ден біз түпнұсқа мәтін мен бейімделген мәтіннің бір-бірімен байланысын аңғара аламыз. Себебі екі мәтіннің авторы әртүрлі болғанымен, мазмұны сақталып қалады және оны қабылдайтын оқырман да ортақ болып қала береді. Нәтижесінде оқырман бейімделген мәтінді меңгерген соң, шығарманы түпнұсқада оқу мүмкіндігі әлдеқайда жоғары болатыны айқындалды. Зерттеу жұмысының мақсаты лингвистикалық адаптация арқылы мәтіндерді түсінуді оңтайландыру. Диаграмманы пайдалана отырып, практикадағы құндылық талданды. Лингвистикалық адаптация мен трансформация лингвадидактикалық жақтан қарастырылады. Себебі шет тілін үйренуде бейімделген мәтіндерді ұсыну өте қолайлы, әрі тиімді.

Қазақ тіліндегі мәтіндерді тілдік деңгей бағыты бойынша лингвистикалық бейімдеу жұмысы жүргізілді. Зерттеуге 1-курс шетел студенттері қатысты. Студенттер саны 36, қазақ тілі бойынша деңгейлері А1 болды. Зерттеу барысында қазақ тілі сабағына қатысқан 4 топтың деңгейі А1 екені анықталды. Зерттеу барысында қазақ тілін шет тілі ретінде оқып жатқан студенттерге деңгейлеріне сай арнайы бейімделген мәтіндер ұсынылды. Қазақ тілін үйреніп жүрген студенттерге түпнұсқа мәтін арнайы деңгейлеріне қарай бейімделіп ұсынылды. Оқу барысында мәтінде кездесетін сөздерге лексика-семантикалық талдау жүргізілді.

Бейімделген мәтін мен түпнұсқа мәтінді салыстыру арқылы зерттеу жұмысының экспериментін жасадық. Мәтінді жеңілдетудің нақты тәсілдері мен олардың мағынаны түрлендіру арқылы мәтінді түсінікті етуге ықпалын, сондай-ақ бейімделген мәтінде авторлық стильді сақтау мүмкіндіктерін анықтауға болатынын аңғардық.

Бұл зерттеу экспериментінің бір мәтінін алдық. Қазақ тіліндегі бейімделген мәтін грамматикалық және лексикалық жағынан жеңіл нұсқада ұсынылды. Ы. Алтынсариннің «Таза бұлақ» әңгімесі түпнұсқада ұсынылды. Соның ішінде студенттер үшін түсінуге қиын сөздерді анықтап көрсету міндеттелді. Нәтижесінде, қиын, әрі түсініксіз сөздердің тізімі анықталды. Тізімде: лексикалық мағынаны түсінбеу; алғаш кездестіріп отырған сөздер; контекст ішінде сөз мағынасын анықтаудағы қиындық мәселелері анықталды. Түпнұсқадан соң бейімделген екіншілік мәтін берілді.

Төмендегі кестеде «Таза бұлақ» әңгімесінің талданған (бейімделген) үзіндісі ұсынылды. Осы жерде түпнұсқа мәтін мен екіншілік мәтінді салыстырмалы түрде байқауға болады.

Кесте 1 – Ы. Алтынсарин. «Таза бұлақ» әңгімесі (үзінді)

Таблица 1 – Ы. Алтынсарин. «Чистый родник» (отрывок из рассказа)

Table 1 – Y. Altynsarin. “The Pure Spring” (Excerpt from the Story)

Түпнұсқа	Бейімделген мәтін (екіншілік мәтін)
Үш жолаушы бір бұлақтың басында бір-біріне кез болыпты. Бұлақ бір тастақ жерден шыққан, айналасы қалың біткен ағаш, жапырақтары бұлақтың үстіне төгіліп, суы мұздай, салқын, шыныдай жылтылдап тұрған сонша әдемі, таза бұлақ екен. Су шыққан жеріне бір қазандай тасты біреу ойып қорғаныш қылып, тастың суағар жеріне жазу жазыпты. (47 сөз)	Үш жолаушы бір бұлақтың басында кездесіпті. Бұлақ бір тастақ жерден шыққан. Айналасында ағаш көп. Сол ағаш жапырақтары бұлақ үстіне төгіліп тұр. Суы мұздай, салқын, әдемі таза бұлақ. Су шыққан жерге бір тас қойылған. Сол таста жазу жазылған. (37 сөз)

Үш жолаушы бір бұлақтың басында кездесіпті. «Бір-біріне кез болыпты» деген сөздің орнына «кездесіпті» деген сөзді қойып, сөйлем санындағы сөзді азайтып ықшамдадық. Негізгі лингвистикалық адаптациядағы басты ерекшелік мағынаны сақтап, ықшамдап беру болып табылады. Бұл жерде бейімделген сөйлемдерде түсініксіз сөздерді біріктіру тәсілі қолданылып, сөйлемнің негізгі мағынасы сақталып қалды. Мысалы, екінші сөйлем құрмалас сөйлем болғандықтан, біз сол сөйлемді жай сөйлемдерге бөлдік. Ал, келесі сөйлем де құрмалас болғандықтан оны да бөліп, түсініксіз сөздерді, жеңіл сөздермен ауыстырдық. Сонымен қатар, грамматикалық жақтан сөйлем құрылысын өзгерту жұмысы жүргізілді, алайда түпнұсқадағы негізгі ой сақтаулы күйінде қалды. Бұл жерде лингвистикалық адаптациядағы редукция әдісі қолданылды.

Студенттерге түсініксіз болған сөздер: *бір-біріне, кез, қалың біткен, шыныдай жылтылдап,*

бір қазандай, ойып, қорғаныш, суағар, манағы, қанған және т.б. сөздер болды.

Түпнұсқадағы түсініксіз сөздер контекстке сәйкес өзгертіліп, лексикалық және грамматикалық интерпретация жасалды. Бейімделген мәтін нұсқасын студенттерге ұсынғанда мәтіндегі тақырыпты, идеяны, мәтінді түсіну көрсеткіші жоғарылағаны аңғарылды. Төмендегі диаграммаларда түпнұсқа мен екіншілік мәтіндегі ерекшеліктер көрсетілген.

Диаграмма 2 – Түпнұсқа мәтін көрсеткіші
 Диаграмма 2 – Показатель оригинального текста
 Diagram 2 – Indicator of the Original Text

Диаграмма 3 – Бейімделген мәтін көрсеткіші
 Диаграмма 3 – Показатель адаптированного текста
 Diagram 3 – Indicator of the Adapted Text

Диаграмма 2-де студенттерге ұсынылған түпнұсқа мәтінді түсінуде қиындық тудырған тұстар көрсетілген. Ал Диаграмма 3-те студенттерге А1 деңгейіне бейімделген мәтінді ұсыну барысында енгізілген өзгерістер көрсетілген.

Белгілі зерттеуші ғалым Дж. Вершуерен (2018) «Бейімделу және мағына әлеуеті» мақаласында потенциал деңгейлерін ұсынады. 1-деңгей – мағына тек әлеуетті формада болатын, ажыратылмаған әрі барынша кең контекстік орта. 2-деңгей – мағынаны қалыптастыру негізінде

жатқан үш когнитивтік қабілеттің белсендендірілуі арқылы құрылатын неғұрлым құрылымдалған және ұйымдасқан контекстік орта. 3-деңгей – нақты мағыналарды белгілі бір лингвистикалық құралдар арқылы анықтауға мүмкіндік беретін тілдік механизмдер деңгейі (Verschueren, 2018). Осы үш деңгейдің нәтижесінде зерттеуші ғалым мағыналық әлеуетті картографиялық әдіспен бейнелеуге болатындығын ғылыми мақаласында көрсетті. Зерттеудегі негізді идея «тіл мағына тудыру құралы ретінде қызмет етеді». Сонымен қатар, динамикалық үдерістерді сипаттау барысында мыналар ескерілуі тиіс:

1. Тілдік құралдарды таңдау және интерпретациялау барысында олардың контекстуалдық және құрылымдық координаттары.

2. Адам ойлау құрылымындағы осы үдерістердің орны (Verschueren, 2018).

Дж. Вершуерен, мағынаны қалыптастыруды зерттеу үш негізгі өлшемді талдауды талап етеді деп арнайы схемасын көрсетті. Бұл ғылыми мақаладағы зерттеулерге сүйене отырып, бейімдеу мен мағына әлеуетінің бір-бірімен тығыз байланысын байқаймыз. Себебі, бейімдеу кезінде түпнұсқа мәтін мен бейімделген мәтін арасындағы айырмашылық деңгей нәтижесінде болса да, мәтіндегі мағына сақталуы керек. Тілдік бейімделу теориясын (Linguistic Adaptation Theory) дамытуға айтарлықтай үлес қосқан ғалымның әрбір еңбегі тілдің бейімделу мәселесін жан-жақты қарастырады. Дж. Вершуереннің «Бейімделу және мағына әлеуеті» мақаласындағы тұжырымдар мағынаның қалыптасуын динамикалық, көп деңгейлі үдеріс ретінде қарастырады. Оның ұсынған үш деңгейлі моделі тілдік мағынаны әлеуетті мүмкіндіктерден бастап, нақты лингвистикалық құралдар арқылы іске асқан формаға дейінгі кезеңдер негізінде түсіндіруге мүмкіндік береді. Бұл модель тілдің тек статикалық жүйе емес, үнемі өзгеріп, бейімделетін күрделі механизм екенін көрсетеді. Әсіресе, мағынаны қалыптастыруда когнитивтік қабілеттердің белсенді рөл атқаратынын атап өту маңызды. Тілдік құралдарды таңдау мен интерпретациялау контекстке және құрылымға тәуелді болғандықтан, олардың динамикасын зерттеу мағына әлеуетін тереңірек түсінуге жол ашады.

Қорытынды

Мақалада мәтін лингвистикасы бойынша тұжырымдар ұсынылды. Мәтін лингвистикасы – бұл мәтіндерді олардың құрылымы, қызметі және интерпретациясы тұрғысынан зерттеуге арналған ғылым саласы. Бұл тұрғыда семантика, синтаксис, прагматика, стилистика және дискурстық талдау сияқты көптеген ғылыми деректер мен теориялар қолданылады. Қазіргі таңдағы мәтін адаптациясы мәселесі қарастырылды. Себебі кез келген ғылым саласында бейімделу мәселесі бар. Тілдегі мәтіннің бейімделуі белгілі бағыттардың нәтижесімен тәжірибелік тұрғыда байланысады. Лингвистикалық адаптация дегеніміз – белгілі бір мәтінді тілдік ерекшеліктерге қарай бейімдеп беру. Лингвистикалық бейімделу – бұл бір тілде жазылған немесе ауызша айтылған мәтіннің немесе сөйлеудің басқа тілдің немесе мәдени контексттің тілдік, мәдени және әлеуметтік нормаларына сәйкес келетіндей түрлену үдерісі. Бұл аударманы ғана емес, басқа мәдениеттегі тілді қабылдау және қолдану ерекшеліктеріне байланысты бірқатар өзгерістерді де қамтиды.

Жалпы бейімделу бағыттарын талдау арқылы қазіргі таңдағы мәтіндегі тілдік бейімделу қай бағытта болмасын өзекті. Мәтіннің бейімделуі тілдік тұрғыдан барлық гуманитарлық салалармен тығыз байланыста екендігі айқындалды. Мәтін – күрделі құбылыс. Соның нәтижесінде зерттеу бағыттары да сан алуан. Мәтіндерді бейімдеу тек стильдік, грамматикалық, лексикалық тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар жас ерекшелігіне қарай да маңызды екендігі анықталды. Бұл мақалада біз көркем мәтіндегі адаптация мәселесін көрсеттік, келесі зерттеулерде ғылыми мәтіндердің бейімделу мәселесін қарастырамыз. Себебі бұл мәселе жоғарыда келтірілген ақпараттарды талдай келе, күрделі жұмыстардың өнімді нәтижесі екендігін байқаймыз. Мәтін дегеніміз – ақпарат. Сол ақпаратты түсінуді оңтайландыру үшін мәтіндерді бейімдеп беру жауапкершілікті талап етеді. ХХІ ғасыр біліммен өлшенбек. Болашақтың бүгінгіден гөрі нұрлы болуына ықпал ететін, адамзат қоғамын алға апаратын күдіретті күш тек білімге ғана тән екендігі анық. Қай елдің болсын өсіп-өркендеуі, дамуы, өркениетті дүниеде өзіндік орын алуы, оның ұлттық білім жүйесінің деңгейіне, даму бағытына тікелей байланысты болатыны анық. Біздің зерттеуіміздің мақсаты – ақпаратты қолжетімді, түсінікті әрі пайдалы ету. Осыған байланысты біз қазақ мәтіндері негізінде лингвистикалық адаптацияны зерттеудеміз.

Әдебиеттер

- Ахметова М.К. Мәтін лингвистикасы: оқу-әдістемелік құрал. – Орал: Ағартушы, 2008. – 148 б.
- Бахтин М.М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках. Эстетика словесного творчества. – Москва, 1979. – 281 с.
- Брыгина А.В. Лингвистические принципы адаптирования художественного текста: дис. ... к.филол.н., 10.02.01. – Москва, 2004.
- Вейзе А.А. Чтение, реферирование и аннотирование иностранного текста. – Москва: Высшая школа, 1985. – 127 с.
- Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – Москва: Наука, 1981. – 139 с.
- Ионова, С.В. Аппроксимация содержания вторичных текстов: дис. ... к.филол.н., 10.02.19. – Волгоград, 2006.
- Қалиев Ф. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 400 б.
- Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1990. – 682 с.
- Мырзабек Б.М., Мамбетова М.К. Мәтін лингвистикасы: жалпы шолу және өзекті мәселелер // ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – №4(192).
- Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас: теориясы мен әдістемесі. Оқу құралы. – Алматы: Ы. Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 2000. – 208 б.
- Первухина С.В. Структурно семантические и дискурсивнопрагматические характеристики адаптированного текста: дис. ... к.филол.н., 10.02.19. – Ростов-на-Дону, 2015.
- Смағұлова Г. Көркем мәтін лингвистикасы: оқулық. – Алматы: Алматы қаласы әкімдігі «Тіл» оқу-әдістемелік орталығы, 2010. – 148 б.
- Хэллидей М.А.К. Место функциональной перспективы предложения (ФПП) в системе лингвистического описания // В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. – Москва, 1978. – 139 с.
- Шмидт З.И. «Текст» и «история» как базовые категории // В кн.: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. – Москва, 1978. – 91 с.
- Halliday, M.A.K. Language Structure and Language Function in New Horizons in Linguistics. London, 1974. 145 p.
- Hartmann, P. Text als Linguistisches Objekt. In: Beitrage zur Textlinguistik. München, 1971. P. 9-29.
- Verschueren, J. Adaptability and meaning potential. Paper presented at the 20th International Congress of Linguists: The Dynamics of Language, Cape Town, 2-6 July 2018. UCT Press. P. 93-109.

References

- Ahmetova, M.K. (2008) *Matin lingvistikasy: Oqu-adistemelik qural*. Oral: Agartushy. 148 b. [Akhmetova, M.K. (2008) *Text Linguistics: Educational and methodological tool*. Ural: Agartushy. 148 p.] (in Kazakh)
- Bahtin, M.M. (1979) *Problema teksta v lingvistike, filologii i drugih gumanitarnykh naukah – Jestetika slovestnogo tvorchestva*. Moskva. 281 s. [Bakhtin, M.M. (1979) *The problem of text in linguistics, philology and other humanitarian sciences. Esthetics of verbal creativity*. Moscow. 281 p.] (in Russian)
- Brygina, A.V. (2004) *Lingvisticheskie principy adaptirovaniya hudozhestvennogo teksta: dis.*, 10.02.01. [Brygina, A.V. (2004) *Linguistic principles of adaptation of artistic text: dis.*, 10.02.01.] (in Russian)
- Gal'perin, I.R. (1981) *Tekst kak ob'ekt lingvisticheskogo issledovaniya*. Moskva: Nauka. 139 s. [Galperin, I.R. *Text as an object of linguistic research*. Moscow: Nauka. 139 p.] (in Russian)
- Halliday, M.A.K. (1974) *Language Structure and Language Function in New Horizons in Linguistics*. London. 145 p. (in English)
- Halliday, M.A.K. (1978) *Mesto funkcional'noj perspektivy predlozheniya (FPP) v sisteme lingvisticheskogo opisanija*. V kn.: *Novoe v zarybejnoi lingvistike*. Vyp. VIII. Moskva. 139 s. [Halliday, M.A.K. (1978) *Place of Functional Perspective of Propositions. (FPP) in the System of Linguistic Description*. In the book: *New in Foreign Linguistics*. Vyp. VIII. Moscow. 139 p.] (in Russian)
- Hartmann, P. (1971) *Text als Linguistisches Objekt*. In: *Beitrage zur Textlinguistik*. München. S. 9-29. (in German)
- Ionova, S.V. (2006) *Approksimacija soderzhaniya vtorichnyh tekstov: dis*. 10.02.19. Volgograd. [Ionova, S.V. (2006) *Approximation of the content of secondary texts: dis*. 10.02.19. Volgograd.] (in Russian)
- Lingvisticheskij jenciklopedicheskij slovar`* (1990) Moskva: Sovetskaja jenciklopedija. 682 s. [Linguistic encyclopedic dictionary. Moscow: Soviet encyclopedia. 682 p.] (in Russian)
- Myrzabek, B.M., Mambetova, M.K. (2023) *Matin lingvistikasy: zhalpy sholu zhane ozekti maseleler KazUU habarshysy*. Filologija serijasy. №4(192). [Myrzabek, B.M., Mambetova, M.K. (2023) *Text linguistics: general overview and current issues Bulletin of the Kazakh National University. Philology series*. No.4(192).] (in Kazakh)
- Orazbaeva, F.Sh. (2000) *Tildik qatynas: teorijasy men adistemesi*. Oqu quraly. Almaty: Y. Altynsarin atyndagy Qazaqtyng bilim akademijasynyng Respublikalyq baspa kabineti. 208 b. [Orazbayeva, F.Sh. (2000) *Language communication: theory and methodology*. Textbook. Almaty: Republican Publishing House of the Kazakh Academy of Education named after Y. Altynsarin. 208 p.] (in Kazakh)
- Pervuhina, S.V. (2015) *Strukturno-semanticheskie i diskursivno-pragmaticheskie harakteristiki adaptirovannogo teksta: dis*. 10.02.19. Rostov-na-Donu. [Pervukhina, S.V. (2015) *Structurally semantic and discourse-pragmatic characteristics of the adapted text: dis*. 10.02.19. Rostov-on-Don.] (in Russian)
- Qaliev, G. (2005) *Til bilimi terminderining tusindirme sozdigi*. Almaty: Sozdik-Slovar`. 400 b. [Kaliyev, G. (2005) *Explanatory dictionary of linguistic terms*. Almaty: Sozdik-Slovar. 400 p.] (in Kazakh)

- Schmidt, Z.Y. (1978) “Tekst” i “istoriya” kak bazovye kategorii. V kn.: Novoe v zarubezhnoj lingvistike. Vyp. VIII. Moskva. 91 s. [Schmidt, Z.Y. (1978) “Text” and “history” as basic categories. In the book: New in Foreign Linguistics. Vyp. VIII. Moscow. 91 p.] (in Russian)
- Smagulova, G. (2010) Korkem matin lingvistikasy: oqulyq. Almaty: Almaty qalasy akimdigi “Til” oqu-adistemelik ortalygy. 148 b. [Smagulova, G. (2010) Linguistics of artistic text: textbook. Almaty: Language educational and methodical center of Almaty city administration. 148 p.] (in Kazakh)
- Verschueren, J. (2018) Adaptability and meaning potential. Paper presented at the 20th International Congress of Linguists: The Dynamics of Language, Cape Town, 2-6 July. UCT Press. P. 93-109. (in English)
- Veyze, A.A. (1985) Chtenie, referirovanie i annotirovanie inostrannogo teksta. Moskva: Vysshaya shkola. 127 s. [Weise, A.A. (1985) Reading, referencing and annotating foreign text. Moscow: Vysshaya shkola. 127 p.] (in Russian)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 14.02.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 20.09.2025.

Интернетте қол жетімді / Доступно онлайн / Available online: 30.09.2025.

© Мырзабек Б.М., Медетбекова П.Т., Калбирова Т.Н., 2025

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

TILTANYM
№3 (99), 2025
ғылыми журнал

Жауапты редакторлар: Хабиева А.А., Абаева М.К., Бисенғали А.З.
Техникалық редактор: Байсыдық И.Б.
22.09.2025 басуға қол қойылды.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым.
Шартты баспа табағы 17. Таралымы 100.
Редакцияның мекенжайы: 050010, Қазақстан, Алматы қ., Шевченко к-сі, 28
ҚР ҒЖБМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

TILTANYM
№3 (99), 2025
научный журнал

Ответственные редакторы: Хабиева А.А., Абаева М.К., Бисенғали А.З.
Технический редактор: Байсыдық И.Б.
Подписано в печать 22.09.2025.
Формат 70x100 1/16. Офсетное издание.
Условный печатный лист 17. Тираж 100.
Адрес редакции: 050010, Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, 28
Институт языкознания им.А.Байтұрсынұлы КН МНВО РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

TILTANYM
№3 (99), 2025
scientific journal

Responsible editors: Khabiyeva A.A., Abaeva M.K., Bissengali A.Z.
Technical editor: Baissydyk I.B.
Signed to the press on 22.09.2025.
Format 70x100 1/16. Offset edition.
Conditional printed sheet 17. Edition of 100.
Editorial office address: 050010, Kazakhstan, Almaty, Shevchenko Str., 28.
A.Baitursynuly Institute of linguistics SC MSHE RK
Phone: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61